A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXIX. KÖTET 1—4. SZÁM

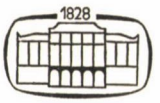

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:
LAKÓ GYÖRGY, SŐTÉR ISTVÁN, TAMÁS LAJOS

SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
ORTUTAY GYULA
OSZTÁLYELNÖK

SZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: 1051 Budapest V., Münnich Ferenc u. 7., I. 113.

Kiadóhivatal: 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek, a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V., Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V., Alkotmány u. 21.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként 60 Ft (egy kötet négy füzetből áll). Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Altkomány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488), külföldi megrendelések a „KULTÚRA" Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat útján (H–1389 Budapest I., Fő utca 32. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 218-10990) eszközölhetők.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XXIX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1974

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FELOLVASÓ ÜLÉSEI

NAGY PÉTER

A DRÁMAÍRÓ BRÓDY SÁNDOR*

„Évek óta érzem, hogy Bródy esetében valóságos irodalmi justizmorddal állunk szemben."[1]

Hatvany Lajos mottóul idézett, 1931-ből származó, igazságot követelő kitörése óta történt egy és más Bródy Sándor emlékének felelevenítése, őt megillető helyre állítása érdekében. Legelőször a róla készült két monográfiát kell említeni, Földes Anna úttörő érdemű kis könyvét az Irodalomtörténeti Kiskönyvtárban 1964-ben, s Juhász Ferencné nagyobb terjedelmű értekezését az Irodalomtörténeti Könyvtárban, 1971-ben. De ezekkel legalábbis egy hangsúllyal s nyomatékkal említendő Sőtér István szintén 1964-ben készült nagyobb tanulmánya[2] és Diószegi András Bródy-fejezete az Akadémiai Irodalomtörténetben,[3] melyek kisebb terjedelmük s kevésbé átfogó tárgyalásuk ellenére is, szempontjaik, párhuzamaik s szemléletük gazdagságával jelentős mértékben hozzájárulhatnak s reméljük, járulnak is, Bródy méltó helyre állításához a magyar irodalmi köztudatban. Mert itt még kétségtelenül további erőfeszítésekre van szükség.

Bródy helyzetének a furcsasága ugyanis abból adódik, hogy szinte nincs a századeleji, Ady nevével fémjelzett irodalmi forradalomnak alakja, aki — Adyval kezdve[4] — ne adózna Bródynak, az út- és szemnyitónak, lelkes és elragadtatott szavakkal. Móricz Zsigmond és Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső és Krúdy Gyula, Ignotus és Hatvany Lajos[5] — ki-ki a maga módján és vér-

* Székfoglaló előadás, elhangzott az MTA I. Osztályának 1973. november 5-én tartott felolvasó ülésén.

[1] HATVANY LAJOS: Emlékbeszéd B. S. felett. Irodalmi tanulmányok I. 303.

[2] SŐTÉR ISTVÁN: B. S. Tisztuló tükrök. 43—55.

[3] A Magyar Irodalom Története 1849-től 1905-ig. 764—79.

[4] Ady minden alkalommal szinte, ha a magyar prózáról írt, B. S.-t az élvonalbeli magyar írók között említette; s amikor róla írt *A dada* alkalmából — akkor „lángoló zsenijét" emlegette (AEÖPM III. 12.). — Sajnálatos, hogy mind ez ideig nem akadt kutató, aki tüzetesen szemügyre vette volna B. S. és Ady művészetének egymáshoz való viszonyát; KIRÁLY ISTVÁN nagy jelentőségű Ady-monográfiája eddig megjelent két kötetében inkább csak odavetett megjegyzéseket találni a témáról, elsősorban B. S. ihlető hatásáról Ady publicisztikájára és novellaírására. Legalább itt hadd fejezzem ki azt a gyanúmat, hogy a tüzetes vizsgálat valószínűleg találhatna intenzív kapcsolatot Ady első érett korszakának lírája, szimbólum-teremtése és B. művészete között.

[5] Móricz Zsigmond lelkes vallomása, szinte hitvallása B. S. jelentősége mellett 1918-ból eléggé ismeretes (Fiatalok mestere. Irodalomról, művészetről I. 341.); ezzel lényegében teljesen egybevág Juhász Gyula többszöri vallomása, aki szerint „nagyon sokat köszönhet neki minden magyar, aki tollat forgat, és aki valakinek számít ma", mert „a magyar irodalomba talán mégis először vitte bele az átkozott és áldott modernséget" (B. S. Örökség I. 256—259. B. S. halála alkalmából. De már 1905-ben is hasonlóan

mérséklete szerint, de egyértelműen a hála s szeretet hangjával fordulnak feléje, szinte mint irodalmi apjukra tekintenek, életében is, halála után is. De a lelkesedés egészen az utolsó időkig nem nagyon vezetett a reális és józan mérlegelésig; sokkal inkább a lelkendezés és a tudomásul nem vétel volt a sora; még Kiss Józsefet, mint a modern líra századfordulói előfutárát is mintha jobban s teljesebben vette volna tudomásul az irodalmi közvélemény, mintsem Bródy Sándort, akinek pedig a modern magyar próza és dráma megteremtésében legalább akkora, ha ugyan nem nagyobb szerepe és jelentősége volt, mint *A hét* híres szerkesztőjének.

Talán ha világosabban látnánk Bródy és a *Nyugat* viszonyát, jobban megérthetnénk ezt a sajátos helyzetet is. De ezt nehéz tisztán látni. Az kétségtelen, hogy Bródy már az öngyilkossági kísérlete — 1905 — után nem volt ugyanaz az ember, mint előtte, s ettől kezdve irodalmi jelentősége is csökkenőfélben van. Jelen van az irodalmi élet nyüzsgésében, de kevésbé a valóságos irodalmi mozgásban — ugyanolyan kétségtelen azonban az is, hogy mégiscsak az ő *Jövendője* gyűjti össze először azokat a szépírókat, akik a *Nyugat* törzsgárdáját fogják alkotni; hogy Móricztól Lengyel Menyhértig, Adytól Krúdyig szinte mindenki eljár Bródy „lever"-ire a Royal Szállóba, íróvá-üttetésért, ember-szólásért, biztatásért, meleg és ironikus, szakmai és szakszerű bírálatért.[6] Hogy van hát az, hogy ez a Bródy Sándor, aki soha és sehol tudtommal a *Nyugat*tal szemben nem szólt, s a folyóirat minden vezető írójának véleménye szerint korszakos jelentőségű elődjük volt, a lapba saját művével be nem kerülhetett? Ugyanakkor, amikor pl. Ambrus Zoltán, aki Bródynak kor- s kissé vetélytársa volt, nyugodtan s kényelmesen besétálhatott a *Nyugat* hasábjaira is, amikor csak kedve tartotta? Különös, hogy ezt a kérdést még irodalomtörténeti kutatásunk nem tette fel magának. Végleges és teljes megoldását magam sem tudom ajánlani még; de mindenesetre figyelemre méltónak tartom, hogy Osvát Ernő, míg kritikát írt, sokkal intenzívebben és melegebben foglalkozott Herczeg Ferenc és Gárdonyi Géza műveivel, mint Bródyéival; s hogy szerkesztő-korszakában eleve rosszhiszemű gyanakvással nézett feléje, arra Gellért Oszkár bizonyára jól és pontosan emlékezett.[7]

ír róla egy levelében, akkor közvetlenül egyenlőségjelet téve — pozitív értelemben — B. és Ady élet- és irodalomlátása között: Babits—Juhász—Kosztolányi levelezés. 102.). Ugyanezen a hangon, ugyanezzel a lelkesedéssel ír B. S.-ról Kosztolányi 1905-ben, s 1912-ben egyaránt (Írók, festők, tudósok I. 10—15.), mint a modernség — minden irodalmi és művészeti modernség — atyjáról, egy új irodalmi nyelv megteremtőjéről. — Krúdy Gyula ugyanígy ír róla — de B. S. rá tett benyomása oly nagy volt, hogy megpróbálta regényét is megírni. Ha a regény befejezetlen is, rengeteg értékes információt hordoz a századeleji Pestről s B. S.-ról. Vö. Írói arcképek II. 231—451. — Hatvany L. B.-tanulmányai: Irodalmi tanulmányok I. 269—329. — Ignotus számos egykorú kritikája mellett összefoglalás-szerű véleménye B. S. jelentőségéről: Vál. írásai 347—52.

[6] Vö.: KRÚDY GY.: Az író feltámadása. Írói arcképek II. 393.

[7] GELLÉRT O.: Kortársaim. 307, 331—332. E feltehetőleg elromlott személyes viszonynak eddig egyetlen írásos nyomára bukkantam: Osvát levélkéjére, amivel visszautasította Hatvany Lajos már említett emlékbeszédét, s amelyen jól érezhető a mindkettőn ütni akarás szándéka. Vö. Levelek Hatvany Lajoshoz 365. sz.

Pedig az összes ifjabb kortársaknak igazuk van, igazuk kell legyen: valóban minden, ami modernség a magyar irodalomban, így vagy úgy Bródy Sándornál kezdődik, az ő műveibe, attitűdjeibe, szenvedélyeibe vagy stiláris ötleteibe ereszti gyökerét. Legközvetlenebbül ez a serkentő-ihlető hatás éppen publicisztikájában és drámáiban tapintható ki, amint azt igen helyesen már Bóka László hangsúlyozta,[8] de korántsem korlátozható erre; elég arra az íróilag széles diapazonra gondolni, amit Szabó Dezső és Veres Péter neve fog be, akik mindketten szintén elismerték Bródy példaadó-ihlető hatását.[9]

De — most már határozottabban drámái felé fordulva — ezeknek gondolati és stiláris ihlető hatása szinte kiapadhatatlan: mindaz, ami a magyar dramaturgiában az utána következő ötven esztendőben történik — de legyünk szerényebbek: döntő része annak, ami a magyar színpadon e század első felében történik, csírájában benne van Bródy drámáiban, drámai kísérleteiben. Hogy mindez benne van, az ő művészi és társadalmi érzékenységének az érdeme; hogy mindez az ő művészetében — mint még annyi minden más — csírájában maradt, kifejtetlenül és kibontatlanul, nemegyszer kibontakozásra képtelenül, ez viszont Bródy írói pályájának és tehetségének a tragédiája — amely egyébként egy nagyobb és általánosabb tragédiának, a magyar társadalom fejlődése századeleji eltorzulásának a művészi tükörképe.

Bródynak talán a legrosszabb szolgálatot az tette, ami annak idején a leginkább felhívta rá a figyelmet: programként vallott naturalizmusa, verizmusa. Akkor ez a szó, ez a program harci zászló volt, a modernség, a valósághoz nyílt szemmel közelítés harci zászlaja, melyet valóban a leghatározottabban és legprovokatívabban Bródy bontott ki a magyar irodalomban; de a józemű kortársak már eleve látták,[10] amit az utókor lépésről lépésre igazolt, hogy ez a naturalizmus lényegében egy modern felfogású realizmus köntöse és fegyvere volt, hogy Bródynak és a magyar prózának a naturalizmus determinista, fiziologikus romantikájára volt szüksége ahhoz, hogy lerázza a jókaias romantika páncélzatát és az őt körülvevő világra elfogulatlan, a maga idejében s a

[8] Bóka L.: A tanítónő. Könyvek, gondok. 141.

[9] Vö.: Vajda P.: A mai élet szentháromsága. Esti Kurir 1925. 11. 13. és Levelek Hatvany Lajoshoz 680.

[10] „. . . te kezdted meg Magyarországon a naturalizmust. Istenem, persze, hogy te kezdted meg, nincs amit meg ne kezdtél volna, s kevés az új, mit otthon harminc esztendőn át nem te kezdtél. De mindig és mindenben ugyanaz voltál: cigány-Paganini, naturalista nem stílusi értelemben . . ." Ignotus i. m. Vál. írások 351. — Ugyanő már egy negyedszázaddal korábban látta, hogy B. S. törekvése valójában a realizmus irányába tart: „A meséi s az emberei szilárd struktúrák, a valóság legjobb vasából kovácsoltak. De egy emésztően forró művészi akarat tüzével a lehellete mindent fehér izzásig hevít." Uő.: Hófehérke. A Hét 1901. jan. 20. 37. 1. — Lényegében ugyanezt mondja róla 1930-ban Krúdy Gyula is: „Bródy Sándor jól megnézte a kort, amelyben élt, amelyről írt, gyanakvó tekintetével tán naivabb rosszindulatúsággal, mint amilyen a Pestre telepített 'londoni vásár' volt igazában. Naivabban, mert költő is volt, ami nem mindig mondható el a korabeli naturalista írókról." Krúdy Gy.: B. S. emlékezete. Írói arcképek II. 447.

Duna partján maximálisan lehetséges realista pillantással tekintsen.[11] De később ez a fegyver ellene fordult: beskatulyázta és szembefordította vele mindazokat, akik számára már a naturalizmus mint szemlélet s mint jelszó egyaránt meghaladott vagy meghaladandó fázist jelentett.[12] S tulajdonképpen ellene fordította azokat is, akik az „igazi" naturalizmust keresték írásaiban s menthetetlenül csalódniuk kellett. Velük szemben megcsodálhatjuk Mikszáth Kálmán rendkívüli éleslátását és biztos ítéletét, aki a sorozatába Bródy legjobb regényét bevéve, őt mint „megfordított Csehovot"[13] karakterizálta, szemben a Zola-utánzókkal; ráérezve s kifejezve, hogy mennyivel közelebbi rokona a Bródy művészete Csehov lényegi realizmusának, mint a divatos Zola-epigonizmusnak.

Mi volt a világnézeti alapja annak a „magyar verizmusnak", amely Bródy művészetét jellemezte, amelynek Bródy művészete a megvalósítása lett? E kérdésre a kortársak eléggé zavaros válaszokat adnak. A leghitelesebben ellentmondó éppen Hatvany Lajos, aki intimen és hosszú időn keresztül ismerte őt, s aki — teljes joggal — szinte egyetlen lélegzettel beszél a Bródy „lelki szocializmusának" alján forrongó anarchiáról s ábrázolja

„az elszánt és merész kezdetek embere mellett a gyorsan csüggedő és szeszélyes megalkuvót, a megfontolt mérlegelés után félbehagyót és elpártolót, ki még a legvéresebb, komoly igazságot is úgy akarja hirdetni, hogy magának ne ártson, inkább használjon vele — és amellett, lehetőleg, másoknak kedvét se rontsa."[14]

Egyfelől, persze, ez az a bájos és komolyan nem vehető „cigány-Paganini", akiről Ignotus beszél, s akinek a képe oly mélyen beette magát a kortársak szívébe s képzeletébe; de másfelől emögött egy osztálynak vagy rétegnek kell lennie, amelynek vágyai, aspirációi, tendenciái éppen ebben a „lelki szocializmusban", fellobbanó, sőt felfortyanó anarchizmusban s elpártoló-megalkuvó szeszélyességben nyilatkozik meg, sőt fejeződik ki adekvátan.

Erre a problémára Osváth Béla — egyébként figyelemreméltó Bródy-tanulmányában — úgy próbált válaszolni, hogy az író és hősei, illetve az általa

[11] „A realizmus módszerének vonalán indul a magyar (népi) klasszicizmus egész arcvonala, s amikor ez megmerevedik, a realista réseken próbálják meghaladni a múlt századvég haladó tendenciái. Ebben a szakaszban a realizmusnak naturalizmus, verizmus stb. a neve. Ebbe az áradásba tartozik B., s ebből az áradásból indul egyidejűleg s később, a század elején már egy egész csapat." Gaál G.: B. S., vagy kaland a realizmussal Vál. írások. 565. — „Amit tehát nála naturalizmusnak szoktak nevezni, az annyira eltér ennek az irányzatnak európai ismérveitől, hogy magának a jelzőnek jogosultságát vonatja kétségbe. (. . .) B. valóságábrázolása legjobb műveiben (. . .) a realizmus klasszikus válfajának igényét tölti be, s a naturalizmushoz legfeljebb néhány külsődleges vonatkozásban van köze." Sőtér I. i. m. i. h. 49. — Ugyanezt fejti ki kissé bővebben Czine M.: A naturalizmus. 115—117.

[12] Ennek legelfogultabb példája Komlós A.: B. S. Írók és elvek. 26—48. — Fogalmazásában sokkal mérsékeltebb, de az írót az irodalomból még határozottabban kiutasító Szerb A., Irodalomtörténetének idevágó lapjain.

[13] Mikszáth K.: B. S. Emlékezések és tanulmányok. 501.

[14] B. S. legszebb írásai. Hatvany L. bevezetője. 10—11, 13.

és rajtuk keresztül ábrázolt osztály-álláspont között egyenlőségjelet tett.[15] Sajnos, nem ritka eljárás a marxista szándékú kritikában, de ettől még nem kevésbé félrevezető; ezáltal válik az utóbbi időben szinte minden író — mivel intellektuel, s mivel nem ritkán értelmiségi alakokon keresztül mondja el a véleményét — az értelmiség vagy a művész-értelmiség megszólaltatójává. Pedig ez önmagában akkor sem, ma sem lenne elegendő — nemcsak a népszerűséghez, de egy valamirevaló írói oeuvre létrehozásához sem. Ahhoz mindenképpen többre s erősebbre: valóban osztálybázisra van szükség, s hogy melyiken írt, szárnyalt s akadt el Bródy Sándor, azt Gaál Gábor már 1935-ben pontosan meghatározta:

„A magyar irodalom első igazán városi polgára, akit az alapító, gründoló, káposztáskertekből kinövő sváb-zsidó hajszában magyar Budapestté dagadó Budapest frondőr polgárainak egyként forradalmi és kispolgári heve magával-ragadott, csak próbálkozik a »polgári igazmondáson« túllépni. Ez az igazmondás csak eddig ér, amíg a maga helyét kiverekedte a napon. Nekivetette magát, de aztán elakadt."[16]

Sőt, elvileg általánosította is, Bródyn, s Bródy korán túlmutató érvénnyel:

„A valóban csak az osztályfront kiszélesítéséért folyó harc e pillanatában az élen haladó osztály peremén az új elemek látszólag az osztály törekvésein túlmutató követelésekkel jelennek meg, szinte forradalmi zajban. Ilyenkor válik a polgárságon belül aktuálissá mindig az irodalomban a realizmus, s tart ki vagy oldódik fel gyakorlói részéről aszerint, hogy milyen szélességben és mélységben hatotta át őket a megújításra, a változtatásra törő akarat."[17]

Más-más módon, más-más motivációval, de ugyane felé a magyarázat felé tapogat Kemény Gábor[18] és Nagy Lajos,[19] Móricz Zsigmond[20] és Hatvany

[15] „. . . a még teljesen ki nem épült kapitalizmusban elhelyezkedni nem tudó intellektuel rétegnek lett a szószólója B. S. . . ." Osváth B.: B. S. Türelmetlen dramaturgia 108.;

[16] Gaál G. i. m. i. h. 568.

[17] Uo. 566.

[18] „B. S. annak a forrongó, erjedő folyamatnak az írója, mely a patrióta Magyarországból a polgári Magyarországba vezet át. A polgári kialakulás, a polgári mentalitás írója. (. . .) Ha akar, sem tud ezen felülemelkedni, s épp ez az emberi gyengesége lesz forrása írói igazságának." Kemény G.: A polgári mentalitás B. S. írásaiban. Századunk 1930. 387—388.

[19] „. . . hatalmas írói erők buzogtak B. S.-ban, de írói mondandói olyképpen voltak determinálva az ő legbenső hajlandóságai által — ösztönös forradalmár volt! — hogy a kor s a magyar atmoszféra ellenállásán meg kellett az írónak törnie." Nagy L.: B. S.: Rembrandt. Író, könyv, olvasó I. 197.

[20] „. . . egész életakarása negációja volt a régi, konok, rabszolgai megnyugvásnak. A társadalmi rend ellen éppúgy lázadt, mint annak következményei, a morális, esztétikai és kulturális bornírtság ellen." Móricz Zs. i. m. uo.

Lajos,[21] sőt Krúdy Gyula is;[22] nem véletlen azonban, hogy közülük igazán fogalmi nyelvre, elvi tartalomra ezt a tapasztalatot átültetni csak a marxista gondolkodó tudta. Ez az osztálybázis: a városi polgárság érzelmeinek, vágyainak, indulatainak és aspirációinak a megszólaltatása adta Bródy művészetének a lendületét, s amikor e városi polgárság feltörekvésének lendülete alábbhagyott majd megtörött, amikor a magyar polgárság belesimult újra a dualizmus félfeudális rendjébe, beérve az addig megszerzett koncessziókkal, akkor Bródy művészetén is a szárnyszegettség, a lendülettörés uralkodott el; a lényegre törő „verizmus" helyét mindinkább a stilizáció, a verbalizmus foglalta el — a feltörő és megbukó karrierek ábrázolása helyébe a nagypolgárság groteszk apoteózisa lép s az érzelmi különösségek pepecselő rajza.

Bródy nagy korszaka az — s drámailag legizgalmasabb alkotásait is az termi —, amelyben egy mozgó világot lát s benne egy mozgó magyar társadalmat; melyben minden hőse a nap alatti helyéért küzd s vagy győz, vagy bukik, de félúton nem áll meg. Amikor már a megmerevedett világgal kezd megalkudni a hős s a kompromisszumot is győzelemnek álcázza az író, akkor megkezdődik Bródy művészi hanyatlása — de ez nem más, mint az általa művészileg képviselt osztály társadalmi-történelmi megtorpanásának, megalkuvásának művészi visszfénye. Bródy emberi-írói tisztességének — de nem osztálykorlátai ledöntésének — a bizonyítéka az, hogy ebben az időben szaporodnak el az olyan írásai, amelyekben vitriolosan gúnyolja a magyar nagypolgárság belesimulását a feudalizmusba — anélkül, hogy ettől maga is szabadulni tudna. S itt nem arról van szó, amit legtöbbször szoktak korholólag a szemére vetni: hogy magatartásán eluralkodott a bohémság, kártyázott és lóversenyezett s különböző fin de siècle-gesztusokkal hívta fel magára a néha már lankadó közfigyelmet. Ettől még találhatott volna lázadó művészi megoldásokat a maga-látta konfliktusokra. De mert ilyenekre már nem lelt e század tízes éveitől kezdve, maradt le az írói versenyben — s maradt íróilag realizálója annak az osztálynak, melynek legsúlyosabb megalkuvásait egyébként személyes életútjában sohasem vállalta.

Mindezt Bródy Sándor drámái okán elmondani talán némileg túlméretezettnek tetszik — hiszen az életműnek igazán kis, ha nem is jelentéktelen részét teszik ki a drámák. Mégsem indokolatlan: elsősorban azért, mert — mint a továbbiakban remélem világossá válik — drámáiban Bródy egész művészetének és alkotói útjának a problematikája mintegy fókuszban, valóban „drámaian" összegyűjtve jelentkezik; mert drámái megvilágítják és értelmezik a maguk sajátos fényével az életutat, de az is emezt. Valószínűleg magának

[21] „B. S. volt talán a legelső zsidó ebben az országban, ki a néptömegeknek mélységesen átérzett sérelmein és kifejezett követelésein hasonult át legigazibb magyarrá." HATVANY L.: Emlékbeszéd . . . Irod. tanulm. I. 320.

[22] „De olyan korban született, amikor a nagy élnivágyások mögött is ott lappangtak már a fáradozás, a nemtörődömség árnyai, a költözködés előtti idő slendriánságai. Semmit se tett már a maga helyére, mert érezte, hogy menni kell a kornak, melynek gyermeke volt." KRÚDY GY.: B. S. üdvözlete. Írói arcképek II. 445.

Bródynak keserű kiszólásaira emlékezve írta le Hatvany azt, hogy nem az ihlet, csak a szükség kergette Bródyt a színpadra;[23] a tények nem ezt igazolják, ha az öregedő író így emlékezett is, megkeseredve azon, hogy mások, fiatalabbak s erőszakosabbak, eléje vágtak a rivaldafényben. Krúdy akkor már biztosabban ítélt,[24] egész publicisztikájánál lényegibb és fontosabb teremtésnek tartva drámáit; Kárpáti Aurél nemkülönben,[25] aki a kor drámaiságában látta a gyökerét annak, hogy ez a született elbeszélő oly pompás drámai jellemek és helyzetek megteremtője lett.

Mindebből persze az első mű alkalmából keveset s csak igen jó szemmel s jóakarattal lehetett észrevenni. Bródy az új századdal — 1901-gyel — lépett a színpadra először, egy öt évvel korábbi, nagysikerű regényének a dramatizálásával. *Hófehérke:* ez a jókais mese a pesti zengerájok olcsó sikereitől megcsömörlött férfiról, aki a tisztaság szőke ideálját keresi az idilli erdélyi faluban, nem tónusában és meseszövésében, csak motivációjában válik „modernné", amikor a vetélytárs fekete lány apja evolucionista elvek hangoztatásával megöli a tüdőbajos szőke lányt, hogy ezzel az egymáshoz való fiatalok boldogságát — majd saját lelkiismeretfurdalásával, gyónásával azok boldogtalanságát okozza.

Mindez színpadra téve még kiélezettebbé, irreálisabbá válik. Ignotus a bemutatókor jó szemmel vette észre, hogy

„a stilizálás és a szimbólum annyira kísért a darabban, hogy a színészek szabadabban csinálhatnák meg (. . .) életnagyság fölé stilizált mozdulatokkal."[26]

De ha a darab akcióját valóban mint szimbolikus és nem mint anekdotikus eseménysort gondoljuk végig, furcsa eredményre kell jutnunk. Miféle harcos naturalizmus az, amelynek hőse, a fővárosi gépészmérnök élete álmaként melengeti a reményt, hogy bele tud simulni egy elmaradott erdélyi falu verbénaszagú parókiájának szűkös világába; miféle evolucionizmus az, mely közvetlen családi érdekeket elősegítő gyilkossághoz szolgál indokul; s miféle természettudományos világnézet az, melynek képviselője a színpadon egyik pillanatról a másikra a Rossz nemtőjévé változik, s fordított Erinnüszként ígéri kísértő üldözését a hősnek? Nem arról van-e szó itt — öntudatlanul, de annál inkább szimbolikusan —, hogy a drámai hős szeretne belesimulni az úri magyar vidékbe, magáévá tenni paplányával együtt annak normáit, életét, felfogását, de valami eredendő bűn ezt megakadályozza s őt e világból kiveti? S nem az szimbolikus-e, hogy ez az úri idillből kiüldözött varázsos férfihős — gépészmérnök? Nem ebben nyilatkozik-e meg az író szinte szándékolatlan verizmusa

[23] B. S. legszebb írásai. Bevezetés, 12.

[24] „Ha újságcikket írt: a mellénye zsebéből írta azt. Ha színdarabot írt: a maga fiókjából írta. Idegen nevű kalapot sohasc tett a fejére." KRÚDY GY.: B. S. üdvözlete. Írói arcképek. II. 445.

[25] *A tanítónő* 1934-es felújításakor. Vö. KÁRPÁTI A.: Színház. 295.

[26] A Hét. 1901. I. 20.

inkább, mint a hangsúlyos modernkedésekben, pl. Herbert Spencer biológiájának nyíltszíni elszavalásában?

Mindez azonban — ha tán az első látásra megpillanthatónál mélyebb értelmet ad is neki — nem teszi jóvá a darabot. Nem is jó az. Elsősorban a felfogás és a tónus egysége hiányzik belőle, „mintha csak a magyar színműírás vaskorszakában született volna meg, teli van félrerajzolt figurákkal, elfogadhatatlan szituációkkal";[27] de tele van olyan értékekkel is, amelyek részben Bródy művészetében, részben a magyar drámában jóval előre, a jövendők felé mutatnak.

S itt ne annyira a ballasztokra figyeljünk: a valójában narratív, négyfelvonásos szerkezetre (melynek szemérmes-konvencionális álcázása az előjátékra s három felvonásra osztás), a romantikus cselekményre, a hatásvadász jelenet-építésre, mely inkább a francia tézisdráma felé húzza az egészet, erős romantikus reminiszcenciákkal, mintsem egy modernebb, naturalista típusú dramaturgia felé. De két felvonás hangsúlyozott miliő-modernsége: az előjáték zenéskávéháza s a III. felvonás gépgyára — azt hiszem, ez mindkettőnek az első magyar színpadi megjelenése — már mellbeütően újat ad, s ha az utóbbi inkább csak pittoreszk háttér még a romantikus rémtörténet végkifejletéhez, az elsőben átélt s átélhető hitelesség van, kor- és miliőfestés. Íróilag talán a legsikeresebben megoldott része a darabnak az I. felvonás — én mégsem említeném okvetlen erényei között, bár telve van hiteles és színpadilag talpraesett mozzanattal, s jól látható, hogy ez a kép közvetlen elődje Móricz eljövendő derűs tiszteletes-egyfelvonásosainak, mint az *Aranyos öregek*. Mégis: ez a világ nem annyira a Bródy, mint inkább a Baksay világa, világnézete nem a naturalizmusé, hanem a biedermeier idillé, melyet éppenhogy bájossá színez csak az elmaradottság kicsit hangsúlyosabb, de nem kritizált ábrázolása.

Összirodalmi irányjelző vonásainál talán fontosabbak a *Hófehérke* olyan mozzanatai, amelyekben már Bródy további drámáinak csíráit fedezni fel: mindjárt első darabjában felbukkan az érzelmileg túlterhelt apa-leány viszony az orvos és Heléna között — aminek bő utóélete lesz *A medikus*tól *Timár Lizán* át *Lyon Leáig*; az a természettudományos műveltség, melynek hordozója, sőt fanfározója itt Heléna, újra megjelenik negatív jellemzőként *A dada* Elzájánál, hogy pozitív töltésűvé váljék Tóth Flóra szeretetreméltó alakjában. S talán a legtöbbet jelentő: a nyelvi gazdagság és színesség, mely egyaránt könnyed biztonsággal adja vissza a zengerájbeli rosszlányok sajátosan századvégi pesti beszédét, a vidéki parókia nyelvi hangulatát — s amely emelkedett pillanataiban az erősen ritmizált próza, a vers és próza határára emelkedik, ezzel is hangsúlyozva azt, ami a darabot mindvégig jellemzi, s amit Ignotus az első pillanatban észrevett: a szimbolikus törekvés stilizáltságát s a stilizáltságban feszülő szimbolizáló szándékot.

[27] HATVANY L.: Emlékbeszéd . . . I. h. 311.

A *Hófehérke* egyébként iskolapéldája lehet annak: milyen jelentősége van egy tehetséges író pályáján, ha első, gyengén sikerült drámáját is előadják. Már a következő évben Bródy újabb drámával jelentkezik: *A dadá*val, mely őt egycsapásra a legjelentősebb magyar drámaírók közé írta be. Nem azért, mert ez volt első átütő sikerű darabja: a magyar drámatörténet számos gyakori sikerű szerzőt ismer, akikről megemlékeznie sem érdemes. Hanem azért, mert itt valóban valami újat kezdett Bródy: a naturalista dramaturgiát magyar életanyagon, nem könyvön, hanem megfigyelésen, élményen és szenvedélyen keresztül valósította meg. Egyébként ettől lett siker és botrány a mű; ezért siettek látni a nézők, s ezért igyekeztek betiltatni — legalább vidéken — a hatalmasok.

Bródy maga a darab műfaját nem drámának, hanem „erkölcsrajz"-nak jelöli. Ezzel egyfelől epikus fogantatására utal: *A dada* epizódjait a *Fehér Könyv* hasábjain novellisztikus rajzokban próbálta ki — azokban, amelyeket szinte a darab bemutatásával egyidőben külön kötetben is közreadott, *Erzsébet dajka és más cselédek* címmel. Másfelől a naturalizmusnak éppen a hagyományos poétikával szembenállását, vele szembeni „formabontását" hangsúlyozza ezzel — de legalább ilyen nyomatékkal azt is, hogy itt nem puszta művészetet vagy éppen művészkedést akar adni, hanem a világ, a kor lényeges kérdéseiben erkölcsi ítéletet mond.

A naturalizmus esztétikája nyomában fedezi fel magának s a magyar színpadnak Bródy a „lent világát" — falun és városon egyaránt. Igaz, voltak ebben előzői: nyilvánvalóan s érzékelhetően Hauptmann maga, akinek *Henschel fuvaros*a is, *Hanneléje* is nyomot hagyott *A dada* fakturáján. Voltak magyar előzői is: Tóth Ede *A tolonc*a nem egy esemény-mozzanatában mutat rokonságot vele — de híg népszínmű-hangnemben; mint ahogy Rákosi Jenő *Magdolnája* is belejátszhatott emlékként, különösen a városi jelenetek genezisébe — mégis Bródy minden mozzanatán érzik a közvetlen, élményszerű megfigyelés és szenvedélyes, belülről fakadó ítélet. Hogy mennyire Bródy lelke s a magyar társadalom sajátja *A dada*, azt mi sem bizonyítja jobban, mintha a késői európai naturalizmus egy szinte egykorú másik művével vetjük össze. Octave Mirbeau egy évvel *A dada* premierje előtt tette közzé a *Journal d'une femme de chambre*-t, mely ha úgy tetszik, ugyanolyan lehetőséget nyújtana a fent és lent világának szembesítésére a francia viszonyok között, mint a magyar színmű; ennek ellenére Mirbeau már a maga szobalányát szinte osztály- és családi kötöttség nélkülivé teszi, hogy szabadabban ábrázolhassa érzelmi, illetve nyersen szexuális viharait.

Ahol a naturalizmus a legerősebb nyomot hagyott a művön, az éppen dramaturgiája. Amint Wildner Ödön a *Huszadik Század*ban mindjárt a bemutatókor rámutatott: ez az erkölcsrajz valójában tragédia, csak éppen nem olyan, mint amilyennek Beöthy vagy Rákosi — vagy akár Péterfy — akkor ismeretes tragédia-elméletei szerint lennie kellene: itt a szituáció a tragikus faktor, s a

vétlen hős a vétkes társadalom csapásai alatt bukik el.[28] Ugyanezt emeli ki nagy pozitívumként — valójában a magyar drámában addig unikumként *A dadá*ban a fiatal Lukács György is, bár ő még a hangsúlyt a mű epikus jellegére teszi, mely a tragikai hatást korlátozza.[29]

Hogy mit jelentett a magyar irodalom számára ez a mű, amely addig a legjobban megközelítette a népdráma fogalmát nálunk, azt Ady Endre fogalmazta meg egészen pontosan a Nagyváradi Napló hasábjain: az úri idillé hazudott magyar vidékkel s a társadalmi problémáknak hátat fordító újromantikával szembeni harci riadó *A dada* — nyílt szembenézés a magyar valósággal.[30] Valóban: először szólal meg a paraszti valóság dal és suhogós rokolya nélkül a színpadon, mint ahogy először mutatja fel valaki a polgári világot szépítés és illúzió nélkül a polgári színházlátogató közönségnek. A polgárságnak az a polgári oldalról jövő, látszólag a polgári szemléletet meghaladó szenvedélyes kritikája, mely különösen a darab második felvonásában, de a mű egészében, Frigyesék családja és környezete ábrázolásában megnyilatkozik, a maga idején megrázóan új, s minden bizonnyal minden mozzanatában élethitelű lehetett. Mégis, ha azt keressük, miért nem tudott *A dada* a modern kor reprezentatív magyar tragédiájává változni, akkor annak okát elsősorban abban lelhetjük meg, hogy Bródyt az indulatai félrevezették: a korszak tragédiát szülő antagonisztikus társadalmi ellentéte nem a Bolygók és a Frigyesek között feszült — sőt ekkor még ők potenciális szövetségesek lettek volna. Messze elvezetne bennünket Bródytól s az irodalomtól annak a taglalása, mi okozta s mire vezetett, hogy ez a szövetség nem jöhetett létre akkor, s ennek máig mennyi s milyen keserű levét isszuk; de érdemes megjegyezni, hogy Herczeg Ferenc erre azonnal felfigyelt, s a darab alkalmából Bródyt azért ünnepelte, mert megmutatta, hogy „ez a város idegen az országtól"[31] — mely felfedezésének még hosszú és szomorú utóélete lesz. S azt talán még inkább, hogy mivel a társadalmi ellentét nem az igazi pillérek között feszül, a dráma végül is művészileg megoldatlan marad, a tragédia egymásra rakatni rendelt építőkövei csak epizodikusan egymás mellé kerülnek, s az érezhető írói erőfeszítés ellenére, hogy meghaladja a polgári szemléletet — ez csak verbálisan sikerül s még ott is igen felemás eredménnyel, mert a félkarú Péter nazarénus prédikációja igencsak gyenge igazságszolgáltatás a Frigyesék lényegében diadalmas társadalmi jelenlétével szemben.[32]

[28] Wildner Ö.: Színházi szemle. Huszadik Század 1902. 223—231.

[29] Lukács Gy.: A modern dráma fejlődésének története. II. 522—523.

[30] „Áldassék a B. S. zsenije, hogy a bunyevác lekvárhozományos lányok története, a Tágma királynék helyett forradalmat termel. Hogy ez a lángoló zseni magyar levegőből él, az a mi szerencsénk s a B. szerencsétlensége." Ady E.: A dada. I. h. 12.

[31] Herczeg F.: B. S. színpadi sikere. Új Idők 1902. I. 102.

[32] Lényegében ezért nem érzem jogosultnak és kifejthetőnek *A dada* és Osztrovszkij *Viharának* egyébként érdekes párhuzamát, melyet Hegedüs G. vetett fel. Vö.: Hegedüs G.—Kónya J.: A magyar dráma útja. 148.

Mindez azonban nem takarhatja el a mű bámulatos és máig ható értékeit. Önmagában is áll és él ez a darab, minden olvasójára hatással van; nem volt még felújítása, amely ne váltott volna ki erős rokon- és ellenszenveket — drámai múltunk legélőbb művei közé tartozik, éppen azért, mert minden mozzanatán érezni: valódi életanyagból, őszinte művészi felháborodásból és jobbító vágyból született. Alakjai nem különösen árnyalatosan jellemzettek, nem is képesek különösebb fejlődésre; de a maguk körülhatároltságában világosak és tisztán felismerhetők.

Maga Erzsébet, a dajka sem fejlődik igazán a cselekmény során — hacsak azt nem nevezzük fejlődésnek, hogy megismeri az őt körülvevő világot s a gyermeki optimizmus helyét a gyermeki kétségbeesés foglalja el szívében. A néző tragikus érzését különösen azzal váltja ki az író, hogy Erzsébet életútján lépésről lépésre lehetőséget adna neki a megmenekülésre csak kissé kellene kevésbé naivnak, kevésbé tisztának, kevésbé erkölcsösnek csak kissé kellene közönségesebbnek lennie, a szó minden értelmében. S éppen ez emeli Erzsébetet közel az igazi tragédia-hősnőkhöz, hogy az ilyen lehetőségek mellett vakon és süketen megy el, a maga végzete felé — hogy annak beteljesedésével magasodjék valóban fel, emelkedjék az elnyomott és kizsákmányolt, emberi kondíciójától is megfosztott paraszti nőceléd szimbolikus megvalósulásává.

E hatás elérése érdekében Bródy rendkívüli biztonsággal és drámai tömörséggel választja ki a jellemző és drámaian előbbrevivő mozzanatokat. Erzsébet és szülei, Erzsébet és Viktor szembeállítása, majd az orvosi vizsga az első felvonás e három nagy mozzanata már az emberi és társadalmi szituációt teljesen körülírja, mint ahogy már itt felmerül Erzsébet sorsának alternatívája, melynek mindkét oldala egymást követően megvalósul: dajkaság vagy halál. S mindjárt itt felmerül a ki nem használt harmadik lehetőség is, Péter leánykérése s a reális menekvés irrealitása egy abszolútumot követelő leányszív tükörfényében.

A II. felvonás magasabb szinten ismétli meg az első nagy alternatíváit, egy új miliőben. A faluközösség kitaszítására a városi miliő teljes magánya felel, s az esett zsellérnyomor nagyvonalú ábrázolására a városi polgárság rothadtságának elítélése. De míg ott, bármily vérlázító volt is az orvosi vizsga és a tej-alku, Erzsébet mégiscsak egy új élet s esetleg egy magasabb színvonalú élet — felé indult, itt már kitörése Frigyesék fertőjéből a semmibe vezet, a halál kezdete.

A III. felvonás, ha úgy tetszik, epilógus: a drámai akció a másodikkal befejeződött, Erzsébet sorsa bevégeztetett — csak beérését kell kivárnunk, mely ha késleltetve is, de kitérő nélkül bekövetkezik. Ebben a felvonásban már nincs valódi drámai mozgás de van annál erősebb miliő-rajz, az I. paraszti esettségével szemben a városi szegénység rajza, s van morál-hirdetés, nemcsak Péter krisztianizmusában, hanem még erősebben és hitelesebben a rendőr részeg lázadásában.

Bródy programos naturalizmusa és ezen való azonnali túllépése leginkább a dráma nyelvében érzékelhető. Minden komolyabb szemügyre vevője *A dadá*nak felfigyelt arra, hogy itt a hevesi nyelvjárás s a pesti polgári világ nyelvjárása hitelesen jelenik meg, nyelvi kontrasztjuk kiemeli és felfokozza az ábrázolás lényegét alkotó társadalmi kontrasztot; s általában észrevették azt is, hogy ez a pontosan megfigyelt táj- illetve rétegnyelv Bródy tollán azonnal magasabb szintre emelkedik, a népdal illetve a költészet nyelvének emelkedettsége felé törekszik.[33] És ezért válhatott ez a nyelv annyira s annyifelé ösztönzővé: Sőtér István joggal figyelmeztetett arra általában, hogy Bródy stíluskezdeményeinek a folytatását Szomory Dezső mellett legalább olyan joggal és sikerrel kereshetjük Móricznál és Krúdynál is — s a névsort nyugodtan lehetne bővíteni.[34]

Mint ahogy, bármennyire érdekesnek s izgalmasnak, jelentősnek és figyelemreméltónak ítéljük is *A dadát*, igazi jelentését csak akkor kapjuk meg, ha látjuk, mennyifelé s mennyi mindenkinek segített ez a mű saját hangjára találni, ki mindenkit segített saját témájának művészi kifejezéséhez. Nem lebecsülhető annak a jelentősége, amire általában hivatkozni szoktunk, hogy *A dada* III. felvonása egy évvel Gorkij előtt már nálunk színpadra viszi az éjjeli menedékhelyet. Ez igaz is, nem is; mert a színtér összeesése ugyan szembeszökő, az emberi-társadalmi mondanivaló között is van valamelyes rokonság, de a két műben megnyilatkozó dramaturgia eléggé távol esik egymástól. Minden programos naturalizmusa ellenére Bródy sosem tudott a francia drámatechnikától annyira elszakadni, mint Gorkij már kezdeteiben; *A dada* könnyen és érdekesen elemezhető lenne akként is, hogyan küzd a franciás drámatechnika a naturalista dramaturgiával — egyébként ott adva a legjobb színpadi eredményt sajnálatos módon, ahol az előbbi győz, mint a II. felvonásban. De ennél sokkal jelentősebb a kezdeményező szerepe. Nyelvi újítását már említettük, s annak kihatásait is; az I. felvonás zsellérnyomorának szemnyitása visszhangzik Tömörkény *Barlanglakók*jában éppúgy, mint Szemere *Siralomház*ában — egészen a *Betyár* zsellér-putrijáig, mint ahogyan az itt csak felvázolt úr-paraszt szembenállás (Viktor viselkedésében) bontakozik ki majd, társadalmilag helyesebb hangsúlyokkal *A tanítónő*ben. De a II. felvonás, Erzsébet városi helyzetének tragikus rajza nélkül sosem született volna meg a *Liliom*, mint ahogy Frigyes, Frigyesné és Viktor háromszögének Erzsébet szemén át látott fertője egy drámai pillanat alatt anakronisztikussá, művészileg halottá változtatta az oly jól bevált polgári háromszög-játékokat — még akkor is, ha ezt sok színpadi szerző sokáig nem vette még észre.

[33] „B. nyelvi újító is, színpadi dikcióira a hétköznapi nyelv megemelése, sűrítettsége a jellemző; különösen érdekes ez *A dadá*ban, ahol néhány szereplőjét s a dadát is hevesi nyelvjárásban beszélteti, de ez a beszéd nem a mindennapi beszélt nyelv természetességének látszatában tetszelgő utánzása, hanem a tájnyelvnek költői transzponálása." Osváth B.: i. m. i. h. 111.

[34] Sőtér I. i. m. i. h. 53.

Bizonyos, hogy *A dada* nem használja ki maximálisan mindazokat a lehetőségeket, amelyek az általa érintett életanyagban s az általa felhasznált drámai metodikában adva voltak. Ez egyébként Bródy egész művészetére általánosságban jellemző; de mégiscsak ez a mű az első jelentős — és sokáig a legjelentősebb — tett a magyar naturalista dráma megteremtésére. Hogy ez szinte holnap nélkül maradt Bródy művészetében s igazi folytatás nélkül a magyar dráma történetében, abban nem annyira a művész, mint inkább a közeg a hibás, amelybe a szava hullott. Ezt Ady Endre szokott érzékenységével azonnal észrevette:

„A színpad a máé, a jelené, a mindenkori közönség ízléséé. Jaj annak, aki nemcsak a közönség ízlése, de maga a közönség ellen támad. Ezt tette Bródy Sándor."[35]

A furcsa megint csak az, hogy ezt egyedül Ady Endre vette észre, s például a hamarosan induló Thália Társaság fiataljai igazán sohasem próbáltak Bródy után nyúlni — pedig talán a Thália sorsa is, de Bródy drámaírói sorsa is másként alakul, ha közös platformon, közös művészi törekvésben találkozhatnak.

Mindenesetre Bródy Sándor még nem hagyott fel azzal a kísérletével, hogy felfedezze a naturalista dráma számára vagy eszközével a magyar valóságot. 1902 elején mutatták be *A dadát* — az év végén pedig a *Királyidillek*et. „Magyarország felfedezése" után a magyar történelem új szemű felfedezését. Az életmű genezisében van talán valamelyes jelentősége annak, hogy a *Királyidillek* három egyfelvonásosa minden valószínűség szerint valamivel előbb került papírra, mint *A dada* dialógusai. A közönség elé azonban később kerültek; s jellemző, hogy sem a közönség, sem a kritika a törekvés azonosságát a kettő között nem ismerte fel.

Önmagában a három, korábban szintén novella-formában megírt egyfelvonásos jelentéktelen történelmi anekdota többé-kevésbé sikerült dramatizálása — igazi dráma egy van közöttük, *A fejedelem*. A műfajon belül nem is jelentős események ezek — a műfaj története felől nézve akár el is lehetne feledkezni róluk. De jelentősek mint a naturalista írói program kiterjesztése a történelemre — vagy úgy is lehetne mondani, mint a polgári, póz és heroizálás nélküli történelemszemléletnek a harsány színpadi megszólalásai. Deheroizálás? Legalábbis a közönség felől nézve bizony az, amint erre az öreg Mikszáth kitűnően ráérzett.[36] Az író felől nézve inkább csak annak a kipróbálása: milyenek is a modern emberi érzések a régi viszonyok között, s hogyan lehet ezek találkozását művészileg hitelesíteni. Mert az írói problematika inkább abban látszik, hogy a három kis darab három férfi-életfázis visszatükrözése: a *Lajos*

[35] Ady E. i. m. i. h. 11.

[36] „Merész ember, ki (. . .) a magyar ősöket is embereknek merte bemutatni, nem tűrhetvén az őshazugságokat . . ." Mikszáth K. i. m. i. h. 501.

király válik a szerelmes fiatalemberé, aki a dinasztia érdekével szemben a szív érdekét választja, a *Mátyás király házasít* az ereje teljében levő hódító férfié, aki a szerelmes nőt mint szuverén birtokát kezeli, s *A fejedelem* az öregedő férfi kiszolgáltatottsága a ragyogó fiatal nőnek, akihez kétségbeesett egzaltációval kötődik.

Végeredményben valami olyan rettentő irodalmi bátorság ezekben a darabokban nincsen. Ha tovább megy annál, mint amit Mikszáth már előtte elvégzett a múlttal, csak annyiban, amennyiben nagy történelmi nevekről állítja azt, hogy éppúgy férfiak, mint a többi, s éppúgy viselkednek a nőkkel, mint mások. Ezt a közönség idegen történelmi nevekkel jól el bírta viselni; hiszen Sardou *Szókimondó asszonysága* akkor már hat esztendeje ment óriási sikerrel a Budai Nyári Színkörben, s Bródy nem „deheroizálja" jobban (sőt kevésbé) a magyar királyokat, mint Sardou a francia császárt. Mégis általános volt a felháborodás: Pesten megbuktatták a darabot, Kolozsvárott meg a főispán elnökletével egyenesen betiltották,[37] „mert sérti a nemzeti érzületet és erkölcsiség tekintetében sem éppen kifogástalan". Jól mondta erről Mikszáth:

„ez kemény dió; e közönség még kiskorú ahhoz az igazsághoz, hogy például Petur bán is kendővel köti át a füleit, ha a foga fáj. Petur bánnak még aludnia is sisakos fejjel kell."[38]

Pedig e darabok indítása megint messzeható. Születésükbe nyilván belejátszott az írói mérkőzés: előző évben mutatták be Herczeg *Ocskay brigadérosát* óriási sikerrel. A kettő történetszemléletét világ választja el egymástól: s a magyar közönség egyértelműen a Herczeg világára szavazott. Ezt nem meghallani nem lehetett; mint ahogy az eléggé vegyes kritikai visszhangból egyáltalán nem lehetett kihallani, hogy az irodalom eleven árama sokkal inkább szavaz az elkövetkezendő években-évtizedekben Bródy kezdeményének különböző vetületeire, mint Herczeg sikerére, mely minden zajossága mellett is egy elmúlt ízlés és irány utolsó erőfeszítései közé tartozott. De a *Lajos király válik* ritmikus prózája, népies archaizálása közvetlen előzménye Balázs Béla misztériumai hangvételének; a *Mátyás király házasít* s *A fejedelem* Móricznál a *Fortunátus*tól az *Aranyszoknyák*ig visszhangzik — arról nem is beszélve, hogy talán *A fejedelem* hívja fel a figyelmét Bethlen Gábor irodalmilag gazdagon kihasználható alakjára, s az a nyelvi ötlet, amellyel a drámákban Bródy él s amelynek tudtommal előtte nincs nálunk példája, nyitja meg a modern magyar történelmi regények — elsősorban Móricz s rajta keresztül utódai, egészen Kodolányiig — archaizálási módszerének útját. Ezt a módszert mindjárt a bemutató után Ignotus kitűnően karakterizálta:

„. . . visszaemeljük, ahonnan a népbe alásüllyedt, a hajdani fejedelmiségbe a mai parasztiságot . . ."[39]

[37] Vö. a Pesti Napló 1903. jan. 16-i hírét.
[38] Mikszáth K. i. m. uo.
[39] Ignotus: Királyidillek. A Hét 1902. nov. 23. 787. l.

De kevés olyan jószemű s jófülű kritikusa volt, mint Ignotus — aki az írói szándékot is, annak buktatóit is pontosan jelezte. A többiek vagy lelkendeztek, vagy gúnyolódtak; szinte senki sem értette meg, miről is van itt igazán szó.[40]

A dada és a *Királyidillek* a *Fehér Könyvből* nőttek ki — Bródy Sándor pályájának legizgalmasabb, legtermékenyebb s legprogresszívebb korszakában születtek. A közönség egyiket sem fogadta különösebb lelkesedéssel, sem a kritika kellő megértéssel azt, hogy mit is akar s milyen eszközökkel az író. S ha a kritikusok értetlensége fölött még túl is teheti magát egy kézlegyintéssel — a közönség kiskorúságát tudomásul kell vennie az írónak, ha színpadra akar dolgozni, ha sikert akar és népszerűséget. *A dada* és a *Királyidillek* kettős hangütése után Bródy hat esztendőre elhallgat a színpadon — évekre az irodalomban is. Okai összetettek és jól ismertek, nem kell itt kitérnünk rá; de mikor újra megjelenik a színpadon, 1908-ban, már íróilag-emberileg más tartással bukkan fel, mint előző korszakában.

Pedig *A tanítónő* 1908-ban látszólag ugyanazt folytatja, mint amit az író *A dadával* megkezdett — csak még élesebben, még átfogóbban, még sikerképesebben. Mint ahogy *A tanítónő* bemutatása óta minden felújításakor siker is volt: pompás szerepek, eleven szituációk egymásra következése, mely kezdetben aktualitásuk, később egy régi aktualitás reminiszcenciája okán mindig meghatja a közönséget — s a darab külföldi pályája azt bizonyítja: nemcsak a magyart, hanem általában a közép-európai közönséget is.

A mű születését szinte a naturalizmus tankönyvéből másolta ki az író: egy századfordulói újsághírre épül, melyet először tárcanovella formájában írt meg, s később dolgozott át drámává — mintegy szándékos ellentétpárját alakítva ki *A dadának*, a városra került falusi ártatlanság tragédiája után megteremtve a falura kerülő városi nő tragédiáját.[41] Tudjuk, hogy ebben az esetben az író még kissé akaratlan előtanulmányokat is végzett: a fél-Európa mulatóiban Gyokónak becézett parasztmilliomos, Dungyerszky György és apja, Lázár, meg a náluk Bácskában eltöltött idők adták az élményalapját a regény ifjú és idős Nagyának a megrajzolásához, meg az egész emberi és atmoszferikus háttérhez, mely Tóth Flórát a darabban körülveszi.[42]

De az írói szándék — s tegyük hozzá: az írói megvalósítás is — jelentősen túlmegy a rendőri újsághír vagy a bácskai botránykrónika dramatizálásán. Bródy maga „falusi életkép"-nek nevezi művét, nem drámának — hangsú-

[40] Erre a legjellemzőbb a Magyar Hírlap, mely két napon át is foglalkozik a *Királyidillek*kel (1902. dec. 6. és 7.) Márkus Miksa és Jób Dániel cikkeiben — anélkül, hogy bármi lényegeset tudna a darabról vagy az írói szándékról mondani. Feltűnő, hogy a Magyar Géniusz (1902. dec. 7.) Fenyő Miksa tollából az egyik legértetlenebb, otrombán gúnyolódó kritikát közli, amelynek hangjával legfeljebb a Képes Családi Lapok dec. 14-i kritikája vetekedhet. Az Új Idők sokkal megértőbb, s legalább a Nemzeti Színházi előadás hibáiról érdekes és valószínűleg helytálló dolgokat közöl.

[41] Hatvany L.: B., a színműíró. I. h. I. 280.

[42] Vö. Krúdy Gy.: A sánta nő lovagjai. I. h. II. 309.

lyozva ezzel a naturalista dramaturgiához való kötöttségét. De a mű maga bizony már igen kevéssé naturalista dramaturgiai megvalósulásában: sokkal közelebb van a francia tézisdráma szerkesztésmódjához, mint a naturalizmuséhoz. Ezt látszólag elfedi a felmerülő tematika és a kidolgozott vagy csak érintett életanyag gazdagsága; de ha pusztán drámaszerkesztési szempontból nézzük, *A tanítónő* sokkal közelebb van — a főhős jól előkészített, poénra kihegyezett I. felvonásbeli belépőjével, a felvonásonként megismétlődő, mindig a két főalakra koncentrált „scène à faire"-rel, a szentimentális drámai magra felrakott, azt egyszerre éltető és eltakaró anekdotikus gazdagsággal — mondjuk Csiky Gergelyhez, mint akár *A dada* Bródyjához.

Ha formailag visszalépés — és igen erős visszalépés — *A tanítónő* az előzményekhez képest Bródy drámairói fejlődésében, ugyanez gondolatilag nem mondható el róla. Az értelmiségi radikalizmus századeleji felívelése pillanatában születik a darab, s kétségtelenül művészi szándéka is az, hogy ennek a mozgalomnak a drámai reprezentációját teremtse meg. Ez oly mértékig sikerül neki, amennyire maga Bródy sem gondolta volna: a darab erényeiben is, gyöngéiben is a mozgalom tükörképe.

Úgy is fogalmazhatnánk, s joggal: a darab faluja a magyar ugar drámai képe — s Tóth Flóra sorsa benne a progresszív magyar értelmiség sorsa. Önmagában az sem csekély erény, hogy Bródy elsőként vitte színpadra a magyar falut mint a magyar ugart. E felismerésében nyilvánvalóan benne van már Ady Endre — s mellette a *Huszadik Század* szociológusainak, társadalomtudósainak — a tanítása: elég arra a távolságra gondolni, ami a *Hófehérke* I. felvonásának faluképét elválasztja *A tanítónő* I. felvonásának falujától. Ez a szemléletváltozás nélkülük nem nagyon jöhetett volna létre; mert az ábrázolás már teljesen a sajátja — s mondhatni, senki sem tud tőle többé szabadulni, aki a falu s a falusi értelmiség reális viszonyának képét akarja színpadon megteremteni, Lengyel Menyhért *Falusi idill*jétől Darvas József *Szakadék*áig.

Ebbe a végtelenül elmaradott, kulturálatlan, elmaradottságát és műveletlenségét fel sem ismerő, csak hasának, zsebének és nemiszervének élő, a nyakára telepedett „úri osztálynak" kényre-kegyre kiszolgáltatott faluba toppan be a külsejében kívánatos, lelkében modern új tanítónő, olyan gondolatokkal, mintha a századeleji prepák mind a Társadalomtudományi Társaság tején nőttek volna fel. Ilyen persze a valóságban nem sok lehetett, bár talán több, mint ma gondolnánk; viszont éppen ezzel a sajátságával — s azzal, hogy ennek ellenére sem válik egy pillanatig sem kékharisnyává, mindvégig megmarad normális, derűs fiatal nőnek — emelkedik Tóth Flóra típussá, egy, az értelmiségben potenciálisan benn rejlő tendencia tipikus megjelenítőjévé; válik útja a magyar értelmiség állapotának szimbólumává. Mert a századeleji naiv népszeretettel, reformtervekkel eltelt kis tanítónő két fal közé kerül: a helyi vezetőréteg otrombasága és a parasztság értetlensége közé. Nem

ügyetlenség, hanem írói divináció, hogy felnőtt paraszt gyakorlatilag nem lép színre ebben a darabban, csak a kórusban éneklő parasztlánykák — a mű világában valóságként fel sem merül, hogy a tanítónő emberként kerüljön kapcsolatba paraszttal. Mint ahogy nincs igaza Illés Endrének, aki negyven esztendővel ezelőtt azért hibáztatta ezt a darabot, mert

„Tóth Flóra nem bukik el a céljaival, az álmaival, nem a hitéből vetkőztetik ki, csak levetkőztetni akarják."[43]

Ugyanis Tóth Flórában az az érthetetlen újdonság a falu értelmisége előtt, hogy nemcsak teste van; s tudva vagy tudatlanul — a káplán pl. nagyonis tudva — nemcsak azért akarják levetkőztetni, hogy egy nővel többet kapjanak meg s mert az a rend, hogy míg férjhez nem megy egy másik éhenkórász tanítóhoz, addig valamelyiküknek vagy mindnyájuknak a szeretője legyen — hanem azért, hogy a testéhez jutva a hitét semmisítsék meg. S Flóra sem valamilyen ósdi szüzesség-védelemből tiltakozik ellenük, hanem a felszabadult morálú ember pozíciójából; nem a „törvényen kívüli" kapcsolat lehetősége háborítja fel, hanem a lélek nélküli testi kapcsolatok ajánlata -- mert jól tudja, hogy ha ezek a testével hálnak, az eszméit erőszakolják meg.

A darab jellemei általában egy rugóra járnak, kivéve Flóráét és az ifjú Nagyét. A mellékalakok határozottan, erősen jellemzettek, valamennyi világos társadalmi típus, mely e típus tendenciáját hordozza magában: *A tanítónő* Káplánjában éppúgy benne van és jól látható az ellenforradalom Zadravetze, mint az öreg Nagyban Nagyatádi, vagy a Bérlőben az a sok, mindenféle ellenforradalmat pénzelő, a dzsentrihez bármi áron törleszkedő zsidó bérlő és tőkés. Összetett jellem Flóra, kiről már szóltunk, s az ifjú Nagy, aki a paraszt über-úr első megjelenése a magyar irodalomban: a kultúra iránt fogékony, de a kultúrában a dekadencia felé vonzódó, a hullástól magát csak erőfeszítéssel megóvni képes jellem — aki egyébként azért is vonzódik Flórához, mert benne ehhez érez erőt és segítséget. Ifjú Nagy hosszú és fényes sort nyit meg; ha Flórával való házassága nem is sikerül, utódai nem hiányzanak: az ő gyermeke Kerek Ferkó éppúgy, mint Böjthe János, s azok valamennyi leszármazottja. Gondolatilag is fontos és nagy horderejű sor élén áll: ha odafigyelünk álmaikra, abból kiderül (II. 9.), hogy míg Flóra számára a szebb jövő csak saját jelenének fényes felnagyítása, Nagy Pistának a jövő — egy szövetkezeti parasztország álma, mindaz, amiért a népies mozgalom harcolni fog.[44]

[43] ILLÉS E.: B. S. Krétarajzok. 438.

[44] „FLÓRA: Az álmom: szeretnék egy nagy, egy borzasztó nagy iskolát, minden parasztgyerek, aki csak van a környéken, hogy abba járjon. Imádom a parasztgyerekeket. Látott már valaha csúnyát, az egyik szebb, mint a másik. (. . .) Mért, hogy mért lesz ezekből olyan hányaveti vagy kétrétgörbült, ha megnől. Én lennék a főtanítónő, én vigyáznék rájuk, míg csak tizenöt évesek nem lesznek. Ez az én álmom. És a maga álma? Mit szeretne csinálni maga?

IFJ. NAGY: Én is szeretem a parasztot, belőlük sarjadtam, egy vagyok velük. Majdnem ezer paraszt „Nagy" van, aki mond rokonom. Azoknak én mindnek Pista

Az álmuk nem valósulhat meg: azt megakadályozza a társadalom, meg az öreg Nagy kapzsisága, a Nagyasszony gőgje — s az osztálykorlátok felismerése Flóra által. De ugyanakkor Flóra sorsa sem teljesedhet be: a darab valahogy felemásan ér véget, tragédia helyett „ironikus, keserű idillé"[45] szelídül. S ez nemcsak az utólag hozzábiggyesztett happyendre igaz, amelyre Illés Endre kritikájában utalt; igaz ez a megmásítatlan végre is.[46] A darab egyszerűen nincs befejezve, a magyar ugar, de Tóth Flóra sorsa sincs elintézve, akár elmegy Flóra, neki a nagyvilágnak, akár utánaszalad ifjú Nagy s visszahozza feleségnek. A megoldás ugyanis mindkét esetben „magán"-megoldás, általános jelentőség, szimbolikus mélység nélkül. Ellene vethető lenne, hogy hiszen ez a *Babaház* megoldása — mint ahogy bizonyára nem véletlen, hogy a két női név, Nóra és Flóra annyira összecseng. Csakhogy ott a mű s a kor alapkérdése az volt: ki tud-e törni Nóra a „babaház"-ból? S kitörésével korszakot alkotott — talán a drámában nem is annyira, mint a nők öntudatosodásában. Flóra számára viszont ez a probléma nem merül fel, hiszen ő már a kinti világból „tört be" a falu poshadt állóvizébe; elmenetele csak ugyanennek a folyamatnak a perpetuálása, visszahozatala — önmaga hallgatólagos eladása. Flóra előtt valójában az öngyilkosságnak két formája áll: a fizikai, vagy a morális, s e kettő között kellene választania; színpadszerűen pompásan sikerült „abgang"-ja valójában ez elől a választás elől kitérő piruett.

De pontosan ez a kitérés, ez a saját sorsára nemválaszolás tette egyfelől művészileg felemássá,[47] másfelől óriási sikerré a darabot. S talán történelmileg is így válik hitelessé: így válik igazi képévé annak az értelmiségi radikális mozgalomnak, amely e darab megírása pillanatában éppen a felívelés hullámhátán lovagolt, de amely — öt év sem telik belé — megtörik, szétfröccsen, elkezd visszahúzódni, sőt ellenirányba áramlani. Itt érezhető a művész divinációja: az alkotás folyamata megsejttette vele a mozgalom belső gyöngéjét és saját művészetének beteljesületlensége ennek kifejezőjévé vált.

De azzal, hogy lényegében a csődje vált sikerré, míg a művészi eredménye csak félig-meddig elismertté, s főként félreismertté, a közönség döntően alakította a drámaíró sorsát. Nem tudni, végiggondolta-e, kimondta-e ezt a tanul-

vagyok. Én ezekből szeretnék egy falut, hogy közösen dolgozzunk, nem pénzért, becsületért. Nekünk lenne a legszebb búzánk, a legszebb lovunk, a legkövérebb ökrünk, olajmalmunk, sörgyárunk. Én szeretném bevinni az ország vezetésébe, a kormányzásba. Lovat lehet nemesíteni, embert ne lehetne?" B. S.: A tanítónő. Színház. 147—148.

[45] Illés E. i. m. i. h. 437. — Figyelemre méltó, hogy előtte egy negyedszázaddal Lukács Gy. majdnem ugyanígy karakterizálja a darabot: „helyenként a drámához közeledő idyll." I. m. II. 524.

[46] Egyébként önmagában is jelentős, hogy ennek a végét B. hajlandó volt megváltoztatni a színház követelményei szerint: nyilván érezte, hogy az eredeti megoldás sem kielégítő. *A szeretőnél* ennél sokkal szerényebb színházi beavatkozás ellen is tiltakozott.

[47] Ezt érzi a fiatal Mácza J. is: „A 'Tanítónő' jó darab. És a mai B.-nak is a legjobb darabja. A tanítónő portrait-ja egyszerűen pompás, a darab lélektanára is azt kell mondanunk, hogy jó — de végeredményben mégsem az, amit B.-tól vártunk." A modern magyar dráma. 22.

ságot Bródy elég okos és eléggé világos látású volt ahhoz, hogy képes legyen rá –, de hogy a maga további pályáján tudatosan vagy ösztönösen ezt a tanulságot levonta, az kétségtelen. *A tanítónő* igazi dráma lehetett volna, de végül is csak egy nagy szerep lett;[48] az életanyag igazi tragikus életképhez adott volna lehetőséget, de csak jó színpadi nagyjelenetekben bővelkedő kesernyés idillé lett — ha ez kell a közönségnek, ezt Bródy mindig meg tudta csinálni, legalább úgy, mint már egyre erősebben tülekedő fiatal versenytársai.

Igaz, még egy kísérletet tesz a jelentős művészet irányába: megírja a *Rembrandt*ot, legsikerültebb egyfelvonásosát, a *Királyidillek* gondolati folytatását. Ha *A fejedelem* a szép ringyóhoz kötődő öregedő férfi tragédiája vagy inkább tragikomédiája, a *Rembrandt* az öregedő férfi visszavonulása a fiatalok elől — valóban csöndes belső tragédia, melyet még a néha a nyegleségig túlstilizált nyelve sem ront le.[49] S a mély érzés kis remeke tövében mindjárt megírja a színpadi virtuóz mestervizsgáját is: az *Árnyékok*at, mely, azt hiszem, az első magyar monodráma (akkor magánjelenetnek hívták), Hegedüs Gyula 25 éves írói jubileumára, bő lehetőséget adva a művész teljes skálájának bemutatására, de minden irodalmi jelentőség nélkül.[50]

Közben megszületik *A medikus* is (1911): Bródy egyik állandó s legizgalmasabb témájának áttétele a színpadra. *Jisbi Bénop, Ezüst kecske, János és barátai* — remekbe sikerült novellák, egy nagylélegzetűnek szánt regény küzd már ugyanezzel a témával: az érvényesülése érdekében magát áruba bocsátani kénytelen értelmiségével, akit ez az alku tragikus konfliktusba sodor. Témájában, anyagában megint a kor egy nagyszerű megragadási és felfejtési lehetősége; a tragédia lehetősége szinte magától adódik akárcsak a korábbi prózai feldolgozásokban. De *A medikus* döntő továbblépés azon az úton, amelyre már *A tanítónő* sikere mutatott: ez az életkép bizony megmarad az élet margóján zsánerképnek, melyet bármelyik gutgesinnt polgári család szalonjában kiakaszthatni; a serdületlen lányok is láthatják, meg a házitanító kispap is. Magyarán: *A medikus* könnyű szívvel elherdálja saját lehetőségeit, egy tragédia anyagát arra használja fel, hogy belőle zene nélküli operettlibrettót faragjon. Nagyon színszerűen, nagyon olcsón, nagyon verbálisan minden konfliktus megoldódik, a nyomorék lánynak megvásárolt medikus gyötrődve bevallja, hogy mindig is pont ezt a lányt szerette, tehát a papa pénze

[48] HATVANY L. I. m. uo.

[49] *Királyok* címen játszották és adták ki 1913-ban a *Lajos király válik* és *A fejedelem* társaságában. Valószínűleg ezt a kötetet akarta HATVANY L. a Nyugat könyvtárban megjelentetni. (vö. Levelek H. L.-hoz. 92. sz.), de a terv, nem tudni miért, meghiúsult, a kötetet végül is B. rendszeres kiadója, a Singer és Wolfner jelentette meg. JUHÁSZ GY. a *Rembrandt*ot tartotta B. S. egyetlen „befejezett, teljes, tökéletes nagy" művének: B. S. i. h. I. 256.

[50] Ha csak azzal a szomorú társadalomtörténeti jelentőséggel nem, hogy az ellenforradalom győzelme után HEGEDŰS GY. tiltakozott a „nemzeti érzés" nevében *A tanítónő* repríze ellen. Vö.: HATVANY L.: Emlékbeszéd . . . i. h. 295.

lényegében nem más, mint az isteni gondviselés eszköze, mely a szerető szíveket egymáshoz segíti; de még részletekben sem enged már a közönséghez-simulás merészségeket: ha egy lány faluról felszalad a fővárosba szerelmeséhez s együtt hálnak – akkor biztosra vehetjük, hogy a színdarabban nem történt közöttük semmi.

Ez bizony nagy művészi züllés — sőt mi több, a saját tehetségének tudatos elherdálása. Ha Bródy a jól jövedelmező kasszarapportért hajlandó a saját nagy témáját cukros vízben oldva tálalni — semmivel sem erkölcsösebb, mint Arrak János, aki tandíjért árulja a szerelmét. S ezért nagyon kevés kárpótlást nyújt, hogy éles megfigyelő szeme s életanyag-gazdagsága az írót most sem hagyják cserben: dialógusai legtöbbször élethitellel csengenek (kivéve, ahol a szentimentalizmus és a hatásvadászat önti el őket), a diáktanya naturálisan hiteles, akárcsak Arrak, a vidéki nyomorgó zsidó szabó és családjának drámabeli képe, helyzete.

Ez az első drámája Bródynak, amelyben különös hangsúllyal jelenik meg a zsidóság kérdése, amelyben a társadalom már majdnem leszűkül a zsidókra meg a többiekre. Ebben bizonyosan nagy része van annak, amit Ignotus olyan keserű dühvel regisztrált, Bródy sorsán elmélkedve:

„te, természeted szerint királyi mágnás, hivatásodnak kegyhelyén, az irodalomban, másodrendű polgárságba születtél. Ez volt visszája a túlzott emancipációnak, mellyel a gavallér magyar minden pénzes zsidót megtett nemesnek és főrendnek: hogy viszont a zsidó írónak java ereje, mi írásra kellett volna, ráment a bocsánatkérésre, amért magyar mer lenni, s java lázadása, minek hegyeket kellett vón elgördítenie, ráment a nevetgélő kényszeredettségre, hogy ne tekintessék tolakodónak."[51]

De nemcsak ennek. Hiszen ez a helyzet nem módosult lényegesen mondjuk 1902 és 1911 között — s *A dada* idején, bár a zsidó polgárság problémája már ott is megjelenik, még egyáltalán nem így, hanem a társadalom reális osztálymetszetei szerint felosztva ábrázolja a megjelenített világot. A társadalomban magában kellett történnie valaminek 1908 és 1911 között, ami a zsidó érzékenységet kihívta, ami a magyar értelmiségi társadalmat hazug és hamis vonalon osztotta meg — s aminek irodalmi megjelenése *A medikus* s minden utána következő Bródy-dráma. Ez pedig éppen az volt, amire Herczeg Ferenc már *A dada* alkalmából oly friss reakciós politikai érzékkel utalt, s ami lényegében a progresszió és az ország testének szétválasztása, egymással szembefordítása: a progresszió zsidó-üggyé degradálása, a főváros — „idegen város, bűnös város" — gettósítása. Hogy ez hogyan, miként, milyen politikai és szellemi erők felhasználásával történt, azt vizsgálni nem az irodalom-, hanem a társadalomtörténész feladata; az irodalomtörténész csak saját vizsgálati anyagát szolgáltathatja hozzá. S e tekintetben Bródy drámái – de egyéb

[51] IGNOTUS: B. S. Vál. írásai. 348.

írásai is, éppen művészi fogékonyságánál, friss reagálásainál fogva — elsőrendű jelentőségűek.

S a következő színmű, a *Timár Liza*, melyet 1914-ben mutattak be, ezen az úton még tovább megy. Zsidósodásban is, jelentéktelenségben is — a vállalkozása kétes sikerét az író maga is érezte, alighogy letette a tollat.[52] A zsidó milliomoslány, aki beleszédül a pénz vásárolta előkelőségbe, megtagadja apját és grófhoz akar feleségül menni — hogy végül apja ízlése szerinti régi szerelmével, a szorgalmas és büszke orvossal boruljanak egymás karjába — ezt a darabot akármelyik másodrendű francia szerző megírhatta volna. De a darabon belül Bródy kellett ahhoz, hogy az apa hiteles és józan alakját megalkossa, meg a vígjátéki anya oly zsidósan alpári előkelőséghajhászását. A tehetsége elsősorban a témaválasztásban nyilatkozik: megint meglegyintette a tragédia lehetőségének a szele, csak gyorsan elfordította a fejét; pedig *Timár Lizá*ban, ha nem olyannak írja meg, mint amilyennek maga is karakterizálta a levelében — legalábbis egy magyar *Júlia kisasszony* lehetősége rejlett.

Hízelegjünk magunknak azzal, hogy e másodlagos értékjegyek tették sikerré a darabot? Nem tehetjük: szembe kell nézni a ténnyel, hogy éppen értéktelenségei, hatásvadászata, pakfon-érzelmei tették hatalmas sikerré — Molnár *Farkas*ának bemutatója óta a legnagyobb pesti színházi eseménnyé.[53]

S a következő év újabb Bródy-darabot hoz: a világháború első évében egy olyan drámát, mely az aktualitást teljesen kihasználja. A *Lyon Leá*t utólag az író hadbavonult fia féltéséből és egy szerelmi kalandból eredeztette.[54] Annyiban tökéletesen igaza van, hogy a dráma igazi magja, egyetlen magja az apa-lány viszony. (Utaltunk már rá, hogy ez egész drámaírói pályáján kísérti Bródyt: a *Hófehérkétől* a *Timár Lizán* át a *Lyon Leáig*.) Ebből is következik, hogy igazán sikerült, nem színpadilag, hanem íróilag sikerült alakja egy van: Lyon rabbié, mely valóban komplex, a bevallatlan szerelem és szerelemféltés, a bigottság, a felvilágosultság, a nagy tudás és a korlátoltság lenyűgöző egyvelege. A többi nem alak, csak szerep — igaz, hogy határozott színpadi érzékkel körvonalazott szerep.

[52] Hatvanynak írja B. 1913 őszén Abbáziából: „Liza végre megvan. Félek, hogy vértelen egy onanista lány. Mindegy, kiűzöm, b . . . k meg." Levelek H. L.-hoz. 175. sz.

[53] Vö. LENGYEL M. és SZÉP E. idevágó leveleit: uo. 183, 185. sz.

[54] „Az elmúlt, a tavalyi vad és hő nyárnak a termése ez a szerelmi szomorú játék. (. . .) Az életörömet a hotelszoba bányalevegőjében egy kis francia lány képviselte. (. . .) Ha egy elegáns és kedves, fiatal francia nő minden délben feljön egy komoly korú, de komolytalan anyagi viszonyok között élő férfi lakására — ez a világháború. (. . .)

Ez a lány úgyszólván szerelmes volt az apjába. Lehet, hogy erről jutott eszembe az apa — aki szerelmes a lányába. Mert ennek a története az egész „Lyon Lea" és a háború csak alkalom, lehetőség, kifogás. (. . .)

Az orosz nagy úr, a szőke, aki kergeti maga előtt a barna zsidók bús seregét és ezen közben találkozik egy lánnyal ezek közül, ez már az ős mese, amit kosár számra szedhetünk minden útszéli fánál (szedhet az, kinek a száraz agyag is regél, a szikla is magot érlel)." B. S.: Lyon Lea. Egy színdarab története. Fehér Könyv. 1916. nov. 87—96.

Látszólag két világot állít szembe az író: a galíciai ortodox zsidóság magárazárt világát, s a nagyon „rokonszenves" feketeszázas orosz nagyherceg világát, mely úgy próbálja elpusztítani ezt az ősi és rejtelmes zsidó világot, mint ahogy a kisgyerek, mitsem értve, kihúzgálja a baba kezét, fejét, lábát. De valójában e két világ majdnem egyformán ellenszenves ábrázolásával egyetlen világnak tesz az író szerelmi vallomást: a magyar háborús sovinizmusnak. Magyarország az, ahová Lyon rabbi szíve visszavágyik, a magyar kard védő erejében bíznak a galíciai zsidók, s a sikeres magyar ellentámadás következtében jut el kríziséhez a cselekmény, s halálához Konstantin nagyherceg és szerelme, Lea. — Könnyű lenne ma már ezen gúnyolódni; azonban inkább csak szomorkodni lehet rajta, hogy a közönség nyomása, a siker hajhászása idáig sodorta az írót; s ezt nagyon kevéssé teszi jóvá a darab valóban csodálatos nyelve, melyben biblia, népnyelv és zsidós hangsúlyok egyszeri tökéletességgel olvadnak össze.

De van még lépcső lejjebb: ez a két év múlva színre kerülő *A szerető*. 1917 ősze: már oda az első év háborús mámora, sovinizmusa; már a magyar polgárság számára a háború ráfizetéses, kiábrándult belőle is, a Monarchiából is; Bródy színdarabja ezt az utóbbi hangulatot lovagolja meg — vagy ha úgy szebben hangzik: ebből meríti ihletét. Ez is tette sikerré, a hatalom oly gyakori egyik balfogása következtében: a bemutató előtt betiltották a darabot, az „uralkodó család védelmében".[55] Végül a közvélemény nyomása alatt mégis engedélyezték, hirtelen változtatásokkal: az osztrák címeket oroszokkal helyettesítették, s a közveszély azonnal elmúlt . . .

A darabon azonban ez sem sokat ronthatott, bár ma már az eredeti változatát nem ismerjük. Amint Kunfi Zsigmond írta a bemutató után:

„meg kell mondani, hogy a magyar irodalmat valami nagy veszteség nem érte volna, ha ez a »szerető« akár megíratlan, akár előadatlan maradt volna. A történet oly régi, a kellékek, amelyekkel kidíszítették, oly ódon ismerősei az érzelmesebb regényeken nevelődött olvasónak is, hogy egyenesen rosszul esik Bródy Sándor címere alatt találkozni ilyesmikkel."[56]

Teljesen igaza van. Nemcsak azért, mert szentimentális olcsóság az alja a műnek; ezt valamennyire eltakarta, különösen a kortárs-nézők előtt a botrány-aktualitás, a Rudolf és Vecsera Mária halálára való nem is leplezett célzás. Hanem azért, mert ez a darab szinte nyílt visszavétele mindannak, amiért haladó korszakában Bródy Sándor kiállt. Előz Anna, ez a kutyájával pesti külvárosban nyomorgó dzsentrilány, aki legnagyobb nyomorában sem hajlandó még mosó-vízbe se tenni a kezét, inkább jó áron megalkuszik a belebolondult főherceggel — hol van már ez Bolygó Kiss Erzsébet népmesei tisztaságától, vagy Tóth Flóra munkás, optimista emberségétől? S amivel Bródy hősnője

[55] A betiltó főkapitányi rendelet szövege: Az Est 1917. okt. 25.
[56] Népszava 1917. okt. 26.

becsületét próbálja megvédeni: hogy kezdetben a főhercegnek csak szűz szeretője, míg az kötelezvényt nem ír alá neki, hogy feleségül veszi — egészségesebb erkölcsi érzék előtt éppen ezzel semmisíti meg, hiszen így leplezi le teljesen az egyetlen értékcikkének árfolyamát mesterségesen felhajtó, számító üzletasszonyt benne. Ez végül is semmi más, mint az író belesimulása a magyar dzsentrimentalitásba: dzsentrilánnyal ilyen nem eshet meg, s ha igen, akkor is le kell tagadni — legalább amíg a főhercegi ajándékokból vissza nem vásárolta az apja által elkártyázott birtokot . . .

A darabnak vannak mesterségbeli értékei: itt már Bródy majdnem olyan jól kezeli a színpadi technikát, mint Molnár Ferenc.[57] Egy-egy jelenete — elsősorban az arisztokratákat leleplező-kigúnyoló pillanatok — pompásan sikerült. De az egész, mentalitásában, szemléletében, kicsengésében olyan, mintha egy vidéki szatócsüzlet hátsó szobájában a Gothai almanach fölött merengő asszonyság lelkében született volna.

Ezzel lényegében befejeződött Bródy Sándor drámai oeuvre-je. Utóhangjának tekinthetjük az *Orgonavirágzást*, amelyet 1919. május elsejére, a Közoktatásügyi Népbiztosság felkérésére írt. Számítsuk javára, hogy a felkért drámaírók közül egyedül Bródy készült el időre a maga aktuális-szimbolikus jelenetével — s ne sokat firtassuk esztétikai vagy dramaturgiai értékeit vagy gyöngéit. Nem több ez, mint egy, a megváltozott világot megérteni akaró, de igazán megérteni nem tudó, ezért régi sablonok szerint manipuláló színpadi szerző alkalmi aprósága; értéke a gesztusban van, s nem a leírt szavakban vagy a mögöttük meghúzódó gondolatokban.

Bródy Sándor élete és művészi pályája tele volt fénnyel és árnyékkal, nagyot akarással és letöréssel, és ez egyetlen műfajban sem olyan dramatikusan nyilvánvaló, mint éppen a színműírásban. Talán azért, mert ez az a műfaj, ahol az író sosincs egyedül, sosem pusztán a saját tehetségével, eszméivel, alkotó géniuszával mérkőzik, hanem mindig „közegben van": az éppen aktuálisan létező színházművészet és színházi közönség közegében. El lehetne gondolkozni azon — s a magyar drámatörténet során nemcsak Bródy Sándor esete kényszeríti ránk ezt a gondolatot, hanem számos más, félrefutott tehetségű író, de talán egyik sem annyira szembeszökően, annyira fájdalmas-groteszkül, mint éppen Bródy Sándor —, hogy mi lett volna akkor, ha a magyar színházi közeg előnyösebb; mi lett volna akkor, ha Bródy fiatalságában és bátorságában találkozik egy magyar Antoine-nal, egy Brahm-mal és az ő újat új módon mondani akaró, minden nehézséggel bátran megküzdő színházukkal. De Bródynak ilyen szerencséje nem volt: Neki Beöthy László jutott — még Bánóczy László sem, vagy a fiatal Hevesi Sándor. S így Bródy pályája is fényesen — vagy inkább sötéten — példázza, hogy nem lehet drámai eredményt elérni a színház másik

[57] Kínálkoznék ehelyt a párhuzam a *Hattyú*val. Nem érdemes végigvinni; de annyival Bródy még mindig fölötte van Molnárnak, hogy a Monarchiában, s nem a Monarchia halála után írta meg az uralkodóházról a véleményét.

két tényezője nélkül, vagy azok ellenére. Lehet, hogy Bródy egész írói pályájára érvényes ez[58] — de drámaírói pályájára feltétlenül; hiszen lépésről lépésre nyomon követve ezt az utat láthattuk, hogyan kell kivetnie írói hajójából szinte minden olyan ballasztot, ami mélyebb vizeken járásra kényszerítené, hogy a part mellett, a divat hullámain vígan lebegve, learathassa az annyira partmenti közönség tapsait. Így válik egy nagyra és újra hivatott, s ezen az úton a kezdő lépéseket megtévő drámaíró közepes darabcsinálóvá - vagy ahogy Ostváth Béla pontosan fogalmazta:

„egy zseniális tehetséget mutató tragikus torzó maradt, az európai vérkeringésbe bekapcsolódó magyar dráma elszalasztott lehetősége".[59]

Befejezésül még egyetlen kérdést kell érinteni. Az utóbbi időben szeretik Bródy Sándort mint a magyar szecesszió vagy a szecessziós stílus markáns képviselőjét taglalni.[60] Ha e szót az előzőekben nem írtuk le egyszer sem, azt nem valamiféle elvi meggondolás kerültette velünk — hanem az a puszta tény, hogy a konkrét analízis szempontjából nem volt szükségünk rá, semmit nem tudtunk volna vele megvilágítani, s amire utalt vagy utalhatott volna, az egész tárgyalásunk szempontjából irreleváns. Kollokviálisan talán használható a szó, mivel mégiscsak jelez egy időhöz kötött jelenségcsoportot — de ez a jelenségcsoport oly diszparát, hogy tudományos terminusként a szecesszió nem használható — inkább félrevezető, mint megvilágító, inkább a különböző minőségű jegyek összemosására, mint elválasztására és minősítésére alkalmas.[61]

Ha Bródy Sándorról azt mondjuk, hogy szecessziós író — akkor éppen semmit róla nem mondottunk, legfeljebb annyit, hogy a múlt század végén s e század elején volt tevékeny. Az viszont, amit talán eddigi fejtegetéseim valamelyest bizonyítanak, s amit most összefoglalóan szeretnék leszögezni: hogy Bródy olyan naturalista volt, aki a dekoratív szimbolizmus felé tört s legjobb alkotásaiban azt sikerült is megvalósítania — talán valamivel többet és pontosabban mond, s a művészi-alkotói jelenség lényegére mutat.

A szimbolizmus a századvég-századelő nagy művészeti kalandja, mely a preraffaelitáktól a francia szimbolistákon át Adyig, Argheziig és tovább ér — ebben az áramban, ebben a folyamatban van jelentős és előkelő helye Bródy Sándornak is. Valamit talán az előzőekben sikerült elmondani arról, hogyan tör a kor jelentős tartalmainak szimbolikus kifejezésére a drámaíró s hol és

[58] Így látta IGNOTUS: „Kellett annak valami — s ha külső, mégis esszenciális — okának lenni, hogy aki, hogy képben mondjam, a fele nótát úgy el tudta játszani, hogy az ember elbűvölve ragasztotta homlokára a fele ezres bankót, a másik felét nem tudtad kimuzsikálni. Én ebben látom: nemzeted közönsége viszontszerelme híjában." I. m. i. h. 350.

[59] OSVÁTH B.: B. S. I. h. 107.

[60] Erre a gondolatra épül JUHÁSZ F.-NÉ egész monográfiája, melyet már említettünk.

[61] Vö.: LUKÁCS GY.: Az irodalomtörténeti periodizáció. Magyar irodalom — magyar kultúra. 632—633.

miért hanyatlik le, bicsaklik meg ezen az úton — de ez a prózaíróra is éppígy érvényes, mint ahogy éppen *A nap lovagja* elemzésével Sőtér István már többször idézett tanulmányában bemutatta. A drámaíró pályája azt is bizonyítja — amit a szépprózа elemzésével párhuzamosan megerősíthetnénk — hogy Bródy alkotásaiban a szimbolizmus és a dekorativitás küzdelemben állanak egymással: a valóban lényegi tartalmakat magában foglaló szimbólum mintegy kiszorítja, de legalábbis háttérbe szorítja a pusztán stiláris dekorativitást, s ez utóbbi akkor hatalmasodik el, akkor fogja el a rivaldafényt — hogy színházi terminussal éljünk —, amikor a megvalósulását kereső szimbólum vagy nem a kor s a társadalom lényegi kérdéseinek képi-érzelmi mitizált összefoglalója, vagy valamilyen akadály meggátolja abban, hogy valóban teljesértékű szimbólummá növekedjék.

S ez a folyamat megint nem pusztán Bródy művészetére korlátozódik. Éppúgy nyomon követhetjük Tóth Árpád korai, „dekadens"-nek nevezett korszakán, mint Juhász Gyula háború előtti költészetében; de erős nyomait lelhetjük Ady Endre korai periódusában is. Ez egyébként a kor általános európai mozgása volt: Verlaine-től Verhaerenig és Maeterlinckig, Walter de la Mare-tól Walter Butler Yeats-ig ugyanennek a mozgásnak, folyamatnak a tanúi lehetünk. Természetesen ebből mindig vannak kivételek: a magyar lírában pl. a fiatal Babits és Kosztolányi legjobb alkotásai nehezen lennének befoghatók ebbe a mozgásba, a szimbólum és dekorativitás közötti küzdelembe — de ezt a sajátosságukat nem feltárná, hanem elködösítené az, ha valamennyiüket együtt a szecesszió közös zsákjába dobnánk. Itt valóban általános, az egész európai művészetet átfogó, de ezen belül minden kultúrterületen sajátos törvényű és megjelenési formájú mozgásról van szó. Ennek egyik érdekes és speciális, a sajátos hagyományok s a sajátos társadalmi-történelmi helyzet által meghatározott változata a magyar; s ennek a sajátos magyar változatnak egyik legegyénibb, legtöbb-jelentésű megvalósulása Bródy Sándor művészete. E művészetnek csak egyik szektora, vetülete a drámairói; de annak tüzetes vizsgálata talán elvezetett néhány olyan eredményre, mely Bródyra általában, sőt tán Bródyn túl, a korra általában jellemző.

NAGY PÉTER TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA

Megjegyzés:

Az alábbiakban csak erősen válogatott bibliográfiáját adom 1973 előtt megjelent írásaimnak. 1942 óta elég rendszeresen publikálok, kritikai, kultúr- és irodalompolitikai cikkeim száma valószínűleg több százra rúg. Ezeket itt nem sorolom fel, folyóiratokban megjelent írásaimból is csak azt, aminek valamelyes jelentőséget tulajdonítok. Ugyancsak nem tüntetem fel műfordításaimat.
1945 előtt írásaim jelentek meg az alábbi lapokban, folyóiratokban: Pester Lloyd, Magyar Nemzet, Budapesti Szemle, Magyar Csillag, Nouvelle Revue de Hongrie, Revue de la Nouvelle Hongrie (Genève), Journal de Genève, MNFF Közleményei. Mivel azonban ezeket ma már dokumentálni nem tudom, vagy csak hosszas utánjárással tudnám, a Magyar Csillag-belieket kivéve, a felsorolásból kihagytam őket.

I. Önálló kötetek

A francia klasszikus dráma fogadtatása Magyarországon. Bp. 1943. (szerző kiad.)
Móricz Zsigmond. Művelt Nép, Bp. 1953. 2. átdolg. kiad. Szépir. Kiad. Bp. 1962.
Mérlegen. Művelt Nép, Bp. 1955.
Új csapáson. Magvető, Bp. 1956.
Szabó Dezső indulása. Irtört. Füz. 22. sz. Akad. Bp. 1958.
Szabó Dezső az ellenforradalomban. Szépir. Kiad. Bp. 1960.
Szabó Dezső Irtört. Könyvtár. 16. sz. Akadémiai, Bp. 1964.
Rosta, Szépir. K. Bp. 1965.
Két évad és ami megelőzte. Szépir. K. Bp. 1966.
Táguló világ. Magvető, Bp. 1968.

II. Idegen nyelvű publikációk

1960

Zsigmond Móricz. (La famille, Corvina, Bp. bev.) 1—16. l.
Zsigmond Móricz (Un homme heureux, Corvina, Bp. bev.) 1—13.

1961

La création littéraire a l'age de la science. PEN Bulletin 1.
On modern Hungarian novels. NHQ 1.
Zsigmond Móricz the Novelist NHQ 3.
Contemporary English, American and French Books, NHQ 3.

1962

Un exemple de l'influence des philosophies irrationelles du début du siécle sur la littérature Est-européenne. Acta Litt. 4. 495—8.
Contemporary English Books. NHQ 5.
The „Anti-Theatre". NHQ 5.
Three new Hungarian novels. NHQ 6.
Irreverent thoughts on Maeterlinck. NHQ 8.

1963

Poemes de György Somlyó. PEN Bulletin 4.
Begegnung mit einem unbekannten Bekannten. Neue Deutsche Literatur 12. 165—7.
Le théâtre en Hongrie. Europe Juillet-août.
Grund genug hat er zu trauern . . . Ungarns Hassliebe zu den Deutschen und ihrer Literatur. Zeit (Hamburg) febr. 15.
Contemporary English and Fench Books. NHQ. 9.
Two books on Thomas Hardy. NHQ 10.
Problems of Hungarian literary criticism. NHQ 11.
London Nights NHQ 12.

1964

Novij geroj vengerszkoj dramaturgij. Szovjetszkaja Kultura febr. 4.
Pour nous, Hongrois, les lettres suisses . . . Journal de Genève febr. 22—23.

Un disciple hongrois des courants irrationalistes français du début du siècle. Acta Litt. 6. 321—348.

1965

El anti-teatro. Union (Cuba) 2. 18—31.
Tradition and Innovation in Contemporary Literature. PEN. Hungary. 143—5.

1966

Introduccion a la antologia cubana de la litteratura hungara. Union (Cuba) 2. 7—14.
Reflexiones sobre el teatro hungaro. Uo. 133—140.
Réflexions sur le théatre hongrois. Nouvelles Etudes Hongroises. 255—260.
Thoughts on the Theatre. Hungarian Survey 208—212.
Moderne ungarische Literatur aus der Vogelperspektive. Lenau-Almanach 102—110.

1967

A magyar irodalom története. Acta Litt. 9. 313—9.
Klassikerstreit. Neues Forum jan.
Théâtre et littérature. PEN Bulletin 8. 3—10.
Theâtre and Literature. Hungarian Survey 180—186.
Late Arrival. NHQ 26.

1968

De plaats der hongaarse literatuur in de wereld. Hongaarse Dagen in Limburg.
Some highlights on Hungarian literature. Indian Literature 2. 107—110.
La littérature hongroise moderne, vue à vol d'oiseau. Acta Litt. 10. 331—340.
From O'Neill to Albee. NHQ 29.

1969

Zsigmond Móricz. (Be faithul unto death. Corvina, Bp.) Bev. 1—10.
Le théâtre classique français en Hongrie. Acta Litt. 11. 39—54.
La littérature hongroise moderne, vue à vol d'oiseau Marginales (Bruxelles) 127—8.
Indian palette. NHQ 34.
The „discovery" of George Steiner. NHQ 36.

1970

La révolution littéraire en Hongrie au début du siècle. Acta Litt. 12. 363—74.
From a critic's notebook. NHQ 37.

1971

Le réalisme socialiste — fiction ou réalité? Europe Nos. 504—5. 151—7. Acta Litt. 13. 433—9.

1972

Libertinage et révolution. Acta Litt. 14. 1—80.

III. Tanulmányok

1943

Tompa Mihály. Magyar Csillag I. 558—563.

1944

A „nemzeti forradalom" — belülről. Magyar Csillag 370—72.

1950

Móricz Zsigmond a novellaíró. It. 4. 29—47.
Az irodalomtörténet kutatásának ötéves terve. It. 1. 1—5.

1952

Móricz Zsigmond (Vál. Elb. M. Klassz. kiad. bev.) VII—XXVII.
Móricz Zsigmond. It. 271—287.
A „Felelet" második kötetéről. Csillag 6. 723—35.
Móricz Zsigmond és az „Erdély". Csillag 8.
Egyszer jóllakni. Új Hang. 7.

1953

Móricz Zsigmond a mi írónk. It. 72—91.
A fiatal írók felszabadulási antológiája. Csillag 8.
Kivilágos kivirradtig — Úri muri. Új hang. 9.
A kritikai sematizmus egyik formájáról. Uo.

1954

A Tündérkert egy „elveszett" fejezete. ItK. 237—45.
Mi a baj klasszikus előadásainkkal? Csillag 4.
Örkény István novellái. Társ. Szle 11.
A tékozló költő Csillag 12.

1957

A hosszú éjszaka vége? Nvil. 1. 153—6.
Németh László történelmi drámái. It. 179—182.
Vas Istvánról. Kort. 3. 471—4.

1958

Illés Endre tanulmányai. It. 1. 156—160.
Szabó Dezső fiatalsága. ItK 330—345.
André Gide (Előszó A Vatikán titka m. fordításához. Eur.) 1—9.

1959

Tersánszky Jenőről. It. 1. 122—4.
Szabó Magda. It. 2. 301—4.
Bóka László tanulmányai. It. 3—4. 517—20.
Simone de Beauvoir. Világir. Figyelő 3—4.
Egy mérges kollaboráns emlékezései. Nvil. 8. 1257—9.

1960

Molnár Ferencről. It. 4. 377—82.
Babits Mihály válogatott művei. ItK. 5. 612—5.
Egy érdekes kísérlet. Nvil. 2.
Idegenek és testvérek. Nvil. 6. 899—704.
Szépirodalom a tudomány korában. Nvil. 12.

1961

Ortutay Gyula tanulmányai. ItK. 2. 220—222.
A kortárs vallomásai. Nvil. 3.
Richard Wright a regényíró. Nvil. 4. 587—92.
Az „Anti"-színház. Nvil. 8. 1218—24.
Az új magyar dráma az elmúlt évadban. M. Tud. 12. 729—38.
Snow. C. P. (A reménység kora m. ford. utószava Eur.) 348—54.
Simone de Beauvoir (Az Egy jóházból való úrilány emlékezései m. ford. előszava Eur.) 3—14.
Maeterlinck. (A kék madár m. ford. utószava M. Helikon.) 137—144.

1962

Két filozófiatörténet. Világir. Figyelő 2. 249—51.
Móricz Zsigmond ismeretlen írásai. ItK. 3. 347—63.
Egy nagy regény születőfélben. Nvil. 8. 1245—7.
Thomas Wolfe. (Utószó a Nézz vissza angyal m. ford. Eur.) 575—85.
A Monde magyar könyvei. (Szabolcsi-Illés: Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Akad. Bp.) 279—84.

1963

Magyar századforduló. ItK. 1. 100—102.
Az elbeszélő Illés Endre. Új Írás 2. 245—7.
Antal Sivirsky. ItK. 4. 522—6.
Szabó Dezső ideológiájának forrásai. ItK. 6. 701—17.
Móricz Zsigmond iskolái. (Hatvany L.: Beszélő tájak) 289—90.
A leányfalusi ház. Uo. 293—6.

1964

A modern naturalizmus szépsége és veszedelme. Nvil. 3. 445—8.
Az ellenállás és ami utána jött. Nvil. 5. 758—62.
Döblin és Hamletje. (Döblin: Hamlet avagy a hosszú éjszaka vége m. ford. utószava Eur.) 519—25.

1965

A modern dráma arcai és maszkjai. Krit. 9.
Szabó Dezső életpályája. (Szabó D.: Életeim I. Szépir. Kiad.) 1—30.

1966

Az elbeszélő D. H. Lawrence. Krit. 3. 50—52.
T. S. Eliot. Krit. 7. 35—8.
Kordivat vagy filozófia? Krit. 8. 47—9.
Az eltűnt világirodalom nyomában. Nvil. 8. 1254—8.
A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. ItK. 5—6. 663—8.
A jobboldali radikalizmus írója: Szabó Dezső. A magyar irodalom története (Akad.) VI. 190—200.
Simone de Beauvoir, a regényíró. (Bev. a Mandarinok m. ford.-hoz. Magv.) 1—10.

1967

Helyzetjelentés a magyar irodalomelméletről. Krit. 2. 29—33.
Egyiptomi képek. Krit. 7. 32—8.
William Faulkner. Krit. 8. 10—18.
Színház és irodalom. Ir. Szle (Bratislava) 8. 752—6.
Modern amerikai drámák. Krit. 10. 48—52.
Sőtér: Aspects et parallélismes. ItK. 5—6. 671—4.
Franciák — az „új regény" sugárzásában. Nvil. 12. 1889—91.
A huszadik századi magyar dráma. (A magyar irodalom története 1905-től napjainkig. Gondolat. Bp.) 242—51, 371—76, 708—18.
Levelek Hatvany Lajoshoz. (Szépir. Kiad. Bev.) 1—10.
A. Gide: Kongói utazás (Eur.) Utószó.

1968

Indiai színfoltok. Nvil. 4. 570—80.
Kritikusi gondok. Krit. 6. 7—15.
A magyar irodalom helye a világban. Nvil. 8. 1225—30.
A felfedezés öröme. Nvil. 12. 1885—8.

1969

A verselemzés kérdéseihez. It. 1. 216—22.
A vitatkozás öröme. Nvil. 2. 283—6.
Shakespeare III. Richárdjának problémái. Színház 4. 8—11.
Lawrence Durrell. (Angol irodalom a XX. században, Gondolat) II. 157 - 164.

1970

Lukács György köszöntése. It. 1. 3—6.
A francia klasszikus dráma Magyarországon. (Köpeczi: Eszmei és irodalmi találkozások. Akad. Bp.) 273—87.

1971

A szocialista realizmusról. It. 1. 146—54.
Az abszurd abszurduma. Színház 9.

1972

Örkény: A sátán Füreden. It. 3. 690—6.
A díj: aki kapta meg aki érdemelte. Nvil. 3. 437—50.
Dos Passos. Nvil. 5. 738—44.
Klasszikusok megfiatalítása? Kort. 8. 1292—1300.
Olvasónapló. Nvil. 10. 1565—70.

KÁLMÁN BÉLA

ÉRTELMI ÉS ALAKI EGYEZTETÉS*

1. Nemrégiben foglalkoztam a vogul mondattan két olyan esetével, amely elég furcsán hat akár a magyar, akár az indoeurópai anyanyelvűek számára. Az alany és állítmány két különleges egyeztetési esetéről van szó. A vogul szövegek olvasása és fordítása közben feltűnt ugyanis, hogy a vogulban akkor, ha egyes számú gyűjtőnév vagy hasonló jelentésű főnév (nép, sereg, csoport, nyáj stb.) az alany, akkor az állítmány rendszerint többes számban áll (FUF. XL, 66—73) pl. 'a nép sírnak, panaszkodnak'; 'a sereg elindultak'; 'egy darucsapat álldogáltak a vízben'. Mennyiségjelző után pedig az alany egyes számban áll ugyan, de az állítmány rendszerint többesben (MSFOu. CL, 144—50), pl. 'harminc nyárfa összecsavarodnak, szétbontakoznak'; 'hét ember kártyáznak'. Éppen az anyaggyűjtést végeztem két cikkemhez, mikor Rácz Endre hasonló kérdésekről adott elő magyar vonatkozásokban a szegedi II. Magyar Nyelvészeti Konferencián.

Mikor pedig a múlt év végén eljött az ideje, hogy megválasszam akadémiai előadásom tárgyát, akkor olvastam az Élet és Tudomány (XXVIII, 2291) Nyelv és Élet rovatában BÁN VALÉRtól egy kis nyelvművelő cikket, amelyben megrója helytelen egyeztetésük miatt a következő magyar mondatokat: „Felhívjuk a *közönséget*, hogy a partról ne *ugráljanak* a medencébe" | „A nevelők *egy része* nem *készül fel* megfelelően a továbbképzésre, nem *tanulmányozzák át* az irodalmat" | „A szerző olyan *párt* mutat be, *akiknek* nincs módjukban új lakásba költözniük". A szerző szerint (az első mondatra vonatkoztatva): „Az ilyesfajta hibás egyeztetés oka bizonyára az, hogy az európai nyelvek nagy részében a gyűjtőnév többes számú igei állítmányt von maga után."

Itt azt hiszem, aligha az indoeurópai nyelvek a ludasak, hanem az a jelenség, amelyet úgy nevezhetünk, hogy logikai vagy értelmi egyeztetés.

Az indoeurópai nyelvekben ugyanis a kollektív jelentésű egyes számú alanyok a magyarhoz hasonlóan egyes számú állítmányt vonzanak, pl. m. *a sereg közeleg*, ném. *das Heer nähert sich*, fr. *l'armée s'approche*, ang. *the army is approaching*, or. *армия приближается*. De ugyanígy viselkedik a finnugor nyelvek többsége is: fi. *sotajoukko lähestyy*, észt *sõjavägi läheneb*. Legfel-

* Székfoglaló előadás, elhangzott az MTA I. Osztályának 1974. február 18-án tartott felolvasó ülésén.

jebb ott van ingadozás némelyikben a magyarral szemben, ahol az alany birtokos jelzős, és ez a jelző többes számban áll, mint pl. fr. *une foule de gens, noire et compact, s'approchait* (egyes szám) 'emberek tömege, feketén és tömören közeledett', de *une foule de gens prétendent le contraire* 'az emberek tömege az ellenkezőjét követeli(k)' (J. KELEMEN, Syntaxe du Français Moderne, Bp. 1968, 51). Az idézett nyelvtan szerint az első mondatban inkább a tömeg egysége jut kifejezésre, a másodikban a tömeg tagjainak külön-külön véleménye. Szerintem az elsőben a nyelvtani vagy alaki, a másodikban a logikai vagy értelmi egyeztetés. Az igaz, hogy a franciában az olyan kifejezések, mint *beaucoup de* + többes főnév, *la plupart de* + többes főnév rendszerint többes állítmánnyal áll, a magyarban pedig egyes számút vonz: *Beaucoup de jeunes filles se sont présentées* 'sok lány jelent(ek) meg' vagy *La plupart de ses amis lui sont restés fidèles* 'barátainak többsége hű(ek) maradt(ak) hozzá' (uo. 52). Az egyeztetési szabályok természetesen különböznek némileg a németben, angolban, oroszban, de lényegükben hasonlók.

2. A mondattani viszonyokat minden nyelv három alapvető módon fejezheti ki: 1. sorrenddel
2. viszonyító elemekkel és
3. egyeztetéssel.

Vannak olyan nyelvek, amelyekben a viszonyító elemek száma rendkívül csekély, néhány viszonyító szóra, partikulára szorítkozik. Ezekben a sorrend az alapvető fontosságú, mert a sorrend határozza meg a mondatrészek egymáshoz való viszonyát. Ilyen jellegű nyelv pl. a kínai, amelyben hiányzik nemcsak mindenfajta ragozás, hanem az indoeurópai és uráli értelemben vett szófaj is (vö. MÁRTONFI: NyK. LXXV, 177–201), bár a zenei hangsúlynak lehet néha szófajmegkülönböztető szerepe (uo. 183). Hasonló szerepet kaphat a dinamikus változó hangsúly az angolban, ahol ige-névszókban az első szótagon hangsúlyos alak a névszó, a másodikon hangsúlyos pedig az ige, pl. *desert* ['dezət] 'sivatag, pusztaság; magányos, lakatlan' ~ [di'zə:t] 'elhagy', *abstract* ['æbstrækt] 'kivonat, összefoglalás' ~ [æb'strækt] 'kivonatot készít', *survey* ['sə:vei] 'áttekintés' ~ [sə:'vei] 'ellenőriz'.

A viszonyító elemek gyakorisága szabadabb szórendet engedélyez, illetőleg a szabadabb szórend megkívánja a viszonyító elemek sűrűbb használatát. A szórend bizonyos kötöttségei fölöslegessé, redundánssá tehetik az egyeztetést, más kötöttségei pedig kedvezhetnek neki. Így pl. a finnugor nyelvekben mindenféle jelző megelőzi a jelzett szót, ezért fölösleges a jelzőt a jelzett szóval egyeztetni. A finnségi nyelvek és a lapp kivételével nem is egyezik a jelző a jelzett szóval, pl. a m. *jó embert, jó emberektől* vagy a vogul *jomas χum, jomas χumitnəl*. Ugyanaz a fejlődés ment végbe az angolban, ahol a jelző szilárd helye eltüntette a többi germán nyelvben még többé-kevésbé föllelhető egyeztetést. A latinban azonban szabadon mozgott a jelző, kerülhetett a jelzett szó elé, mögé, sőt el is szakadhatott tőle a mondatban. Ezért

szükség volt a szorosan egybetartozó jelző—jelzett szó szigorú egyeztetésére, hogy a mondat félreérthetetlen legyen:

Donec eris felix, multos numerabis amicos,
tempora si fuerint nubila, solus eris (Ovidius, Tristia, I, 1,39).
(Míg szerencsés leszel, sok barátot számlálhatsz,
ha az idő felhősre válik, egyedül leszel).

Mivel az újlatin nyelvek részben örökölték a jelző helyének szabadságát, ott továbbra is kötelező a jelző és jelzett szó kongruenciája.

A mai indoeurópai nyelvek többségében a mondat szórendjének fő szabálya (a jelző kivételével) a következő: alany — állítmány — bővítmény(ek) = S — P — C. Ez többé-kevésbé fölöslegessé tette az igeragozás személyragjait, de ugyanakkor kötelezővé vált az alany kitétele. Vagy fordítva: az igeragozás sorvadása kötelezővé tette az alany kitételét és a kötött szórendet. Ebből a szempontból tipológiailag a magyar közelebb áll a latinhoz, mint az újlatin nyelvek: m. *hegyet látok* ~ lat. *video montem* ~ fr. *je vois un mont*. A mai franciában az eredeti egyes és többes számú 3—3 személy, tehát összesen hat alakból a legtöbb igének kiejtésben csak három alakja maradt: 1. az egyes sz. + többes sz. 3. sz., 2. többes 1. sz., 3. többes 2. sz. (1. *j'arrive, tu arrives, il arrive, ils arrivent*, 2. *nous arrivons*, 3. *vous arrivez)*. Az angolban csak két alak maradt fönn: 1. az egyes sz. 3. sz. 2. az összes többi (1. *he arrives*, 2. *I, you, we, they arrive)*. Az oroszban a múlt időben az egyes számban csak a nem szerinti egyeztetés maradt fenn: *я, ты был* v. *была*, a többesben ez sem, tehát *мы, вы, они были*. A legtovább a mai svéd nyelv ment, mert ott már csak egyetlen alak maradt a két számra és 3—3 személyre: *jag, du, han* ~ *hon, vi, ni, de kommer*.

A finnben a névmási alanyt is rendszerint kötelező kitenni, az alapvető szórendi szabály pedig a mai indoeurópai nyelvekéhez hasonlóan: S — P — C. Talán innen magyarázhatók az ilyen nyelvjárási inkongruens alakok, mint *he menee* (pro *menevät)* és *me mennään* (pro *menemme)*, mivel a névmás úgyis útbaigazít az alany számát és személyét illetően (a két példát l. E. Itkonen, Kieli ja sen tutkimus, Helsinki, 1966, 318).

Az olyan nyelvekben, amelyekben a tárgynak nincs ragja, a tárgy helyzete kötött, nem kerülhet az alany elé. Hogy egy kedvelt angol transzformációs példamondattal világítsam meg: *John loves Mary*. Itt csak János érzelméről tájékozódik a kívülálló, korántsem biztos, vajon viszonzásra talál-e érzése. Az alanyt nem cserélhetem meg a tárggyal, ill. akkor szenvedő szerkezetté kell átalakítanom: *Mary is loved by John*. Az olyan nyelvekben viszont, ahol a tárgy jelölt, az értelem lényeges változtatása nélkül fölcserélhető a sorrend, legfeljebb árnyalati lesz a jelentéskülönbség: *János szereti Máriát* vagy *Máriát szereti János*.

A finnugor nyelvekben (ismét csak a finnségi nyelveket és a lappot kivéve) a hagyományos szórend (a jelzőt nem számítva): alany — bővítmény(ek) — állítmány = S — C — P. Így tehát az alany igen messzire kerülhet az állítmánytól: „a *lovak* a villámtól megriadva a közeli erdő felé *száguldottak*" vagy „a *gyerekek* a kertész kérésére minden gyomot gyökerestül *kitéptek*" vagy „*ezek az ablakok*, akármennyit is törölgetem őket, még mindig *homályosak*". Ez a tény kedvez a kongruencia kialakulásának és megmaradásának.

Az egyeztetés (kongruencia) voltaképpen gyakran fölösleges (redundáns), de nagyobb szabadságot biztosít a szórendben, és így finomabb, árnyaltabb kifejezést tesz lehetővé.

3. A sokfajta lehetséges kongruencia közül én most egyetlen típusnak egyetlen fajtáját vizsgálom, mégpedig az alany számbeli egyezését az állítmánnyal. Ez a téma rendkívül egyszerűnek és problémátlannak tűnik, különösen akkor, ha még az alany személyét is leszűkítem a 3. személyre. Az alapszabály valóban egyszerű akkor, ha az értelmi (logikai) és a nyelvtani (alaki) egyeztetés egybeesik. Akkor a finnugor és az indoeurópai nyelvek közös szabálya az, hogy egyes számú alany után egyes számú állítmány, többes számú alany után többes számú állítmány áll: Ss — Ps, Sp — Pp.

m.	*a ló szalad*	*a lovak szaladnak*
vog.	*luw χājti*	*luwət χājteyət*
fi.	*hevonen juoksee*	*hevoset juoksevat*
ang.	*the horse runs*	*the horses run*
fr.	*le cheval court*	*les chevaux courent*
n.	*das Pferd rennt*	*die Pferde rennen*
or.	*лошадь бежит*	*лошади бегут*

De mindjárt bonyolódik a helyzet még az olyan nyelvekben is, amelyek csak az egyes és többes számot ismerik, ha az értelmi és alaki egyezés nem esik egybe. „A tulajdonképpeni kongruencia az alaki egyezés, amelyben az egyeztetett tag az irányító tag alakját másolja. Az értelmi egyeztetés rendszerint ennek az alaki egyeztetésnek a rovására érvényesül, ilyenkor az egyeztetett tag az irányító tagnak nem az alakjához, hanem a jelentéséhez igazodik. Az értelmi egyeztetés tehát voltaképpen alaki inkongruencia" (RÁCZ, NytÉrt. 83. sz. 477). Értelmi egyeztetés a magyarban nem gyakori alany és állítmány viszonylatában. Csak a plurale tantumoknál fordul elő, ezek pedig nálunk elég ritkák: pl. Az *Egyesült Államok* két óceán közt *terül el*. Vagy: A *szorbok* a legkisebb szláv nyelvű *nép*.

Ha az alany gyűjtőnév, tehát értelmileg több egyedet foglal magába, akkor hasonlóképpen ellentét támad az alaki és értelmi egyezés között. A mai magyarban csak kivételesen érvényesül az értelmi egyezés: „Ha az általában

számbeli állapotot meghatározó mondatrész másodlagosan alanyi szerepet is kap, akkor az állítmány mindig többes 3. személyű" (MMNyR. II, 139), pl. *Sokan jártak* errefelé; csak *hárman menekültek meg.* Ha az alany *mind*, akkor a nyelvhasználat ingadozik: *Mind elment* vagy *mind elmentek.*

Ha az alany szabályos gyűjtőnév a szélesebb értelemben (ide számítom nemcsak a *katonaság, hegység* főneveket, hanem ilyeneket is, mint *nép, sereg, csapat, falka, csorda* stb.), akkor elvben három típus fordulhat elő:

1. Ss — Ps: *A nép beszéli.*
2. Ss — Pp: *A nép beszélik.*
3. Sp — Pp: *A népek beszélik* (RÁCZ, i. m. 479).

A régi magyarban is az alaki egyezés uralkodott (1.), de előfordult az értelmi egyezés, tehát alaki inkongruencia (2.), valamint az alakilag és értelmileg egyező (3.) is. Az utóbbi ma is gyakori nyelvjárásainkban, sőt az irodalmi nyelvben is 'emberek' jelentésben (ÉrtSz. *nép* 8.), pl. Rendes *népek laknak* itt a faluban; a *népek* azt *beszélik* . . . A mai magyar köznyelvben ismét az 1. típus vált egyeduralkodóvá.

A finnugor nyelvek közül a finnben is találunk helyenként értelmi egyeztetést, tehát alaki inkongruenciát, pl. *kaikki tulivat* 'mind megjöttek' vagy nyelvjárásban: *vaimoväki vaam puhlistaavat vähä tota kyäkki huanetta* 'a fehérnép csak ritkán takarítják azt a konyhát' (E. ITKONEN, Kieli ja sen titkumus 321).

Az obi-ugor nyelvekben azonban a 2. típus *(a nép beszélik)* az általános.[1] Ezt a tényt már KANNISTO is észrevette (WVd. I, 409). A szövegekben 202 példát találtam, ebből 161 (81%) az értelmi egyeztetés *(a nép beszélnek* típus), 41 (19%) pedig az alaki *(a nép beszél).* A következő gyűjtőneveket vettem figyelembe: 1. 'nép' *(māχəm, mir, χōlχ, óətəm)* 2. 'had, sereg' *(χōnt)*, 3. 'munkacsoport: halásznépség, brigád' *(prikata, χultəχ).* 4. 'egész, teljes (város, falu)' *(tāγəl)*, 5. 'násznép' *(ńūp, muj)*, 6. 'állatcsoport (ménes, falka, nyáj)', 7. egyéb (vö. KÁLMÁN: FUF. XL, 66—73). Ez az egyeztetés megtalálható mind igei, mind névszói állítmányban, pl. É *māχəm lāweγət* 'a nép mondják' (uo. 68.); *χōnt wotəmtawesət* 'a sereg elpusztultak' (uo. 69); KL *mę̄m l'ŭl't* 'az ember rosszak'.

Ehhez hasonló cseremisz mondatokból *(kombo počela čoŋgeštat* 'a lúd egymás mögött repül[nek]'). RAVILA messzemenő következtetéseket vont le az uráli alapnyelv számjelölésére vonatkozólag (FUF, XXVII, 96). Úgy vélte,

[1] A vogul példákhoz feldolgoztam MUNKÁCSI (VNGy. I—IV) és KANNISTO (WVd. I—VI.) nyomtatásban megjelent szövegeit valamint saját, sajtó alatt levő gyűjtésemet, azaz átszámítva összesen mintegy kétezer lapnyi vogul szöveget, de nem vettem tekintetbe a cirill betűs — főképpen oroszból fordított kiadványokat.

hogy kezdetben csak az állítmányon jelölték a többség fogalmát, az alany és állítmány számbeli egyeztetése későbbi, részben már külön nyelvi fejlődés. Ennek a feltevésére nincs szükség, mert felfogható értelmi egyeztetésnek is (ITKONEN i. m. 318, 321). A vogulban is találunk olyan példát, mikor az alany csak 'állat' jelentésű, de gyűjtőnévként fogható fel: P *potwujkul ētkatsət* 'a madár összegyűltek' (KÁLMÁN i. m. 71).

4. A MMNyR. (140) és RÁCZ (i. m. 480) a magyar alapján, egyes számú alanynak veszi a mennyiségjelzős alanyt is. Ez alak szerint valóban egyes számú a finnugor nyelvekben, de voltaképpen több egynemű alanyról van szó. Ilyenkor RÁCZ (i. h.) szerint három változat lehetséges:

1. Ss — Ps *Két ember jön.*
2. Ss — Pp *Két ember jönnek.*
3. Sp — Pp *Két emberek jönnek.*

A magyarban és a finnugor nyelvek többségében főleg az 1. típus használatos (alaki egyeztetés), a 2. típus (értelmi egyeztetés) inkább csak a régi és a népnyelvből idézhető, a 3. típusban (alaki és értelmi egyeztetés) RÁCZ szerint latin hatással kell számolnunk. Valóban, a latinból fordított egyházi jellegű szövegekben fordult elő legtöbbször, és ma is csak ilyen kifejezésekben él, mint a *tizenkét apostolok, mindenszentek.* A latin nyelv tekintélye nyilvánul meg abban, hogy GELEJI KATONA ISTVÁN hibáztatja és a magyar nyelv fogyatékosságának tartja számnévi jelző után az egyes szám használatát: „A' *singularis numerusokat*, a *pluralis*októl igen meg kell kűlőmbőztetni, és egyről szollo igéket singulariter, s' a' többekről szóllokat pedig *pluraliter* kell ki-mondani. Mint *két emberek*; *tizen-két Apostolok, hetven Tanitványok, tiz, husz esztendők* etc. Nem: *két ember megyen vala fel*; *a' 12 Apostol együtt lévén*; *a' 70 tanitványt ki-küldvén*; *tiz, husz esztendő el-mulván* etc. a mint hallom hogy a kőzség szoll; melly egy igen nagy vétkesség a' mi nyelvűnkben. *A' Szent Lélek tőtte bőltsvé az Apostolokot*, holott *bőltsekvé* kellene lenni; *három része vagyon az igéknek*: *pro, három részeik vagynak az igéknek.* Es tőbb a' féle illetlen szollasok" (CorpGramm. 314).

Ha most a finnugor nyelveket nézzük, akkor többségükben azonos vagy hasonló megoldást találunk a magyarral (Ss — Ps), vagyis a mennyiségjelzős alany egyes számba kerül, az állítmány pedig alakilag egyezik az egyes számú alannyal, pl. m. *öt ló szalad*, fi. *viisi hevosta* (part.) *juoksee.* Kivételek az említett nyelvekben is akadnak, mert pl. a *sok, kevés, több* után a palóc nyelvjárásokban értelmi egyeztetéssel többes számú alany a szabályos, az állítmány is többesbe kerül (Sp — Pp), tehát egybeesik az alaki és értelmi egyeztetés: *sok házak lëiktek.* Hasonlót tapasztalunk a finnben is, hogy a *paljon* 'sok', *vähän* 'kevés' határozatlan számnévi jelző után többesbe kerül a jelzett szó, így az alany is. Az állítmány azonban egyes számú: *paljon ihmisiä tuli* 'sok ember(ek) jött'.

Az indoeurópai nyelvekben mennyiségjelző után a jelzett szó rendszerint többesbe kerül, és így az állítmány egyezik az alannyal, az is többesbe kerül: ném. *die fünf Pferde rannten*, fr. *cinq ans sont passés* stb. Mennyiségjelzős alannyal ezekben tehát a szabály: Sp — Pp.

A finnugor nyelvek közül a finnben előfordul hasonló esetben az értelmi egyeztetés is: *kolme suurta ryhtyvät jatkamaan neuvotteluja* 'a három nagy (hatalom) folytatja (tkp. folytatják) a tárgyalásokat' (SAARIMAA, Kielenopas[3] 153). A finnben tehát — ha a több egynemű alany egy csoport valamennyi tagját egybefoglalja, ha olyasféle a jelentése, mint a magyarban 'mind a három', akkor az alakilag inkongruens alak (Ss — Pp) használata az általános.

Érdekes módon bővül és színesedik az alaki és az értelmi egyezés harca az olyan nyelvekben, amelyekben kettes szám (dualis) is van. Ezek közül én csak egyet tanulmányoztam tüzetesebben, a vogult. A vogul nyelvben a déli (tavdai) nyelvjárás kivételével mindenütt megvan a kettes szám: a névmásokban, a névszók esetragozásában, a birtokos ragozásban (a birtokos és birtok egyaránt lehet kettes számú), az igeragozásban (igealak mutat az alany számára és az állítmány tárgyáéra egyaránt).

Ami az alany és állítmány számbeli egyeztetését illeti két azonos alany esetén: nyolc típus fordul elő a vogulban:

	előfordulás	%
1. 2 Ss — Ps	5	4,4
2. 2 *Ss* — *Pd*	*62*	*54,6*
3. 2 Ss — Pp	2	1,8
4. *(2) Sd* — *Pd*	*34*	*30,4*
5. 2 r — Ps (kettő egymást üti)	1	0,9
6. 2 r — Pd (ketten egymást ütik)	1	0,9
7. S_2 — Ps (kettő beszél)	3	2,6
8. S_2 — Pd (ketten beszélnek)	5	4,4
	113	100,0

Amint a számokból látható, két fő típust különböztethetünk meg, a 2. és a 4. számút. A példák több mint felében a '2' számnévi jelző kitétele kötelező, az alany egyes számba kerül, az állítmány értelmileg az alany jelzőjéhez igazodik, tehát kettes számba kerül, itt tehát értelmi, nem alaki egyezést találunk, pl. *kit χum joχtsiγ* 'két férfi jött (dualis)'.

A másik típusban a számnévi jelző kitétele nem kötelező, de az alany és állítmány egyaránt dualisba kerül, tehát teljes az alaki és értelmi egyezés: *χumiγ joχtsiγ* 'férfiak (dualis) jönnek (dualis)'.

Ha viszont az egynemű alanyok száma kettőnél több és ezt akár határozott, akár határozatlan számnév fejezi ki, akkor két megoldás lehetséges a vogulban:

1. num. + Ss — Ps *χūrəm χum joχtəs* (három férfi jött)
2. num. + Ss — Pp *χūrəm χum joχtsət* (három férfi jöttek)

Az első, a magyarral azonos típus azonban csak a tavdaiban gyakoribb (65%), a többi vogul nyelvjárásban mindössze 28%, ott túlnyomó többségben a 'három férfi jöttek', tehát alaki szempontból inkongruens értelmi egyeztetést találunk (KÁLMÁN, MSFOu. 150. sz. 144—50).

Ha a kettőnél több egynemű alanynak nincs mennyiségjelzője, akkor mind a finnugor (a vogult is beleértve), mind az indoeurópai nyelvekben egybeesik az alaki és értelmi egyezés, tehát mind az alany, mind az állítmány többes számba kerül: Sp — Pp.

m.	*a gyerekek játszanak*	ang.	*the children play*
fi.	*lapset leikkivät*	fr.	*les enfants jouent*
észt	*lapsed mängivad*	ném.	*die Kinder spielen*
zürjV.	*kagajas vorsẹnị*	or.	*ребята играют*
vog.	*ńāwramət jonγeγət*		

Hasonló a helyzet a névszói, ill. összetett állítmányokkal:

m.	*Ezek a lányok szépek (voltak)*	ang.	*these girls are beautiful*
fi.	*nämä tytöt ovat kauniit*	fr.	*ces jeunes filles sont belles*
észt	*need tütarlapsed on ilusad*	ném.	*diese Mädchen sind schön*
vog.	*ti āγit χuriŋət (ōlsət)*	or.	*девочки (были) красивые*

Itt mindössze annyi az eltérés (bár ez korántsem lényegtelen), hogy az említett nyelvek közül a németben és angolban az összetett állítmánynak csak az igei része kongruens, a névszói része (ha melléknév) változatlan marad.

5. Lényegesen több változat lehetséges akkor, ha két vagy több különnemű alanya van a mondatnak (halmozott alany). Ilyenkor meg kell különböztetnünk azt az esetet, mikor több egyes számú alany van a mondatban, ha van mennyiségjelzős alany is, és ha az alanyok egyike, vagy esetleg mind többes számú:

a) Ss + Ss . . . — P
b) Ss + num. S . . . — P
c) Ss + Sp . . . — P
d) Sp + Sp . . . — P

5.1. „Ha egynél több egyes számú alany van a mondatban, akkor az állítmány nagy általánosságban szintén egyes számban marad: Most *lopja* életét . . . — *Kanizsa, Rozgonyi*; . . . *Öröm, hitetlenség, szégyen és meghatottság vív* benne néma csatát (Urbán). Egyedeket megnevező alanyok, főleg személynevek mellett azonban a magyarban sem ritka a többes számú — úgyneve-

zett értelmi egyeztetéses — állítmány, vö. *Péter és Pál* (tudjuk) nyárban — *Összeférnek* a naptárban (Arany)" írja a MMNyR. (141). A kérdést árnyaltabban is tárgyalja RÁCZ (NyÉ. 58. sz. 273—8). Figyelembe veszi többek közt a szórendet, számos példával világítja meg a stílusárnyalatokat. A gyakoriságra — sajnos — nincs statisztikánk, így kénytelenek vagyunk elfogadni egyelőre azt a véleményt, hogy az Ss + Ss . . . — Ps a gyakoribb, az Ss + Ss . . . — Pp a ritkább magyar megoldás.

Az indoeurópai nyelvekben általában a főszabály olyan, mint a franciában: „Lorsque le verbe a plusieurs sujets, il se met généralement au pluriel: *Ta mort et la mienne sont certaines* . . . (Stendhal); *Rieux et lui avaient parlé* . . . (Camus). Lorsque l'un des sujets précède le verbe et que les autres suivent, le verbe s'accorde naturellement avec ce seul sujet: *La maison repose, la ville, la nature entière* (Gide)" (J. KELEMEN, i. m. 54—55). Hasonló a helyzet a finnben is, tehát a fő típus az Ss + Ss . . . — P.

A vogulban ismét külön kell választanunk a dualis megléte miatt a két és a több különnemű alanyt. A következő megoldások fordulnak elő, de korántsem egyforma eloszlásban:

		előf.	%
1. Ss + Ss — Ps	az asszony és az ember elmegy	10	6,6
2. (2) Ss + Ss — Pd	az asszony és az ember elmennek (ketten)	72	48,0
3. Ss + Ss — Pp	az asszony és az ember elmennek	9	6,0
4. Sd + Sd — Ps	a (két) asszony és (két) ember elmegy	1	0,7
5. (2) Sd + Sd — Pd	a (két) asszony és (két) ember elmennek (ketten)	57	38,0
6. Sd + Sd — Ps	a (két) asszony és (két) ember elmennek	1	0,7
		150	100,0

Világosan kitűnik, hogy két fő típus található, de az is megoszlik nyelvjárásonként, bár mindkettőben kettes számú az állítmány. A nyugati és keleti nyelvjárásokra a 2. típus a jellemző: (2) Ss + Ss — Pd, pl. Vag. *jeg-āńśχ olsija* (WVd. IV, 326) volt [dualis] (egy) asszony (és egy) ember; P *šakəľeχ joå kwḛrχ tīləmləsya* (uo. III, 125) a szarka és a varjú elrepült [du.]; Jk. *χårm-jā i jäχ-jā mā̆now tittijātən* a χ.-folyó és a *jäχ*-folyó táplálnak [du.] minket (KÁLMÁN, kézir.); K *kāsät, pöwät juw-joχtsäγ* (WVd. II, 26) öccse és fia visszajöttek [du.]. A 72 példa közül 67 nyugati vagy keleti nyelvjárásból való, északi csak 5 található.

Az 5. típus (Sd + Sd — Pd) viszont az északi nyelvjárásra jellemző, mert az 57 példából 47 északi és csak 10 nyugati és keleti, pl. Szi. *mōś-nēγ, por-nēγ ōlēγ* éldegél [du.] (egy) *mōś*-asszony [du.] (és egy) *por*-asszony [du.]

(KÁLMÁN, kézir.) Szo. *ńoχsiγ, ūjiγ akw-palitiγ* (WVd. VI, 135) (a) nyuszt [du.] (és a) jávorszarvas [du.] egyforma hosszú [du.]. Még további 'kettő' jelző is előfordul az ilyen mondatokban: Szi. *ťit ēkwaγ, ōjkaγ takos woratey* két aszszony [du.], ember [du.] hiába törekszik [du.] egymáshoz (KÁLMÁN, kézir.).

A nyugati és keleti nyelvjárásban kedveltebb 'a szarka és a varjú elrepült [du.]' típus számunkra logikusabbnak látszik, tehát mikor két egyes számú alany után kettes számú állítmány következik. A finnugor duálisnak azonban nemcsak számjelölő, hanem összetartozást kifejező funkciója is van, mint erre már RAVILA is rámutatott (FUF, XXVII, 13 kk.), mikor összehasonlította az indoeurópai dualissal. Az indoeurópai dualist inkább a páros testrészek megnevezésében alkalmazták, a fgr. nyelvek viszont, — és ebben a vogul sem tér el a többitől, a páros testrészeket és ruhadarabokat egységnek tekintik —, az egyiket belőle félnek nevezik, pl. a m. *szemébe néz, kék a szeme, fáj a lába, elvesztette a kesztyűjét* és *félszemű, a féllábára sántít* stb. A vogulban is hasonló a helyzet: Ob *kāte wāytāl, lāyle wāytāl* erőtlen a keze, erőtlen a lába (KÁLMÁN, kézir.) vagy *sampāl* félszemű (tkp. szem-fél).

5.2. A magyar, finn és indoeurópai mondattanokban nem szokták külön megemlíteni azt az egyeztetési módot, amely olyan gyakori az obiugor és a szamojéd nyelvekben: hogy a különböző alanyok mellé kiteszik az azonos állítmányt, tehát nem halmozzák a mondatrészeket. HAJDÚ P. (BUNy. 82) szerint ez az általános megoldás a nyenyecben és osztjákban, de a vogulra vonatkoztatva az ilyen példák száma a 10%-ot sem éri el. Ez a típus (Ss_1 — Ps_1, Ss_2 — Ps_1 . . .) nem idegen sem a magyarban, sem a finnben, sem pedig az indoeurópai nyelvekben, főképp a népies stílusban, de ritkán használatos. Vogul példák: É *kātəm janiγməs, lāyləm janiγməs* 'kezem megnőtt, lábam megnőtt' (VNGy. II, 184); P *ańśχ porrēms, aŋkšk porrēms* 'der Mann sprang auf, die Frau sprang auf' (WVd. III, 134); K *əsəm jəmts, pām jəmts* 'es kam Hitze, es kam Wärme' (uo. II, 310—11). Ugyanez a típus megtalálható akkor is, ha kettőnél több alany van a mondatban, pl. É *luw ōli, mis ōli, ōs ōli* 'van ló, van tehén, van bárány' (VNGy. I, 34), de csak két példám van rá a vogulból.

5.3. Egy következő megoldás főleg két alany esetében fordul elő, de ezt már a nyelvtanok is megemlítik. A két alanyt ugyanis társhatározóval is ki lehet fejezni, és ilyenkor az állítmány lehet egyes és többes számú. Az MMNyR. (I, 140) szerint „A kevésbé irodalmias élőbeszédben elő-előfordul, többes számú állítmány is egyedet jelentő egyes számú alany mellett, ha a beszélő például a társhatározóban megnevezett egy vagy több személyt is beleérti az alany körébe: *A királyfi a leánnyal egy pár lettek* . . . A szabatos írásbeli fogalmazásban mindamellett inkább ajánlhatjuk az alaki egyeztetést: *A fiú és a leány egy pár lett*" (140). Említett nyelvművelő könyvében a finn SAARIMAA is pongyolának, de nem fülsértőnek találja a *lähdimme isän kanssa* 'elindultunk az apámmal' típust (Kielenopas 157). Helyette logikusabbnak tartja a *lähdin isän kanssa* 'elindultam az apámmal' vagy *isä ja minä*

lähdimme 'apám és én elindultunk'. Ilyenkor a franciában is kettős megoldás lehetséges (KELEMEN, i. m. 55).

Külön foglalkozik ezzel a típussal RÁCZ (i. m. 481—2). Három megoldás van:

1. Ss — Ps *Ő a lánnyal sétál.*
2. Ss — Pp *Ő a lánnyal sétálnak.*
3. Sp — Pp *Ők a lánnyal sétálnak.*

Az 1. típus az alaki, a 2. az értelmi, a 3. az alaki és értelmi egyeztetés. Az első megoldás a leggazdaságosabb, a második redundánsabb, a harmadik pedig nemcsak hogy redundáns, hanem kétértelmű is, mert a cselekvőkre vonatkozóan kettőt jelenthet: 'ő és a lány', illetőleg: 'ők és a lány' (LOTZ nyomán RÁCZ i. m. 482). Az említett lehetőségek közül RÁCZ csak a következőket tartja helyesnek: *Ő a lánnyal sétál*, kölcsönösség és névszói állítmány esetén a 2. típust: *a fiú a lánnyal jó pajtások* és az alany kitétele nélkül a kétértelmű 2—3. típust is: *a lánnyal* (együtt) *sétálnak.*

A társhatározós megoldás igen kedvelt az irodalmi normákat nem nagyon ismerő, tehát csak a beszélt nyelven alapuló vogulban. A magyarral, finnel vagy indoeurópai nyelvekkel azért nem tudom összehasonlítani, mert ezekből a nyelvekből nem rendelkezünk még irányadó statisztikákkal sem. A nyelvtanok ugyan nyelvi tényekre építik szabályaikat, a különféle megoldásokra hoznak irodalmi vagy élőnyelvi példákat, de helyességi vagy gyakorisági megállapításaikban a leíró nyelvtanok és a nyelvművelő könyvek szerzői csak saját nyelvérzékükre vagy szubjektív becsléseikre hivatkoznak. A vogulban azonban egy jelentős nagyságú korpusz vizsgálata alapján elég pontos gyakorisági mutatókra tehettem szert. A vogulban külön ragja van a kölcsönösséget kifejező határozónak és külön a társhatározónak, az egyes társhatározó ragok gyakorisága pedig nyelvjárásonként változik. Ha mindezeket egybevesszük, akkor az egyes számú társhatározós egyes számú alany és kettes számú állítmány (Ss + com. — Pd) a leggyakoribb megoldás, tehát 'a fiú a lánnyal sétál [du.]' (39 példa). Egyes számú állítmányt ilyen esetben hármat, többes számút pedig csak egyet találtam. Számnévi jelzős és társhatározós, tehát 'két fiú sétál a lánnyal' típusra csak 8 példám van. Ebből egyben áll csak az alany egyes számban, a többiben többes számú.

Különösen gyakori a társhatározós alany a dualist nem ismerő déli (tavdai) nyelvjárásban, mert ott a két vagy több különnemű alanyt 84%-ban (25 példa közül 21-ben) társhatározós alannyal oldják meg többes számú állítmánnyal. Ott tehát a három előforduló típusból a szabályos az Ss + com. — Pp, a másik kettő (Ss + Ss — Pp és Ss — Ps, Ss — Ps) meglehetősen ritka. A tavdaiban tehát a szabályos két vagy több különnemű állítmányú mondatokban 'a fiú a lánnyal sétálnak' (84%) — 'a fiú és lány sétálnak' (12%) — 'a fiú sétál, a lány sétál' (4%).

6. Ha a több különnemű alany közül egynek vagy többnek van mennyiségjelzője, de van az alanyok közül egyes számú jelzőtlen vagy e g y jelzős, pl. *a* (vagy: *egy*) *lány és két fiú sétál*, akkor a magyarban rendszerint az állítmány egyes számban áll. Két vagy több különnemű egyes számú állítmány esetén a nyelvhasználat ingadozik az egyes és többes számú állítmány között: 'a fiú és a lány sétál(nak)'. Mivel a mennyiségjelző a magyarban szigorúan egyes számú jelzett szót vonz, így kétszeresen hat az állítmányra az alaki egyeztetés szokása (vö. RÁCZ: NyÉ. 58. sz. 275—6).

Az olyan nyelvekben, ahol már a mennyiségjelzős alany és a két vagy több különnemű egyes számú alany is többes állítmányt kíván meg, természetesen ilyenkor is többes számú állítmány szükséges.

Vogul anyagomban összesen 10 ilyen példám van. Ebből egyetlenben van egyes számú állítmány, a többi 9-ben többes számú. Talán nem véletlen, hogy az egyetlen egyes állítmány az alanyok előtt áll, fordításban: 'maradt a faluban két nő és egy férfi'.

7. A magyarban „Még ingadozóbb az állítmány egyeztetése, ha több vegyesen egyes és többes számú alany van a mondatban. Ilyenkor ugyanis az állítmánynak a különböző számú alanyokhoz való szórendi helye is erősebben befolyásolhatja az egyeztetést: *Doktorok, borbélyok*, valamennyi *bába* — És tudákos *asszony* . . . ott *van*, de hiába! (Arany); *Az üvegek, cukor, kávé szétrepültek* (Veres)" (MMNyR. 143). A finnben és az indoeurópai nyelvekben ilyenkor többes számú alany áll.

Érdekes módon ez a típus vogul szövegeimben nem fordul elő.

8. Utolsónak maradt a két vagy több többes számú alakból álló halmozott alany: ilyenkor az állítmány minden tőlem ismert nyelvben többes számba kerül, tehát Sp + Sp . . . Pp.

9. Befejezésképpen valami logikai magyarázatot kockáztatok meg azokhoz, a — számunkra kissé különös — vogul logikai egyeztetési módokhoz, amelyekből kiindultam, tehát a 'sereg elindultak' és a 'két ember kártyáznak' típusra.

Mikor bőséges anyagomban osztályoztam a különböző vogul egyeztetési típusokat, igen bőven akadtam egy olyanra, amit újrakezdéses összefoglaló típusnak nevezhetnék. Ilyenkor ugyanis a kollektív jelentésű vagy mennyiségjelzős vagy halmozott alany mintegy előrebocsátott ősmondatnak, felkiáltásnak fogható fel, amelyet követ egy szabályszerűen megalkotott és értelmileg, alakilag már egyeztetett mondat. Az ilyesmi egyébként más nyelvektől sem idegen, és ezért szinte szó szerint fordíthatom az ilyen mondatokat magyarra: É *sāw piγkem, tān towiγleγət* sok fiacskám, ők evezgetnek (VNGy. II, 30); *sāt piγ, tān liγət* hét fiú, ők lőnek (uo. IV, 209), K *tan, χurəm jeγpöwəńšt, χwölsət* ők, a három fiútestvér, ottmaradtak (WVd. II, 524—25); *óəsötər ķurəm pöw, tóən jóəln ķöntlāt* az obi fejedelem három fia, ők lenn hallgatóznak (uo. 643). Az összefoglaló alany nemcsak a többes számú névmás lehet, hanem

olyan szavak is, amelyeket magyarra a 'mind, mindnyájan, sokan' alannyal fordíthatunk: É *kāsəŋ ruś, kāsəŋ māńśi pussən akw wit ajēγət* minden orosz, minden vogul, valamennyien ugyanazt a vizet isszák (WVd. VI, 134); *χotal ōlne mortim-ūj pusən taw sānsen χāŋχeγət* bármerre levő déltáji madár [itt gyűjtőnévi értékű], mindnyájan az ő térdére mennek fel [melegedni] (VNGy. I, 57); *sāt sām pusən ānəm sunsianəl* hét vidék, mind engem tisztelnek (uo. II, 3).

A 'nép sírnak' valamint a 'hét ember kártyáznak' tehát ilyen ráértések következményei is lehetnek: 'a nép (ők valamennyien) sírnak', illetve 'a hét ember (azok) kártyáznak'.

10. 1974 elején jelent meg Lotz Jánosnak, Akadémiánk 1973-ban megválasztott, augusztusban elhunyt tiszteletbeli tagjának „Metrika" című posztumusz verstani tanulmánya (Helikon XIX, 137—58). Bár a szép dolgozat verstani tárgyú, egy lapalji jegyzetében (138) találtam egy tárgykörömbe vágó érdekes gondolatot: „. . . egyenlőtlenséget képvisel a szám kategóriája a magyar nyelvben, ahol a többes szám kategóriáját az egyetlen elemet tartalmazó halmaznál nagyobb halmazra való utalás jellemzi, ugyanakkor a kategória tartalmazza azt a megkötöttséget, hogy semmiféle — akár határozott, akár határozatlan — számszerű minősítés nem előzheti meg a többesszámú szóalakot. A másik számkategória, az 'egyesszám' tartalmazza az egyetlen elemből álló halmazt, ahol vagy adott valamely számszerű minősítés vagy az általánosság, illetve a megszámolhatóság hiánya áll fenn, például *hajó, öt hajó* kontra *hajók.*" Ha a gondolatot továbbfejlesztem és alkalmazom az alanyra, akkor négy fő kategóriát állapíthatok meg:

1. Egyetlen elem: *a* (v. *egy*) *ló.*
2. Számszerű minősítéssel: *három ló, sok ló.*
3. Több különböző elem: *a ló, bárányka meg a nyúl.*
4. Számszerű minősítés nélkül több egynemű elem: (a) *lovak.*

A magyarban egyeztetés szempontjából az első három halmaz alkotja az egyes szám kategóriáját, az indoeurópai nyelvekben az első az egyes számot, a másik három a többest (a finnben és vogulban ismét más a rendszer).

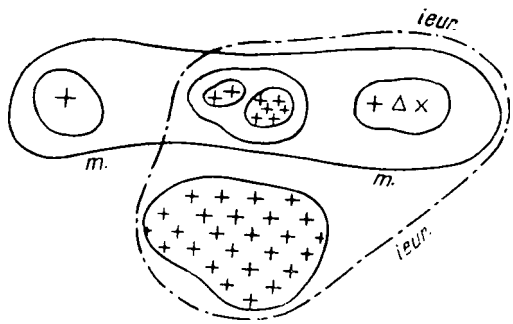

Táblázatban a következő módon foglalhatom össze erősen leegyszerűsítve eredményeimet (a P rovatban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért az egyes számot az 1 számjeggyel, a többes számot □ jellel, a kettes számot pedig a 2 számjeggyel jelölöm. Csak a legfontosabb csoportokat és a fő típust tüntetem fel az S, illetőleg P oszlopban):

S	P			
	m.	finn	vog.	ieur.
s	1	1	1	1
s(coll)	1	1	□	1
num. + s(p)	1	1	□	□
s + com.	1	1	□	□
s + s	1	□	1	□
s + p	1	□	□	□
p	□	□	□	□

Dualis a vogulban

S	P
2s	2
d	2
s + s	2
d + d	2

A szövegben előforduló szimbólumok magyarázata: S (subiectum) = alany, P (praedicatum) = állítmány, C (complementa) = bővítmények; s (singularis) = egyes szám, d (dualis) = kettes szám, p (pluralis) = többes szám; r (reciprocum) = kölcsönös határozó, com. (comitativus) = társhatározó; num. (numerus) = mennyiségjelző; coll. (nomen collectivum) = gyűjtőnév.

KÁLMÁN BÉLA TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA (1934—1972)

Önállóan megjelent munkák

Obi-ugor állatnevek. MNyTK. 43. sz. 1938 (ism. H. D. Ujb. XIX. és Oinas: Eesti Keel XVIII).

A bősárkányi gyékényszövés és szókincse. Magyar Nyelvjárási Tanulmányok 2. sz. 20 l. 1942 (ism. Gunda: Ethn. LIV, 97—8).

Naszvad, Imely, Martos a népmozgalmi adatok tükrében, 16 l. 1943.

A magyar nyelvjárási gyűjtés múltja, mai állása és feladatai. 19 l. 1949.

Magyar Nyelvtan a gimn. I—IV. o. számára 11 kiadás 1951—60. (Benkő Loránddal közösen) 256 l. (ism. Rubinyi: Nyr. LXXV, 432—6, Bánhidi: AnyIsk. I, 92).

A mai magyar nyelvjárások. Tankönyvkiadó 1. kiad. 1951, 2. kiad. 1953. 36 l. (ism. Imre: Nyr. LXXVI, 370—2, Rácz: AnyIsk. I, 29).

Manysi(vogul) népköltési gyűjtemény III/2. Akadémiai Kiadó 1952. 436 l. (ism.: Rácz: AnyIsk. I, 92; Kispál M.: I. OK. III, 429—36; Diószegi: Ethn. LXV, 628—9 Liimola: FUF. Anz. XXXI, 76—90).

A magyar nyelvtan tanulása. Tankönyvkiadó 1952. II. r. 18—39.
Manysi nyelvkönyv. Tankönyvkiadó, 1955, 60 l. (ism. Lavotha: Nyr. LXXX, 498—500, NyK, LIX, 262—7; Sauvageot: Bulletin de la Société Linguistique de Paris LIV (1959) 345—6).
Die russischen Lehnwörter im Wogulischen. Akadémiai Kiadó. 1961. 327 l. (ism.: Ruoppila: Vir. 1962: 181—3; Schlachter: Die Welt der Slawen VII (1962) 326—9; Rédei: NyK. LXIV, 416—8; Lytkin: ВопрЯз. 1962: 6/139—41; Liimola: FUF. XXXIV, 232—40; Ruoppila: Vir. 1962: 181—3; Veenker: UAJb. XXXV, 1963. 85—9; Mägiste: Sprakliga Bidrag; Sauvageot: BSLP LVIII (1963) 302—3; A. Kövesi: Slavica V (1965) 242—6.
XVI. századi jobbágyneveinkhez. A debreceni KLTE Nyelvtud. Int. kiadv. 39. sz. Debrecen. 1961. 21 l. (Ism.: Šmilauer.)
Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény IV/2. Akadémiai Kiadó. Bp. 1963. 314 l. (ism. A. Kövesi: MNyj. X, 117—22; Sauvageot: BSLP LIX (1964), 280; Liimola: FUF XXXV (1965) 299—306; Gulya: I. OK. XXII (1965), 468—70; Erdődi: NyK. LXIX, 222—9).
Chrestomathia Vogulica. Tankönyvkiadó. Bp. 1963. (ism. Sauvageot: BSLP LIX (1964), 280—1; 2. kiadás sajtó alatt).
Vogul Chrestomathy. Bloomington. 1965. 139 l.
Nyelvjárásaink. Tankönyvkiadó 1966. 150 l. (2. kiadás 1971).
A nevek világa. Gondolat. 1967. 252 l. (2. kiad. 1969).
A Magyar Nyelvjárások Atlasza (munkatárs) Ak. Kiadó I. köt. 1968, II. köt. 1970.
The Hungarian Language (Ed. L. Benkő—S. Imre. Bp. 1972). Hungarian Historical Phonology 49—83 (könyvrészlet).

Tanulmányok, cikkek

Esimesist Ungari raamatuist. Üliopilasleht XIX (1935) 319. 21.
A finnugor őshaza kérdése. Érsekújvári gimn. évk. (1940) 140—50.
Megjegyzések a népnyelvi gyűjtés módjához. MNy. XXXVII (1941) 136—9.
A Nyitra-Zsitva vidék földje és népe. SzMKE évkönyve (1943) 36—46.
Hany. MNy. XL (1944) 110—3.
A finn és az észt nyelvújítás. MNy. XLIV (1948) 11—7.
Egy ugor-szamojéd szóösszefüggés. NyK. LII (1948) 60—2.
Ordít, mint a fába szorult féreg. MNy. XLV (1949) 137—40.
Latinos szavaink s-ezése. Uo. 280—5.
Néhány obi-ugor madárnév. NyK. LII (1949) 146—7.
Párhuzamos szóátvételek a magyarban. Nyr. LXXIV (1950) 24—7.
A magyar nyelvatlasz. Nyr. LXXIV (1950) 158—64.
Tályoga vagy tályogja, hólyaga vagy hólyagja. Nyr. LXXV, 290—2.
Tökéletlenül képzett magánhangzók a magyar nyelvjárásokban. MNy. XLVII (1951) 314—6.
A történeti összehasonlító módszer. NyIK. II/6 (1951) 64—76.
Obi-ugor elemek az orosz nyelvben. NyK. LIII (1952) 153—79.
Ruszkije zaimsztvovanyijez ob-ugorszkih jazikov. ALH I. (1952) 249—72 (ism. Vasmer: Zeitschr. für Slaw. Phil. XXIII, 209—10).
Adalékok a Szentesi-Daloskönyv nyelvjárástörténeti tanulságaihoz. MNy. XLIX, 526—8.
A szókezdő mássalhangzócsoport egyik föloldási módja a magyarban. MNyj. II (1953) 59—70.
A magyar nyelv eredete. Természet és Társadalom CXIII (1954) 116—8.

A szókezdő mássalhangzótorlódás föloldása a manysiban. NyK. LV (1954) 262—5.
A hangjelölés (A magyar nyelvatlasz munkamódszere) 93—112 (1955).
Munkácsi manysi hagyatéka. NyK. LVI (1955) 277—9.
Hozzászólás az őstörténeti vitához. NyK. LV (1954) 266—70 és Nyelvtudományi Értekezések 5. sz. (1955) 23—7.
A magyar nyelv eredete. Nyelvművelő (1956) 11—7.
Párhuzamos szóátvételek. Nyelvművelő (1956) 51—7.
Hangmegfelelések a manysi nyelvi orosz jövevényszavaiban. NyK. LVII (1956) 112—33.
Nordgrossrussische Eigenheiten ... Studia Slavica II, 418—21.
Hozzászólás Lakó György előadásához. NyK. LVIII (1956) 36—9.
Elnöki zárszó uo. 183.
Hozzászólás Petrovici Emil előadásához. MNy. LII (1956) 21—3. és MNyTK 93. sz. 17—9.
A magyar mássalhangzók újabbkori történetéhez. MNyj. III (1956) 123—30.
Die Auslautsvokale der russischen Lehnwörter im Wogulischen. UAJb. XXVIII (1956) 254—8.
Gyermeknyelv és nyelvjárások. MNyj. IV (1957) 96—100.
Szinnyei József és a magyar nyelvjáráskutatás MNy. LII (1957) 330—5 és MNyTK. 96. sz. (1958) 16—21.
Pallas manysi adatainak hangtörténeti használhatósága. NyK. LX (1958) 69—72.
A finnugor szóvégi magánhangzók történetéből. NyK. LX (1958) 409—13.
L'histoire des voyelles finales dans les langues finno-ougriennes. ALH. VIII (1958) 99—104 és Actes du Huitième Congrès International des Linguistes. Oslo, 1958, 830—5.
Amely, amelyik. Nyr. LXXXII (1958) 23—7.
Kérődzik. MNy. LIV (1958) 352—4.
A magyar nyelv eredete. Iskolai nyelvművelő (1959) 13—7.
Párhuzamos átvételek, uo. 62—8.
Uusi andmeid XV sajandist pärinevate ungari keeleliste mäletiste kohta. Keel ja Kirjandus II (1959) 169—70.
Obi-ugor szófejtések. NyK. LXI (1959) 350—8.
Unkarin murreatlas, Verba docent (1959) 68—76.
Etymologisches aus dem Gebiet der Obugrischen Sprachen. UAJb. XXXI (1959) 140—8.
Ural. Ucs. Zap. Leningr. Univ. Len. 1960. Nr. 267. 34—5.
Az igeragozás néhány kérdése a XX. sz. középiskolai nyelvtanaiban. Nyelvtani tanulmányok (1961) 203—12. (Ism. Deme: Nyr. 86:107, Sauvageot: BSLP 57:259).
Béla MNy. LVII (1961) 86—8.
Az obi-ugor sorsénekek. Alföld XII (1961) 131—41.
XVI. századi jobbágyneveinkhez (Külön is) MNyj. VII (1961) 23—43.
Unkarilaisten sukunimien synty. Vir. 1961: 294—303.
Az álnév. Alföld XIII (1/1962) 141—5.
Über die Rolle der Füllworte und Füllsilben in den wogulischen Liedern. MSFOu. 125 (1962) 117—93.
Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról. MNyj. VIII (1962) 3—9.
Remarques sur quelques isoglosses dialectales. Preprints of papers for the Ninth International Congress of Linguists (1962) 180—4.
Über die wogulische Schriftsprache. UAJb. XXXIV (1962) 128—33.
Szavajárási neveihez. MNyj. VIII (1962) 139—42.
Zwei Reinigungsriten im Bärenkultus der Obugrier. Glaubenwelt und Folklor der sib. Völker (1963) 93—100.

Semantisches und Stylistisches CIFU (1963) 181—3. (Ism. Veenker: UAJb. XXXV (1964) 327—8.)
L'origine et l'évolution des noms de famille hongrois. Anales st. ale Univ. din Iași. Sect. III. a. IX.
Häälikustatistilisi vaatlusi mansi keele alalt. Nonaginta (Veski emlékk.) 1963, 123—7.
Konokul, konokan vagy konokon. Nyr. 87 (1963) 174—81.
Unkarin kieliuudistuksen periaatteet. Suomal. Suomi 1964:210—14.
Das reduzierte Vokalphonem im Wogulischen. Proceeding of the Fifth Intern. Cong. of Phonetic Sciences, Basel—New York (1965) 378—80.
Die bejahende Antwort in den obugrischen Sprachen. FUF XXX (1965) 189—217.
Az igenlő válasz. Nyr. LXXXIX (1965) 6—22.
Etymologisches aus dem Gebiete der ugr. Sprachen. Steinitz-eml. 190—96.
A magyar mássalhangzórendszer kialakulása. MNy. LXI (1965) 385—98.
Vogulica. NyK. LXVII (1965) 320—3.
A második személy -d ragja. MNy. LXI (1965) 165—70.
Megjegyzések az irodalmi helynévadáshoz. Nyr. XC (1966) 150—1.
Spectacles Cultuels des Vogouls et des Ostiaks. Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady (1966) 1—12.
Őstörténetünk legkorábbi korszakai. MNy. LXIII (1967) 111—6.
A népetimológia helységneveinkben. Nyr. XCI (1967) 1—11.
Debreceni keresztnevek a XVIII—XIX. században. MNyj. XII (1967) 91—104.
Helynévkutatás és szóföldrajz. NyÉ. 58. sz. (1967) 344—50.
Hangrendszer és hangváltozások. MNy. LXIV (1968) 5—8.
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I. NyK LXX (1968) 452—6.
Zur Entstehung des ungarischen Konsonantensystems. CSIFU. (1968) 227—34.
Személynévből keletkezett helynevek. Nyiregyh. T. F. Tud. Közl. II, 249—52.
Système phonologique et changements phonétiques en Hongrois, Ét. Fgr. V (1969) 107—18.
Budenz József (Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből, Tankönyvkiadó 1970) 137—45.
Collaboration russo—hongroise dans la linguistique finno-ougrienne au XIX siècle, Slavica IX (1970) 87—94.
A szórványmagyarság gondjai. Köznevelés XXVI (17/1970), 3—5.
Amerikai magyarok. Nyr. 94 (1970) 377—86.
Amerikai magyar helynevek. NyÉ. 70 (1970) 42—5.
Az Ember Tragédiája észtül. Kortárs XV (1971) 1173—6.
Jövő idejű igealakok Az Ember Tragédiájában. MNyj. XVII (1971) 41—50.
Megjegyzések az „Irányzatok, tanulságok" c. cikkhez, NyK. LXXIII (1971) 362—4.
Mowa dziecka a gwary. Logopedia X (1971) 94—9.
Suomen kielen opetus Debrecenin yliopistossa. Tietolipas 68 (1971) 122—5.
A magyar helységnévtípusok. Hevesi művelődés (1971) 2—3, 94—6.
L'expression du futur en Hongrois. MélSauv. (1972) 125—9.

Szómagyarázatok

A *szül* állatnév vogul megfelelője. MNy. XXX (1934) 103—4.
A denevér egyik vogul elnevezése. MNy. XXXVI (1940) 132.
Hódvas, vidravas. MNy. XXXVI (1940) 185.
Enyisző hó. MNy. XXXVIII (1942) 136.

Hatag. MNy. XL (1944) 231—2.
Veresztvény. uo. 232—3.
Lódarázs. MNy. XLIII (1947). 215—6.
Gödő. uo. 216—7.
Hars. Nyr. LXXIII (1949) 248.
Pipölle. uo.
Pirhács. MNy. XLVI (1950) 260.
Babos. uo. 179—80.
Kötelet ver. MNy. XLVIII (1952) 150—4.
Kanyaró. uo. 209—10.
Az ÓMS. egyik kifejezésének vogul mása. uo. 210.
Sió, zsilip. uo. 236.
Mondat és mondolat. uo. 236—7.
Obi-ugor szófejtések. NyK. LIII (1952) 243—4.
Pulyka. MNy. XLIX (1953) 193—5.
Obi-ugor szófejtések. NyK. LIV (1953) 254- 8.
Véd. MNy. L (1954) 161—2.
Oltalmaz, uo. 162—3.
Fú. uo. 465.
Kizsákmányolás. Nyr. LXXVIII (1954) 416—7.
Obi-ugor szófejtések. NyK. LVI (1955) 256—8.
Lábatlankodik. Nyr. LXXIX (1955) 447—8.
Lévél és az -ál, -él képző. MNy. LI (1955) 477—8.
Tájszómagyarázatok. Pais-eml. (1956) 318—24.
Keres. Nyr. 83 (1959) 483—4.
Barna. Nyr. 84 (1960) 100—1.
Incselkedik. MNy. LVII (1961) 217—8.
Nyaka közé szedi a lábát. uo. 343—4.
Műt. uo. 484—5
Roshad. MNy. LVIII (1962) 82—4.
Egy ültő helyében. uo. 361—3.
Finnugor szófejtések. NyK. LXIV (1962) 347—51.
Rossz. NyÉ. 38:7—11.
Hongr. *rossz* „mauvais, méchant". ALH XIII (1963) 57—61.
Tájszómagyarázatok. NyÉ. 40:158—65 (1964)
Rohadt sarok. Nyr. LXXXIX (1965) 238—40.
Egyek, Furta, Váncsod. MNy. LXI (1965) 343—5.
Ortsnamenerklärungen. Studia Slavica XII (1966) 207—14.
Kecsegtet. MNy. LXIII, 77—8 (1967).

Adatközlés

Jelentés a Felsőőrvidékén végzett nyelvjáráskutatásról. MNy XXXIII (1937) 56- 7.
Felsőőr vidéki növénynevek. uo. 345—8.
A felsőőri földművelés MNy. XXXVIII (1942) 211—20.
Négyes név a Komárom megyei Martosról. MNy. XLIV (1948) 156—7.
A zárt *ë* jelölése. uo. 157—8.
Madárnevek a Győr megyei Rábcakapiról. Nyr. LXXII (1948) 223—4.
Geburnus. MNy. XLV (1949) 220.

Adalék a -ni igenévképző eredetéhez. MNy. XLVIII (1952) 118.
A *-fele* mint az igekötő és határozó toldaléka. uo. 237.
Egy XVI. századi magyar oklevél. MNy. XLIX (1953) 502.
A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő út néhány nyelvészeti tanulsága. uo. 14—23.
A szlovákiai nyelvatlaszgyűjtés tájszóanyaga. MNy. L (1954) 212—21, 501—6.
A zángó Biharugrán. Ethn. LXV (1954) 540.
Újabb szlovákiai nyelvatlaszgyűjtő útjaink nyelvészeti tanulságai. MNy. LII (1955) 503—11.
Szlovákiai nyelvatlaszgyűjtésünk tájszóanyaga. MNyj. IV (1957) 96—100.
Manysi szövegek. NyK. LXII (1960) 22—32.
Chanti szövegek. uo. 338—40.
Beszámoló szlovákiai nyelvatlaszgyűjtésünkről. MNyj. VI (1960) 124—46.
Halálokok a martosi anyakönyvben. MNyj. VII (1961) 185—6.
Családneveink kiejtéséhez. Nyr. LXXXIX (1965) 164—5.
Két szigvai vogul elbeszélés. NyK. LXX (1968) 139—53.
Az Egyesült Államok államneveinek kiejtése. Nyr. XCIV (1970) 44—6.
A tallinni Finnugor Kongresszus. Szoln. Népl. 1970. szept. 4. 5. l.

Megemlékezések, beszámolók

Ungari keeleuuenduse põhimõteid. Eesti Kirjandus XXXIX (1935) 319—23.
Nyitravölgyi népi est Érsekújváron. Ethn. LIII (1942) 351.
Reguly Antal emlékezete. SzMKE évkönyv 1943, 65—70.
A Magyar Nyelvtud. Társ. debreceni vándorgyűlése. Nyr. LXXIV (1950) 452—60.
A szovjet nyelvtudomány kérdései. Szikra-híradó (1950/12) 22—3.
A magyar nyelvatlasz kérdőfüzetei. NyIK. 1/1 (1950) 86—7.
A magyar nyelvtudósok debreceni vándorgyűlése elé. Néplap. 1950. okt. 22.
Horváth Károly. MNy. XLVIII (1952) 255—6.
Nyelvatlaszgyűjtő úton Csehszlovákiában. XLIX (1953) 229—31.
Hozzászólás Lakó György előadásához. I. OK. IV (1953) 146—7.
Hozzászólás Ligeti Lajos előadásához. uo. 371—2.
A magyar nyelvjárások atlasza. uo. 497—9.
A magyar nyelvjárásokról. Fáklya (Pozsony), III (1953) 150—2.
A Magyar Nyelvjárások Atlasza. MNyj. II (1953) 182.
Budenz József. Nyr. LXXVII (1953) 321—3.
Hozzászólás Bárczi Géza előadásához. I. OK. VI (1954) 91—3.
Suomalais-ugrilainen kielitiede Unkarin yliopistoissa. Vir. 1955: 264—7.
A Magyar Nyelvatlasz. MNyj. III (1956) 195.
Reguly és Arvidson. Nyr. LXXXI (1957) 375.
A VIII. Nemzetközi nyelvészkongresszus. uo. 511—2.
A fakultatív óralátogatás a bölcsészkaron. FOSz. V (1957) 141—3.
A VIII. Nemzetközi nyelvészkongresszus. NyK. LX (1958) 192—209. külön is MNyTK. 98. sz.
Beke Ödön 75. éves. Nyr. 82 (1958) 130—1.
Reguly emlékünnepség Zircen. MNy. LIV (1958) 594—5.
Rövid beszámoló a Szovjetunióban tett tanulmányutamról. I. OK. XIII (1959) 453—6.
Vogulia tutkimassa. Vir. 1951, 411—6.
Fokos Dávid 75 éves. MNy. LVI (1960) 139—40.

Hunfalvy Pál és Munkácsi Bernát emlékezete. Nyr. 84 (1960) 264—8.
Munkácsi Bernát emlékezete. I. OK. XVI (1960) 381—91.
A Szovjetunióban lakó finnugor és szamojéd népek lélekszáma. NyK. LXII (1960) 360.
Németh Gyula 70 éves. MNy. LVI (1960) 492—4.
Tudományos munka a KLTE Nyelvtud. Intézetében. FOSz. X. (1961) 469—71.
A százéves Kalovipoeg. Alföld XII/6 (1961) 103—5.
Tanárképzés a finn egyetemeken. FOSz. XI (1962) 110—4.
A IX. Nemzetközi Nyelvészkongresszus. MNy. LIX (1963) 1—7.
Beke Ödön 80 éves. MNy. LIX (1963) 245—6.
Bárczi Géza 70 éves. MNyj. X (1964). 3—6.
Húsz esztendő. MNy. LXI (1965) 1—3.
Fokos Dávid üdvözlése. MNy. LVI (1970) 126—7.
Dávid R. Fokos-Fuchs zum 85. Geburstag. ALH XX (1970) 403—5.
Nyelvek egymás közt. A magyar nyelvért és kultúráért (Szerk. Imre Samu). 47—9.
Évfordulók a finnugor nyelvtudományban. NyK. LXXIII (1972) 445—8.

Bírálatok, ismertetések

Gy. Weöres: Unkarilais-suomalainen taskusanakirja. Eesti Keel XIV (1935) 82—3.
N. Sebestyén Irén: Az uráli nyelvek halnevei. uo. 197—8.
Trócsányi Zoltán: Észak nomádjai. MNy. XXXI (1935) 351.
Murakin: Ülevaade ungari kirjandusest. Irodalomtört. Közl. XLVI (1936) 480.
Fazekas Jenő: Észt nyelvművelő és nyelvújító törekvések. MNy. XXXII (1936) 209—10.
Nirvi: Sanankieltoja ja niihin liittyviä kieliilmiöitä. Ethn. LIX (1949) 227—7.
Faludi Ágota: Névszói összetételek az osztjákban. Nyr. LXXIII (1949) 183—4.
Sauvageot: Esquisse de la langue finnoise. NyK. LII (1950) 270—2.
Sauvageot: Esquisse de la langue hongroise. I. OK. (1951) 407—11 és ALH I (1952) 457—64.
Magyar nyelvjárási bibliográfia. MNyj. I (1951) 165—6, és ALH. I (1952) 465—7.
Bárczi: A tihanyi apátság alapítólevele. NyK. LIV (1953) 279—87, és ALH. III (1953) 201—9.
Erdődi: A pluralitás (opp. vél.) I. OK. VI (1954) 433—8.
Rombagyejeva szótára. NyK. LVI (1955) 306—9.
Kannisto—Liimola: Wog. Volksd. II—III, NyK. LIX (1957) 239—42.
Steinitz: Geschichte des Wog. Vok. uo. 242—7. és ALH. VII, 195—205.
Balangyin—Vahruseva: Manszijszkij jazik. NyK. LX (1958) 468—70.
Újabb Petőfi-kötet észt nyelven. Világir. Figy. IV (1958) 230.
A nagyorosz nyelvatlasz. Nyr. 82 (1958) 493—7.
Opponensi vélemény. Imre Samu: Szabács viadala. I. OK. X (1958) 309—13.
Saareste: Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Nyr. 83 (1959) 124—6.
Újabb egyetemi nyelvészeti füzetek. FOSz. VIII (1959) 51—5.
Az újabb észt nyelvészeti irodalom. NyK. LXI (1959) 119—23.
Újabb tanulmányok orosz—obi-ugor nyelvi érintkezésekről. uo. 124—5.
Észt nyelvjárási antológia. MNyj. V (1959) 190.
Kannisto—Liimola: Wog. Volksd. Ethn. LXX (1959) 502—6.
J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők. Nyr. 84 (1960) 236—8.
Ingrid Schellbach: Das Wogulische Rätsel. Acta Ethn. IX (1960) 434—8.
Végh: Őrségi és hetési nyelvatlasz. MNyj. VI (1960) 110—2.
Papp L.: XVI. sz. végi nyelvj. tanulm. uo. 113—6.

Benkő (szerk.): Magyar hangtani dolgozatok. uo. 117—9.
Fokos: Syrjänisches Wörterbuch. uo. 122—3.
Lavotha: Észt nyelvkönyv. NyK. LXIII (1961) 229—31.
Kannisto—Liimola: Wog. Volksd. IV—V. uo. 241—3.
Nyelv és irodalomtud. Közl. I—III. MNyj. VII (1961) 150—4.
Deme: A XVI. sz. végi nyelvi norma. uo. 168—70.
Inczefi: Szeged környékének földrajzi nevei uo. 171—2.
Benkő: La langue littéraire en Hongrie . . . Orbis X (1961) 216—8.
Suomalaisen runouden antologia Unkarissa. Karj. Heimo 1961, 94.
Eine neue Sammlung wogulischer Volksdichtung. UAJb. XXXIII (1961) 263—8.
A mai magyar nyelv rendszere. I. NyK. LXIV (1962) 241—7.
Benkő: A m. irodalmi írásbeliség. MNyj. VIII (1962) 143—9.
Karácsony: Személyneveink 1500—1800. uo. 149—51.
Büky: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. uo. 151—3.
Tanning: Mulgi murdetekstid. uo. 153—5.
Suuri suomalais-unkarilainen sanakirja. Karj. Heimo 1962, 79.
Sauvageot: Les anciens finnois. NyK. LXIV (1962) 347—51.
Virtaranta: Tverin Karjalaiset . . . NyK. LXIV, 392.
Grétsy László: A szóhasadás. Nyr. 86 (1962) 335—9.
A mai magyar nyelv rendszere —Leíró nyelvtan II. NyK. LXV (1963) 227—30.
Sauvageot: Français écrit, français parlé. Nyr. 87 (1963) 381—4.
Всесоюзное Совершание MNyj. IX (1963) 142—3.
Arvinte: Terminologia exploatarii. uo. 143—5.
Vogulin muoto-oppia. Vir. 1963, 397—9.
Liimola: Zur hist. Formenlehre des Wogulischen. I. FUF. XXXV (1964) 133—41.
Bárczi: A magyar nyelv életrajza. MNyj. X (1964) 115—7
Kannisto—Liimola: Wogulische Volksdichtung. VI. NyK. LXVII (1965) 159—60.
Artturi Kanniston tutkimusmatkat . . . NyK. LXVII (1965) 157—59.
Bárczi: A magyar nyelv életrajza. ALH. XIV (1964) 161—3.
Glaubenswelt und Religion der sibirischen Völker. Orient. Zeitschr. LX, 384—7
Nissilä: Suomalaista nimistötutkimusta. MNyj. XI (1965) 69—72.
A Kultúra világa. Nyr. LXXXIX (1965) 248—50.
Finnugor folyóirat Franciaországban. NyK. LXVIII (1966) 461—2.
Décsy: Einführung . . . Études Fgr. III (1966) 182—6.
Nyelv és Irod. Közl. IV—VIII. MNyj. XII (1966) 143—6.
Zala megye földrajzi nevei. uo. 147—50.
Mägiste: Värmlandfinska ortnamn. NyK. LXIX (1967) 446—7.
Várkonyi: A Somogy megyei ö-ző nyelvjárás. MNyj. XIII (1967) 108—9.
A magyar nyelv története és rendszere. uo. XIV (1968) 89—91.
Penavin: A jug. Muravidék magyar tájny. atlasza. uo. 91—2.
Lakó: A magyar hangállomány fgr. előzményei. ALH. XVIII (1968) 450—3.
Mező: A baktalórántházi járás földrajzi nevei. MNyj. XV (1969) 117—9.
Hajdú: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. ALH XIX (1969) 248—51.
Veenker: Zur Frage des fgr. Substrats im Russ. NyK. LXXII (1970) 441—3.
Stewart: Names on the Land. MNyj. XVI (1970) 117—23.
Márton: A moldvai csángó nyelvj. román kölcsönszavai uo. 114—6.
Lakó: Proto Finno-Ugric Sources . . . ALH (1971) 218—9.
Saaremaast Sajaanideni . . NyK. LXXIII (1971) 261—2.
R. Radomski—Brachwitz: Ostjakische Ortsnamen. uo. 262—3.
A magyar nyelv tört.-etimológiai szótára uo. 457—61.

Műfordítások

V. Linna: Egy zsellérfiú születése. Alföld 1962/9. 66—70.
E. Vilde: Aki eladta a feleségét (Mäeküla piimamees) Európa, 1967. 246 l.
E. Vilde: Éjszakai cséplés. Alföld 1968/3. 5—10.
Regényrészletek, novellák E. Bornhöhe, J. Liiv, E. Vilde, A. Hindrey, A. Gailit és A. Jakobson műveiből „Az észt irodalom kis tükre" c. könyvben. Európa Kiadó 1969.
Vahruseva: Zord a mi vidékünk. Tiszatáj 1972/2.

Kisebb nyelvhelyességi cikkek

1936—72. mintegy száz a következő folyóiratokban és napilapokban: Magyarosan, Anyanyelvünk az iskolában, Néplap, Hajdú-bihari Napló, Magyar Nyelvőr, Élet és Tudomány.

Sajtó alatt

Wogulische Texte. 23 ív (Akadémiai Kiadó)
Chrestomathia Vogulica. 2. teljesen átdolgozott kiadás (Tankönyvkiadó)
A nevek világa Kibővített 3. kiadás (Gondolat Kiadó)
Két észt kisregény (műfordítás) 15 ív (Európa Kiadó)

TŐKEI FERENC

MARXIZMUS ÉS ORIENTALISZTIKA

(ŐSTÁRSADALOM ÉS ÁZSIAI TERMELÉSI MÓD)

Századunk egyik világtörténelmi jelentőségű fejleménye, hogy megmozdult és rohamos fejlődésnek indult az Európán kívüli világ, amely — bár valaha életképes civilizációkat hozott létre — immár évszázadok óta jóformán csak azáltal volt részese a világtörténelemnek, hogy passzív alapzatul szolgált az európai civilizáció kiterjesztéséhez és továbbfejlesztéséhez. A tőkés gyarmatosítás hagyományos formájának széthullása különösen a II. világháború után gyorsult meg, s napjainkban az ún. fejlődő népek döntő problémájává válik, hogy — a neokolonializmus csapdáit elkerülendő — saját hagyományaik valóban tudományos feltárásával és elemzésével közelítsék meg gazdaságuk és társadalmuk újjászervezésének feladatát. A tudományos önismerethez azonban a világ egyetlen népe sem nélkülözheti az európai társadalomtudományok nagy eredményeit, legkevésbé pedig a marxizmus történetfelfogásának elveit és elméletét.

Történelmi és tapasztalati tény, hogy az Európán kívüli világ forradalmasodásához az első nagy lökést Oroszország 1905-ös szocialista forradalma adta, majd 1917 óta az új társadalmát építő Oroszország s példájára ma már tízegynéhány szocialista állam a fölemelkedésükért küzdő népek legtermészetesebb szövetségese és támasza. Ugyanezért azt is magától értődőnek kell tekintenünk, hogy az ún. harmadik világ gondolkodó fői ma különös érdeklődéssel fordulnak a kommunizmus tudománya, a marxizmus felé. Ám annál sajnálatosabb, hogy számos neves és befolyásos „harmadik világ"-beli ideológus úgy véli: a marxizmus történetelmélete összefoglalható az „ősközösség—rabszolgatartó társadalom—feudalizmus—kapitalizmus—kommunizmus" sémában, és hogy ilyenformán a „harmadik világ" múltja és jelene egyaránt kívül reked a marxista történetelmélet látókörén. Be kell vallani, hogy ezért a helyzetért nem csupán a nem-marxista, polgári történetfilozófiák a felelősek (amelyek egyébként sohasem tudnak túljutni az „Európa-centrizmus" és a „nem-Európa-centrizmus" primitív végletein), hanem súlyosan felelős az álmarxista dogmatizmus is, amely egy ideig még az európai marxisták szeme elől is el tudta rejteni Marx Károly történetelméletének eredeti gazdagságát.

* Székfoglaló előadás, elhangzott az MTA I. Osztályának 1974. március 4-én tartott felolvasó ülésén.

A vulgarizátorok kezén elsikkadt marxi gondolatok közül az egyik legértékesebb az „ázsiai termelési mód" fogalma, amely a marxi életműben egész elméletet jelent, mégpedig az életműbe szervesen tartozó, abból büntetlenül el nem távolítható elméletet. A húszas évek végén a Szovjetunióban élő marxisták egy csoportja megkísérelte ezt az elméletet kifejteni, kísérleteik azonban nem jutottak túl a kezdeteken. A híres leningrádi vita 1931-ben véget vetett a kísérletezésnek, és amikor 1939/40-ben egy olyan marxi mű látott először napvilágot *„Grundrisse zur Kritik der politischen Ökonomie (Rohentwurf)"* címmel, amely — nézetünk szerint — perdöntő lehetett volna, különböző nyomós okok miatt nem kerülhetett sor per-újrafelvételre. Csak az ötvenes évek közepén indult meg olyan *szaktudományi kutatás*, amely végül is szétfeszítette az álmarxista elméleti sémákat, és összetalálkozván az autentikus marxizmus iránt újra feltámadó általános érdeklődéssel (amely maga is a világban végbement radikális változásokat tükrözte vissza), a hatvanas években nemzetközi eszmecserét kezdeményezett a marxi elmélet alkalmazhatóságának kérdéseiről.[1] Az ázsiai termelési mód kérdéseinek „új vitája" már egészen más körülmények között és egészen más színvonalon folyt és folyik, mint a régi; nem is „vita" sem abban az értelemben, hogy a marxi fogalom „marxista" voltát vitatná valaki, sem pedig — szerencsére — adminisztratív értelemben. Egészséges eszmecsere inkább, amelynek résztvevői a marxi elmélet méltó színvonalú interpretációját és esetleg továbbgondolását tekintik minden vitájuk közös céljának. Ez eszmecsere eredményességének egyik mutatója, hogy a fogalom autentikusságát komoly marxista ma már nem vonja kétségbe.

Ám ennél is fontosabb eredménye az „új vitának", hogy az ázsiai termelési mód problémái ma már nemzetközi tudományos érdeklődés homlokterében állanak, s az érdeklődő olvasó néhány jól-szerkesztett dokumentum-gyűjteményt, valamint elmemozdító interpretációt is kézbe vehet.[2] Az előadónak 1960-ban írott interpretációs kísérlete[3], amely a „per-újrafelvételben" bizonyos szerepet játszott, azóta saját munkásságában is egy egész történetelméleti tanulmánysorozattal folytatódott, amelynek segítségével természetesen ma sokkal „árnyaltabban" írhatná meg — lényegében ugyanazt. Ilyenformán szükségtelennek ítéli, hogy e helyütt a marxi elmélet részletező interpretációját megismételje, újrafogalmazza vagy akár csak summázza is. A tájékozottak türelmét kérve, kizárólag az újé rdeklődők elemi tájékoztatása érdekében, mindössze Marx néhány alapvetően fontos megfogalmazását idézheti a következőkben.

[1] Vö. La Pensée, No. 114 (1964 avril).

[2] Ilyen pl. a Karl Marx, Pre-capitalist Economic Formation (London 1964) c. kötet E. HOBSBAWM „Bevezetés"-ével, továbbá a Sur les sociétés précapitalistes. Textes choisis de Marx, Engels, Lenin (Paris 1972, Editions Sociales) c. kötet M. GODELIER előszavával.

[3] TŐKEI F.: Az „ázsiai termelési mód" kérdéséhez. Bp. 1965. [Jav. és bőv. kiad. Bp. 1975.] (Sur le mode de production asiatique. Bp. 1966. Zur Frage der asiatischen Produktionsweise. Neuwied 1969. La forma di produzione asiatica. Milano 1970. Ajiateki seisan-yōsiki. Tokyo 1971.)

Alig vitatható, hogy Marx — megőrizve a hegeli történetfilozófia és az angol politikai gazdaságtan néhány alapvető szempontját — egész életében úgy gondolkodott az „ókori Kelet" és Ázsia civilizációiról, mint az emberi társadalom ősállapotainak kövületeiről, az őstársadalom többé-kevésbé módosult változatairól. Őstársadalomnak és ázsiai termelési módnak Marx szerint egyaránt a tulajdon első formája, a közösségi földtulajdon az alapja. Az igen korán, 1845/46-ban keletkezett „*Német ideológia*" a tulajdon első formájáról ezt mondja: „A tulajdon első formája a törzsi tulajdon. Ez a termelés fejletlen fokának felel meg, amikor egy nép vadászatból és halászatból, állattenyésztésből vagy legfeljebb földművelésből él. Ez utóbbi esetben megműveletlen földek nagy tömegét előfeltételezi. A munkamegosztás e fokon még nagyon kevéssé fejlett, és a családban meglevő természetadta munkamegosztás további kiterjesztésére szorítkozik. A társadalmi tagozódás ennélfogva a család kiterjesztésére szorítkozik: patriarchális törzsfők, alattuk a törzs tagjai, végül rabszolgák. A családban lappangó rabszolgaság csak fokozatosan fejlődik ki a népesség és a szükségletek megszaporodásával és a külső érintkezésnek, mind a háborúnak, mind a cserekereskedelemnek kiterjedésével."[4] Nos, ez a vázlat természetesen a kor őstörténeti szaktudományainak fejletlenségéről is tanúskodik, anélkül azonban, hogy az alapgondolat megsínylené. Az idézett szöveg közvetlen folytatása már az európai antikvitás tulajdonformájáról szól, így aztán joggal kérdezhetjük, hol a helye Marx és Engels korai elméletében Ázsia nagy földműves-civilizációinak. Egészen nyilvánvaló, hogy a „legfeljebb földművelésből" kifejezés mögött: a tulajdon első, „törzsi" formájának bázisán, előfeltételezve a „megműveletlen földek nagy tömegét".

Ám ne időzzünk a korai vázlatnál, hanem lássuk az 1857/58-ban keletkezett „*Nyersfogalmazvány*" egy részletezőbb — s az őstársadalom és ázsiai termelési mód viszonyának marxi felfogását illetően perdöntő — fejtegetését. „E földtulajdon első formájában — mondja Marx — mindenekelőtt egy természetadta közösség jelenik meg első előfeltételként. Család és a törzzsé bővült család vagy családok közti házasodás által [kialakuló törzs] vagy törzsek kombinációja. Minthogy feltehetjük, hogy a *pásztorkodás*, egyáltalában a *vándorlás* a létezési mód első formája, hogy a törzs nem telepedik le egy meghatározott székhelyen, hanem lelegeli, amit talál — az emberek nem természettől fogva egyhelybenlakók . . . —, a *törzsi közösség*, a természetes közösség a *föld* (időleges) *közösségi elsajátításának* és *használatának* nem *eredményeként*, hanem *előfeltételeként* jelenik meg. Amikor végre letelepednek, különböző külsőleges, éghajlati, földrajzi, fizikai stb. feltételektől, valamint különös természetes hajlamuktól stb. — törzsi jellegzetességüktől függ, hogy ez az eredeti közösség milyen nagyon vagy kevéssé módosul. A természetadta törzsi közösség, vagy ha úgy tetszik, a horda — a vér, a nyelv, a szokások stb. közösségisége — az első előfeltétele életük *objektív feltételei elsajátításának* és az élet

[4] MARX—ENGELS Művei [a továbbiakban: MEM] 3, 77—78.

magát újratermelő és tárgyiasító tevékenységének (a pásztori, vadászi, földművelői stb. tevékenységnek). A föld a nagy laboratórium, az arzenál, amely mind a munkaeszközt, mind a munkaanyagot szolgáltatja, mind a székhelyet, a közösség *bázisát*. Az emberek naiv módon viszonyulnak a földhöz mint a *közösség*, mégpedig az eleven munkában magát termelő és újratermelő közösség *tulajdonához*. Mindegyik egyes csak mint e közösség tagja viszonyul *tulajdonosként* vagy *birtokosként*. A munka folyamata általi valóságos elsajátítás ezekkel az *előfeltételekkel* történik, amelyek maguk nem *termékei* a munkának, hanem természeti vagy *isteni* előfeltételeiként jelennek meg."[5]

És a perdöntő közvetlen folytatás: „Ez a forma, amelyben az alap egyazon földviszony [Grundverhältnis], igen különbözőképpen realizálhatja önmagát. Pl. semmiképpen nem mond ellent ennek a formának, hogy, mint a legtöbb *ázsiai* földforma [Grundform] esetében, a mindezen kis közösségek felett álló *összefoglaló egység* jelenik meg *felsőbb tulajdonosként* vagy *egyetlen tulajdonosként*, a valóságos községek pedig ennélfogva csak *örökös* birtokosokként. Minthogy az *egység* a valóságos tulajdonos és a közösségi tulajdonnak a valóságos előfeltétele, ezért maga ez az egység mint a sok valóságos különös közösség felett álló különös jelenhetik meg, amikor is azután az egyes ténylegesen tulajdonnélküli, illetve a tulajdon — vagyis az, hogy az egyes úgy viszonyul a munka és az újratermelés *természeti* feltételeihez, mint amik az övéi, mint az ő szubjektivitásának szervetlen természetként készentalált objektív testéhez — az ő számára közvetett módon jelenik meg, oly módon, hogy az összegység — amely a despotában realizálódik mint a sok közösség atyjában — a különös község közvetítésével átengedi az egyesnek. A többlettermék — amelyet egyébként törvényileg határoznak meg, a munka általi valóságos elsajátítás következtében — ennélfogva magamagától ezé a legfelsőbb egységé. A keleti despotizmus és a benne jogilag létezni látszó tulajdonnélküliség közepette ennélfogva valójában alapzatként ez a törzsi vagy községi tulajdon létezik, amelyet többnyire iparnak és mezőgazdaságnak a kis községen belüli kombinációja hoz létre, amely község ily módon teljességgel önfenntartóvá válik és az újratermelés és többtermelés valamennyi feltételét önmagában tartalmazza. Többletmunkájának egy része a felsőbb közösségé, amely végül mint *személy* létezik, s ez a többletmunka jut érvényre mind az adóban stb., mind azokban a közös munkákban, amelyeket az egység, részben a valóságos despota, részben az elgondolt törzsiség, az isten dicsőítésére végeznek. Ez a fajta községi tulajdon mármost, amennyiben valóban a munkában realizálódik, megjelenhetik vagy úgy, hogy a kis községek függetlenül vegetálnak egymás mellett és bennük az egyes függetlenül dolgozik családjával a neki kijelölt parcellán (egy meghatározott munka egyrészt *közösségi készletre*, mondhatni *biztosításra*, valamint a *közösség mint olyan költségeinek fedezésére*, tehát háborúra, istentiszteletre stb.; itt találkozunk először a szó legőseredetibb értel-

[5] MEM 46/I, 356—357.

mében vett uraságí domíniummal, pl. a szláv, a román községekben stb. Ebben benne rejlik az átmenet a robotra stb.); vagy pedig az egység kiterjedhet arra, hogy magát a munkát is közösségi módon végzik, ez formális rendszer lehet, mint Mexikóban, Peruban különösen, a régi keltáknál, egyes indiai törzseknél. Megjelenhetik továbbá a törzsiségen belüli közösségiség még úgy is, hogy az egység a törzs-család egy fejében van képviselve, vagy pedig a családfők egymásra való vonatkozásaként. Eszerint aztán e közösségnek despotikusabb vagy demokratikusabb a formája. A munka általi valóságos elsajátítás közösségi feltételei, *vízvezetékek* — az ázsiai népeknél igen fontosak —, közlekedési eszközök stb. azután a felsőbb egység — a kis községek felett lebegő despotikus kormányzat — műveként jelennek meg. A tulajdonképpeni városok ezek mellett a falvak mellett csak ott alakulnak ki, ahol a pont különösen kedvező külkereskedelem számára, vagy ahol az államfő és satrapái jövedelmüket (a többletterméket) kicserélik munkára, munkaalapként költik el."[6]

Nagyot téved, aki úgy véli, hogy Marx tárgyi ismeretei korlátozottak lévén, az idézett megfogalmazásokat ma már nem kell komolyan venni. Ellenkezőleg, éppen itt az ideje, hogy az azóta kifejlődött szaktudományok eredményeinek alapján végre *megértsük* a marxi elméletet, amely az ő korában csak nagyon kevesek számára volt igazán érthető, és az őstörténeti-világtörténelmi folyamat részletes ábrázolására még bizonyosan alkalmazhatatlan volt. (Egyébként kiderülhet, hogy Marxnak nem csupán elméletileg volt igaza, hanem még a láthatóan kora ismereteihez kötött, ám filozófiai szintre emelt *terminológiája* is támpontunk lehet a mai terminológiai zűrzavarból való kikecmergéshez.) Megértéséhez persze tudnunk kell, hogy az idézettek után Marx nyomban áttér a tulajdon (= termelés) második és harmadik („antik" és „germán") formájának jellemzésére, tehát a földmagántulajdon görög-római, kettős (állami és magán) formájának, valamint az európai feudalizmus földmagántulajdonának elméleti-tipológiai felvázolására. E három forma az egyének, közösségeik és termelési eszközeik viszonyának fejlődéstipológiáját jelenti; e három forma egymásutánjából és az egész folyamatnak a kapitalizmussal való konfrontációjából következik a *prekapitalizmus* marxi fogalma, amely éppen ezért kizárólag a kapitalizmushoz valóban elvezető európai történelemre értelmes fogalom.

Marx elméletében alapvető jelentőségű az a megállapítás, hogy a világtörténelmi fejlődés nem más, mint a közösségekbe tömörült és ezáltal emberi egyének és az életük tárgyi előfeltételéül szolgáló természeti környezet, mindenekelőtt a *föld* viszonyának fejlődése, és hogy ennélfogva a termelés és tulajdon formameghatározásának alapja minden korban a „föld" „elsajátításának" egy különös módja. Nyilvánvaló, hogy ez a viszony, amelyet veszedelmes fogalomcsúsztatással „ember és természet" viszonyává szokás torzítani,

[6] Uo. 357—358.

az egész emberi fejlődés tengelye, az állatból emberré válás kezdeteitől fogva a mai kapitalizmus és kommunizmus súlyos „ökológiai" dilemmáiig. Könnyű megérteni, hogy ez általános jelentésből következik egy specifikusabb is, amelynek értelmében a kapitalizmussal összehasonlítva mindhárom prekapitalista termelés- és tulajdonforma alapjában véve földtulajdonforma, amelyeknek egymásutánja azt a csak Európában végbement fejlődést ábrázolja, ahogyan a föld eredeti osztatlan közösségi tulajdonából a „kettős" és átmeneti antik földtulajdonforma, majd a feudális földmagántulajdon kialakult. Csak a földmagántulajdon Európában kifejlődött („antik" és „germán") formáival való összehasonlítás — s ez az összehasonlítás természetesen elengedhetetlen, ha a valóságos világtörténet érdekel bennünket — teszi érthetővé, miért állítja Marx, hogy az „ázsiai" termelési mód tulajdonformája „semmiképpen nem mond ellent" a „törzsi" tulajdonformának: az európai antikvitás és feudalizmus földmagántulajdonához mérten „törzsi" és „ázsiai" termelési mód alapja „egyazon földviszony", a föld *közösségi* használata és tulajdona. Ezt az összefüggést tartotta szem előtt Engels is, amikor Dühring erőszakelméletével vitázva egyik legfontosabb példájának az ázsiai termelési módot választotta, Marx elméletével teljes összhangban állítva, hogy az ázsiai civilizációk bázisa a föld közösségi tulajdona, valamint, hogy a közösségi földtulajdon bázisán az Ázsiára jellemző államiság és osztálytagozódás nem erőszak révén, hanem természetes úton, belső fejlődéssel alakul ki.[7]

Ha figyelmesen és elfogulatlanul olvassuk Marx idézett fejtegetését, észrevehetjük, hogy elméleti koherenciája egyáltalában nincs hozzánőve a benne vagy inkább mögötte rejlő múlt századi evolúciós sémához, amely szerint a vadászat-halászat-gyűjtögetés fejlődési fokát először az állattartás, majd ezt a földművelés fokozata követi, sem pedig a törzsről, családról és egyebekről való régi elképzelésekhez. Éppen ellenkezőleg, a marxi gondolatmenetben e sémák elméleti szétfeszítésének lehetünk tanúi: például a „pásztorkodást" nyomban a „vándorlás" fogalmával váltja fel, majd megemlíti a vadászatot is, gondol a horda-közösségre, és így tovább. A szövegből világos, hogy Marx ugyanakkor, amikor világtörténelmi szempontból nélkülözhetetlennek ítélte az „egyazon földviszony" mint „alapviszony" megállapítását, nagyon jól tudta, hogy egymástól egyébként lényegesen különböző formákat és egy a horda-közösségtől az ázsiai faluközösség-birodalmakig terjedő hatalmas fejlődéstipológiai sort von össze egy világtörténelmileg értelmes kategóriában. Fejtegetéséből egyenesen következik (és a ma rendelkezésünkre álló szaktudományos eredmények alapján már lehetségesnek is látszik), hogy a világtörténelmi szempontból „egyazon alapviszony" történetét meg kell írni, s hogy ami megírandó, az éppen *ennek* a (közösségi) „földviszonynak" a története, mégpedig a horda-formától kezdve a rokonsági szervezeteken át a terri-

[7] Vö. MEM 20, 159—160, 175—178.

toriális szervezet korai formáiig. Ez a történet tehát az egyének közösségformáinak története lesz, a föld közösségi elsajátításának története, amelyben végre majd a szerszámok története is elfoglalja az őt megillető helyet.

*

1877-ben az őstörténet szempontjából korszakalkotó mű jelent meg: L. H. Morgan „*Ancient Society*"-ja. Marx saját őstörténeti elméletének tárgyszerű bizonyítását látta Morgan felfedezéseiben; a könyvről készített kivonataiból azonban kiderül, hogy őt a munkaeszközök jellegén nyugvó morgani periodizációs séma jóval kevésbé érdekelte, mint a tulajdon közösségi formáiról szóló adatok és elgondolások.[8] Morgan eredményeit igyekszik konfrontálni az akkorra már meglepő felfedezéseket felmutató faluközösség-kutatásokkal. Hogy ez utóbbinak milyen nagy jelentőséget tulajdonított, azt jól mutatja, hogy amikor 1881-ben Vera Zaszulics a véleményét tudakolta az orosz földközösség sorsáról, Marx egy nagyszabású, elméleti igényű válaszlevél megfogalmazásába kezdett. A fogalmazvány első változatából idézzük: „Az ősi közösségek hanyatlásának történetét (hiba volna valamennyit egy kaptafára húzni; mint a geológiai alakulatoknál, a történelmi alakulatoknál is egy egész sor őskori, másodkori, harmadkori stb. típus van) még meg kell írni. Mindeddig csak sovány vázlatok vannak ehhez."[9] Majd az orosz földközösség típusát a következőképpen különbözteti meg az archaikusabb és az újabb típusoktól: „Először is a korábbi ősi közösségek mind a tagok természetes rokonságán nyugszanak; ennek az erős, de szűk köteléknek az elszakításával a földművelő közösség jobban képes terjeszkedni és az idegenekkel való érintkezést kiállni. — Azután a földművelő közösségben a ház és tartozéka, az udvar már a földművelő magántulajdona, míg jóval még a földművelés bevezetése előtt a közös ház képezte a korábbi közösségek egyik anyagi alapját. — Végül habár a szántóföld közösségi tulajdon marad, időszakosan felosztják a földművelő közösség tagjai között oly módon, hogy mindegyik földművelő saját számlájára gazdálkodik a neki kijelölt földeken és egyénileg sajátítja el terményeiket, míg az archaikusabb közösségekben a termelés közösen folyik, és csak a termék kerül felosztásra. A kooperatív vagy kollektív termelésnek ez az ősi típusa persze az elszigetelt egyén gyengeségének, nem pedig a termelési eszközök társadalmasításának volt az eredménye. — Könnyen érthető, hogy a »földművelő közösség« lényegéhez tartozó kettősség nagy életerőt adhat neki, hiszen egyfelől a közös tulajdon és valamennyi abból fakadó társadalmi viszony szilárddá teszi az alapzatát, ugyanakkor pedig a magánház, a szántóföld parcellás művelése és a termények magánelsajátítása módot ad az egyéniség olyan kifejlődésére, amely összeférhetetlen az ősibb közösségek feltételeivel. De nem kevésbé nyilvánvaló, hogy ugyanez a kettősség idővel

[8] Vö. The Ethnological Notebooks of Karl Marx. (Ed. by L. Krader) Assen 1972.
[9] MEM 19, 263.

a bomlás forrásává válhatik." Az ingó javak magántulajdona meghatározott körülmények között ugyanis átterjedhet — mint ez a germánoktól megszállt Nyugat-Európában történt — a földre is. „Ennélfogva jelentkezik a »földművelő közösség« mindenütt úgy, mint az archaikus társadalomalakulat *legújabb típusa*, és jelenik meg a régebbi és a modern nyugat-európai történelmi folyamatban a földművelő közösség periódusa úgy, mint a közös tulajdonból a magántulajdonba való átmenet periódusa, mint az őskori alakulatból a másodkori alakulatba való átmenet periódusa. De annyit tesz-e ez, hogy a »földművelő közösség« fejlődésének minden körülmények között ezen az úton kell haladnia? Korántsem. Alkati formája megengedi a következő alternatívát: vagy a benne foglalt magántulajdon-elem kerekedik felül a kollektív elemen, vagy emez kerekedik felül amazon. Minden attól a történelmi környezettől függ, amely a közösséget körülveszi . . ."[10]

Másutt rámutattunk, hogy a levélfogalmazványokban olvasható fejlődéstipológiai vázlat szembetűnően rokon, sőt lényegét tekintve azonos azzal a „Grundrisse"-beli tulajdonforma-elmélettel, amelyben „törzsi" (ill. „ázsiai"), „antik" és „germán" földtulajdonforma követi egymást.[11] Nyilvánvaló, hogy Marx az „ősi közösségek" történetéhez csupán egészen általános elméleti szempontnak szánta az idézetteket; de az is, hogy általános elméleti támpontul saját régi (körvonalaiban már a „*Német ideológiá*"-ban is felvázolt) elméletét kísérelte meg összeegyeztetni Kovalevszkij tipológiájával, s ezáltal alkalmazni a születőben levő őstörténet problémáira. A megfogalmazásbeli különbségek alapvetően abból adódnak, hogy a „*Német ideológia*" és a „*Grundrisse*" tulajdonforma-elméletének választott látószöge világtörténelmi (és így kiterjed a „másodkori alakulat", az osztálytársadalmak formáira is), az 1881-es fogalmazványok látószöge pedig őstörténeti (s így legfeljebb az „archaikus" alakulat formáinak bomlástörténete érdekli). A két különböző céllal írt fejtegetés egymást támogatja, s a kettőt egymásra vonatkoztatva — a szerintünk egyedül lehetséges értelemszerű kiegészítéssel — rekonstruálhatjuk a marxi elmélet néhány fontos összefüggését. Így például világossá lesz, hogy Marx az ősi közösségek hanyatlásának történetét a valóságos világtörténet jobb megértéséhez tartotta megírandónak, mégpedig úgy, hogy a föld elsajátításának elemi, kisközösségi formáiból közvetlenül megérthető legyen a három nagy prekapitalista földtulajdonforma és termelési mód. Nos, a rokonságon nyugvó „ősi közösségek" kétségtelenül alapjai az ún. „törzsi" földtulajdonnak, sőt részben az „ázsiai" formáknak is; a „kettős" (közösségi és magán) szerkezetű „földművelő közösség" minden bizonnyal alapja az „ázsiai" termelési mód legtöbb formájának, de ugyanakkor — egészen más módon — az ugyancsak kettős (állami és magán) szerkezetű antik földtulajdonformának is; végül a germánok

[10] Uo. 264—265.

[11] Legutóbb F. TŐKEI: Contribution à la nouvelle discussion sur le mode de production asiatique: Nouvelles Etudes Hongroises, Bp. 1972, 93.

bevezette „új közösség" szembetűnően azonos a „*Grundrisse*"-beli „germán" földtulajdonformával, amely persze csak Nyugat-Európában jöhetett létre, az antik földtulajdonforma bomlástermékeként ott talált szilárd földmagántulajdon új közösségformájaként. A „kettős" szerkezetű és ezért az őstársadalmi és osztálytársadalmi tulajdonformákhoz átmenetet jelentő „földművelő közösség" fejlődési „alternatívája" tehát a világtörténelemben úgy oldódott meg, hogy a „történelmi környezet" csak a faluközösségek adóztatására épülő ázsiai termelési mód ilyen vagy olyan változatának útját tette járhatóvá, a földművelés és állattartás igen korai időszakától kezdve az „ókori Kelet" egész történetét, valamint Ázsia, Afrika és Amerika egész autochton történetét beleértve, sőt Európa prehistóriáját is beleértve egészen a görögök polisztulajdonának megjelenéséig. A kettős szerkezetű „földművelő közösség" először a görögök teremtette földtulajdonformában lett oly módon kiindulópontja és alapja a civilizációnak (e szó eredeti és klasszikus értelmében), hogy a városállam földtulajdoni és politikai alapszerkezete éppen magát a kettős szerkezetet őrizte meg és merevítette-szilárdította abszolút dichotómiává. Az „antik" tulajdonforma a „földművelő közösség" alternatíváját — különös történelmi feltételek közepette — az állami-magán kettősség alapjává tette, utat nyitva ezzel a sajátosan európai fejlődés számára, amelynek során persze már az antikvitásban túlsúlyra jut a föld magántulajdona, hogy a középkorban aztán abszolút egyeduralomra jusson. Az „ázsiai" termelési mód nagy Európán kívüli világa, miközben a régebbi formák különféle módosulásait hozza létre az európai Közép- és Újkorral párhuzamosan, a „földművelő közösség" alternatíváját már csak Dél- és Kelet-Európa néhány pontján és csak ideig-óráig „dönti el" a „kollektív elem" felülkerekedésével; Európa túlnyomó részén a „földművelő közösség" csak szórványokban és nyomokban marad fenn.

*

Morgan „*Ancient Society*"-ja, mint ismeretes, azáltal volt korszakalkotó mű, hogy először különböztette meg világosan a családot, a nemzetséget és a törzset. A megkülönböztetés alapja a nemzetség felfedezése volt, ám Engelstől tudjuk, hogy Marx ezt a felfedezést is úgy üdvözölte, mint amellyel kezünkben a kulcs „saját őskorunk", tehát az *európai* őstörténet megértéséhez.[12] Valóban, Morgan — aki Hegel történetfilozófiáját jól ismerte — Marxhoz hasonlóan a reális világtörténet titkainak megfejtésén munkálkodott, és csak egy helyes alapelvet hajtott túl és merevített meg, amikor szigorú evolúciós periodizációjában az amerikai „magaskulturáknak" a „barbárság középfokán" juttatott helyet, s a „barbárság felsőfokát" az emberiség történetében először a „hőskori" görögökkel érette el. Az akkori szaktudományos ismeretek alapján Engels sem tehetett mást, mint hogy elfogadja ezt a gondolatot, ám saját

[12] Vö. ENGELS: A család, a magántulajdon és az állam eredete: MEM 21, 64.

könyvét, „*A család, a magántulajdon és az állam eredete*"-t (1884) jó érzékkel nem annyira az őstársadalomnak, hanem inkább az európai civilizáció keletkezéstörténetének szentelte. Ma már kellő távolságban vagyunk a két nagyszerű könyv tárgyi tévedéseitől és elavult feltevéseitől, hogy felismerhessük: az „ázsiai" (valamint afrikai és amerikai) földművelők és pásztorok adóbirodalmainak a „barbárság középfokán" való elhelyezése a maga nemében zseniális gondolat volt, formális-formuláris helyességének kérdésétől függetlenül. Olvassuk csak el, miképpen definiálja Morgan a „barbárság középső fokát": „A keleti félgömbön az állatok domesztikálásával, a nyugatin öntözéses földműveléssel, valamint az építészetben a napon szárított vályogtégla és a kő használatával kezdődött . . . Vége a vasércolvasztási eljárások feltalálásával rögzíthető. Eszerint a középső fokon élnek az új-mexikói, mexikói, középamerikai és perui letelepült indiánok, továbbá a keleti félgömbön azok a törzsek, amelyeknek voltak ugyan háziállataik, de a vasat nem ismerték. A régi britek, bár ismerték a vasat, lényegében ehhez a fokhoz tartoznak. A briteknél fejlettebb kontinentális törzsek szomszédsága ugyanis a technikákat magasan családi intézményeik fejlődési foka fölé emelte."[13] — Ebben a tipikusan múlt századi és jellegzetes morgani formulában olyan felfedezés-csírák rejlenek, mint hogy állattartás és földművelés valahogyan mégiscsak egyazon fejlődési fokot reprezentál; hogy a „neolitikum" a létfenntartásért folyó termelés szempontjából nem a „bronzkorral" végződik, hanem a „vaskorral"; sőt, hogy a vas ismerete sem jelenti automatikusan azt, hogy az illető nép „vaskori" fejlettségi fokon él. Morgan valóban mintegy önállóan „újra-felfedezte" a történelmi materializmust, a maga módján körülírva a termelési mód fogalmát. Ma már nem technicista és szerszám-centrikus sémáira érdemes odafigyelni, hanem a közösségformákkal kapcsolatos sejtéseire. Hogy a „barbárság középső fokán" való megrekedés és stagnálás problémaköréből mi mindent megsejtett, érzékeltesse itt egy megjegyzése az aztékok adóbirodalmáról, amelyet ő törzsszövetségként jellemez: „E hódítások terméketlenségében mutatkozik meg intézményeik igazi természete. Az erősebb uralma a gyengébb fölött pusztán azért, hogy az utóbbit adófizetésre kényszerítse, nem jelent előrehaladást azon az úton, amely a nemzet kialakulásához vezet."[14]

Ugyancsak nem lehet egy kézlegyintéssel elintézni a morgani séma „barbárság felső fokát", az ún. „katonai demokráciát", amely fogalmat Morgan a „homéroszi kor" görögjeire, a Róma alapítása előtti itáliai törzsekre és a Caesar-kori germánokra alkalmazott. A nemzetségi-törzsi-törzsszövetségi szervezet legkifejlettebb alakjának ábrázolásával Morgan valójában a görög polisz közvetlen előtörténetéhez adott kulcsot. Feltevésem szerint a „katonai demokrácia" nagyon ritka és főképpen átmeneti jelenség, amelyet a nagyon gyors elmúlástól legfeljebb a görög civilizáció mentett meg azáltal, hogy polisz-

[13] L. H. MORGAN: Az ősi társadalom. Bp. 1961, 19.
[14] Uo. 158.

demokráciává emelte fel és ugyanakkor megtette saját viszonyainak múltba vetített „hagyományává".[15]

A Marx halála óta eltelt időben nagyot fejlődött a régészet, a néprajz, az orientalisztika és a szociológia. Ugyanakkor a marxista történetelméleti és őstörténeti összefoglalások, sajnos, jórészt a mai napig rabjai maradtak a morgani konstrukciónak; sok szerző erőfeszítése abban merült ki, hogy a morgani – engelsi periodizációs sémát javítgassa, s e csiszolgatási művelet közben Morgan és Engels nagyvonalú, világtörténelmi látásmódja többnyire veszendőbe ment (hogy Marx világtörténelem-felfogásáról ne is beszéljünk). Így aztán a szaktudományos fejlődést egyrészt szűk korlátok közé szorította az álmarxista sematizmus, valamint a pozitivizmustól kezdve a polgári társadalomelméletek egész sora, és a legkiválóbb kutatók mind arra kényszerültek, hogy még századunkban is újra meg újra megismételjék Morgan esetét, azaz a *maguk módján*, többnyire vigasztalanul lapos polgári elméletek talaján vagy keretei közt újra „felfedezzék" a történelmi materializmust, egy-egy ponton Marx történetfelfogásának közelébe jussanak (mint például Durkheim, Max Weber, Malinowski és sokan mások).

Engels óta alighanem V. Gordon Childe tette a legnagyobb szabású erőfeszítést annak érdekében, hogy saját szakterületének felhalmozódott tudását Morgan és Engels módszerével foglalja össze. Példája igen tanulságos a tekintetben is, miképpen próbálta megragadni az őstársadalmak és az ázsiai civilizációk viszonyát. „*Man makes himself*" (1936) című híres könyvében, amelyet népszerű összefoglalásnak szánt, de amelyben éppen ezért átfogó elméletet kellett papírra vetnie, megfogalmazta a „neolitforradalom" és a „városforradalom" elméletét, a paleolitikum társadalmának elnevezésére fenntartva a „vadság", a neolitikum elnevezésére pedig a „barbárság" morgani terminusát. Mármost: a „neolitforradalom" fogalmát később sem kellett módosítania, hiszen több szaktudomány egybevágóan bizonyította, hogy a pusztán élelemgyűjtögető gazdálkodásról az élelmiszertermelő gazdálkodásra való átmenet a fejlődés ugrásszerű felgyorsulását jelenti. Annál bizonytalanabb és kétségesebb volt kezdettől fogva a „városforradalom" általa alkotott fogalma. „*What happened in History*" c. könyvének periodizációs rendszerében az élelemgyűjtögető vadság (paleolitikum) és élelmiszertermelő barbárság (neolitikum) után következő civilizáció négy szakaszát különbözteti meg egymástól (bronzkor, korai vaskor, feudalizmus, kapitalizmus). Az első szakaszt röviden így jellemzi: „A civilizáció első két ezredéve egybeesik a régészek által *bronzkornak* nevezett időszakkal, mivel a réz és a bronz volt az egyedüli fém, amelyet szerszám- és fegyverkészítéshez használtak. Mindkettő annyira költséges volt, hogy rendes körülmények között csupán istenek, királyok, törzsfőnökök, templomi és állami tisztviselők szerezhették meg. Az elsősorban az öntözéses,

[15] Vö. Tőkei F.: Antikvitás és feudalizmus. Bp. 1969, 24–34, 70–79, 116–125.

önellátó mezőgazdaságból származó társadalmi felesleg a papok és a hivatalnokok viszonylag szűk körének kezében összpontosult, akiknek korlátozott fogyasztása egyidejűleg a városi iparos és kereskedő lakosság növekedését is korlátozta."[16] Nos, 1942-ben ez a megfogalmazás és periodizációs kísérlet igen figyelemre méltó viaskodás volt a történeti tények megértéséért és az ázsiai termelési mód marxi fogalmának hasznosításáért — az álmarxista sematizmus ellenében. E szellemi küzdelemből az ázsiai civilizációk és a görög-római antikvitás megkülönböztetése dolgában néhány olyan jó irányú sejtés fakadt, mint például a következő: „A vasszerszámok, az alfabetikus írás és a vert pénz által megnyitott lehetőségek olyan közösségekben realizálódtak inkább, amelyek a kereskedelem szempontjából ki tudták aknázni a tengeri szállítás olcsóságát, és amelyek a barbárságból egyenesen a vaskori civilizáció fokára emelkedtek, anélkül, hogy a bronzkor béklyói korlátozták volna őket. A föníciaiak és az etruszkok az előbbi, a zsidók, a rómaiak és a frígek az utóbbi előnyt használták ki. Csupán a görögök húztak hasznot mind a kettőből."[17]

Az európai civilizáció prehistóriájának szentelt utolsó, halála után megjelent könyvében a keleti „városforradalom" világtörténelmi szerepéről ezt írja: „A döntő esemény Európa őstörténete szempontjából a városforradalom volt. Felszabadulást is jelentett, éppen azért, mert először a Nílus, a Tigris-Eufrátes és az Indus völgyeiben következett be. E forradalom ugyanis a tudományban és technológiában bekövetkező minden jövendő haladásnak előfeltétele volt. Gazdasági szempontból ez hozta létre az első tőkefelhalmozódást, ami szükséges volt a föld természetes erőforrásainak maradéktalan kihasználásához; ennek következtében az emberiség felszabadulhatott a nem emberi környezettől való élősdi függés alól. Az elmaradott Európára hasznos volt a Kelet nagy teljesítménye, anélkül, hogy azért teljes árat kellett volna fizetnie, és hasznot húzhatott a nem általa gyűjtött tőkéből. A városforradalom ugyanis szegénységet is teremtett a jólét mellett. A városiasításhoz szükséges tőke most is, mint a XIX. század iparosításánál, a tömegekre kényszerített takarékosság eredményeként gyűlt össze – ami csak szépítése a kizsákmányolásnak."[18] — Az idézet jól mutatja, hogy a marxi történetfelfogás és gazdaságtan szigorú fogalmai nélkül miképpen lesz a nagyvonalú, világtörténelmi ábrázolásból egyszerű *elnagyoltság*. Mert szerzőnk nemcsak „tőkéről" és „tőkefelhalmozásról" beszél nagy lelki nyugalommal a prehistorikus időkben, hanem ugyanilyen könnyedséggel nevezte a bronzkori Egyiptomot vagy Kínát „feudális monarchiának". A bronzkori „városforradalom" elméletét nem a jerikói ásatások döntötték meg, hanem az a körülmény, hogy Childe-nak sohasem sikerült komolyan vehető város-fogalmat kidolgoznia. Paradox módon Childe, aki erőteljesen próbálta hangsúlyozni a gazdaság megalapozó jelentőségét, Marx

[16] V. Gordon Childe: A civilizáció bölcsője. Bp. 1959, 23.
[17] Uo. 173.
[18] V. Gordon Childe: Az európai társadalom őstörténete. Bp. 1962, 83.

gazdaság-elméletét sohasem értette meg; nem ismerte jól sem az ázsiai termelési mód marxi elméletét, sem a termelés és tulajdon egységének marxi fogalmát. Így aztán az ő életműve is inkább csak a történelmi materializmus *keresésének* egyik tanulságos példája lehet a mai marxisták számára.

*

Napjainkban, amikor örvendetesen csökken az olyan marxisták száma, akik a marxizmust szeretnék megszabadítani Marx elméletétől, többé nem az a kérdés, hogy a nem-európai „magaskultúrákat" valamely egyetemes evolúciós séma „*a* barbárság" vagy „*a* civilizáció" elnevezésű rubrikájába kell-e belegyömöszölnünk. Világossá lett, hogy a termelési = tulajdoni formák fejlődésének marxi elméletéhez kell visszatérnünk, és a marxi fejlődéselmélet szerves részeként kell megértenünk az ún. „törzsi" és az ún. „ázsiai" földtulajdonforma egységének gondolatát. Marx a földtulajdon szerkezeti fejlődésének európai-antik és európai-germán formájával szemben a „törzsi" és az „ázsiai" földtulajdonformák egész sorát egyetlen nagy alapformának tekintette, s ha erről az absztrakcióról lemondanánk, megsemmisítenénk az egész marxi prekapitalizmus-elméletet, úgyhogy többé sem a „törzsi", sem az „ázsiai" tulajdonformákat, sem semmiféle más tulajdonformát nem tudnánk Marx módszerével értelmezni; a marxi elmélet nélkül a tulajdon kérdésében visszasüllyednénk a polgári szociológia zűrzavarába. A marxi földtulajdonforma-elmélet alapja természetesen a földtulajdon marxi fogalma, amely fogalom a marxista gazdaságelmélet egyik alapfogalma, s amelyet negligálni az elképzelhető legnagyobb ostobaság lenne egy olyan pillanatban, amikor egész sereg szaktudomány (a néprajztól az ökológiáig) éppen a körülírásával bajlódik. „A tulajdon . . . eredetileg — olvashatjuk a *Grundrisse*-ben — csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek *saját létezésével együtt előfeltételezettek;* úgy viszonyul hozzájuk, mint önmaga *természeti előfeltételeihez*, amelyek úgyszólván csak testének a meghosszabbításai. Tulajdonképpen nem viszonyul termelési feltételeihez, hanem kettősen létezik, mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve, létezésének ezekben a természeti szervetlen feltételeiben. A *természeti termelési feltételek* formái kettősek: 1. az embernek egy közösség tagjaként való létezése; tehát e közösség létezése, amely eredeti formájában *törzsiség*, többé-kevésbé módosult *törzsiség;* 2. a közösség közvetítésével való viszonyulás a *földhöz*, mint *az övéhez*, közösségi földtulajdon, egyúttal *egyedi birtoklás* az egyes ember számára, vagy oly módon, hogy csak a termékeket osztják meg, de a föld maga és a megművelés közös marad. (Ám a *lakhelyek* stb. még ha szkíták szekerei is azok, mégiscsak mindig az egyesnek a birtokában jelennek meg.) Az élő egyén egyik természeti termelési feltétele az egy *természetadta társadalomhoz*, törzshöz stb. való tartozása . . ."[19]

[19] MEM 46/I, 370—371.

A Marxtól „törzsinek" nevezett földtulajdonforma tehát a szó szűkebb értelmében az eredeti, „természetadta", rokonsági közösségek földtulajdonformája, amelynek módosulása az „ázsiai", antik és „germán" tulajdonforma történelmi egymásutánja, tehát a csak Európában végbement prekapitalista fejlődés, amely nélkül a kapitalizmus keletkezése elképzelhetetlen. „A törzsiségen . . . — folytatja Marx — nyugvó tulajdon alapfeltétele — az, hogy a törzs tagjának kell lenni — a törzs által meghódított idegen, alávetett törzset *tulajdonnélkülivé* teszi és a maga újratermelésének *szervetlen feltételei* közé veti, amelyekhez a közösség mint az övéihez viszonyul. Rabszolgaság és jobbágyság ezért csak a törzsiségen nyugvó tulajdon további fejlődései. Ezek szükségszerűen módosítják ennek valamennyi formáját. Legkevésbé tehetik ezt az ázsiai formában. . . .minthogy az ázsiai formában az egyes soha nem válik, tulajdonossá, hanem csak birtokossá, alapjában véve ő maga a tulajdona, a rabszolgája annak, akiben a község egysége létezik, és a rabszolgaság itt sem a munka feltételeit nem szünteti meg, sem a lényegi viszonyt nem módosítja."[20] — Az ókori Kelet civilizációinak alapzata Marx szerint a „törzsi" földtulajdon, noha természetesen nem valamiféle „eredeti", hanem többszörösen módosult formákban, ám mégis a „lényegi viszony" megváltozása nélkül. A szó tágabb értelmében az ázsiai termelési mód nem a világtörténelem prekapitalista fázisát, hanem pre-antik fázisát jelenti („ázsiai" jelzőjét az egész hatalmas korszak legkifejlettebb, civilizációvá emelkedett formáiról kapva, amelyek ugyanakkor közvetlen előzményül szolgáltak a görög antikvitás számára). Ha kezdetlegesebb fokozatoktól megkülönböztetendő, a szó szűkebb értelmében beszélünk ázsiai termelési módról, akkor az ókori Kelet bronzkori civilizációit értjük rajta, valamint annak a világtörténelmi ókorban és középkorban is továbbtengődő vagy éppen regenerálódó formáit. A terminusnak ez a két jelentése szétválaszthatatlanul összefügg, s éppen nem gyengíti, hanem fölerősíti egymást; fogalmilag e két jelentés megkülönböztetése az első lépés ama további differenciálás útján, amelynek végül az Európán kívüli világ különös és egyedi formáinak megragadásához is el kell vezetnie.

A szó szűkebb értelmében vett ázsiai termelési mód, amely az ún. törzsi tulajdonformát csupán módosítani képes, világtörténelmi szempontból nem más, mint az ún. bronzkori civilizáció, amely a neolotikus földművelésen nyugszik. Tudjuk, hogy a bronz a földművelés technológiájában semmiféle forradalmasodást nem váltott ki; a bronzkor az alapvető és meghatározó termelésben nem vetett véget a neolitikumnak. A bronzkori civilizációk alapja a „neolitforradalommal" jött létre, s a neolitikum nem egyetlen nagy ugrással, hanem számtalan kisebb-nagyobb lépéssel, sok-sok fokozaton át, természetes úton fejlődött „civilizációvá". E természetes fejlődés fokozatait kutatva a közösségi termelés és tulajdon nagy *alapformájának* különös és egyedi *válto-*

[20] Uo. 372. Ez MARX szerint a Kelet „általános rabszolgasága", amely a görög-római antikvitás rabszolgaságától alapvetően különbözik.

zatait kell szemügyre vennünk, tehát a termelési mód egészében kell értelmeznünk a technológia vagy a különféle civilizációs vívmányok jelentőségét. Ideje felhagyni azokkal a korszakolási kísérletekkel, amelyeket minden új régészeti felfedezés szükségképpen halomra dönt, mert egy-egy összefüggéseiből kitépett tényezőhöz kötődnek. Sőt, nemcsak az elszigetelt tényezők, hanem még a nagyobb egészek evolúciós sémáival is vigyáznunk kell, nehogy egyetemes fejlődéstörvényekké változtassuk őket. Marx az ókori proletarizálódást a modernnel összehasonlítva leszögezi: „Megdöbbentően hasonló, de eltérő történelmi környezetben lejátszódó események ... teljesen különböző eredményekhez vezettek. Ha e fejlődések mindegyikét külön-külön tanulmányozzuk és azután összehasonlítjuk őket, könnyen megtaláljuk e jelenség kulcsát, de sohasem fogunk a nyitjára jutni egy olyan történelemfilozófiai elmélet franciakulcsával, amelynek legfőbb erénye abban van, hogy történelem-fölötti."[21] — A törzsi-ázsiai tulajdonforma bázisán végbement fejlődések mindenütt először önmagukban vizsgálandók meg alaposan (persze egy egészen általános világtörténelmi szemlélettel), majd nagyobb történelmi összefüggések részeként értelmezendők, hogy végül minden különös és egyedi fejlődés egy gazdagabb világtörténelmi tudatban legyen igazán érthető.

A mondottakból következik, hogy Marx történetfelfogását sem egyetemes- „unilineárisnak", sem „multilineárisnak" nem mondhatjuk, mert egyszerűen fölötte áll a polgári történetfilozófia e primitív végleteinek. Sajnálatos, hogy némely marxista úgy véli, Marx történetelmélete a szaktudományok korabeli állapotához kötődött, s a mai tudás bázisán javításokra szorul. Meghatározott tárgyi kérdésekben ez egészen magától értődő dolog, ám módszertani és elméleti kérdésekben még senkinek sem sikerült bebizonyítania, hogy Marx „korszerűsítésre" szorul. Érdekes, hogy M. Godelier, aki ragyogóan bizonyítja, hogy a „modern etnológia" eredményei milyen csattanósan vágnak egybe Marx elgondolásaival, ugyanakkor lényeges elméleti pontokon „halottnak" ítél marxi gondolatokat.[22] Mindenekelőtt úgy gondolja, az ázsiai termelési mód fogalma napjainkban sokkal tágabb körű alkalmazáshoz juthat, mint azt maga Marx feltételezte volna. De hiszen Marx sohasem korlátozta a fogalom érvényességét Ázsiára; ellenkezőleg, a szó tágabb értelmében az emberré válás kezdeteitől a bronzkori (sőt azon túli) civilizációkig terjedő hatalmas fejlődéstipológiai forma-sorozatot foglalt össze vele. Vagy „halott" lenne az „ázsiai despotizmus", valamint a „stagnáló tendencia" fogalma? Túlságosan gyors ítélkezések helyett inkább azon igyekezzünk, hogy Marx történetelméletét el ne tépjük a valóságos világtörténettől, amelynek nagyon konkrét összefüggéseiben a marxi fogalmak egyedül értelmezhetők. Bármily nagy legyen is manapság a polgári módszertanok nyomása a társadalomtudományokban,

[21] MARX: Levél az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének: MEM 19, 112—113.

[22] Vö. „Préface" in: Sur les sociétés précapitalistes, 134. skk.

Marx történetelméletét ne változtassuk át a polgári szociológiák mintájára valaminő egyetemes forma-tanná, mert ez esetben sorra kicsúsznak kezünkből éppen azok a marxi fogalmak, amelyek megértéséhez már maguk a szaktudományok is felnőttek.

*

Magam — sok orientalistával és etnológussal egyetértve — egyszerűen úgy vélem, az ázsiai termelési mód marxi fogalmáról voltaképpen nincs is mit vitatkozni. Hogy e fogalom a marxi történetelmélet eltávolíthatatlanul szerves része, az ma már tudományosan nem vitatható. Az pedig, hogy valamely marxista történész, orientalista, etnológus stb. a kutatásban hasznosítani akarja és tudja-e Marx múltszázadi elgondolásait, vagy úgy érzi, nélküle is boldogul, bizonyos mértékig magánügy, persze a specifikus kutatás természetétől is függően.

Amire valóban szükség van, az az Európán kívüli világ társadalmának és történetének szaktudományos, több szaktudományos módszert adekvátan alkalmazó kutatása. Az eredeti forrásanyag hatalmas. Éppen az írott források különleges jelentősége alapján tartja meg minden időkre kitüntetett szerepét a hagyományos orientalisztikai filológia, amely egyedül képes az ázsiai civilizációk történeti és művészi irodalmában, filozófiájában vagy éppen mitológiájában rejlő hatalmas információ-mennyiséget hozzáférhetővé tenni. Ugyanakkor az eredeti forráskutatásból tudományaink együttműködésével ki kell fejlődnie a Keletről való korszerű, világtörténelmi távlatú tudásnak. Az orientalisztika jelentősége és vele a felelőssége ma olyan nagy, amilyen még sohasem volt, és holnap még nagyobb lesz. Világtörténelmi távlattal kell tudnunk gondolkodni a mai Kelet mozgásairól is, mert különben csak értetlenül szemléljük, egyik meglepetésből a másikba esve. Világtörténelmi távlatban gondolkodva azt is tudnunk kell, hogy a marxi történetelmélet alkalmazásának és továbbfejlesztésének feladata még nagyon hosszú ideig túlnyomórészt az európai marxista társadalomtudomány munkásainak feladata lesz. A marxista orientalisztikai kutatás ma az egész emberiség sorsát érintő kérdések megválaszolásához nyújthat felbecsülhetetlen értékű segítséget.

TŐKEI FERENC MUNKÁSSÁGA

1953

A kínai nevek és szavak magyar átírása (Recenzió, oroszul): Acta Orient. Hung. III (1953) 329—330.

1954

Csü Jüan versei. (Prózára fordította, az utószót és a jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1954. Szépirodalmi Kiadó.

Jang Hing-sun, Drevnekitajszkij filoszof Lao-cï i ego ucsenie (Recenzió): Acta Orient. Hung. IV (1954) 301—303.

1955

Sur le terme nong-fou dans le Che king: Acta Orient. Hung. V (1955) 123—141.
A rabszolgatartás patriarchális formái a Csou-kori Kínában: Az ELTE Évkönyve 1955, 169—190.
Viták az ókori kínai történelem periodizációjáról: Természet és Társadalom 1955, 628—629.

1956

Notes prosodiques sur quelques chants de travail chinois: Acta Orient. Hung. VI (1956) 53—63.
Régi kínai munkadalok: Filológiai Közlöny II (1956) 275—281.
Az ókori kínai filozófiáról: Természet és Társadalom 1956, 327—330.

1957

Dalok Könyve (Si king). (Prózára fordította, az utószót és a jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1957. Európa Könyvkiadó.
Sur le rythme du Chou king: Acta Orient, Hung. VII (1957) 77—104.
Megjegyzések egy régi kínai esztétikához: Filológiai Közlöny III (1957) 123—131.
H. Franke, Orientalistik, I., Teil. Sinologie (Recenzió): Antik Tanulmányok IV (1957) 138—139.
J. F. Rock. The ^{2}Zhi ^{3}mä Funeral Ceremony of the ^{1}Na-^{2}khi of Southwest China (Recenzió): Acta Ethnologica VI (1957) 256—257.
P'ing Jang Hing-sun Csung-kuo ku-tai csö-hiüe-kia Lao-cï ki k'i hiüe-sou (Jand Hing-sun „Lao-cï ókori kínai filozófus és tanítása" c. könyvének recenziója): Csö-hiüe ji-c'ung, Peking 1957/6, 98—99.

1958

Les conditions de la propriété foncière dans la Chine de l'époque Tcheou: Acta Antiqua VI (1958) 245—299.
A propos du genre du Mou t'ien-tseu tchouan: Acta Orient. Hung. VIII (1958) 45—49.
Poésie chinoise et poésie des peuples du Nord: Acta Orient. Hung. VIII (1958) 313—319.
Deux notes au Kouo-chang de K'iu Yuan: Archiv Orientální XXVI (1958) 621—625.
Lao-ce: Az Út és Erény könyve (Tao Tö king). (Prózára fordította, az utószót és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1958. Európa.
Kuan Han-csing: Tou O ártatlan halála. (A „Két dráma" c. kötetben.) (Fordította és az utószót írta T. F.) Bp. 1958. Európa.
Az olajárus és a kurtizán. Elbeszélések a Csin-ku csi-kuan c. gyűjteményből. (Az utószót írta T. F.) Bp. 1958. Európa.
Dang Tran Con — Doan Thi Diem: A katonahitves siralmai. (Az utószót írta T. F.) Bp. 1958. Európa.

1959

A kínai elégia születése. K'iü Jüan és kora. Bp. 1959. Akadémiai Kiadó, 236 p.
Zenepalota (Jo-fu). (Válogatta, prózára fordította, az utószót és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1959. Európa.
Csü Jüan: Száműzetés (Li szao). (Prózára fordította, az utószót és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1959. Európa.

Lu Hszin: Régi mesék mai szemmel (Ku si hszin pien). (Fordította és az utószót írta T. F.) Bp. 1959. Európa.

Pu Szung-ling: Furcsa históriák. (Válogatta, fordította, az utószót és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1959, Helikon.

Die Formen der chinesischen patriarchalischen Sklaverei in der Chou-Zeit: Opuscula ethnologica memoriae Ludovici Bíró sacra, Bp. 1959, 291—318.

Les rapports de propriété dans la Chine ancienne: Acta Antiqua VII (1959) 161—165.

A kínai patriarkális család regénye (Bevezetés Cao Hszüe-csin — Kao O: A vörös szoba álma [Hung lou meng] c. regényéhez. 1—2. köt. Bp. 1959. Európa, XV. p.)

Virágos gyertyák avagy egy jó házasság története (Hao csiu csuan). (A bevezetést írta T. F.) Bp. 1959. Európa.

Lu Hszün: Egy boldog család (Fordítás): Nagyvilág 1959, 633—637.

Kuan Hua: A kútnál (Fordítás): Nagyvilág 1959, 1588—1590.

Kuan Hua: A hagymaárus. (Fordítás, A nagy kohó c. kötetben: 30—33. Bp. 1959. Európa.

Dalok könyve (Si king). (Prózára fordította, az utószót és a jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1959. Európa. (Második kiadás.)

A sárkánykirály palotája. (Válogatta T. F.) Bp. 1959. Móra. (Fordítások is.)

Pillanatkép a kínai versíró-mozgalomról: Élet és Irodalom 1959/7, 10.

1960

A klasszikus kínai irodalom rövid története: Tőkei Ferenc—Miklós Pál, A kínai irodalom rövid története. Bp. 1960, Gondolat Kiadó, 13—178. (A bevezetést írta T. F., uo. 7—11.)

Cao Cse versei. Cao Cao és Cao Pi verseiből. (Válogatta, prózára fordította, az utószót és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1960. Európa.

Vang Si-fu: A nyugati szoba (Hszi hsziang csi). (Fordította és az utószót írta T. F.) Bp. 1960. Európa.

Li Hszing-tao: A krétakör (Huj lan csi). (Fordította, az utószót és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1960. Helikon.

Mostani és régi idők csodálatos látványai. (Válogatás a Csin ku csi kuan c. elbeszélésgyűjteményből.) (Az utószót írta T. F.) Bp. 1960. Európa.

1961

Lu Hszin: Vadfüvek (Je-cao). (Fordította, az utószót és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1961. Helikon.

Virágos gyertyák avagy egy jó házasság története (Hao csiu csuan). (Az utószót írta T. F.) Bp. 1961. Szépirodalmi, Olcsó Könyvtár, I—II.

1962

Kínai filozófia. Ókor I. (Válogatta, fordította, a bevezetéseket és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1962. Akadémiai Kiadó, Filozófiai írók tára. Új folyam 22. 401 p.

A propos du redoublement des mots dans la poésie chinoise: Acta Orient. Hung. XV (1962) 337—342.

Az „ázsiai termelési mód" kérdéséhez: Valóság 1962/5, 8—24.

Klasszikus kínai elbeszélések. (Válogatta és a bevezetést írta T. F.) Bp. 1962. Európa. (A régi kínai novella, XXV p. Fordítások: Írástudó az útszélen, 9—10, Pu Szung-ling hét novellája, 361—407.)

Ceng Pu: Virág a bűn tengerében (Nie haj hua). (Az utószót írta T .F.) Bp. 1962. Európa.
Pa Csin: A nyugalom kertje (Hszi-jüan). (Az utószót írta T. F.) Bp. 1962. Európa.
A kínai patriarkális család regénye. (Utószó a Cao Hszüe-csin—Kao O: A vörös szoba álma c. kötetben, Bp. 1962, Európa, 673—687.) (Második kiadás.)

1963

Az „ázsiai termelési mód" kérdéséhez: Valóság 1963/4, 10—24.
Le mode de production asiatique: Les Cahiers du C. E. R. M. Paris 1963.
Quelques mots sur l'oeuvre de K'iu Yuan: Trudü 20-ogo mezsdunarodnogo kongressza vosztokovedov. Moszkva 1960. Tom V. Moszkva 1963. 114—117.
Valláskritika az ókori Kínában: Világosság 1963/5, 290—294.
Szun-ce: A hadviselés törvényei (Ping-fa). (Fordítás, bevezetéssel.) A hadművészet ókori klasszikusai. Bp. 1963. Zrínyi Katonai Kiadó, 203—242.

1964

Kínai filozófia. Ókor II. (Válogatta, fordította, a bevezetéseket és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1964. Akadémiai Kiadó, Filozófiai írók tára, Új folyam 23, 423. p.
Le mode de production asiatique dans l'oeuvre de K. Marx et F. Engels: La Pensée No. 114, avril 1964, 7—32.
Az „ázsiai termelési mód" kérdéséhez: Valóság 1964/1, 14—31.
Népballadák nyomai és kezdetei az ókori kínai költészetben: Műveltség és hagyomány VI (1964) 81—105.
Etienne Balázs: Acta Orient Hung. XVII (1964) 237—238.
Szép asszonyok egy gazdag házban (Csin Ping Mej). I—II. kötet (Az utószót írta T. F.) Bp. 1964. Európa.
Cao Hszüe-csin—Kao O: A vörös szoba álma (Hung lou meng). (Az utószót írta T. F.) Bp. 1964. Európa, A világirodalom remekei. (Harmadik kiadás.)
Utószó Slawomir Mrozek A zsiráf c. kötetéhez, Bp. Európa é. n., Modern Könyvtár 67, 173—177. (Név nélkül.)

1965

Az „ázsiai termelési mód kérdéséhez". Bp. 1965, Kossuth Könyvkiadó. 134 p.
Az ókori Kína (Fordítások): Ókori keleti történeti chrestomathia. Bp. 1965. Tankönyvkiadó. 381—399.
Virágok árnya a függöny mögött. (Az utószót írta T. F.) Bp. 1965. Európa.
Fukazava Hicsiró: Zarándokének. (Az utószót írta T. F.) Bp. é. n., Európa, Modern Könyvtár 85. (1965; ua. é. n. második kiadásban is.)

1966

Sur le mode de production asiatique. Bp. 1966, Akadémiai Kiadó, Studia Historica 58. 88 p.
Marx—Engels no zenronjutsu no saikento: Ajia-teki seisan-yoshiki no mondai. Tokyo 1966, Iwanami Shoten, 1—53.
Fantastique et réalité dans la nouvelle chinoise classique: Littérature et réalité, Bp. 1966, 124—143.
Peter Weber—Schäfer, Der Edle und der Weise, München 1963. (Recenzió): Orientalistische Literaturzeitung 1966, 411.

Vang Csung: A halálról (Fordítás, „Vang Csung kritikai materializmusa" c. bevezetéssel) Világosság 1966/9, 562—568.

1967

Műfajelmélet Kínában a III—VI. században. Liu Hie elmélete a költői műfajokról. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó.

Kínai filozófia. Ókor III. (Válogatta, fordította, a bevezetéseket és jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1967. Akadémiai Kiadó, Filozófiai írók tára, Új folyam 24.

Naissance de l'élégie chinoise. Paris 1967, Gallimard, Les Essais CXXV.

A termelési mód fogalmáról: Közgazdasági Szemle 1967/2, 182—196.

A társadalmi alapformák: Valóság 1967/2, 33—47.

A kapitalizmus előtti formák dinamikája: Valóság 1967/5, 33—47.

Utószó „Az ázsiai termelési mód" külföldi kiadásaihoz: Valóság 1967/9, 100—102.

Tulajdon, közösség, egyén: Világosság 1967/9, 513—522.

A feudalizmus alapvető szerkezete: Melléklet a Világosság 1967. decemberi számához.

Le mode de production asiatique en Chine: Recherches internationales 57—58 (1967) 165—187.

Traces et débuts des ballades populaires dans la poésie chinoise antique: Acta Orient. Hung. XX (1967) 33—57.

Klasszikus kínai költők. I—II. kötet. (Az I. kötetet válogatta és prózára fordította T. F.) Bp. 1967. Európa. (Fordítások is.)

Hani Goro: A japán nép története. Bp. 1967, Gondolat Kiadó, Studium könyvek 60. (Utószó, 273—279., aláírása: A Kiadó.)

A sárkánykirály palotája. (Válogatta T. F.) Bp. 1967, Móra Könyvkiadó. (Második kiadás.)

1968

A társadalmi formák elméletéhez. Bp. 1968. Kossuth Könyvkiadó. 226 p.

Hadsereg és társadalom: Valóság 1968/1, 7—16.

A polis eredete: Melléklet a Világosság 1968. júliusi számához, 39 p.

Chūgoku koten no tampen shōsetsu (A klasszikus kínai novella): Bungaku XXXVI (1968) 1, 81—100.

Hani Goro „A japán nép története" c. könyvének utószava: Rekishi Hyōron 1968/1, 51—55.

Szép asszonyok egy gazdag házban (Csin Ping Mej). I—II. kötet (Az utószót írta T. F.) Bp. 1968. Európa. (Második kiadás.)

1969

Antikvitás és feudalizmus. Bp. 1969, Kossuth Könyvkiadó, 274 p.

Zur Frage der asiatischen Produktionsweise. Neuwied 1969, Luchterhand Verlag. 128 p.

A társadalmi tudat formáinak modelljei. (Hozzászólások egy kerekasztal-megbeszélésen.) Valóság 1969/4, 35—37, 48—49.

Kuo Zso-hszü: A tájkép tökéletessége; Tang Hou: A festészet elmélete (Fordítások): Magyar Filozófiai Szemle 1969/6, 1205—1230.

Virágos gyertyák avagy egy jó házasság története (Hao csiu csuan). (Az utószót írta T. F.) Bp. 1969. Európa. A Világirodalom Remekei.

Az új év küszöbén (Interjú): Társadalmi Szemle 1969/1, 15—16.

Lenin időszerűsége: Népszabadság 1969/260, November 7-i Ünnepi melléklet 2—3.

1970

Vázlatok a kínai irodalomról. Bp. 1970. Kossuth Könyvkiadó. 197. p.
A társadalmi formák elméletéhez. Bp. 1970. Kossuth Könyvkiadó. (Második kiadás.)
La forma di produzione asiatica. Milano 1970. Sugar Editore, Argomenti 33, 143 p.
The Timelines of Lenin: The New Hungarian Quarterly, vol. XI, No. 38 (1970) 38—43.
Lenin Ázsiáról: Magyar Filozófiai Szemle 1970/2, 284—297.
Gondolatok a leninizmusról: Új Írás 1970/4, 12—18.
Lenin és a kulturális forradalom: Világosság 1970/8—9, 471—477.
Lenin i osznovnüe voproszü kul'turnoj revolucii: Voproszü Filoszofii 1970/10, 17—24.
Lenin és a kulturális forradalom: Segédanyag propagandisták részére a Kultúrpolitikai Kérdések tanfolyamhoz 1970/71 (Kézirat belső használatra), 18—40.
Engels a filozófia jövőjéről: Magyar Filozófiai Szemle 1970/6, 989—993.
Az ázsiai termelési mód új vitájához: Magyar Filozófiai Szemle 1970/6, 1129—1138.
Forradalom-e a kulturális forradalom? (Beszélgetés): Új Írás 1970/10, 61—68.
A szovjetellenesség — ma is antikommunizmus (Nyilatkozat a Moszkvai Rádió számára). A budapesti propagandisták értesítője 1970, II, 14—18.
Nachbemerkungen: Hichiro Fukazawa, Schwierigkeiten beim Verständnis der Narayama-Lieder. Berlin 1970, Verlag Volk und Welt.
Részlet az Antikvitás és feudalizmus c. kötetből. Esztétikai olvasókönyv, Bp. 1970. Kossuth Könyvkiadó, 527—532.

1971

Genre Theory in China in the 3rd—6th Centuries. Bp. 1971, Akadémiai Kiadó, Bibliotheca Orientalis Hungarica XV. 177. p.
Ajia-teki seisan-yōshiki. (Az ázsiai termelési mód.) Tokyo 1971. Miraisha. 192 p.
A szocializmus dialektikájához: Valóság 1971/3, 1—18.
Engels a filozófia jövőjéről: MTA II. Oszt. Közl. 20, 1971, 7—11.
A dogmatizmus válsága és a marxizmus (Interjú): Új Írás. 1971/6, 94—99.
Lukács György a filozófus: Új Írás 1971/8, 4—5.
Tetsugakusha Lukács (Lukács, a filozófus): Mirai 12 (1971, No. 63), 25—26.
Szép asszonyok egy gazdag házban (Csin Ping Mej). I—II. kötet (Az utószót írta T. F.) Bp. 1971, Európa. (Harmadik kiadás.)
Posztup epohi (Nyilatkozat): Izvesztyija 1971. márc. 31, 5.

1972

Chūgoku no higa no tanajō (A kínai elégia születése). Tokyo 1972. 348 p. (A függelékben: A klasszikus kínai novella — A nyugati szoba — A patriarchális család regénye.)
The Dialectics of Socialism: The New Hungarian Quarterly, vol. XIII (1972) No. 45, 11—43.
Nihon no tochi shoyū keitai no yosete (A földtulajdon japán formáiról): Rekishi Hyōron 1972/5, 44—48.
Lukács György magyarsága: Kritika 1972/6, 18—20.
Lukács and the Hungarian Culture: The New Hungarian Quarterly, vol. XIII (1972) No. 47, 108—122.
Contribution à la nouvelle discussion sur le mode de production asiatique: Nouvelles Etudes Hongroises 1972, 80—95.
György Lukács i kultura wegierska: Czlowiek i swiatopoglad, Warszawa, 1972/8, 125—141.

Esthétique et philosophie dans la Chine ancienne: Abstracts (of the) VIIth International Congress of Aesthetics, 28. 8—2. 9, 1972, Bucharest 1972, 240.

1973

A szépség szíve. Régi kínai esztétikai írások. (Válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta T. F.) Bp. 1973. Gondolat. 328 p.

Egyén és közösség: Világosság 1973/3, 129—139; 1973/4, 239—242; 1973/5, 257—263; 1973/6, 321—327.

Egyén és közösség: Látóhatár 1973 augusztus, 85—134.

Adalékok az ázsiai termelési mód vitájához (Lenin és az obscsina-kérdés. Felszólalás egy vitán. Etienne Balázs): Valóság 1973/5, 21—31.

Banka-kakumei wa kakumei-ka (Gendai Hangari to Renin-teki bunka-kakumei igi): Sekai, No. 334 (1973, IX). Iwanami Shoten, Tokyo, 224—233.

Pu Szung-ling: A zöldruhás leány (Fordítás): Édes keserűség, 23 szerelmes novella. Bukarest 1973, Kriterion, 98—100.

Utószó a „Szép asszonyok egy gazdag házban (Csin Ping Mej)" c. regényhez. Bp. 1973. Európa. (Negyedik kiadás.)

1974

Sinológiai műhely. Bp. 1974. Magvető Könyvkiadó. 438 p.

A szocializmus dialektikájához. Bp. 1974. Kossuth. 236 p.

Textes prosodiques chinois au début du VIe siècle: Mélanges de Sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville, t. II, Bibliothèque de l'Institut des Hautes Études Chinoises, Vol. XX, Paris 1974. 297—312.

Fülep Lajos különös élete (Előszó): Fülep Lajos, A művészet forradalmától a nagy forradalomig I—II, Bp. 1974. Magvető. I. köt. 5—17.

KERESZTURY DEZSŐ

A METTERNICH-KOR HÁROM OSZTRÁK KLASSZIKUSA ÉS MAGYARORSZÁG*

A magyarokról Nyugaton századokon át általában csak azt tudták, hogy harcos nemzet. Ennek az arcképnek két jellegzetesen árnyaló vonását magyar humanisták vontak meg különös erővel. Janus Pannonius arra volt igazán büszke, hogy a hideg, barbár Pannoniában ő nevelte fel a szelíd Múzsák első ligeteit. Werbőczi pedig – a szűkebb körben már előbb felmerülő jelszót népszerűsítve — megpróbált ezen büszkén vállalt barbariesnek erkölcsi-politikai értelmet adni, amikor „a kereszténység védőbástyájának" nevezte Hungariát. Pannoniának, majd egyre inkább Hungariának ezt a hivatás-jelzőjét több ország — egyebek közt a szomszéd Ausztria is — magának igényelte ugyan; magyar változatában mégis sajátos színt kapott. Főképpen azáltal, hogy az egyre pusztább hadszíntéren a védőbástya-szerepet mindig új árnyalattal tette jellegzetessé a változó történelem.

Magyarország Mohács után századokon át szabadságharcai hírével volt csak jelen az európai közvéleményben; egy ideig a *pogányság ellen* vívott harcok hőseként, hamarosan azonban – már Bocskay, Bethlen vagy Thököly idején – mint a *vallásszabadságért* a nyugati erőszak ellen hadbaszálló katonanemzet ünnepeltetett vagy gyaláztatott. A kardforgató nemzet képét erősítette Rákóczi küzdelme is, bár a „pro libertate" kibontott lobogók alatt főként már a *nemzet szabadságáért* vívók sorakoztak fel. A vitéz huszárok, merész katonák erejére támaszkodva védte azonban meg birodalmát az alkotmányos alkukban látványos eredményeket kivívó Mária Terézia is. Neki sikerült — úgy tetszett végérvényesen — megtalálnia azt az alkotmányos formát, amelyben az addig egyre lázadozó Magyarországot a Habsburg-monarchia védelmező támaszkövéül, hittel s érdekkel egyaránt lekötelezett részéül lehetett felhasználni. Főként egy rendi vezető-réteg érdekeit szolgáló, hiúságát kielégítő, nemzeti elfogultságait nem sértő egyensúly-politika eszközeivel. Mária Terézia birodalmában elfogadták az uralkodó isteni megbízatásáról, a jól működő hierarchia szükségességéről, az alattvalók békés szolgálata által biztosított jólétről szóló tanítást. A nemzetek feletti egységet a sok népű birodalomban a latin nyelvet hivatalosként elfogadó elit szövetsége s a jól szervezett hadsereg

* Székfoglaló előadás, elhangzott az MTA I. Osztályának 1974. április 8-án tartott felolvasó ülésén.

ereje biztosította. Az ily módon megbékéltetett Magyarországon lassan kezdett azonban átalakulni a valóság: a birodalomnyi nagybirtokok már nem a hadszíntér senki-földjén terültek el, a hiányzó munkáskezeket telepesekéi pótolták, egyre jobban fellazítva a lakosság egységét — parasztságét és nemességét egyaránt! —; az egykor méltó szerepet játszó „vérével adózó" nemesi nemzet barbariesét igazoló eszmények tehát elhomályosultak; csak olyanféle visszás emlékük maradt meg, hogy nemes úr nemigen adta nevét valamilyen költői műre (lásd Ráday, Orczy, Himfy példáját); hogy főúr teatristát, muzsikust — még ha történetesen Haydnnak hívták is — legfeljebb alkalmazottnak tartott, s a köznemes azzal is bizonyítani akarta őserejét, hogy — mint az ifjú Berzsenyi hirdette magáról — az elolvasott könyvet szétszaggatva dobta maga mögé, ahogy a legendás szittya ősök a lakomákon lerágott csontot.

A Habsburg-birodalomban végbemenő egyenlőtlen fejlődés a 18. század második felére már-már robbanásig növelte a belső feszültségeket. A világ a véres nagy francia forradalom s a vértelen angol polgári előretörés színpada lett. A Monarchiát II. József a fentről keresztülvitt reformmal kívánta megmenteni. A maga körében és a saját céljai felől nézve valóban roppant álma főként azért foszlott szét, mert végül is már csak vázlatosan tudta feloldani területnek, népnek és államnak a valóságban egyre összebékíthetetlenebb ellentéteit. A francia mintájú, felvilágosodott abszolutizmus elméleti következetessége, a személyes példaadás megindító idealizmusa, de még a gondosan megválogatott hivatalnoki gárda növekvő szakértelme sem volt elég ahhoz, hogy egységes, egy érdekű, egy nyelvű s egy műveltségű birodalommá kovácsoljon össze olyan országokat, amelyek külön birodalmi hagyományokat őriztek, vagy a jövő birodalmi álmait szövögették terveikben. Nemcsak az „ősi alkotmányuk"-kal védett kiváltságaikat őrző rendek fordultak tehát József ellen, hanem a maguk egyéniségére, rokonságára eszmélő népek is, amelyek a Habsburg-monarchiában nem csupán egy közös nyelv dialektusait beszélték, hanem a maguk össze nem keverhető anyanyelveit. A török háború, amelyben seregének java elvérzett, s amelynek végül a maga egészsége is áldozatul esett, meg a bentről növő lebírhatatlan feszültségek arra kényszerítették Józsefet, hogy reformjai nagy részét visszavonja. A vetés azonban, amelynek magvait kiszórta, akadályoztatván is növekedni kezdett, s tovább növelte azokat a társadalmi, gazdasági, nemzeti ellentmondásokat, amelyeken Ferenc „titusi százada" a maga steril rendőruralmával csak ideig-óráig tudott úrrá lenni. Napóleon seregei — Berzsenyi remek epigrammája megírta, hogy nem maga Napóleon győzött, „hanem a kor lelke: szabadság" — a forradalomban megvalósult nemzetállam eszményeit a gyakorlatban is elvitték északra s keletre; az általa táplált vagy az ellene fordult nemzeti gondolat mindjobban előretört s hamarosan újra egyesült a társadalmi szabadságért küzdők eszméivel.

Európa rendjét s ennek tengelyeként a Monarchia rendjét őrző, a század kontinentális államrezon-politikájának bizonyosan legnagyobb, mert legtehet-

ségesebb és legcinikusabb mestere Metternich lett: a szent szövetség megteremtője. Egy időre sikerült a teréziánus rendi hagyományokat valamiféle laicizált egyháziasság eszményeinek és szervezeteinek erőivel összhangba hoznia, s a nemzetiségek törekvéseit a maga gyeplőibe fogva úgy kormányoznia, hogy szükség esetén egymás ellen fordítva nemcsak az osztályokat, hanem a nemzeteket is, mindegyre új alapokat teremtsen egyensúly-politikájához. Azok, akik az ő uralkodása idején minden áron, akár rövid távra is, békepártiak voltak, s azok is, akik később, néhol még manapság is valamilyen nosztalgiával gondolnak vissza a Monarchia békeszerző szerepére, „szent"-nek nevezik ezt a szövetséget. Őt magát pedig a „rend sziklájának", a „leghívebb tisztviselőnek". Hogy milyen áron történt ez az elrendezés, bizonyítsa itt csak e rendszer egyik legjobb ismerőjének, Batsányinak néhány mondata: Az alattvaló itt „nem polgára az államnak: hanem cselédje, rabszolgája csak urának. Érdeme, egyetlen erénye a hallgatás és engedelmesség; a gondolkodás, véleményének nyílt kimondása bélyeges, megbocsáthatatlan gaztett . . . nem személy ő, hanem csak tárgy! . . . Kivéve, ha születése, vagy különös kegy révén azon kivételezett osztályok egyikéhez nem tartozik, amelyekben a véletlen helyettesíti az érdemet . . . Számára oly szent neveknek, mint *ember, polgár, jog, törvény, haza* — nincs jelentőségük, s nem is lehet. Csak oly szavak üres kongása mint *állam, kötelesség, parancs, engedelmesség* zúg tompán és süketen mindörökre a fülében." A Habsburg- meg a Metternich-mítosz mélyén ott kell tudnunk a Monarchia területén megrendezett jakobinus-pereket, a forradalmi kísérletek vérbefojtását, az „utilisieren oder aufhängen"-t s annyi minden mást, amit a Ferenc Józsefet mint „derék öreg mintahivatalnokot" számontartó álmodozók általában elfelejtenek.

A sok nyelvű, sok népű, társadalmilag és gazdaságilag egyre félelmetesebben szétfejlődő Monarchiában az irodalomnak külön feladat jutott az uralkodóházhoz s az általa képviselt egységhez hű alattvaló mentalitásának kialakításában. Ezt a feladatot Mária Terézia, de még Ferenc idején is egy igen kiterjedt latin nyelvű irodalom látta el. Ne feledjük el az iskolák számára szerkesztett Ephemerides Vindobonenset, azt sem, hogy itt latin nyelven tolmácsolták először Az elveszett paradicsomot, Osszián énekeit, hogy a jakobinusként számontartott Batsányi első műve egy ilyen exhortatív jellegű latin buzdító irat fordítása, s hogy Bécsben nemcsak Denisnek, de neki is latin nyelvű ódát kellett írnia a magyar vitézség erényeinek táplálása érdekében.

A századfordulón ez a monarchikus-hazafias irodalom egyre inkább német nyelven szólalt meg; német nyelven a mindenképpen lojális almanachok, meg a monarchiaszerte elszaporodó német színtársulatok.

A szépirodalom a századfordulón már egyre határozottabban átveszi a tudatformálásnak azt a szerepét, amelyet századokon át a tudós vagy a politikai publicisztika igyekezett betölteni. Ezért is érdekelhet bennünket különös erővel az a szerep, amelyet Magyarország a Metternich-kor (mert hiszen

mutatis mutandis: a Bach-korszakot bizonyos mértékben ennek modern, polgáriasult színezetű változataként kell felfogni), tehát amelyet Magyarország e korszak három legjelentősebb osztrák írójának: Adalbert Stifternek, Franz Grillparzernek és Lenaunak művében játszik.

Nagyjából egy nemzedékhez tartoznak. Stifter 1805-ben, Grillparzer 1791-ben, Lenau 1802-ben született. Mindhármójuk életében fontos szerepet játszik Bécs; ifjú korukban az osztrák liberális értelmiség köréhez tartoztak; ennek híres találkozóhelyén a „Kaffé Neuner"-ben gyakran megfordult Castelli, Anastasius Grün, Zedlitz s annyi más nevezetes bécsi és németül jól tudó, bár nem osztrák író, művész: sokan a Monarchia szellemi elitjéből. Mindhármuk pályája másként alakult. Stifter és Grillparzer túlélték az 1848-as forradalmat, Leanu 1850-ben elpusztult a döblingi ideggyógyintézetben. Az első kettő többé-kevésbé megbecsült hivatalnokként élt; követve azt az elvet, hogy az író, ha íróként független akar maradni, vállaljon állást. Lenau, ilyesmire képtelenül, a „szabad írók" barátoktól, családtól támogatott kis rétegéhez tartozott. Ez meglátszik egész művükön, amely tele van töréssel, rezignációval, elfojtódással, csak az értő számára beszédes némasággal. Mindhármójuk életében és művében fontos szerep jut a magyar kérdésnek. Mindhárman ugyanabban a világban éltek — ha úgy tetszik: ugyanabban az olajkatlanban főttek —, mint az egykorú magyarság. Problémáik gyakran azonosak, mindig rokonok voltak, ha ítéleteik nemegyszer szöges ellentétbe kerültek is egymással. Bizonyos, hogy műveikben az az éppen ellentmondásosságával újszerű életszemlélet és művészi gyakorlat tűnik fel előttünk, amely — lévén hazájuk a Monarchia — jellegzetesen osztrákká és — lévén német nyelven írók — a Monarchia központi kérdéseinek hordozóivá, megszenvedőivé és formálóivá teszi őket. Érdemes felfigyelni rá, hogy műveikben már nemcsak a Hungariából származó *Ungarn* és *die Ungarn* tűnik fel, hanem — jó vagy rossz aurával — a *Magyarien* és a *Magyaren!*

A legegyszerűbb élet és mű legkevésbé hősies hősének *Adalbert Stifter* látszik. Csehországban született, szegény értelmiségi családból. Bécsben lett íróvá; itt került kapcsolatba a Metternich szellemét hordozó társasággal mint Schwartzenberg marsall özvegyének társalkodója, Metternich fiának nevelője; nemegyszer kellett éreznie már itt a steril cenzúra packázásait is. Felső-Ausztriában vezető tisztviselő lett, Linzben halt meg; de kiadója, egész életében leghívebb barátja a pesti Heckenast Gusztáv volt; művei tehát a magyar részek egyre fővárosiasabb jellegű központjában jelentek meg. Olvasói főként a Monarchia német polgárságából kerültek ki; erre támaszkodott Heckenast is, aki egyebek közt az igen jó színvonalon tartott Iris-almanach kiadójaként igyekezett az egész Monarchia liberális szellemű íróit legalább alkalmi munkatársként maga köré gyűjteni. Jó kapcsolatokat tartott a birodalom nem német, de polgári, értelmiségi, liberális szellemű íróival is; komoly rokonszenvvel figyelte, a maga határai közt segítette a mindenfelé

erősödő reformtörekvéseket. Eszményeinek magyarországi hordozóit a kordában tartott haladás olyan emberei közt kereste főként, akik Széchenyire tekintettek, de becsülte a Fiatal Magyarország íróit is. Petőfi műveinek — persze csak a nem-forradalmiaknak — propagálói közé tartozott; beleegyezésével nyomtatták ki 1848-ban az ő nyomdájában a szabad sajtó első termékeit. Stifterhez főként ennek éppen nem-bohém vonásai vonzották; műveiben a megnyugtató, az idillbe oldódó mozzanatokat igyekezett erősíteni: az éppen akkor divatja virágkorát élő bensőséges természetábrázolást, a nagyvilág zajától távoli, tiszta emberek és tájak költészetét. Hosszú időn át ez a Heckenast-sugalmazta arckép élt Stifterről a köztudatban. Eszerint ő volt a legtisztább és legderűsebb fényű csillaga az osztrák biedermeier tejútjának, annak a csillagképnek, melynek napja az olimposzi magasságból és távolságból sugárzó Goethe.

Ebből a körből kaphatta Stifter az indítást, szerezhette a benyomásokat egyik legszebb novellájának, az 1842-ben készült — s az Iris-ben megjelent — Brigittának elkészítéséhez. Különös szerelmi történet ez: a csúnyácska, de lélekben kiváló leány egy szép szál ifjú nemesnek adja első csókját, teljes odaadásáért ugyanezt kívánó szívét. A házasság, amelyből egészséges fiúgyermek is születik, egy a természet ölén fellángolt szerelem következtében felbomlik; Brigitta fia nevelésének s gazdaságai megújításának szenteli életét. Az övéhez közeli egyik birtokára vonul vissza álnevet viselő egykori férje is, miután a nagyvilág hiú voltáról meggyőződött. Közös vállalkozások, idő és körülmények újra összefonják a két sorsot; a szépség, mely a lélekben lakik, a kedves, nagyra nőtt fiú meg az elkötelező reformeszmények véglegessé teszik kapcsolatukat. A történetet az író alteregója meséli el. Az egzotikus elhagyatottságának varázsával egyszerre vonzó és borzongató pusztán az elbeszélő olyan viruló oázisokra talál, amelyeken a szorgalom, a hozzáértés meg az emberséges bánásmód mintagazdaságokká változtatja az ugart. Az emberek itt valamilyen sajátságos, megújult patriarkátusban élnek: tisztelik uraikat, mert ezek mint családfők élnek köztük, ruházatuk is azonos, étkezéseik közösek.

Egyesek szerint a novella őrnagyának mintája Széchenyi. Én inkább a Wahlverwandschaften ezredesének utódját látom benne, persze valamilyen reformkori magyar álomvilágban. Mert hiszen, ha Stifter valóban ismerte volna reformkorunk kezdetének demiurgosát, ugyanúgy megrettent volna tőle, mint Berzsenyi — akinek a „mezei szorgalom"-ról szóló patriarkális-reformista műve inkább lehetett volna Stifter mintája, mint a Hitel —; mondom, ha ez a hagyományok feltétlen tiszteletére nevelődött „konzervatív haladár" találkozott volna a forgószélként száguldó reform-gróffal, akit Metternich „utilizálni" akart, vagy „felakasztani", csak a vihart látta volna benne. Ahogy elrémülve Linzbe menekült a kezdetben örvendve üdvözölt bécsi forradalom elől is.

A vándor az elbeszélés első tételének végén így foglalja össze benyomá-

sait: „. . .gyakran, ha egész nap semmi egyebet nem láték, mint távoli, vöröses-kék szürkületét a sivatagnak, és abban az ezer fehér pontocskát, a távol legelő csordákat, míg lábaimnál a sötét fekete föld terült el és annyi vadság, oly buja növényzet, és az őskori történet dacára annyi kezdet és eredetiség, akkor elgondolám, hogy fogja itt magát barátom érzeni. A vidéken szerte bolygék, mindig inkább beleképzelve magamat modora és szokásaiba, s úgy tetszék, mintha a kalapács-ütést hallottam volna, mely mellett e nép jövője készíttetik. Ez országban minden jövendőt ígér, minden elmúló lankadt, minden leendő gyors fejleményben . . ." Később meg is kérdezi barátját célja felől, s ezt a választ kapja: „Azt hiszem, hogy ezen ország földjével ily bánásmódot kell követni. Alkotmányunk s történetünk igen régi, de még sok tennivaló van hátra; mi mint emlék-könyvben a virág, úgy maradtunk fenn. Ezen terjedelmes ország nagyobb kincs, mint gondoljuk, de még mívelni és rendezni kell . . . Ezen puszták a legfinomabb szántóföldek, s ezen csillogó kövekkel teljes domborúságok egészen ama kék hegyekig a bor tűznedvét termik, s bennök a földdel fátyolozott ércnek szürkül fénytekintete . . . Különböző népek lakják ez országot, egynémely még gyermek, melynek ki kell jelölni: mit kezdjen. Mióta embereim között élek, kik felett több hatalmam van, mint képzelné ön, mióta öltönyeiket viselem, szokásaikat megosztom, s becsülésöket megnyerém, úgy tetszik mintha boldogságot vívtam volna ki . . ." Végül utal a vándor arra is, mekkora haszna lehet a jó példának: „Midőn ama összhatásnak, melyet az őrnagy kifejte én is részese lettem, annyira meg akartam hivatásomnak felelni, amennyire csak képes valék, s miután gyakorlám magamat s hasznos kezdtem lenni, becsültem magamat. S midőn a teremtés édes gyönyörét ismerni tanulám, átláttam, mennyivel becsesebb az, mi a jelenben hajt hasznot, mint eddigi csapongásaim . . ."

Az idézeteket a Brigitta első fordításából vettem; ezt Heckenast 1862-ben — talán az akkor oly tevékeny magyar konzervatívek szolgálatában — jelentette meg. A Brigitta azóta csak egyszer jelent meg magyarul: 1877-ben, némileg átsimítva. Szerzőjének alakja — bár társaság viseli nevét — a németség körében is jó időre elmosódott. A germanisták folytattak és folytatnak ugyan némi tevékenységet körülötte, jelentőségének méltó és tárgyilagos kifejtése azonban máig sem történt meg. Mintha a történelem nemcsak azon az osztályon lépett volna át, amelynek méla idillé szépített világát felidézte, hanem magán az írón is. A történelem, amelynek igazi erejét, nagyságát, mélységeit — bár a fő művének szánt Vitiko erről szól — sohasem tudta felfogni.

A történelem volt azonban legmélyebb, egész életét és művét meghatározó problémája ez előadás másik, korából magasan kiemelkedő hősének, *Franz Grillparzer*nek. Családi örökségként kapta híres ügyvéd és a Monarchiához halálraszántan hű apjától, ugyanúgy mint anyjától a bécsi világ szeretetét. „Ha körülnézel a Kahlenbergről, megérted amit írtam és azt, hogy ki vagyok" — fűzte jellemzésül neve mellé. Valóban a bécsi népet érezte anya-

népének. Drámái, novellái, versei, tanulmányai mind a bécsi hagyományokban gyökereznek. Ebben a hagyományban kivételes, helyben nőtt és messze távolokból hozott értékek rétegződtek egymásra, szövődtek egybe: egy roppant birodalom épen megőrzött s eleven életté honosított kincsei. Grillparzer ennek a birodalmi hagyománynak volt talán leghívebb őre, ápolója s mindenképpen legnagyobb írója, mert fényét és válságait, nagyságát és törékenységét, hivatását és elaggását egyforma lelkesültséggel és aggodalommal, konoksággal és reménytelenséggel vállalta és kivételes költészettel idézte fel. Költő volt, aki megépítette a maga nagyarányú művészi birodalmát, és hazafi, aki elveszítette azt a valóságos birodalmat, amelynek fennállását lakói legfőbb érdekének tartotta. Egyszerre őrizte Mária Teréziának az isteni rendre s Józsefnek az emberi értelemre alapított birodalmi eszményét oly korban, amely a birodalom küldetéstudatát az államérdek machiavellizmusával cserélte fel.

Josef Roth, aki a Monarchia szétesésének történelmi pillanatait egy már-már remekművé nőtt bestsellerben — a „Radetzky-mars"-ban — idézte fel, kitűnően jellemezte Grillparzer egyik arculatát: „Sohasem volt forradalmár, de mindig lázadó, éspedig konzervatív hajlama szerint; a hierarchikus rend hitvallója, a hagyomány értékeinek védelmezője, mert úgy látta, hogy ezeket nem lentről, hanem fentről hanyagolják el, támadják, sértik." De Grillparzer tudta, hogy a hierarchiát, hagyományt, az isteni-emberi rendet lentről is fenyegetik: tanúja volt e kintről s bentről egyaránt kibontakozó támadások diadalainak. Előlük fordult Radetzky eszményéhez, amelyhez — mert hisz az annyit emlegetett, de igazában alig értett óda nem egy személyhez, nem egy ellenforradalmi hadvezér seregéhez, hanem egy eszményhez szólt! — tehát amelyhez már-már himnikus lelkesedéssel fordult: „A te seregedben van Ausztria, a többiben csak roncsok", „mert ott *mindenkiben egy* szellem él"; ezért „nem lovagolnak álnokul szavakon azok, akiket szlávoknak vagy magyaroknak teremtett az Isten", s mert csak a „halálban van egyedül az ember, élni s cselekedni csak közösségben lehet". Ez egyaránt szólt az uralkodásra képtelen miniszterekneк meg a nemzeti különállásukért harcba szálló forradalmároknak. Azt hiszem, itt a kulcsa annak a sajátságos kétarcúságnak, amely Grillparzer minden munkáját jellemzi, annak a haragnak, amely egyformán bírálta a hatalmukkal visszaélő országnagyokat, fel az uralkodóig, meg az egyéniségükre eszmélve vad testvérviszályba keveredő népeket: az egész fejlődést, amelynek folyamán „a humanitásból a nemzetiségen át a bestialitáshoz vezet az út". Ezért is menekült — mint annyi kisebb költőtársa — a szépség, az álom-élet, a zene kivételes művészetébe — vagy a némaságba. Mert azért nem elégedett meg a szép látszatok feloldó varázslatával, hanem tárgyait a jól vagy rosszul használt hatalom, a pusztító fegyelmezetlenség, a nemzeti, faji önteltség s az egyéni sorsokon átgázoló történelem példázataivá formálta. Ezért bírálta ritka szenvedéllyel a német nacionalizmust és tanítványait, a keleti kis népeket — s többre tartotta a jónak vélt hagyományokhoz való

hűséget a történelmi szükségszerűséggel indokolt fejlődéselméleteknél; ezért vetette el Herdert és Hegelt; ezért hallgatott — bár élete végén kivételes magasságokba emelten — a közösség előtt, s zárta — jól ismervén már a cenzúra szellemét és gyakorlatát — legfontosabb utolsó remekműveit íróasztalának fiókjába, metsző epigrammáival és a kort keményen bíráló jegyzeteivel együtt. Ezekben esnek a legfontosabb szavak a magyarságról is.

Vannak, akik az „Urának hű szolgája" című dráma Bancbanusában Metternich költői mását vélik felfedezni. Ez súlyos tévedés. Grillparzer nem tisztelte a cinikus reálpolitikust. A művet a magyarok tanítása céljából rendelték költői példázatul; de a felség és tanácsadói — felismervén, hogy a darab nemcsak a mintaszerű tisztségviselő felmagasztalása, hanem még sokkal inkább a nagy kötelesség ellen vétő uralkodók bíráló tüköre — meg akarták vásárolni súgópéldányát, hogy így tehessék — botrány nélkül — zár alá. A dráma eszmei hőse az igaz birodalom; Grillparzer Bánkja ezt szolgálja a távollevő jeles Árpád-házi uralkodó személyében; — s ha a birodalom jelkép: a költő számára már Ausztria jelképe. A nyers, de uralkodó erényeivel kitűnő magyarság ezért is még mindig valamilyen humanitás-eszmény szolgálatában tűnik fel az Ottokár-drámában: szerepe az, hogy a német-római birodalom trónjára az isteni-humánus küldetést vállaló Habsburg Rudolfot segítse az uralomra méltatlan cseh ellenében. A történelmi láthatár azonban mindjobban elborul: a Testvérviszály a Habsburg-házban című drámában — Grillparzer egyik legforróbb s legtragikusabb remekében — Magyarország már csak hasznos hadszíntér. „A magyarföldi háború jó" — mondja Rudolf, a békét végzetes mozdíthatatlanságával őrző császár, titkos, protestáns barátjának, mert az ott verekedő hadak, amelyek egyébként a birodalmat zúznák szét, ott rombolják egymást s teszik pusztává a földet.

A magyarságról formált véleménye együtt alakult az eseményekkel, s éppoly kétarcú, mint minden műve. 1840-ben a magyarnak hivatalos nyelvvé emelése ellen tiltakozva így írt: „A magyar nyelvnek nincs jövője . . . egyetlen európai idiómával sincs összefüggésben, alig pár millióan használják . . . Ha, a magyarok általános nemzeti műveletlensége mellett, műveltebb szellemeiben, amint ezt tagadni nem lehet, mutatkozik is bizonyos eredetiség és erő, ezt főként a latin-római irodalomnak köszönhetik . . . De aki csak magyarul tud, műveletlen marad . . . Olvasók nélkül nincs irodalom" — ilyesféle mondatok olvashatók vitairatában. De aztán: „Pallérozzák hát nyelvüket s terjesszék erőltetés nélkül . . . Gondoljanak rá: fordul a divat, a most kigúnyolt humanitás visszatér jogaiba és az emberek rájönnek, hogy legjobb, ha az ember emberhez méltóan él, függetlenül attól, hogy atillát visel és magyarul beszél, vagy németül angol frakkban és francia kalappal." Mintha Zrínyi intelmét hallanók: tegyük csak rendbe dolgainkat s egy népnél sem vagyunk alábbvalók. Csak épp hogy Grillparzer számára ez a „rendbetétel" a Monarchia szükségképpen egybeolvasztó eszményeinek jegyében működött volna. Amikor ennek lehe-

tősége végleg szétfoszlott, amikor rá kellett jönnie, hogy nagy álma már csak álom, a virtuális birodalom keretei csak arra jók, hogy bennök „a föld minden népei közt a leghiúbbak, a csehek és a magyarok" a maguk külön, züllésbe vezető útját járják, az osztrák humanitás-eszményt pedig a porosz erőszak-nacionalizmus a bestialitás felé vezeti — akkor éppúgy elnémult, mint, főként a történelem s egy másik virtuális birodalom problematikájába belerokkant tragikus nagy magyar kortársa, Arany.

Grillparzernek nem volt valóságos tapasztalata a Monarchia kis népeiről. Oly törzseknek tartotta őket, amelyek nemzetté lenni képtelenek, de szétfeszíthetik a birodalmat. A magyarságról kialakult legendának tehát főként azokat a vonásait vette tudomásul, amelyek veszély-tudatát növelték: az ősi foglalás és az osztrákénál régibb alkotmány történelmi érveivel támadó erőket. Világszemlélete — s ezzel politikai koncepciója is — így lett egyre elvontabb, a magyar valóság ellen is forduló. Magyarországon hosszú ideig a német nyelvű polgárságból került ki közönsége. Bécsben sikert arató darabjait ennek játszották: azokat s addig, amíg az ízlését, eszményeit váltó bécsi közönség is ellene nem fordult. Magyarul főként nem-politikai színezetű művei jelentek meg: a Sappho, a Hero és Leander dráma, A szegény muzsikus, s aztán — főként Jászai megrendítő színészi teljesítményének varázsával — a Medea. (Hogy Az aranygyapjúban a Habsburg-ház történelmi-erkölcsi megítélése is folyik, éppúgy nem vette észre senki, mint A nagyidai cigányokban a nagyon is álcázott „cigányfölötti eszmét".) Később már csak a megbecsülendő szomszédnak kijáró, tisztelgő meghajlások következtek: ilyen volt az Urának hű szolgája a Nemzeti színpadán, rossz fordításban, rossz előadásban, meg a Medea felújítása. Az elmúlt évforduló alkalmából ez a tragédia két egymástól független változatban is szerepelt színpadainkon. Grillparzerrel azonban — néhány vázlatos kísérlettől eltekintve — máig sem ütközött meg igazán szellemi életünk.

Annál több történt *Lenau* érdekében. Igaz, hogy ő a Magyarországról ma is élő ábrándképnek legnagyobb hatású kialakítója volt. De nemcsak a közkeletűen romantikusnak. Ha nem ő fedezte is fel a megújulásra készülő, forradalomra érlelődő reform-Magyarország igazi problémáit — az osztrák-német írók közt bizonnyal a legnagyobb költői erővel, a valóságot a maga egyéni válságaival is átszínezve, tehát teljes személyi hitellel fejezte ki ezeket. Ennek oka, hogy magyarországi német családból született, annak a katona-nemességnek és középpolgárságnak fiaként, amely Mária Terézia alapvetése óta őrizte ugyan a birodalmi egység érzés- és tudatvilágát, de egyre erősödő kapcsolatba került a magyarországi elmaradottság súlyát szenvedő s a változást kereső hazai rétegekkel. Lenau szülei emellett teljesen tönkrementek, a még félig gyermek költőt szigorú nagyanyja neveltette, lehetőleg „standesgemäs"; tehát Bécsbe küldte az egyetemre. Az ifjúkori benyomások, a baráti kör hatásai, az újabb magyar és lengyel kapcsolatok, az a körülmény, hogy kintről, egy „új, erős nép" képviselőjeként került az osztrák szellem vonzáskörébe,

de főként az, hogy nem lett a Monarchia tisztviselője, sokkal szabadabbá, mert a hivatalosságon kívül állóvá tette szellemét.

Annak a legkülönfélébb rétegekből összeverődött társadalmi csoportosulásnak tagja volt, amely a Monarchiában — kötetlenségénél fogva is — a változás legfőbb erjesztője lett. Nemegyszer utópisztikus ábrándok vezették, de mégis sokkal közelebb került az élő valósághoz, mint Metternich szellemének foglyai, s ezt nyersebben, hitelesebben fejezte ki. Lenau nemcsak kedélyéletének kiegyensúlyozatlansága miatt lett a „tűnődő világfájdalom", a meghasonlottság s a varázslatosan gazdag hangulat-költészet mestere *is*, nem pusztán azért, mert korán magával ragadta a század „zseni-betegségének" örvénye, amely végül el is nyelte, hanem főként azért, mert nem találta meg azt a tömegbázist, amelyre fiatalabb, nem osztrák-német származású és törekvésű pályatársai — sokak helyett utaljunk itt csak a legnagyobbra, Petőfire — rátaláltak. Ezért sem tudott oly gyorsan s oly természetes egyszerűséggel úrrá lenni a maga Felhő-korszakán, mint Petőfi, ezért élte át a reakciós romantikába áthajló német — főképpen a sváb — költészet felzaklató, mert az elmélyüléssel együtt ellentmondásra ingerlő válságait, s talált magára, legfontosabb politikai tárgyaira és eszméire: a Ziskában, az Albigensekben, a lengyel és főként a magyar változással összefüggő költeményekben. Nem lehet őt minősítő jelző nélkül sem osztrák, sem német költőnek nevezni. Kelet-európai jelenség volt, annak a még kiforratlan értelmiségnek a tagja, amely e térség legfontosabb változásait — nem utolsó sorban a nagyon is gyér polgárság helyett — előkészítette, megtervezte s a maga tömegbázisait mozgósítva részben kiharcolta. Mintha Lenin ennek a rétegnek már kiforrottabb változatát ismerve fogalmazta volna meg az értelmiségről vallott felfogását: „. . .éppen azért nevezik értelmiségnek, mert legtudatosabban, leghatározottabban és legpontosabban tükrözi vissza és fejezi ki az osztályérdekek és politikai csoportosulások fejlődését az egész társadalomban."

Hebbel azt vetette Leanu szemére, hogy nem képes a világot oly művészi fölénnyel szemlélni és ábrázolni, mint a weimari példa-költő. A két Faustot — Goetheét és Lenauét — valóban főként az különbözteti meg, ami az egyéni szabadság ún. fausti felsőbbrendűség-tudatát az elnyomott, bilincseit gyötrődve, lázadva hordozó moralista részvéttel teli igazságkeresésétől. Lenau amellett, hogy nagy költő, vívódó s végül is az igazságtevő változás erkölcsi fölényét hirdető forradalmár volt. Arisztokrata- és klérus-gyűlölete nem valamilyen ressentiment megnyilatkozása. Ezekben az osztályokban a hatalommal visszaélő rendszer támaszait és haszonélvezőit látta. A képen, melyet kora állapotáról festett, a tudós kutatás találhat elnagyolt részleteket: az egész igazságát azonban ezek nem tehetik kétségessé. Mint Petőfi, ő is a forradalom legfontosabb dolgairól beszélt, csak éppen hogy útja volt bonyolultabb, végzete tragikusabb. De — húsz évvel idősebben — végig kellett járnia Metternich Ausztriájának s csatolt részeinek pokolbugyrait. Hogy a mindig szülőhazájának

érzett-tudott Magyarországon a forradalom felé vezet az út, örömmel töltötte el, s úgy vélte, a szabadságharcban ő lehet békeszerző a magyarok és svábok közt. De mikor Petőfi már a világszabadságért vívott harcok végén, a cselekvő helytállás hőseként a legendába lépett át, Lenau körül az elboruló értelem végső árnyai sűrűsödtek kilábolhatatlanná.

Magyar tárgyú vagy ihletű verseit sajátságos kettősség jellemzi. Egyik sem keletkezett Magyarországon, de mindegyik a közvetlen élmény nyersebb vagy leszűrtebb forrásából táplálkozik: költői magasrendűségük mellett ezért is olyan eredetiek. Innen sajátos rokonságuk Petőfi, de a korai Arany költészetével is.

Tudjuk, hogy verseit először az az egzotizmus híresítette el, amely akkor már jó félszázada divatba hozta a „természethez való visszatérést", a romlatlan „derék bennszülött" mítoszát, s vele együtt a szűztiszta tájak bensőségét, meg a természet roppant színtereinek, a tengernek, a havasoknak s a pusztának hatalmát. A 18. és 19. század fordulójának utazói felfedezték, hogy ilyesmi Kelet-Európában is található; a politikai események, Napóleon hadjáratai s a nyomukban járó válságok, a dekabristák, jakobinusok perei, a lengyel meg a görög szabadságharcok s annyi más még: európai visszhangot adtak e terület politikai kérdéseinek is. A szentszövetség propagandája támogatta is ezt az egzotizmust, főként abban a békésen derűlátó formájában, ahogy ennek például Stifter adott szépírói formát. Mindezt ott kell tudnunk az olyanféle versek világhíre mögött, mint amilyen a Pusztai csárda a maga csodált vadságú, erejű és nyugalmú betyáraival, a Verbuválás, a magyar népzene, tánc, virtus robbanékony, forgószél-járta népi életképével. A népzene hatalma kivételes szerephez jut ebben a látomásban; ezért is mosódik egybe ott magyarság és cigányság, ezért lesz — Liszt zenéjétől még külön szárnyalást nyerve — olyan mindent elsöprő hatásúvá a Három cigány.

De már az ilyenfajta, főként gyermekkori élményekre visszanyúló darabokon van néhány olyan sajátos vonás, amely kiemeli Lenaut ennek az egzotizmusnak átlag költői közül. A szabadságért fegyvert fogó harcos nép legendája nála ismét új arculatot ölt. A Pusztai csárda betyárainak elviharzása után visszamaradó cigányok „Rákóczinak, a lázadónak" énekeit játsszák a költőnek. Ilyesmire gyúlnak ki a huszárok táncai is a Verbuválásban meg társaiban. A pusztai nép valamilyen mélyebb, igazabb magyar történelem hordozója lesz. Mintha tehát Arany Lenau nevében is írta volna, amit Petőfinek írt: „bizony nem a mai nemesség vére volt az, mely visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatatéren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlik. Az a vér szolgavérré sohasem szorulhatott; mai napig is dacol a zsarnoksággal; azért durva, nyakas, leigázhatatlan; de azért merész, őszinte és tiszta is."

A puszta tehát, amely végtelenségével, nádasaival, délibábjával és dérverte őszi kietlenségével nemegyszer a világ kicsinyességeitől elundorodott

nagy lélek menedéke volt, benépesedett: a világfájdalmas, magányos lélek szabadságának színteréből az egykor szabad nép szilaj szabadságvágyának színhelyévé lett. Ahogy a megvetett cigányból is először csak a társadalmi kötetlenség jelképe, de azután a sérelméért méltón bosszút álló szabad, embertársaival egyenrangú ember. Érdemes a Miska a Tisza mentén, a Három cigány, meg a Miska a Maros mentén erkölcsiségét ebben a tekintetben is összevetni. Akkoriban persze még nem tettek olyan nagy különbséget a verbunkos, a cigányzene meg a népdal közt, mint manapság, akadt műveltebb magyar, aki Pecsenyánszkit magyar Mozartnak nevezte — s tudjuk, mi volt erről Liszt véleménye. Lenaut aligha lehet felelőssé tenni a későbbi cigány-magyar azonosítás giccses közhelyeiért; számára a cigány felszabadítása kb. egyet jelentett a felszabadítandó magyar nép emberi jogainak kivívásával. Hogyan elmélyítette, a társadalmi valósághoz mennyivel közelebb hozta a betyárnak azt a huszáros-romantikus képét is, amely korai verseiben kibontakozott! A bakonyi betyár nem azért öl, mert ölni szép s élvezet, hanem azért, mert elnyomott, szegény. A politikai szemléletnek milyen kivételes fejlődését figyelhetjük meg, ha a Tisza-parti csárdában táncoló deli huszárok táncát a Tisza-parti csárdában táncoló parasztokéval vetjük össze! A magára ébredt harsogó tavaszban az öreg parasztok átveszik a fiatalok táncát, s járják, már zene nélkül is, csak vérük, emlékeik és vágyaik sugalmát követve, félelmetes erővel hajnalhasadtáig. Hogy mi volt Lenau véleménye — általános arisztokrata-gyűlöletén belül — a magyar feudális világról, végleges keménységgel mondta el a Kísértetben, a rablók lakta bagolyvárrá lett, átok sújtotta Beleznay-kastélyról szóló lírai balladájában.

Hogy költészetének emléke-hatása a nagyvilág — főként a német világ — területein elszegényedett, hogy a kiváló politikai költőből végül már csak a világfájdalom kivételesen zenei hangszerelésű, hangulat és nyelvművésze maradt meg, a germanisták és a német nacionalisták átminősítéseinek eredménye. Ők lassanként teljesen háttérbe szorították a költő magyar tárgyú s általában: forradalmi szellemű műveit. Magyarországon épp ebben őrizték meg hagyományát: tolmácsolói és értői közt a hazafias-lelkes dilettánsok után a Nyugat mindhárom nemzedékének kiváló költői ott vannak, a legigazabb monográfiát magyar tudós írta róla, s fontos műveinek legteljesebb modern antológiája magyarul jelent meg.

Tekintetes Akadémia! Tisztában vagyok vele, hogy előadásom vázlat; kérdés, javaslat, hozzászólás csupán olyan tárgyhoz, amelynek megnyugtató ábrázolása még a részletkutatások hosszú sorát igényli. De fontosnak gondoltam, hogy szóvá tegyem a kérdést. Az összehasonlító irodalomtudomány új felvirágzásának lehetünk tanúi: s e kibontakozásban hazánk jelentős szerepet vállalt. Komparatisztikán hosszú ideig irodalmi szövegek, motívumok összehasonlító vizsgálatát értették. A költői művek legfontosabb része azonban, aminek a szöveg csak hordozója: a látomás. Ezek a látomások táplálkoznak is

a valóságból, de önálló életre is kelnek s az emberi tudatokon át vissza is hatnak a valóságra. A három kiváló osztrák-német író, akiknek a magyarsággal való kapcsolatáról itt szó esett, a hazánkról és népünkről kialakult európai látomások különféle, de összefüggő változatát rögzítette vagy alakította ki. Pusztán szaktudományi tekintetből is fontos, hogy ismerjük az őket ért s tőlük kisugárzó hatások körülményeit. De azt gondolom, a nemzeti önismeret tágasabb látóhatárára figyelve sem közömbös tudnunk, mit, milyen történelmi és személyi hitellel mutat az a tükör, amelyet magyar kortársaik elé tartottak. A tükörképről nemzet és nép azonosság-tudatának, e tudat történelmileg-személyileg meghatározott, de kortól és személytől függetlenedő vonásai is leolvashatók. Az összehasonlító irodalomtörténetnek ezért is helyes a kutatás lehetőségeit ezeken a területeken megvizsgálnia.

KERESZTURY DEZSŐ TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGÁRÓL

1

Tudományos igényű munkáim bibliográfiai pontosságú teljes összeállítása — miután írásaim nagyobbik részét nem gyűjtöttem kötetekbe — túlságosan terjedelmes lenne. Meg kell elégednem a fő tárgykörök szerint elrendezett s legfontosabbnak vélt munkák felsorolásával.

2

Mindvégig főként az irodalom érdekelt: történelme, jelene, oktatása, a maga összetett sokrétűségében. Doktori munkám (részletei a Minerva 1928. évf.-ban) a nemzeti klasszicizmus esszé-irodalmával foglalkozott; első, tudományos folyóiratban (Irodalomtörténet 1929) megjelent szaktanulmányom a német irodalomtudománynak az 1920-as években uralkodó fő irányait ismertette. Elvi, elméleti és módszertani szakkérdésekről több mint félszáz dolgozatom jelent meg hazai és külföldi — főként német — folyóiratokban. A legfontosabbakat magábafoglaló kötetem „*A szépség haszna*" címmel jelent meg 1974-ben.

3

1928-tól 1936-ig a berlini Magyar Intézetben s az ottani tudományegyetemen tevékenykedtem; 1937—43-ig a Pester Lloyd szerkesztője voltam: ez meghatározta munkásságom második fő területét, a magyar és német művelődési kapcsolatok múltjának kutatását s jelenének szolgálatát. Az Ungarische Jahrbücher főmunkatársaként feladatom volt e terület teljes tudományos és szépirodalmi termésének folyamatos, bíráló ismertetése: ez 1928—36-ig évenként mintegy 200 könyv és tanulmány értékelő számbavételét s több terjedelmes összefoglaló vagy önálló tanulmány megírását kívánta meg. (Egyebek közt a XX. sz.-i magyar irodalmáról, a modern magyar irodalomtörténet standard-műveiről, szépirodalmunk olyan kimagasló alkotásairól, mint Babits Mihály összegyűjtött versei, Móricz Zsigmond Erdélye.) Ilyen munkákról írtam elemző bírálatokat német szakfolyóiratokba is; egyebek közt a Deutsche Literatur-Zeitung-ba. Idevágó munkásságomat a

Pester Lloyd kulturális rovatainak vezetőjeként is folytattam, s az elmúlt évtizedekben újrakezdtem. Könyv formában megjelent emlékei ennek a sokrétű tevékenységnek: *A német irodalom kincsesháza* (1941), *A német elbeszélés mesterei I—II.* (1954), *A német költészet kincsesháza I—V.* (1957), *W. v. d. Wogelweide* (1960). Német költők antológiája, 1963. Német nyelven 1937-ben jelent meg az *Ungarn* című s 1965-ben a *Festbelcuchtung auf dem Holzmarkt* című novellás gyűjtemény, bevezetéssel, magyarázatokkal. Az utóbbi években több Grillparzerrel, Madáchcsal, Katonával, Lenauval s elvi kérdésekkel foglalkozó tanulmányom jelent meg német szakfolyóiratokban (Maske und Kothurn, Lenau-Forum stb.).

4

Legfőbb munkaterületem mégis a magyar irodalom múltjának és jelenének vizsgálata. Ilyen irányú monografikus igényű vizsgálódásaim három fő területe a Batsányi János, Arany János meg a Nyugat-nemzedékek életét, pályáját és műveit feltáró kutatás. Tarnai Andorral együtt sajtó alá rendeztem *Batsányi János művei kritikai kiadásának* négy kötetét (1953—59-ig). Voinovits Géza halála után átvettem az *Arany kritikai kiadás* szerkesztését (eddig elkészült a VII—XIV. kötet). Elsőül készítettem el *Babits munkáinak két kötetes válogatását*. Mindhárom költőről s a Nyugat három nemzedékéhez tartozó írókról számos nagyobb tanulmányt is írtam, Aranyról először 1937-ben, azután 1952-ben, majd 1965-ben, végül 1972-ben írtam; két kötetre tervezett átfogó Arany-monográfiám első kötete 1965-ben jelent meg, a második készülőben van. Babitscsal, Adyval, Kosztolányival, Laczkó Gézával, Szerb Antallal, Halász Gáborral, Pap Károllyal, Radnóti Miklóssal s másokkal sok tanulmányban foglalkoztam; sok művüket rendeztem sajtó alá. Idevágó tanulmányaim válogatott darabjai eddig két kötetben jelentek meg: *Helyünk a világban* (1947), *Örökség* (1971). A kötetbe nem gyűjtöttek megtöltenének még kb. négy-öt komoly kötetet.

5

Részt vettem a Magyarország felmérését szolgáló szociográfiai kezdeményekben. Néhány elvi, módszertani jellegű tanulmány mellett — amelyekben főként a társadalmi, földrajzi és történelmi helyzet szépirodalmi kifejeződését, visszatükröződését vizsgáltam — két, inkább a tudományos ismeretterjesztést szolgáló munkám érdemel említést, mindkettő a Balatonról szól (1939, illetőleg 1959).

6

A tudományos ismeretterjesztést szolgálták főként azok az országos és helyi irodalmi kiállítások is, amelyeknek gyakorlatát és módszertanát nagyrészt magam alakítottam ki (ezekről a kérdésekről is több tanulmányt tettem közzé a Csillagban, az Irodalomtörténeti Közleményekben stb.); a legfontosabbak ezek közül a Jókai-, Balassi-, Csokonai-, Vörösmarty-, Arany-, Bartók-, Erkel-, Kodály-kiállítás. Ezeknek előkészítése közben sok ismeretlen adalékot és új összefüggést sikerült feltárnom. Könyv formában is megőrzött eredménye ennek a munkámnak: *A magyar irodalomtörténet és A magyar zenetörténet képeskönyve* (1957, ill. 1962), *Magyar opera és balett-szcenika* (1975). Ezek valójában hiteles, nem kis részben frissen feltárt vagy hozzáférhetővé tett dokumentumokból felépített összefoglaló ábrázolásai a szóban forgó területeknek.

7

Irodalom-bíráló feladataimhoz Berlinből való hazatérésem után egyre jelentősebb színibírálói, dráma- és színháztörténeti feladatok is járultak. Színibírálataimból, amelyeket mindig igyekeztem tudóshoz is méltó színvonalon tartani, s amelyek a kor jelentős folyóirataiban jelentek meg, s idevágó nagyobb tanulmányaimból (Sophokles, Shakespeare, Grillparzer, Schiller, Hauptmann, Katona, Madách, Bajor Gizi, Timár József stb.) a megrostált anyag is kitenne négy-öt kötetnyit, különösen ha a filmről szóló írásaimat is ideszámítom. Idesorolhatom talán Bartók Béláról, Kodály Zoltánról s néhány, a kor irodalmával termékeny kapcsolatban állt képzőművészről; Egry Józsefről, Bernáth Aurélról és Borsos Miklósról szóló esszéim. A magyar klasszikus drámai repertoár szegényességén kívántam segíteni, amikor alapos kor-, dráma- és stílustörténeti előkészületek alapján élő színpadra alkalmaztam Madách két művét: a Mózest és a Csák végnapjait.

8

Végül néhány szót műfordításaimról. Főként németből, de angolból és olaszból is fordítottam egy jókora kötetre való költeményt; Heinrich Mann Die kleine Stadt c. regényét: Goethe Egmont, Grillpazer Medea c. drámáját; ezekről tanulmányokat is írtam.

PÁNDI PÁL

IRODALOM ÉS NEMZETI TUDAT A REFORMKORBAN

(MEGJEGYZÉSEK EGY KAPCSOLAT TÖRTÉNETÉHEZ)*

I.

Aligha tekinthető véletlennek, hogy a marxisták nemcsak a felszabadulás után, hanem már a felszabadulás előtt is szívesen választották terepnek eszmei csatáikhoz a reformkort és 1848-at, a magyar történelem és irodalom Petőfihez és Aranyhoz felívelő korszakát. E korszak — szorosabban a 19. század második negyede — dinamikus történelmi és szellemi emelkedés alkotóelemeiként mutatja fel, klasszikusan, a magyarországi fejlődés erővonalait, sajátosságait. Nemcsak a fejlődés akadályai, a haladás fékei mutatkoztak meg tanulságosan e korszak képén, nemcsak az árnyak körvonalai rajzolódtak ki élesen ezekben az évtizedekben, hanem terjedtek és erősödtek ekkor a fények, hegemóniához jutottak azok az erők és értékek, amelyek a történelmi-társadalmi mozgást megértve, tartalmazva, változást készítettek elő és vittek véghez.

Ebben a korszakban világosan jelentkezett a politikai és művészi mozgalmakban az az igazság, hogy a nemzeti ügy az általános társadalmi haladás szerves része és sohasem attól független képződmény. És figyelmeztető erővel bizonyította ez a kor, hogy a progresszív eszmerendszerek önmagukat sterilizálják vagy csonkítják meg, ha és amennyiben nem veszik a maga fontosságának megfelelő figyelembe létezésük közvetlen történelmi közegét, a nemzetet. Ezért az áttekinthetőségéért is választották a reformkort demonstrációs és vitaterepnek a szocialisták már a század elejétől kezdve. Utóbb Révai József marxista tanulmányai irányították a figyelmet e korszakra,[1] s az ő munkásságának is szerepe volt abban, hogy 1945 után, különösen pedig az utóbbi két évtizedben oly termékenyen kutatták történészeink ezt a korszakot, gondolok például Andics Erzsébet, Arató Endre, Barta István, Kosáry Domokos, Mérei Gyula, Spira György, Trócsányi Zsolt, Varga János, Várkonyi Ágnes monográfiáira, vagy az irodalomtörténészi munka köréből — például — Fekete Sándor, Fenyő István, Sőtér István, Szauder József, Tóth Dezső és Waldapfel József könyveire, Barta János, Lukácsy Sándor, Martinkó András, Turóczi-Trostler József, Wéber Antal tanulmányaira. S gondolok a szóban forgó

* Székfoglaló előadás, elhangzott az MTA I. Osztályának 1974. április 29-én tartott felolvasó ülésén. (Ennek a szövegnek rövidített változata.)

[1] Kiemelkedik ezek közül Kölcseyről írott tanulmánya (1938), továbbá az ugyancsak 1938-ban, a 48-as forradalom és szabadságharc kilencvenedik évfordulójára írt Magyar szabadság—világszabadság.

témát elvileg és elméletileg kommentáló munkákra, többek között Molnár Erik, Mód Aladár, Király István, Pach Zsigmond Pál eszmefuttatásaira, vagy Illyés Gyula gondolatmozgató esszéire.

Az itt elmondandó megjegyzésekkel szeretném kiemelni — nem az ismeretlenségből, hanem a korszakra vonatkozó sokféle ismeret közül — a reformkor, különösen a korai szakasz nemzeti tudatának néhány olyan vonását, amely létében, lényegében érintette az irodalmat. A nemzetté válásnak és a nemzeti önállósulás törekvéseinek ebben a korai, öntudatosodó szakaszában a szépirodalom energikusan állította a középpontba a nemzeti ügyet, korszerűen, tehát nem hiányozhattak *ekkor* a nemzetszemléletből a nacionalista vonások sem. Nincs okunk megütközni ezen; a nacionalizmus a polgári nemzettéválás korszakában konstruktív funkciót tölt be, s a funkció progresszív jellegét felerősítette az európai reakció egyik fő támaszával, a Habsburg-házzal szemben kibontakozó nemzeti függetlenségi törekvés. Nacionalizmus és demokrácia, szélsőséges nemzeti indulat és világratekintő emberség nemcsak a lírai közegben jelentkezett együtt, hanem még a gondolatokat fogalmilag körvonalazó szövegekben is. Figyeljünk csak a kitűnő demokrata, Bölöni Farkas Sándor naplójának 1835-ben kelt részletére: „gyermek korom óta örökös vágyam, törekedésem, álmom, minden érzetem s gondolatom csak az volt, hogy e nemzet felemelkedjék. Utáltam minden privilégiumot, monopóliumot és megkülönböztetést . . . Tettel, szóval s írásaimban terjesztettem minden democratiai elvet. Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait. Vérzett szívem hazámbeli embertársaim egy részének rabszolgai nyomorán, mellettök harcoltam a feudalizmus ellen, s az egész nemzetet kivétel nélkül egyforma szabadnak óhajtottam. Hazám nyelvéért éltem, haltam, s azt, mások nyelve elnyomásával, hazámban uralkodóra emelni, egyetlenné tenni igyekeztem, s minden lakost szabad magyarrá lenni óhajtottam. Gyűlöltem a hideg cosmopolitizmust, mely a nemzetiségnek legnagyobb mételye . . . Kacagtam az uralkodás kegye és fénye után alacsonyul mászókat. Az emberiség legundokabb fajzatának tartottam a vallásos bigottokat, bármely felekezetből is legyenek . . .”[2] Bölöni Farkas Sándor szükségét sem érezte annak, hogy magyarázatot adjon a következetes demokratizmus és a szélsőséges nyelvi nacionalizmus békés együttéléséről. Ez a szemünkben oly rikító ellentét még a reformkor progresszív tudatában is harmonikus egységben jelentkezhetett. S ezt a lehetőséget legalábbis regisztrálnunk kell, hiszen — int Vasvári Pál a történeti gondolkodásra — „Ha a múlt századok férfiait új korszakunk magas elvei szerint bírálnók, le lenne törülve e századokról azoknak szelleme; a múlt kor meg lenne fosztva zománcától . . .”[3]

[2] Ld. Erdélyi Ritkaságok 11. k. (1943); újabban B. F. S. Naplója. (Kritérion 1971. Az előszót írta JANCSÓ ELEMÉR.)

[3] Ld. VASVÁRI PÁL: Történeti Névtár. Élet- és jellemrajzok. I-ső füzet. Pest 1848. — Magyar Mihály. „A nagy férfiak osztályzata” c. fejezetből vett idézet. Újabban: V. P. válogatott írásai. Szerkesztette és a bevezetést írta FEKETE SÁNDOR. Művelt Nép, 1956.

II.

A reformkorra azonban nemcsak az jellemző, hogy az emelkedő nemzet, az erősödő nemzeti öntudat a történelmi folyamat erejével, logikájával nyomja felszínre a nacionalista eszméket a közgondolkodásban.

A tények, az irodalom tényei a kép árnyalására kötelezneknek. Ismeretes, hogy Katona József a Tudományos Gyűjteményben, 1821-ben megjelent értekezésében — *Mi az oka, hogy Magyar Országban a Játékszíni költő mesterség lábra nem tud kapni?* — második akadályként a „nemzeti dicsekedés"-t jelölte meg. Régtől nőtt akadály ez, hiszen — írja Katona — a borzas őseinknek „hízelkedő dallosok egy merészebb nyúlból oroszlánt, egy fürge törpéből óriást alkottak". Így jött aztán a múlt „csak dicsekedő dallokban hozzánk". Az ilyen előzmények is hozzájárultak ahhoz, hogy „Most a játékban sem igen nézi azt a magyar, hogy mint van a *kidolgozás*, hanem: mint van a *morál?*" És ha a színpadon elhangzó „jeles mondások" „nemzetét érdeklik", a közönség „teli torokkal és botokkal való dörömbözéssel adja ki megelégedését". De Katona nemcsak azt kifogásolta, hogy „a dörömbözés . . . lesz az írónak útmutatója", hanem szélesebb körben tekint szét a teendőkről szólva: „A nézőt és olvasót is ízlésbe kell hozni, hogy nem mindig a *magyarok*! *mi magyarok*! a szép: ha ezeket fel nem leli is egy munkában, az még akkor is tökélletes lehet, midőn ezeknek hiánossága miatt ásít, elalszik rajta!"

Valószínű, hogy Kisfaludy Károly *A tatárok Magyarországon* című hangos-gyenge színművének sikere indította el Katonát e keserű gondolatmenetre. A nyomtatásban 1820-ban megjelent, színpadot még nem látott *Bánk bán* szerzőjének sérelemtől is élesített látása és hallása nemcsak egyetlen, szerencsétlen eset lényegére talált rá, hanem ráérzett egy érlelődő veszélyre. Rásejtett arra, hogy a történelmileg szükségszerűen lombosodó nemzeti öntudat olyan akusztikai viszonyok kialakításához *is* hozzájárulhat, amelyben a puszta nemzeti dicsekvés *is* felgyújtja a közvéleményt, függetlenül az irodalmi-művészi megalkotás minőségétől. Márpedig — ez Katona személyes sérelmen túlmutató aggodalma — ezzel a nemzeti irodalom, a magyar teátrum károsodik. Ekképpen aztán a nemzet is, hiszen igazi művészet helyett silány irodalmat szentesít a kontroll nélküli felbuzdulás; a közönség olcsó indulattal elégíti ki öntudatát, s nem az igazi művészet befogadásával mélyíti el azt.[4]

Felvethető a kérdés: nem a kazinczyánus felvilágosult szemlélet, a már Kisfaludy Sándor ellenében megpendített érvek utórezgéséről van-e itt szó? Vagy

[4] Ld. e kérdésről WALDAPFEL JÓZSEF: Katona József (é. n.); dramaturgiai hátteréről SOLT ANDOR: Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (Akadémiai Kiadó 1970); továbbá Nacionalizmus és színvonalsüllyedés c. írásomat (Élet és Irodalom. 1958. május), és TÓTH DEZSŐ: A polgári nacionalizmus kialakulása a magyar irodalomban c. tanulmányát (MTA I. Oszt. Közl. 1960). WALDAPFEL JÓZSEF mutat rá, hogy Katona történeti írásaiban és itt idézett értekezésében is együtt van jelen a magyarkodás kritikája és a szenvedélyes magyarság érzés. I. m. 165—167; 181—182.)

nem a provincializmusnak — amelynek korlátai között, Csokonai szavaival, „A szív az iccéig határozódik" — felvilágosult bírálata folytatódik-e Katona értekezésében? Nincs okunk kétségbe vonni a folytatás szellemi vonalát. Itt és ekkor, az 1820-as évek elején azonban már *új* helyzet *új* veszélyére figyelt fel a *Bánk bán* írója. S jóllehet ez a felfigyelés őrzi az egykori rendi ellenállás hangoskodó nacionalizmusának emlékét (mint ahogy a „dörömbözés" is őrzi a korábbi dörömbözés indulatát), arról volt már ekkor szó, hogy az élénkülő nemzeti eszmélés, a fokozódó nemzeti ellenállás légkörében — amelyet a megyei élet főkohói mellett a színházi tűzhelyek is gerjesztettek —, Katona — jelezzük egyelőre így — tartott attól, hogy szétválik vagy nem is forr össze a nemzeti gondolat, nemzeti szenvedély és a minőség követelménye, a művészi igény.

Egy egész korszak problémája ez, nemcsak Katona személyes ügye. Amikor Erdélyi János 1855-ben megjelent összefoglaló, nagy tanulmányában *(Egy századnegyed a magyar szépirodalomból)* az 1830—1855 közötti magyar drámai költészet bajait elemezte, „hamis ékszerek"-ként a színi költészetbe lopott korszerűségi tényezőkről szólva említette meg *a nemzetiség fonák felhasználását is.* „Becs nélküli tirádák, hamis önbálványozás pathetikus körmondatai, elbízottság felkiáltásai forottak elő utána" — írta volt Erdélyi János.

Erdélyi kitűnő tanulmányának több pontja is vitatható, a fogalmak differenciálását nem mindig végezte el kellő élességgel, s néhol így pozitív törekvések is árnyékba kerültek. Aligha kétséges, hogy hangsúlyainak megoszlására hatott a megírás ideje is. Nem előnyösen. Azt azonban bízvást kimondhatjuk, hogy ez az összefoglaló tanulmány a kor negatív jelenségeként emeli ki a színi költészetet torzító, az esztétikumtól elváló nacionalizmust. S hogy nemcsak a színi költészetben mutatkozó torzulásról volt szó (bár ebben a műfajban jelentkezett ez a leglátványosabban), s Erdélyinek nemcsak 1849 utáni észlelése ez, azt igazolhatják Vörösmartyról és Berzsenyiről írott tanulmányainak rokon eszméi az 1840-es évekből.

Íme: Katona 1821-ben megjelent, a korszakot megelőző nyilatkozata; íme: Erdélyi János 1855-ben, tehát a korszak lezárulása után megjelent nyilatkozata, s mily elgondolkoztató a hasonlóság e két állásfoglalás között, amelyeket csaknem három és fél évtized választ el egymástól. S benne egy alpesi magaslatú irodalmi korszak! Ez a kritikai igény úgyszólván végigkísérte a reformkor szellemi életét, *összefonódva a társadalmi haladás és nemzeti emelkedés törekvéseivel,* jól megkülönböztethetően a nemzetietlen-arisztokratikus kommentátorok vagy a sznobsággal tüntető szellemi arszlánok akadékoskodásától. Kisfaludy Károly, aki 1820-ban még azt írta Gaál Györgynek, hogy a *Stibor vajda* „tendentiája hadd pótolja, a mi nem jó benne", s azt a vallomását, hogy „a hazafiság tett költővé" — így kommentálta: „Darabjaim tetszettek, nem mintha nagy lélek szóllana belőlük, csak mert olyan charak-

terek vannak bennök, melyeket a magyar szeret . . .” — nos, az Aurórát megindító Kisfaludy Károly 1826-ban már epigrammáit publikálta *A tatárok Magyarországon*-ról és az *Ilká*-ról, s a *Kritikai jegyzetek*-ben élesen támadta azokat az írókat, „kik durvaságban erőt, hiú sallangokban hazafiságot keresve, a literatúra méltóságát lealacsonyítják . . .” S a maga korábbi drámaírói gyakorlatát is éri esztétikai mértéket sürgető gúnyos bírálata: „Minek a vitézt mint embert erejében s gyöngéjében s belső harcaiban festeni? az előítélet hatalmát, az indulat szökéseit, az embert szűk s terjedtebb körében mutatni? minek, végre az olvasót vagy nézőt tartalommal terhelni?” És szemléletének változását jelzi az a megjegyzése is, hogy „Hazafiságból valami munkát dicsérni annyi, mint a hazával elhitetni, hogy szebbre, jobbra számot nem tarthat.”

A *Zalán*t megíró, tehát a nemzeti gondolatot epikai csúcsra felvivő Vörösmarty 1826-ban Stettner Györgyhöz írott levelében marasztalta el Kisfaludy Sándor két drámáját, mondván, hogy azokban „az igen messze vitt hazafiúskodás szinte nem jól esik a legbuzgóbb magyarnak is. Tudod, szent érzés az; de nem kell vásárra vinnünk, s úton út félen üvöltenünk; hanem csak ott, hol hathatósabb rugói, vagy nevezetesebb következései lehetnek . . .” (1826. jan. 6.) S később, a Dramaturgiai Lapok-ban semmi kétséget sem hagy Vörösmarty afelől, hogy felfogása szerint *a nemzeti eszme a művészi közegben művészi kötelezettségű eszme*. Maga ez az igény sűrűn hangzik fel az 1830-as években a magyar színibírálat — egymással és Bajzával is gyakran vitában álló — első fórumain, a Honművészben, Társalkodóban, a Rajzolatokban, a Szemlélőben. Szót emelt a „hazapuffogatás” ellen Garay János is, aki jól látta, „mint tartja meg magát a művészet tekintetében gyengébb darab is, mihelyt a nemzettel rokonságban van, más sokkal művésziebbeknél, melyekben ez utóbbi hibázik” — anélkül azonban, hogy ebből határozott elvi-kritikai következtetésre jutott volna.[5] „Az újabb kritika, mely a Lessingek és Tieckek nyomain indulva, a művészséget szereti vizsgálni . . . Báthori Máriában ugyan sok helytelent s a művészi kerekdedséggel nem egyezőt talál” — írta Dugonics darabjáról 1836-ban, „de Dugonicsnak ereje s nemzetisége ezeknek jóformán súlyirányt tart s így Máriája még sokáig fog láttatni a színen”. Két év múlva azonban már így írt erről a műről Vörösmarty, mély megértéssel és félreérthetetlen művészi ízléssel: „Ezen mű a magyar színházra nézve úgy tekinthető, mint egy vízözön előtti maradvány, ha nem tagjainak óriássága, de bizonyosan azoknak esetlen összeállítása miatt . . . De evvel nem akarjuk a szegény Dugonics emlékét gyalázni; ő annyi tekintetben méltó tiszteletünkre s hálánkra, hogy neki minden írói gyarlóságot bízvást megbocsáthatunk. Ő egy meddő kornak nyújtott olvasnivalót: regényt és színdarabot, mind hazai tárgyút, s ha

[5] Garay János dramaturgiai írásai és színibírálatai a Honművész 1835—1836-os évfolyamaiban jelentek meg. Újra kiadva G. J. összes munkáinak 5. kötetében. S. a. r. Ferenczy József. 1887.

tán minden bírálaton alul állókat is; de melyek egy nemzedéket töltöttek el szomjával egy jobb, virágzóbb nemzet életnek . . ." Tehát Vörösmarty nem azért veti el a művészi kivitelt, mert a szomorújáték szerzője nemzeti szellemű. Éppen ellenkezőleg! Vörösmarty szeretné magasabbra, jelentősebbre emelni a nemzeti mértéket, s ezért tartja „minden bírálaton alul" állónak ezt a színművet. Csakúgy, mint a progresszív nemzeti törekvésekben már az 1830-as években is kimagasló szerepet játszó Kossuth Lajos, aki 1838. szeptember 27-én kelt levelében ezt írta börtönéből anyjának: „Általában arról, mennyire jó vagy nem jó a Drámának históriai mezőn forogni, én nem merek szólani . . . Ha jó, természetes, hogy a honi história mezején legjobb, miszerint a dráma nemcsak erénynek, hanem nemzeti erénynek legyen iskolája . . . de mégiscsak furcsa, hogy historico-dramaticus íróink ép úgy nem nélkülözhetik a pártütést és török háborút, mint a német opera az ördögöt. Meg lehet nem értek hozzá, de nekem úgy tetszik, a harcos históriai mezőre (kivévén a kiveendőket) leginkább azok sietnek, kik magokban nem éreznek teremtő phantasiát, s azt hiszik, ezt majd kipótolja a historia . . . Így szenvedett hajótörést sok talentum. Így Kisfaludink is Kemény Simonban stb. Ide Genie kell." S mindezt abban a levelében írta, amelyben ezt üzente: „Én egy szóban mondom ki, mellyet itt kívánnék, s ez a szó: Magyaregység."[6] Ami itt azt is jelenti, hogy a minőség, az elmélyülő történelemábrázolás igényét Kossuth a nemzeti érdekek szerves részeként tekintette.

Külön tanulmány témája lehetne Bajza felfogása az irodalom és nemzeti törekvés összefüggéséről. Ő, aki oly következetesen és érzékenyen küzdött az irodalom s különösen a színház nemzeti hivatásának teljesítéséért, aki az operavitában oly kategorikusan fejtette ki a művészet nemzeti sajátosságának elvét (1840. „Orosz bajok"), nem adta fel a művésziség, a minőség igényét a nemzeti törekvések sodrában. Jellemző, ahogy a Magyar Játékszíni Krónikában Szigligeti Rózsa című vígjátékát minősítette: „Magyar világ, magyar jellemekkel, nagy, részint hív másolata a kornak, melyből vétetett. S ez az, mi neki a többiek felett elsőséget ad. De ezen elsősége csak tartalmára nézve áll, mert drámai tekintetben hátrább van, mint Szigligeti előbbi műveinek jobbjai." (1841. febr. 11.) S amikor a „Krónikához" függesztett Végszóban (1843) törekvései igazolásaként emelte ki, hogy „színházunkban a nemzeti elem kezd mindenek közt túlnyomó lenni", akkor sem hagyja említetlenül, hogy az eredeti színművekbe „sok, nézőket csábító elem van keverve, mi nem a színmű belsejéből forrott ki", s „ilyesmitől meg kel idővel tisztulnia drámánknak". Ezt az elvet érvényesítette drámabírálataiban Jókai Mór, nemcsak a Jelenkor, hanem az Életképek hasábjain is, 1847-ben.[7]

[6] Közölve Kosáry Domokos: Kossuth fogsága (1943. Klny. a Magyarságtudomány II. évfolyamának 3—4. számából) c. munkájában.

[7] Találóan írta Jókai 1847. február 25-én: „Most volna itt az idő: használni az arannyal fizethetetlen körülményt, melly kínálva kínálkozik: hogy nemzetiségünk Szionjának örök alapjait rakjuk le a nép szívébe, most kellene meg feszített erővel

Ez az igény, persze, nem itt hangzott fel először az európai irodalomban. Megszületett ez már a lessingi realista törekvések körében. Lessing már 1758-ban azt írta, Gleim *Gránátosdalai*t bírálva, hogy „Der Patriot überschreyet den Dichter zusehr, und noch dazu so ein soldatischer Patriot, der sich auf Beschuldigungen stützet, die nichts weniger als erwiesen sind!" (A patrióta nagyon is túlharsogja a költőt, s ráadásul micsoda kardcsörtető patrióta, aki olyan vádaskodásokra épít, amelyek a legkevésbé sem bizonyítottak!) És elítélte Schiller is a színvonaltalan nacionalizmust, éppen nem ellentétben azzal, hogy ő hirdette messzehangzóan a színpad központi szerepét a nemzeti öntudat ébresztésében. És sűrűsödik ez a bírálat a Napóleon elleni német nemzeti ellenállás körülményei között, amely helyzet — mint Marxot idézve Lukács György jellemzi — „regenerálódásnak és reakciónak" a keveredése volt.[8]

Irodalmunkban sem csak színi költészetről volt szó az itt jelzett összefüggésben, hanem az egész literatúráról (sőt: a zenéről, képzőművészetről is!). Amikor Kölcsey *A nemzeti hagyományokról* értekezve, a „meg nem érdemlett polcról" leparancsolta a „vizenyős Gyöngyösi", szembe és elébe állítva az igazi Zrínyit, akkor ezzel a szellemi mozdulattal éppúgy a *haladás*, a *nemzet* és a művészi *minőség* konvergenciáját erősítette, mint alapvető tanulmányával Katona. És Dózsa-regénye előszavában — húsz év múltán — Eötvös József arra mutatott rá, hogy „Történeteket úgynevezett regényes modorban festeni mindenesetre könnyebb s néha háládatosabb is, miután az olvasók egy része a régi hősök szájából saját nézeteit szereti hallani . . ." És ezzel szembefordította azt az álláspontot, mely szerint „A történetek ismerete szövétnek, melyet, hogy biztosan haladjon, minden nemzetnek követnie kell: s nem lehet a költőnek feladata eltakarni a világot, melyet az jelen viszonyainkra terjeszthetne, vagy közévegyített idegen anyagokkal meghamisítani a forrást, melyből talán keserű, de mindig üdvös tanulságokat meríthetünk." Mint arra Sőtér István rámutatott, Eötvös itt a *történeti igazságot*, *valószínűséget* védve a *realista* művészet, a realista színvonal elvét fejtette ki. Ő védte valójában a művészi színvonalat, s nem a vele szembeforduló Obernyik Károly, aki Eötvös nézeteit elutasítva írta a Pesti Divatlapban, 1847-ben: „Isten őrizzen ily veszélyes és minden művészi szabadságot elfojtó tanoktól."[9]

---

rajta lennünk: hogy nemzeti színházunkat nemcsak mint *nemzeti*, hanem mint *művészeti* intézetet minden áron jelentékessé tegyük, közönségünk élveit s ez által közönségünket magát sokszorozzuk, hogy ne csak *hazafiság*, hanem *élvnyereség* legyen a főmotívum, miért színházunkat pártolni kell s hogy ne csupán a közorgánumok kötelességszerű buzgósága, hanem közönségünk elégültsége, lelkesülése szerezze számunkra meg a proselytákat s fogyassza az idegen elem tömegét." Jelenkor 1847. 16. sz. Újra kiadva J. M. Összes Művei kritikai kiadásában. Cikkek és beszédek. I. c. kötet. Összeállította és s. a. r. SZEKERES LÁSZLÓ. Akadémiai Kiadó 1965.

[8] Ld. LUKÁCS GYÖRGY: A történelmi regény. Hungária Kiadó. 11.

[9] Ld. SŐTÉR ISTVÁN: Eötvös József. Akadémiai Kiadó 1953. 236.

(Nincs terünk itt arra, hogy kitérjünk az 1840-es évek irodalmi harcaira köztük a tendencia-irodalom körül felhullámzó vitára. Meg kell azonban jegyeznünk azt, hogy olvashatunk Eötvöstől olyan mondatokat, gondolatokat, amelyek — ha történelmietlenül értelmezzük őket — a hangoskodó irányzatosság védpajzsaként is alkalmazhatók. *A falu jegyzőjé*ben például ezt írta Eötvös: „A költészet kedves játékká aljasul ha a kor nagy érdekeitől különválva nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik . . . a költőtől, ki nemes emberi cél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznek legdrágább, műve szépségét is feláldozná — tiszteletünket meg nem tagadhatjuk . . . megfeledkezünk gyengeségeiről, mert érezzük, hogy mi ellen a *kritikus* kifogásokat tehetne, azt az *embernek* bámulnia kell, hogy a könyvben nem szép mű, hanem *szép emberi tett* fekszik előttünk . . .” Ez a gondolatmenet azonban, bár nem tartalmazza tartalom és forma dialektikus egységének posztulátumát, a vita konkrét összefüggései között a kor fősodrától elválaszthatatlan realista színvonalat védi és követeli, az Eötvös és Petőfi által képviselt művészi magaslaton.)

Tehát nemcsak a színi költészet, hanem a *költészet* és a *regény* érdekében is kibontakoztak ekkor a valószínűség, a realista minőség igényei. Kétségtelen azonban, hogy — kiváltképp az 1820-as és 1830-as években — ez az igény leghevesebben a színi költészet terjedése nyomán jelentkezett. S nemcsak azért, mert itt jelentkezett a leghangosabban a „haza-puffogatás”, hanem azért is, elsősorban azért, mert a színházhoz egyre növekvő reményeket fűztek a nemzeti polgárosulás Schillertől is bátorított szellemi képviselői. E remények esztétikai érdekű lényegére is rávilágított Kölcsey 1826-ban, mondván, hogy „minden kétségen túl legegyenesb ösvény a játékszíni költésben nyílhatna meg”, melyen a költő „magát a nemzetiséggel jóltevő öszveérésbe” hozhatja. „A poézis minden nemei közt ez áll a közönséges életkörrel legegyenesb, s legkönnyebben érezhető összefüggésben.” Kölcsey szemei előtt egy olyan „való költői tartomány” megalkotása lebegett, „melyben a magosított nemzetiség tulajdon hazáját fellelné? az ő műveiben ölelkeznék a hősi szép kor a jelenvalóval, emberiség érzelme a hazafisággal . . .”

A lehetséges következtetésekből itt csak azt mondhatjuk el, hogy ez a nemzetieskedést kritizáló tendencia a nemzeti kérdést kétszeresen is előtérbe állító korszakban aligha legyinthető félre azzal a vélekedéssel, hogy a *főtendencia* meg nem értését tükrözi, tehát legfeljebb mellékhadszíntérről van itt szó. Ez a felfogás már csak azért sem fogadható el, mert miféle „mellékhadszíntér” az, amelyen a kor legjobb szellemei, kimagasló patriótái, a főtendencia klaszszikus képviselői vállalnak csatafeladatokat. De nem tekinthető mellékes kérdésnek az általuk érintett kritikai elv azért sem, mivel általános-elméleti és konkrét-gyakorlati szinten is igazolja önmagát. Ha azt mondjuk, hogy a nemzettéválás korában, a nemzeti függetlenségi törekvés feltételeinek érlelődési viszonyai közepette a nemzeti törekvés társadalmi tartalomtól, jellegtől füg-

getlen irányzat, akkor egyszerűen történelmietlenné degradáljuk-sterilizáljuk a *történeti* folyamatot. Ha viszont a maga történeti valóságában vizsgálom ezt a folyamatot, akkor érzékelnem kell, hogy a *nemzeti* elv és eszmény *nem mindentől függetlenül* jelentkezik és valósul meg, hanem a *konkrét társadalmi, osztályviszonyok* között. Tehát a nemzeti ügyért való konkrét kiállás mindig tartalmaz – kimondva vagy kimondatlanul — társadalmi jelentést, társadalmi tendenciát, s nem mindettől függetlenül nyilvánul meg.

Ebből aztán következik az is, hogy a nemzettéválás és nemzeti függetlenség irányában ható *szándékok* és a *megvalósítás* között feszültségek, ellentmondások támadnak, ha

először: a nemzeti szándék reakciós, visszahúzó, haladásellenes társadalmi eszmékkel párosul;

másodszor: ha a nemzeti törekvés a művészet közegében silányul, tartalmatlanul, külsődlegesen nyilvánul meg. Ha tehát az objektív történelmi szükségszerűségből kisarjadó nemzeti tendencia aláhanyatlik, lehervad a szubjektív képességhiány vagy felszínes-retrográd értelmezés szikesén. (Ehhez a gondolatmenethez később még visszatérünk.)

Ilyen körülmények között azok szolgálják az *igazi* nemzeti érdeket – mint Katona, Kölcsey, Vörösmarty, Bajza tette –, akik szót emelnek *a nemzeti ügy érdekében, a nemzeti eszme degradálása ellen.*

III.

A hazához és a nemzethez való kötődés változása, úgy is mondhatnánk: polgárosulása, nemcsak s nem is elsősorban az irodalmi nézetek síkján zajlott le. Megmutatkozott a változás a politikai-etikai eszmék szférájában is. Átalakult a nemzet fogalma, a nemesi nemzet feudális, rendi koncepcióját mindinkább háttérbe szorította a nyelvi nemzet eszméje, amely a nacionalista erőszakú magyarosításnak is biztatást jelentett. Egyidejűleg mind radikálisabban jelentkezett a polgári jogegyenlőséget kifejtő nemzetfelfogás, a nép nemzethez tartozásának követelését is tartalmazva. A paraszti demokrata Táncsics már a nemesi-polgári progresszió nemzet-értelmezésén is túllépett, ezt írván — például — 1847-ben: „Ez ország népessége 14 millió. Képtelenség nélkül nem mondhatni, hogy körülbelül 800.000 adómentes teszi a nemzetet, a többi 13.200.000 pedig semmi: ellenben megint képtelenség nélkül azt sem állíthatni, hogy a 13.200.000-ből álló szolganép teszi a nemzetet, holott törvényhozáshoz egy hangja sincs . . . Némelyek szokják mondani: A népet magunkhoz föl kell emelni, s így nemzet leszünk, — de a nemesség örvénybe süllyedt le, oda nem emelkedni többé, csak bukni lehet. — Paraszttestvéreim nem jogokat kérnek valakitől vagy az országgyűléstől, hanem csak azt követelik, hogy a kiváltságos osztály, önkénybül magára ruházott mentességéről lemondva, igazságos legyen:

ekkor a népnek minden jogai életbe lépnek s munkálkodni kezdenek, anélkül, hogy a privilégiált osztály kegyelmesen mondani méltóztatnék: Nép! íme én neked jogokat ajándékozok . . ."[10]

A nemzet-fogalom módosulása-változása szorosan összefügg a hazához és nemzethez való kötődés értelmezésének változásával. Széchenyi István 1830-ban megjelent *Hitel*-ének e tekintetben is kimagasló a jelentősége. A valóság megismerését, a valóságból kiinduló vizsgálati elveket állította ő a középpontba. Minden érzelem és fogadkozás próbakövének azt tekintette, miként viszonyul a szó és a tett az élethez, a valósághoz. A virágkorát élő hazai romantika közepette Széchenyi a valóság, a tények „kultuszát", a számok, adatok tiszteletét fejlesztette ki. Sokat vett ő át az utilitarista angol Benthamtől, de nem a valóságot szabta hozzá tanult közgazdasági tételekhez, hanem pályájának ezen az emelkedő szakaszán a valóságismeretben gyümölcsöztette közgazdasági tanulmányait. Szembefordult az önáltató illúziókkal, mert csak így tehetünk annak érdekében, hogy „az országban a mi hátra van, előre menjen". Ő mondta ki azt, hogy a kritikai hazaszeretet több, mint a kritikátlan-érzelmes rajongás, több a látó szeretet, mint a „vak szerelem". Ami éppenséggel nem zárta ki ekkor azt, hogy nacionalista motívumokat is beleszőjön fejtegetéseibe. Amelyek felrázó erejű állásfoglalást tartalmaztak.

„Ha anyaföldünk mocsárit, kopárságit említem s nem dicsérem: hazaszeretből ered – írta a továbbiakban Széchenyi –, mert inkább viruló kerteket kívánnék ott szemlélni, hol ma vadkacsa s vadlúd, vagy homok és por. — Ha előítéleteket megtámadni, balvélekedéseket gyengíteni, oszlatni s a tudatlanság sokszori büszke szavát nevetséges hanggá iparkodom változtatni: hazaszeretetből cselekszem, mert soha sem hihetem, hogy előítélet, balvélekedés s tudatlanság alapja lehessen egy nemzet előmenetelének s boldogságának . . ." És Széchenyi mondta ki, nem elsőként, de a legnagyobb hatással: „Sokan azt gondolják: Magyarország — *volt;* — én azt szeretném hinni: *lesz!*"

Közel áll ehhez a fiatal Kossuth felfogása a múlt, jelen és jövő kapcsolatáról. Az 1833-ban elkészült – Barta István által bemutatott — tanulmányában Kossuth nagy elismeréssel szólt a magyar törvényhozás múltjának az európai mezőnyből is kivillanó érdemeiről, majd így folytatta: „De én a múltnak vak imádója nem vagyok, áldom boldogító tetteit a hajdankor hőseinek, hajlandó vagyok mentegetni botlásaikat, de legörömestebb hagyom nyugodni a holtakat. Jelen és jövendő az emberi cselekvés mezeje, a múlt csak tapasztalást tanít. Nem osztozom regényes vágyaiban azoknak, kik a középkornak képzelt boldogsága után ásítanak, én mentsen Istent! kiáltok, s csak azért hivatkozom a rég elmúlt napokra, mivel a nemzeti charakternek oly jelenségeit

[10] Ld. Nép szava — isten szava c. röpiratát (1847). E mű „Nyomtatásban csupán 1848-ban jelent meg először, a szerző kiadásában" — tájékoztat Gerébb László jegyzete T. M. Válogatott írásai kiadásában (Táncsics Kiadó é. n.).

mutatják, melyeket a jövendő szép kifejlése zálogának elfogadni szívem igen hajlandó."[11] Széchenyi és Kossuth útjai párhuzamos, összehasonlító elemzésének részletes dokumentációval kellene rámutatni persze arra is, hogy e sorok nemcsak eszmei közelséget jeleznek Széchenyi és Kossuth között, hanem Kossuth szemléletének eltérését is a *Hitel* írójáétól, a középnemesi oppozícióban érlelődött felfogás és a kapitalizálódó nagybirtok eszmekörének különbségét.

De maradjunk egyelőre Széchenyinél. Az ő nézetei a magyarországi nagybirtok kapitalizálódásának gazdasági érdekeiből nőttek ki. Széchenyi polgárosító terveinek egyengették az utat. De jelentőségük, politikai hordozóenergiájuk többet is elbírt, mint azt a programot, amelyet Széchenyi kötött velük össze. Jellemző erre a helyzetre, hogy a Széchenyi *Hitel*-étől bátorított szépirodalom túllépett az ő koncepcióján, megőrizve egyben és művészileg realizálva a hazáról-nemzetről való gondolkodásnak azokat a normáit, irányelveit, amelyeket rendszerbe foglalt a *Hitel* s érdemileg konkretizált a *Világ* és a *Stádium.*

Ezen az úton lépett előre Wesselényi Miklós 1831-ben írt *Balítéletekről* című munkájában, amely 1833-ban jelent meg Lipcsében. Ihletett szavakkal írja le itt a honhoz fűző vonzalmat: „A vonszódások legerősbike közé tartozik a honhoz ragaszkodás. Mélyen van ez az emberi kebelbe vésve; az első eszmélés, s a gyermeki kor álom vegyített édes emlékezésével egybe szőve létez . . . Nem a kötelesség érzése, nem száraz okoskodás következése az, a mi honfinak hevíti vérét, szikráztatja szemeit s merész tettre lobbantja, midőn hazáját, felekezetét sértvebántva látja vagy képzeli . . ." S nem csökkenti Wesselényi az „első eszmélés" iránti megbecsülését azzal, hogy a jelenség tárgyilagos jellemzését adja: „Mint minden emberi erénynek, úgy ennek is eredeti tőgyökere az embernek csak érzéki, úgy szólván állati részében vagyon; – ennek még csak vad, de épen tenyésztő csemetéjébe oltatik a kötelesség hű érzésének szentsége . . . A hazafiúi kötelesség hű és munkás érzése emeli az erények első sorába azon természetes, állatokkal is közös édes érzést, a *honhoz vonszódást*, s így születik a *hazaszeretet.* E szerint a legtermészetesb, legédesebb érzelem lévén a honhoz ragaszkodás, szülőföldünk szeretete; s az erre épített, szent kötelességek tudásából jövő hazaszeretet, a legtöbb szépnek, s jónak lévén kútfeje, mely egyedül nemesíti az állati embert dicső erkölcsi valóvá . . ."[12]

Tehát a hazához való puszta vonzalomnál magasabb rendű az erre épülő, társadalmilag kiérlelt hazaszeretet, úgy is mondhatnánk: a nemzetben való tudatos, aktív jelenlét. Az a Wesselényi fejti ki ezt az eszmét, aki pontosan látta azt is, hogy a hazai állapotok túlzó, igazságtalan kritikusai gyakran tetszelegnek a felvilágosultság palástjában. „Igen kedvelt palástja ez a hazafi cselekvő kötelességek alól magokat feloldozni akaróknak . . ."[13] Világos itt

[11] Ld. Barta István: A fiatal Kossuth. Akadémiai Kiadó 1966. 212–216. old.
[12] B. Wesselényi Miklós: Balítéletekről. 115–116.
[13] Uo. 162.

a kettős elhatárolás: a liberális Wesselényi felemelte szavát azok ellen, akik a hazához való kötődést feltartóztatják a gyermeki, ösztönös vonzalom szintjén, s azok ellen is, akik felvilágosult palástban kerülik ki a valóságos feladatokat. (Más kérdés az, amire itt nem térünk ki, mikor és hol vonta meg a határt Wesselényi a szerinte érvényes, vállalt felvilágosodás és az ál-felvilágosodás között.)

Foglalkoztatta ez a gondolat Wesselényit az 1843-ban megjelent *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című munkájában is. A konkrét összefüggések közül kiemelve, de azok tendenciájával nem ellenkezve, egyetlen mozzanatot ismertetünk most. Azt fejtegeti itt – többek között – Wesselényi, hogy „Alkotmányhozi hívség, buzgóság, s jogokhozi ragaszkodás inkább az ész nemzetiséghezi vonzalom pedig inkább a szív szüleménye; azért amaz szilárd elszántságot s munkás kitűrést szül; de magasztos érzetet s tetteket, valamint túlzást, ábrándot, s tévedést is gyakrabban fog nemzetiség érzete idézni elő."[14] Ha nem a szavakat, hanem a Wesselényi által használt kifejezések lényegét tekintjük, akkor úgy értelmezhetjük az idézett sorokat, hogy a hazához fűző vonzalom elsősorban *érzelmi* természetű, viszont a nemzet életében, a nemzetet jelentő társadalmi képződményben való jelenlét elsősorban *értelmi* igényt támaszt. Ne vitatkozzunk most arról, hogy lehetséges-e dialektikusabban megfogalmazni e két kötődés összefüggését (meggyőződésem, hogy lehet), a lényeg az, hogy a dialektikusabb megfogalmazásnak is érzékeltetnie kell az érzelmet megőrző – történetileg, tehát osztályszempontból konkrét – értelem primátusát, a tudat és az öntudat irányítói felelősségét.

Az értelem, a felelősség primátusának eszméje nemcsak a 18. század felvilágosult íróinál jelentkezett, hanem tovább élt az a 19. században is. Nem utolsósorban a felvilágosodás eszméit továbbhullámoztató íróknál. Kölcsey 1816-ban már jó érzékkel tapintott rá a kérdések bonyolultságára, a nemzeti ügy felfogásának kényességére: „A patriotizmus, mint minden egyéb, ezer emberben, ezer modifikációt szenved. Egyik a korcsmát kastélynak nézi, másik a kastélyt is korcsmának. Mindenkinek szüksége van hidegebb vérű kalauzra." Ez az igény nem azt jelentette a kor progresszív szellemi sodrában, hogy egyféle elvont, élettelen, lélektelen racionalizmussal kívánták mellékösvényre szorítani a nemzeti ügyet, illetve a nemzeti érzelmeket. Éppen ellenkezőleg! A progresszív törekvésekből kihajtó értelem-pártiság (tehát nem az absztrakt racionalizmus!) a reformkori magyar közélet kimagasló egyéniségeinél jelentette a nemzeti ügy korszerű, igényt támasztó, munkára hívó értelmezését. Jelentette ekként a *többet*, s nem a *kevesebbet!* (Itt csak jelezni tudjuk, mert a „szív *vagy* ész", „érzelem *vagy* értelem" gyakran felhullámzó reformkori vitáira most nem térünk ki: ezekben a vitákban utólag sem lehet állást foglalni a puszta *szóhasználat* alapján; a szavaknak mindig a történelmi összefüggések között minősülő értelme döntheti csak el a szóhasználat jelentését.)

[14] Szózat . . . 41.

Wesselényi folytatta megkezdett gondolatmenetét, imponáló intellektuális következetességgel. „Nemzeti, bárminő buzgó s mélyen gyökerezett érzet mellett — írta a *Szózat*-ban —, hon, melyben az egésznek vagy egyeseknek jogai el vannak nyomva; mely értelmileg tesped, anyagilag sínlődik: sem nagy, sem boldog."[15] Ami legalábbis annak megsejtését tükrözi, hogy a társadalmilag (és nemcsak társadalmilag) megosztott nemzetben a puszta nemzeti érzés nem elegendő a „hibás institúciók", a „bitorlás" ellensúlyozására, felszámolásához. Tehát: az olyan érzelem, amely nem tükrözi annak a formációnak a heterogén voltát, amelyre irányul, hanem a maga homogén természetét vetíti rá érdeklődése tárgyára, még az olyan történelmi szakaszban is állandó korrekciót kíván, amelyben a nemzeti egység sürgetése elsősorban progresszív, Bécs ellen irányuló követelmény.

És Wesselényi félreérthetetlenül kimondta álláspontját arról is, hogy szerinte a „nemzetiség" nem „fő és egyedül cél", hanem „alárendelt cél és főeszköz".[16] A főcél szerinte a polgári álladalomban a „szellemi és anyagi jólét". A *Szózat* . . . korántsem olyan radikális mű, mint a *Balítéletekről* volt, s bár a Széchenyi—Kossuth-vitában a liberális Wesselényi állásfoglalása a Kossuthéhoz áll közel, gondolkodásának egyoldalúságai félreismerhetetlenül megmutatkoznak koncepciójában. Nem utolsósorban a szláv veszély túlértékelésében, a német veszély alábecsülésében. Ugyanakkor Wesselényi gondolatmenete itt olyan eszmékig nyomul előre, s ezek közül néhányat itt jellemezni próbáltunk, amelyek korlátozzák a nacionalizmusnak e virágkorában is kiütköző korlátait.

Az egész korszakra jellemző az a politikai-etikai eszkaláció, amelyet Wesselényi gondolatmenetében észlelünk. A hazához fűző ösztönös vonzalomnál több a nemzethez kötő tudatos kapcsolat; az előbbi még nem tartalmazza az utóbbit, az utóbbi tartalmazza az előbbit. Mindaz, amihez akaratától, munkájától, választásától függetlenül tartozik az ember, jelentős, meghatározó lehet az egyén számára. De ennél jelentősebb, értékesebb az, amivé az ember magát megteremti, munkájával, társadalmi feladatainak megvalósításával, közösségre figyelő öntudatával. A polgáriasultabb eszméket képviselő Bajza is felemelte szavát a tőlünk, akaratunktól, munkánktól független tényezők mitizálása ellen. *Nemzetiség és nyelv* címmel 1846-ban tartott akadémiai beszédében, amelynek szövege külföldön jelent meg az Ellenőr című ellenzéki zsebkönyvben (1847), pontos szavakkal fogalmazta meg a hazához való nagyigényű kötődés kritériumait. Többek között így: „Ama vágy: a nép sajátságait, miként azokat atyáinktól öröklöttük fentartani, előmozdítani és az unokákra hagyni, hogy azok is tökéletesítsék a törekvést, amaz örököt és szentet, mi minden népekkel és időkkel közös, egyénileg, miként egyedül lehetséges, megismerni, fentartani és képezni . . . személyünk és legdrágább birtokaink alárendelése

[15] Uo. 42.
[16] Uo. 42.

a közjónak: ez egyedül a hazaszeretet." S a következő mondatban nem kisebb határozottsággal határolja el magát Bajza attól, amit *nem* tart hazaszeretetnek: „Nem hazaszeretet ellenben, vagy csupán ösztönszerű, ama szokásérzelem, mely magát a hagyománykép nyert formáktól el nem szakaszthatja, mivel azokban kényelmeket lel, sem amaz állati puszta ragaszkodás a földhöz és göröngyhöz, melyre önakaratunk és tettünk nélkül, vakesetleg jutánk."

Létrejött tehát a reformkorban egy olyan helyzet, amelyben az objektív történelmi szükségszerűség igazolta az — akár a nacionalizmusig terjedő — nemzeti tudatot, tehát a nacionalizmust is. Ugyanakkor kezdtek kibontakozni olyan gazdasági-társadalmi-politikai érdekek és igények, szintén az objektív szükségszerűség erejével, amelyek a magát végső célként tételező nacionalista nemzetfelfogás korlátozása irányában hatottak. Nem a nemzeti törekvést korlátozta ez az újra-végiggondolása a haza, nemzet helyének, tartalmának s a hozzájuk való kötődésnek. A nemzeti törekvés érdekét az olyan nemzetietlen „emberiség"-koncepció keresztezte, amely „emberiséget" mondott, de „Habsburg-monarchiát" értett rajta. Sőt, nyíltan is hirdették: az összmonarchiába való beilleszkedés a nemzeti törekvésnél magasabbrendű elhelyezkedés. Továbbá az olyan hazafiasság korlátozta, sekélyesítette el a nemzeti törekvést, amely a hazához való tartozást a puszta adottságokhoz való érzelmi vonzódás színvonalán tartóztatta fel vagy rögzítette. Amikor a kor nagyjainak újtípusú gondolatai a hazáról, nemzetről előtérbe állították a munka, az önzetlenség, az értelem kritériumait tegyük hozzá: a polgárosulás diktálta kritériumokat , akkor nem a hazaszeretet érzelmi alapjai-tartalmai ellen léptek fel, hanem a hazaszeretet érzelmi alapokra való redukálása ellen.

Ez a tendencia az 1820-as években kezdett az új politikai körülmények között kibontakozni, felerősödött az 1830-as években, s folytatódott az 1840-es években, amikor virágjában volt a kossuthi nemzeti agitáció. Természetesen nem egyenletesen jelentkezett – még a legnagyobbaknál sem – ez a nemzetet és a patriotizmust magasabb, progresszív igények szerint értelmező és számonkérő gondolati munka. Még egyazon életművön belül is mutatkoztak hangsúlykülönbségek. Széchenyi *Kelet népé*ről írva (1841), s azzal Kossuth pártján polemizálva, Vörösmarty éles szavakkal kelt ki a hazaszeretetnek az értelemből való levezetése ellen, mivel az „honát százszor inkább szívben, mint észben találja". És Vörösmarty itt prózában is költőileg jellemezte a hazához való rendíthetetlen ragaszkodásnak a természetét, többek között ekként: „szeretjük a hont hegyeiért vagy síkjaiért, dicsősége vagy balesetei kíséretében, ragyogva, dicsőn vagy járomban nyögve, szeretjük, mert a miénk". S ugyanaz a Vörösmarty, aki látta, hogy a hazafiság lángját „tettleg táplálni kevéssé törekszünk, . . . kioltására, fájdalom, igenis elmések, míveltek, előkelők vagyunk", látta azt is, hogy e „szent láng"-ot azért is hanyagoljuk el, „mert néha üres szavak hangzanak mellette". S már az elemzésre, összefüggések feltárására sarkalló szemlélet nyilatkozik meg a 40-es

évek Vörösmarty-lírájában, nem utolsó sorban a *Gondolatok a könyvtárban* című költeményében. Ennek a nagy versnek a költői-gondolati magaslatát az határozza meg, hogy együtt, összefonódva jelentkezik itt két igazság, két felismerés: az, hogy „*Előttünk egy nemzetnek sorsa áll . . .*", s az is, hogy ez a nemzet, ez a nemzeti sors beágyazott az emberiségbe, összefügg azzal az egész világgal ,amelyben — s ebből is meríti mégis-hitét a költő — „*Egy újabb szellem kezd felküzdeni, — Egy új irány tör át a lelkeken: — A nyers fajokba tisztább érzeményt — S gyümölcsözőbb eszméket oltani.*"

Ismételjük meg, hogy az *értelem* primátusának nem a szó használata, hanem a *nemzet* és *haladás* valós összekapcsolása a kritériuma. Az 1840-es évek elején már nem az értelem nevében Kossuth ellen támadó Széchenyi képviselte a következetes haladást, hanem az *érzelmek* felpaskolásával, a szenvedélyek tűzgyújtásával vádolt Kossuth. Aki viszont úgy gondolkodott a hazáról, nemzetről, hogy felfogásában központi helyet foglalt el a korszerű haladás követelése, az értelem kormányzása. Arató Endre utalt Kossuth egy 1845-ben született írására, amely a „nemzeti érzelmek . . . szent sugalmá"-t hangsúlyozva, nem tartotta ettől idegennek a korszerű polgárosulás nemzet-képének — mondjuk így — racionális leírását: „a népek életében nem egy jelentékeny eszme van, melynek értelmezése ma már nem az, mint a mi századok előtt vala. Ez értelmezéseket a kor viszonyai határozzák meg. Ilyen eszme e szó is: *nemzet*. A ki e szót *nemzet* a XIX. század exigentiája szerint értelmezni akarja, lehetetlen meg nem győződnie, hogy azon nemzet ma már csak népfaj, s nem nemzet, mely a civilisatio önálló emeltyűinek nincs birtokában. Ezen emeltyűk közé tartoznak pedig mellőzhetetlenül *az önálló nemzeti kereskedés és a műipar*. E nélkül ma már Európában lehet gyarmat, lehet népfaj, de nemzet nem. *A magyar pedig nemzet akar lenni, nemzet a XIX. század kellékeinek értelmében.* Ezért jóslom én, s Valero gyárnok úr megemlítésénél veszek méltányos alkalmat jósolni, hogy az idő közel van, midőn a magyar tisztelni, becsülni, méltányolni fogja a gyárnok, a kereskedő érdemeit, mint *nemzeti* létre hatalmas tényezőit a fentebbi definitio értelmében."[17]

Íme, a szenvedélyes, az érzelmeket felkavaró Kossuth ésszerű, korszerű, polgárosító nézete a nemzetről. Nemzeti és antifeudális álláspont az övé. Egyszerre nemzeti *és* antifeudális. Életerős, korszerű álláspont, hiszen nem általában-elvontan-szólamosan nemzeti, *mert* antifeudális. És nem doktrinér módon, lombikban-gyártottan antifeudális, *mert* érzékenyen veszi figyelembe a polgárosítás nemzeti feltételeit, közegét. Ami nélkül — akkor és itt — nincs polgárosulás.

[17] KOSSUTH LAJOS: Selyemkelmegyártásról folytatás. Hetilap. 1845. 12. sz. Ld. K. L. Beszédei és írásai. 3. k. S. a. r. Kossuth Ferenc. (Ld. még ARATÓ ENDRE: A nemzet és haza fogalmának alakulása Magyarországon a felvilágosodástól a kiegyezésig. ELTE Évkönyve. 1966).

Zárjuk tehát ezt a gondolatsort azzal, hogy a nemzeti tudat, sőt nacionalizmus felerősödését a reformkorban követte — még ha nem is azonos intenzitással — olyan eszméknek a kibontakozása, amelyek korlátozták *is* a nacionalizmust. Mindkét kibontakozás s maga a korlátozás is a progresszió medrében zajlott le. Ez a termékeny kettősség sokoldalúan hatott az irodalomra, s egyik jelentős eleme a reformkori nagy fellendülésnek.

IV.

A hazáról és a nemzetről való gondolkodás *előrehaladása* a „magtól a héjig" érintette a nemzeti eszme irodalmi jelentkezéseit. Miközben a polgári *nemzettéválás* lendülete szárnyakat adott a romantikának, a nemzettéválás *polgári-társadalmi* tartalmai, konkrét történelmi feltételei folyamatosan a valóság szolgálatára kényszerítették a romantikus eszközöket. Nemcsak a kritikai követelményekben — az alkotóművészet oldalán is megnőtt a valószínűség, a valószerűség igénye. Ez a követelés megnyilvánult a nemzeti múlt reális bemutatásának sürgetésében; emlékezzünk csak Katona kemény szavaira, amelyekkel elítélte a „hízelkedő dallosok"-at; vagy emlékezzünk a *Balítéletekről* író Wesselényi Miklósra, aki megvetéssel utasította el az olyan írót, aki „meghatott érzelminket nem jóra edzi, hanem érzelgősséggé vékonyítja s tettre született emberből nyögdelő álmodozót csinál . . ." Nem utolsósorban a hízelgéssel, mely néhány írónknak — mond Wesselényi — „nemzetünkről s annak történeteiről" írott munkáiból kiárad. „Meg vagyok győződve, nincs művelődésünknek nagyobb mételye, előhaladásunknak nagyobb akadálya, mint hogy íróink annyit hízelkedtek nemzetünknek."[18] Azaz: megsértették a valóságot. Idézhetnénk Bajzát, Eötvöst, Erdélyi Jánost — a legjelentősebb elmék emeltek szót a nemzeti történelem, a múltábrázolás fellengzős torzításai ellen.

A realizmus igénye involválta az egyén, az egyes ember hazához-nemzethez fűződő érzelmi kapcsolatának a meghaladását, elmélyítését. Ez az igény villan fel Kölcseynél, már 1827-ben: „Emberek teszik a valóságos hazát, nem ez élet nélkül való halmok és térségek . . ."[19] A herderi hatás és a hazai

[18] Balítéletekről. XXIX.

[19] A magyar játékszín érdekében megfogalmazott felszólalás először 1833-ban jelent meg a Muzárionban, utóbb, 1840-ben, az első közléstől némileg eltérő szöveggel Kölcsey művei első gyűjteményes kiadásának második kötetében. Ezt a szókimondóbb szöveget közli Kölcsey Ferenc Összes műveinek SZAUDER JÓZSEFNÉ és SZAUDER JÓZSEF által sajtó alá rendezett kiadása (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960). A főszövegben idézett mondatot olyan összefüggésből emeltük ki, amely a magyar színház mellett érvel, mint a nyelvvel együtt a magyar nemzetiség fontos tényezője mellett, szembefordulva azzal a mentalitással, amely „lelkünknek elég emelődését" találja „az elavult jussokkal s újonnan vásárolt üres címekkel büszkélkedésben", s amely tűri, hogy „a magyar fővárosban idegen játékszínnek álljon ragyogó épület". Ugyanakkor, amikor Kölcsey jelzi, hogy az elavult jussok védelme, az üres címekkel való büszkélkedés, „a hegedülő

állapotok befolyása egyszerre érvényesül itt. Kölcsey ezzel arra is céloz, hogy a hazához való kötődésnek nem a maximuma, hanem a minimuma az az érzelmi szál, amely a tőlünk, cselekedeteinktől független táji környezethez, feltételekhez kapcsol.

A realizmus feltétele annak az életanyagnak, azoknak a valóságos meghatározóknak az alkotásba emelése, amelyekben és amelyek által megvalósul a hazához fűződő aktív kapcsolat, amelyben és amelyek által a haza-nemzet képe és a hozzá való kötődés egyszerre emelkedik ki a pusztán érzelmi halmazállapotból. A partikularitás meghaladása itt is az objektív valóságnak a megragadását feltételezi. Amíg tehát a partikularitás az ösztönös vonzalom, az érzelmi összetevő uralmát jelenti a hazához való kötődésben, addig a partikularitás meghaladása alkalmassá tesz a „kor nagy érdekei"-nek, mint a nemzethez fűződő kapcsolat legmagasabb pontjainak a művészi felfogására. Pontosabban: maga ez a felfogás a partikularitás meghaladása. Annak a folyamatnak művészi oldaláról van itt szó, amelyet Kölcsey a *Parainesis*-ben úgy jellemzett, hogy a hazáért való tett sikerének próbája „az emberiség elismert haladása". Ez tehát az igazi „magosított nemzetiség"! Amikor nem az illúziók, hanem a valóság szintje emelkedik, s *ez* az emelkedés teszi próbára, hívja próbára a haza ügyében nyilatkozót.

Az író és nemzet közötti kapcsolatnak tehát nem az egyén oldaláról kiinduló érzelmi szál a legfelső vonala, hanem ennek az érzelmi indítású kötődésnek értelmi kiteljesedése, megvalósulása a haza-nemzet társadalmilag nagyon is bonyolult közegében, „az emberiség elismert haladásá"-nak normái szerint. Ez a maximum. Ha pedig az alapvető érzelmi kötődés nem emel föl magasabb pontra, nem serkent az emelkedésre, hanem feltartóztat a vonzalom ösztönös szintjén, akkor a művészetben — az egyes költeményeken, jeleneteken túl — a haza-nemzet helyén csakis elvontságot mutat fel. S még akkor is, ha ez az elvontság topográfiailag nagyon is konkrétan (például szülőföld megjelölésében) nyilvánul meg; termeli a közhelyeket, szólamokat, az érzelmességet. Ellenben az alapvető érzelmi kötődés összekapcsolása az értelemmel (s itt nem valami osztály-mozgásoktól elvont és érzelmektől megfosztott „Értelemre" gondolunk), a személyiség működésbe lendítése a valóság közegében: egyrészt a puszta érzelmiség meghaladását s az elemző, értelmi

---

Bihari magyar nótája mellett tölt poharak" szilajkodva forgatása *és* a nemzeti kultúra iránti közömbösség ugyanannak a magatartásnak összefüggő, két oldalát *is* jelenthetik, továbbá amikor szót emel az „élet nélkül való halmok és térségek" valóságos hazaként történő felfogása ellen, akkor semmiképpen sem egy hagyományellenes, frivol-excentrikus pozícióból teszi ezt. — Ugyanebben az írásában olvassuk: „Szenvedések által meggyengültünk, de nem vesztettük el a régi nagyság emlékezetét. Fenn a bérceken nem látjuk-e mindennap őseink váraikat . . . Lenn a mezőkön nem ezerfelől tűnnek-e fel a halmok, melyek elhullott tanyáinkat takarják? Ez emlékeztető jelekre kényszeritem a tekintetes Rendeket, ne tekintsék hidegséggel a nemzetiség sorsával most inkább, mint valaha, összefüggő intézet felállhatását."

készség mozgósítását követeli, másrészt ezzel szoros összefüggésben a valóság hiteles ábrázolását teremtheti meg. A kötődés próbája az alkalmazás, a valóságban lezajló önmegvalósítás, és nem a kötődés érzelmi kezdete s az erről kiadott nyilatkozatok.

Ismételjük meg: a személyes érzelmi kapcsolat meghaladásán nem az érzelmi alap vagy tartalom kiiktatását értjük, még csak a „megszüntetve megőrzés" műveletét sem. Magyarázni sem szükséges itt, hogy a versben mindig is érvényesen jelentkeztek ennek az érzelmi kapcsolatnak a változatai; a líra műnemi természetéhez tartozik az érzelmi kötődés vallomásos központi helye. De ha már egy egész költői életmű produkálja azt, és *csak* azt, amit művészileg érvényesen mutathatnak fel az egyes költemények – tehát a hazához fűző kapcsolatot mint *csakis* érzelmi kötődést –, akkor egy redukált, az érzelmi viszonyulás szintjén megragadt kapcsolat művészi képéről, művészi konzekvenciáiról van szó. Petőfi a maga tájverseiben a hazához kapcsoló alapélmény érzelmi húrjait pendítette meg. De az alföldi táj lírai típussá növelése az esetlegességen, a tőle független adottságon való túlemelkedést jelenti, mégpedig úgy, hogy a tájtípus megőrzi az alapélmény érzelmi színezetét is, dinamikus lírai egészet teremtve a megőrzés és túlhaladás egységével.

Amikor a nemzet — Eötvöstől veszem a következő szavakat – nemcsak mozog, hanem halad is, akkor egyhamar nyilvánvalóvá lesz, hogy a partikularitás szétfeszítése, a teljesebb valóság megragadása a progresszív erők érdeke. Mint ahogyan ezt a reformkori irodalom tényei is bizonyítják. Nemcsak a nemzettől és a nemzethez való kötődésről alkotott fogalmak differenciálódtak a valóságos folyamatok hatására; differenciálódtak azok a nézetek is, amelyek az irodalom nemzetben, társadalomban elfoglalt helyét igyekeztek meghatározni. A reformkor változó és fejlődő szellemi tudatában mind határozottabban fogalmazódott meg az a felfogás, miszerint a nemzeti eszmélés hajtóereje vagy éppen legfőbb serkentője-kifejezője a költészet, a költészet főere pedig a nemzeti eszmélés. „A hazai vagy nemzeti érzést én a költői érzés próbamértékének tartom. Ez a legigazibb" — írta Szemere Pál 1833-ban Kölcseynek. Csak „nemzeti szellem biztosíthatja nemzetiségünket . . . s ki fogja tagadni, hogy ama szellem legszebb gyümölcsit csak művészet érlelheti; ha igaz, s tagadják bár . . . a művészetek tisztét leginkább a költészet teszi meg időnkben" — írta Hunfalvy Pál 1842-ben. S folytathatnánk az idézetek felsorolását, hosszan.

Ehelyett inkább azt jelezzük, hogy ennek az összefüggésnek másfajta értelmezése is megmutatkozott a reformkorban. Széchenyi például ezt írta a *Világ*-ban: „Én magyar hazámat igen fiatalnak tartom, s ifjúságának több nevezetes jelei közé számítom azt is, hogy arány nélkül több költői sajátság s tehetséggel bír, mely a képzelet forrásából fakad, mint az ítélet komolyabb tulajdonival, melyek inkább régibb nemzeteknél fejlődtek már ki . . ." Wesselényi pedig így vallott erről a *Balítéletekről*-ben: „Büszke vagyok nemzetem

néhány koszorús lantosira; elismérem, hogy lelkes hevök több nemes érzést gerjeszte, mint fonnyadt bölcselkedők mázsákat nyomó száraz köteteik; de éppen nem tartom dicsőségünknek, hogy csak költőink közt vagynak nemzetünk díszét eszközlő íróink. Nem tartom értelmi előrehaladottságunk jelének, hogy nyelvünkön megjelent s jelenő könyveknek kétharmada költői műv."[20] E gondolatoknak ha nem is közeli, de mindenképpen rokonelemeire ismerhetünk Kölcseynél, aki 1834-ben ezt írta Szemere Pálnak: „én inkább óhajtom, hogy a megyékben s országgyűléseken előítéletlen, szabadelvű, merész lelkű s nem ingó férfiak támadjanak, mint jó drámaírók. E népnek gyorsan jövő segédre van szüksége, hogy saját érdekei felől felvilágosíttassék." Három év, múlva pedig ezt írta barátjának: „Boldog haza közdolgaival bajlódni szép volna; de a mi hazai körülményeink lélekgyötrők. Azonban a sors tudja, mit készít! Ha süllyednünk kell, ám legyen! övé a hatalom. De vagynak példák, hogy nyomás adja az emelkedést s ennek meggondolása erőmet csüggedni nem engedi. Igenis Palim, én még elég erős vagyok, valami többet is tenni: mint dalt írni."

Az idézett gondolatok sora arról győz meg, hogy a reformkori progresszió vezető elméi már rásejtettek arra az igazságra, hogy a költészet nagysága nemcsak az egyenesvonalú, klasszikus fejlődés alapján bontakozhat ki, hanem a fiatalság, illetve a viszonylagos megkésettség, elmaradottság hatására is. A költészetnek ez az egyenlőtlen fejlődésben kibontakozó útja pedig nem követelhette azt, hogy a vers — helyzeti energiájának negatív okát-feltételét — a megkésettséget, hátramaradottságot támogassa a körülmények igazolásával, a múlt és jelen heroizálásával.

Új szemlélet kezd érvényesülni itt. A *régi* szembeállítása az *idegennel*, Béccsel egyre nyilvánvalóbban érezteti a szembeállítás látszatának és lényegének ellentmondását, azt ugyanis, hogy a *régi* mitizálása a konzervativizmus éltetése, ez pedig minden látszat és szubjektív szándék ellenére is akadályozza, hátráltatja az *idegen*, a Bécs elleni törekvéseket. Egyre nagyobb a hatóereje annak a felismerésnek az 1830-as években, hogy az *idegen* és a *régi* ellen egyszerre kell fellépni az *új* és a *nemzeti* összekapcsolásával. Jellemzőek a korra Péczely József Vörösmartyhoz írott sorai: „Vagyon szerentsém egynehány versel kedveskedni . . . Vajha ez is, a közönség azon része előtt, mely — igen hibáson hajlandó azt hinni, hogy mi itt *nem baráti a Nemzetinek, ellenségi az Ujjnak*, tsak az idegen; és a régi mellett buzgunk, újjabb bizonyság lenne az ellenkezőre!" (Debrecen, 1831. márc. 5.) Ez a szemlélet *is* alakítja a költészet funkciójáról formálódó álláspontokat, illetve az irodalom társadalmi-nemzeti helyzetéből származó következtetéseket. És Vörösmarty Költője az *Árpád ébredésé*ben már a múlthoz fűződő újjáértelmezett viszonyt, tehát az újjáértelmezett jelent fogalmazza meg:

[20] Balítéletekről. XXVIII.

Elaljasodtunk test s lélek szerint
Mi, nem hasonlók harcos őseinkhez,
Kik durva ésszel bár, a kor nyomától
El nem maradtak: mink levetkezénk
A harc fiát s fegyvertelen kezünk
Nem nyúla műhöz, könyvhöz; zsibbadott
Munkátlanúl, miglen más nemzetek,
A harcot sem feledve, béke által
S istenfiakhoz illő műveikkel
Lettek dicsővé a világ felett.

Majd Árpád ellenvetése után így folytatja a *Költő*, előleget adva a *Gondolatok a könyvtárban* eszméiből, felvillantva a Prometheus-szimbólumot:

S ez élet álom volt, melyben silány
Rossz nemzedék kérődzék ősei
Nagy tettein s fő érdemül bitorlá
Mások felett, hogy kiktől származott
S oly mélyen elfajúlt, dicsőek voltanak
Oh, fejedelem, mi újra éledünk,
Buzogva küzdünk egy jobb életért,
Nem látva, nem segítve senkitől,
S bár kis sikerrel, mégsem csüggedezve;
De hőseink nem vérben fürdenek:
Ölelni készek embertársokat
És tűrni mindent szent hazájokért.
Köztünk is fenn van még Prometheus,
Kinek szivét az űldöző kajánság
Kányái marják, mert szelid vala
Embernek nézni embertársait
S ő óriási fájdalmában is
Oly törhetetlen most, mint valaha.
Oh, hála, szent ős, hogy közénk jövél:
Felbátorodva új pályát nyitunk,
Élet- s halálban hívek nagy nevedhez.

Összefüggő jelenségsornak lehetünk itt tanúi. A nacionalizmus érvényesülésének a fejlődést előrevivő szakaszában egyre mélyebbre hatolva jelentkeznek — mint már említettük — a nacionalizmust fékező, a nacionalizmust a valóságos haladással kontaktusba kényszerítő erők, felismerések. A korszak általános gondolati sodrában s ezen belül az irodalomról kialakuló nézetekben is megmutatkozott ez a tendencia. Nemcsak az ízléssértő színházi megnyilatkozások bírálatában, hanem a realizmus követelményének kibontakoztatásában, a költészet funkciójának a hátramaradottság mitizálásával szembefor-

duló antikonzervatív, progresszív — és nem hagyományellenes! — értelmezésében.[21] Közvetve és közvetlenül is: a nemzet többségének érdekei szerint. Ezen a gondolatsoron továbbhaladva kell felvetnünk egy problémát.

V.

Ismeretes, hogy a marxizmus a nemzetet történeti kategóriának tekinti, olyan képződménynek, amelynek mind a kifejlődése, mind történelmi-távoli integrálódása egyetemesebb közösségbe a társadalmi fejlődés (és nem visszafejlődés) következménye, ténye. Mint a nemzeti kifejlődést tükröző ideológia, jellegénél fogva természetesen a nacionalizmus is történeti kategória. Nem mindig volt és nem mindig lesz. Amíg azonban a nemzet létezése minden fázisában objektív történelmi-társadalmi szükségszerűség, a nacionalizmus létezésének nem minden szakaszán tükröz objektív szükségszerűséget. A nacionalizmus a nemzettéválás korszakában konstruktív szerepet tölt be, a kifejlődött burzsoázia uralmi viszonyai között általában reakciós, konzervatív funkciót teljesít. Az elmondottakkal függ össze az, hogy a polgári nemzettéválás korának irodalmában, kiváltképp ahol — mint Magyarországon — ez a folyamat egy-fázisban zajlott le a nemzeti függetlenségi törekvések érlelődésével, a legmagasabb művészi színvonalon is mutatkoznak nacionalista vonások, s ezek esztétikailag harmonikusan vehetnek részt a műegészben. Emlékezzünk Vörösmarty vagy Petőfi lírájának nacionalista mozzanataira.

A nacionalizmusnak ezt a természetét, némely nacionalista vonások esztétikai harmonizálóképességét e korszak literatúrájában mindig is számontartotta a szakirodalom. Foglalkoznunk kell azonban ezzel összefüggésben egy másik jelenséggel is. Lenin 1913-ban, *Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéssel kapcsolatban* c. írásában arra mutatott rá, hogy „*A fejlődő kapitalizmus a nemzeti kérdésben két történelmi tendenciát ismer. Az első: a nemzeti élet és a nemzeti mozgalmak ébredése, harc minden elnyomás ellen, nemzeti államok alakítása. A második: a nemzetek közti különféle kapcsolatok kifejlődése és élénkülése, a nemzeti válaszfalak ledöntése, a tőke, általában a gazdasági élet, a politika, a tudomány stb. nemzetközi egységének megteremtése. Mindkét tendencia a kapitalizmus egyetemes törvénye. Az előbbi a kapitalista fejlődés kezdetén domi-*

[21] Jelen-értelmezésünktől nem függetleníthető centrális kérdése vetődik fel itt a múlt, magyar történelem, irodalom értelmezésének. Lukács György mutatott rá arra, hogy „Az 1848-tól 1945-ig terjedő korszakot kétféle lecsúszás jellemzi a szabadságharcban elért magaslatról. Mindenekelőtt visszamaradottságunk fetisizált dicsőítése . . .” Ez az észrevétel vezeti el a másik kérdéshez, az eddigi haladásfogalmak bírálatához. S itt írja: „A mérték csak az lehet: hogyan és miben látják a magyar visszamaradottságot, hogyan akarnak változtatni rajta. Itt ismét felmerül Petőfi, Ady és József Attila központi helye, akik a magyar visszamaradottságot társadalmi gyökereinek forradalmi kipusztításával akarták megszüntetni.” (Elnöki székfoglaló beszéd. It 1949. 1. sz.) Nos, itt arra utalhatunk, hogy a főszövegben jelzett gondolati törekvés mindinkább előrenyomult a visszamaradás okainak feltárásáig, s bár nem érte el, de a maga módján előkészítette a „magyar visszamaradottság” társadalmi okainak következetes feltárását és forradalmi kipusztítását.

nál, az utóbbi az érett, a szocialista társadalommá való átalakulás felé haladó kapitalizmusra jellemző." Szükségtelen itt idézni a Kommunista Kiáltványt s más klasszikus szövegeket, amelyek egyértelműen bizonyítják, hogy *ez a második tendencia a 19. század első felében már mozgásban volt, s tükröződéseként egyre szélesebb körben jelentkeztek a nemzetköziség, az emberiségre kiterjeszkedő gondolkodás változatai.* Alapjában véve polgári indítékú folyamatról van itt szó, s ezen mit sem változtat az a tény, hogy a 19. század elejétől kibontakozó új-szociális ideológiák — ha ellentmondásosan is — már túlmutatnak a burzsoázián. És a kialakuló munkásmozgalom kezdeti szakaszán megjelennek a kezdeti szakasznak megfelelő internacionalista törekvések, s az 1840-es évekből már a marxi internacionalizmus klasszikus dokumentumait ismerjük.

De maradjunk most annak a kapitalista tendenciának az ideológiai vetületénél, amelyet Lenin másodikként jellemzett. A 18. század második s a 19. század első felében már nemcsak a fejlettebb polgári országok irodalmában, s általánosabban: ideológiájában jelentkeztek mind sűrűbben az emberiség-méretű eszmék, hanem jelentkeztek azok a fejlődésben hátramaradott országokban is. Például Magyarországon, ahol — mint ez köztudott — az emberiségben való gondolkodás igénye nemcsak a felvilágosodás irodalmában tört előre, amelynek legnagyobb költője és lángoló patriótája keserű-büszkén nevezte magát „egy nádas-házba szorult kozmopolitá"-nak. Jelentkezett az emberiségre tekintő figyelem a középnemesi polgárosulás és a centralista polgári demokratizmus klasszikus irodalmában is, és — mutatis mutandis — megvalósult ez az igény a magyar lírának Petőfi-képviselte magaslatán, immár a forradalmi demokrácia közegében.

A nemzetek egymáshoz való közeledését a reformkori progresszió is tudatába, sőt öntudatába emelte. Jelen van ez a gondolat már a *Hitel*-t író Széchenyi világában, ott Wesselényi *Balítéletekről* írott munkájában. A *Zalán* és a *Csongor és Tünde* költője az 1830-as évek elején már „a haza s emberiség" jelszavát foglalja versbe. Wesselényi nemcsak azt vette észre, hogy „A kereskedés most már oly világszerte uralt hatalmasság, melynek minden nemzet s az uralkodások minden neme egy iránt hódol. Ennek életmíve a nemzetek közti közösülés; folytatása elkerülhetetlenné teszi, hogy minden országból sokan menjenek külföldre; onnan pedig nem csak portékák, hanem tudósítások, képzetek, gondolatok s mind ezekkel bővelkedő emberek jőnek. — Az újságlevelek, a múlt századnak előbb csak kisded, de folytában nevekedett s jelen századunkban óriássá nőtt szülöttei ma már az emberek első szükségei közé tartozó tárgyakká váltak . . ."[22] „A kereskedelemnek — bár nem a legnemesebb indítékokból — egyesíteni s nem szétválasztani kell az embereket" — írta volt Herder, ráérezve a folyamat ellentmondásos jellegére is.[23]

[22] Balítéletekről. 277.

[23] Herderről ld. Robert Reinhold Ergang: Herder and the foundations of German nationalism. (Columbia University Press, 1931); Sturm und Drang (Berlin, 1964). Továbbá: Hans Kohn: The idea of nationalism. New York 1956.

Wesselényi eljutott a *Balítéletekről* gondolati lépcsőin addig a klasszikusan liberális, de filozófiailag a polgárságon is túlmutató felismerésig, hogy „azon mondás 'legyünk szegények de szabadok' csak ott állhatott, hol egy kis társaság szűk határai közt minden idegen befolyást — attól távol tartózkodván — magától eltávoztathatott: midőn más nemzetektől külön válva nem volt kénytelen másokkal lelki erőre s míveltségre megmérkőzni . . . — Azon hajdani korban, midőn a föld még kevéssé népes kiterjedésén egy egy nemzet mint különvált sziget a nagy tengeren emelkedett ki a míveletlen pusztaságból, akkor a nemzetek ama legelső csecsemős állapotjokban talán összefért a nemzet szabadságával annak szegénysége. De most, midőn az emberi nem legtávolabb, legkülönbözőbb nemzetei is olly sok egybekötésben vannak . . . midőn mindenek közt a tudományok, ismeretek s kereskedés egy rokonító kötést, egy szét nem téphető láncot fűz; — most a míveltség vezet értékre, ez hatalomra, s a hatalom szabadságra. A mely nemzet tudatlan, durva, bárdolatlan, az szegény is: a szegény gyenge, s a gyenge szolga, zsákmánya a hatalmasnak."[24]

Nem áll messze Wesselényi gondolataitól a fiatal Kossuth fentebb már idézett munkájának eszméje: „A magyarnak nemzeti eredetisége, charaktere, erkölcsi különösségei, de honjának természeti s politicai helyzete is okozák — írta Kossuth —, hogy a századnak ezen lelke később s lassúbb erővel hatott bé határain, melyek ügyes féltékenységgel őriztetve őtet sok tekintetben elszigetelik Európa népeitől. De az ember mindenütt ugyanazon egy, a társaság célját sem az éjszaki szélesség, sem a nyugati hosszúság fokai nem változtatják, s azért *kábultság volna hinni, hogy midőn a természeti s erkölcsi világban minden örök mozgásban izog, csak egyedül a magyar nép fog örökkön veszteglení* némelyeknek kedvökért, kiket nevezni szükségtelen."[25]

Wesselényi gondolatsora jellegzetesen liberális megközelítése a szabadság és jólét összefüggésének. A műveltség szerepének ilyetén való kiemelése jól ismert vonása a reformkori progresszió ama korai hullámának, amelyet Széchenyi és Wesselényi neve jelöl. A műveltség fontossága természetesen nem csökken azzal, ha az elnyomó hatalom megdöntésének reális menetrendje határozza meg szerepét, jelentőségét. Mint ahogy nem a *szegénység* idealizálása történik akkor, amikor Petőfi *A farkasok dalá*ban a szabad szegénység állapotát állítja szembe a rabság védettségével, a kutyai viszonylagos jóléttel. Ez a *lírai* ellentétpár a *szabadság* és nem a szegénység apoteózisa. A szabadságért kibontakozó küzdelem körülményei között. Ez a verspár 1847 januárjában született. Petőfi verseinek kiadásában a két „dal" előtt a *Palota és kunyhót*, utánuk pedig *A XIX. század költőit* olvashatjuk, amelynek strófájában a bőség, jog és szellem egyenlőségében jelöli meg a költő az emberi haladás célját. Egyébként a radikális fiatalok körében dinamikus gyűlölet, nem hal-

[24] Balítéletekről. 113—114.
[25] Kossuth szövegét ld. Barta i. m. 212—213.

ványuló kritikai szemlélet munkált a paloták fénye-uraskodása ellen; keményen bírálták a fényűzést, az úri jólét jelenségeit. De többségük nem aszkétikus-puritán módon, hanem az életörömet vállaló-hirdető puritánság alapjáról. Tehát nem a visszafelé húzó nosztalgiák mozgósításával, hanem a haladás, a fejlődés jegyében nyilatkozva. Petőfi sem azért írta le híres axiómáját — „Oh szent a szalmakunyhók küszöbe!" —, mert szalmakunyhókban akarta tartani a népet, hanem azért, hogy előrehaladásra biztassa a kunyhókból érkezőket azon az úton, amely szabadsághoz és bőséghez vezet, azaz *ki a kunyhókból*.[26]

De térjünk vissza Wesselényihez s az ő gondolatmenetében is ahhoz a felismeréshez, hogy közelebb kerültek egymáshoz a nemzetek, „kisebb lett" a világ.

Éppen a haladás kimagasló képviselőinél figyelhetjük meg azt a gondolati törekvést, amely a „nemzet *vagy* emberiség" hamis dilemmája helyett *nemzet és emberiség valóságos összefüggéseinek* gyakorlati vagy fogalmi rögzítésére törekszik. A nemzetet zárójelek közé helyező emberiség-gondolat „hideg cosmopolitismus", amely nélkülözi a valóság melegét, elevenségét. De tisztában kell lennünk azzal, hogy a világméretű szemlélet ebben a korban nemcsak „hideg cosmopolitismust" jelent, hanem a *valóságos* nemzetek közti folyamatok *valóságos* gondolati tükröződéseit. A nemzeti lét valóság, amelynek körülményei és feltételei a nemzetnél szélesebb összefüggésekhez csatlakoznak. A nemzeten belülről kifejlő törekvések és energiák történelmi értelemben csakis akkor érvényesülhetnek, ha a világ- vagy kontinentális összefüggéseket értve és velük áramköri kapcsolatban fejtik ki magukat. Ez a törvény hat — a kor társadalmi feltételei szerint — a kapitalizmus korai szakaszán is, együtt a nemzettéválás, nemzeti önállóság domináló tendenciáival. Kossuth, aki a 40-es években a nemzeti tendencia reprezentánsa, vezérképviselője volt, aki sűrűn fejtett ki elutasító vagy szkeptikus nézeteket a

[26] Emeljük ki a reformkor gazdag fényűzés-irodalmából az új, radikalizálódó törekvésekben jelentkező szemléletet világosan kifejező Jancsovics Pál cikkét (A fényűzés), amely az Életképek 1847. április 24-i számában jelent meg. Jancsovics kemény szavakkal mondja ki: „Magyarjaink, kivált azok, a kik magyarul nem tudnak, tudni nem akarnak, vagy beszélni pirulnak, — azok, kiknek számára e földön kívül is van hely: oh! ezekre olly szépen illik a fényűzés vádja! . . . Fájdalom! hogy a divatkórság, ezen oktalan majom, olly roppant győzelmet vív ki az egyszerűség szerény köntösét a tündökölni vágyás lepkeszárnyaival fölcserélő emberiségen! — Csillogni, ragyogni, ez a kor jelszava, s nem csoda, hisz a pótszerek kelendőségét a lényeg hiánya idézi elő s biztosítja, csakhogy a jellem árnyékát semmiféle külfény nem derítheti fel s az erkölcsi süllyedést elpalástolni lehetetlen." Ezt a szigorú kritikát nagyon biztos elvi alapról gyakorolja, mondván: „. . . . a tehetséget felül nem múló ékeskedést a kor igényei tisztán igazolják. Mert valamint örvendetes annak szemlélése, a művészet és műipar minden ágazata milly óriási létekkel halad a tökély felé: úgy nem tagadhatni, hogy a fényűzés a műipar kifejlődésének hatalmas emeltyűjeül szolgál. És valamint bizonyos, hogy az emberiség naponta nagyobb elfoglalásokat tesz a művelődés és polgárosodás országában: épen nincs helyén megütközni azon, hogy a felvilágosult század igényeihez képest, az avit formák helyett korszerűbb és csinosabb alakot ölt fel magára a köz- és családi élet. Utópiai álom volna a hajdani igénytelen egyszerűséget visszaohajtani; s midőn a korszellem rohanó árja feltartóztatást nem szenved, okszerű szabályozásnak köteles hódolni."

kozmopolitizmusról, a kontinentális vagy világméretű tendenciákat, összefüggéseket ismerve és értve tette ezt. Ő annak tudatában állt a magyar védegyleti politika és védvámrendszer pártjára, hogy felismerte a világot átfogó szabadkereskedelmi irányzat jelentőségét. De a *hazai* viszonyok között ezt *akkor* nem tartotta a magyar nemzeti érdekekkel összeegyeztethetőnek. Ő ismerte az iparosítás világszerte mutatkozó árnyoldalait is, s ennek tudatában a nemzet létkérdésének tartotta az iparfejlesztést. S az európai helyzetet áttekintve vallotta, hogy nem a gyár a proletariátus helyzetének, a pauperizmusnak az oka. S a nemzeti törekvés reprezentánsa azt vallotta, hogy —egy 1842-ben, a Pesti Hírlapban megjelent cikkéből idézünk — „az emberiség előrehaladásának végtelen ösvényén elkövetkezendik azon stádium is, midőn egyes nagy gyár-vállalkozók helyére a kézmunkás-osztályok filléreire alapulandó egyesületi szellem lépend, melynek segítségével gyármunkás ép úgy, mint hajdan a kézműves, magának dolgozandik . . .”[27]

Ezek a felismerések részt vesznek az irodalom formálásában is. Nemcsak arról beszélhetünk itt, hogy íróink java ismeri és terjeszti, sőt alkalmazza az európai filozófiai iskolák eszméit, nemcsak arra utalhatunk, hogy jelentősen gazdagodik ekkor a magyar utazási irodalom, s nemcsak arra gondolunk, hogy műalkotásokban is mind gyakrabban jelentkeznek az emberiség méreteit és minőségét érintő gondolatok; elég itt hivatkozni a korabeli magyar gondolati költészet javára, vagy a *Csongor és Tündé*re. A filozófiai, történelemfilozófiai eszmélkedés önmagában még nem jelent esztétikai helybiztosítást az irodalom első vonalában. A reformkori irodalom java termésében az emberiségre figyelő szellemi magatartás nemcsak történelemfilozófiai fejtegetésekben manifesztálódott, hanem abban is, hogy ez a gondolkodási igény, ez a világméretű látókör — nem mindenkinél és nem automatikusan — szervesen beleépülhetett a hazai valóság közegéből felnőtt alkotásokba. Azokba is, amelyek közvetlen módon hordozzák, s azokba is, amelyek nem fejezik ki közvetlentárgyi valóságában ezt a világot. Az emberiségben való gondolkodás nemcsak Eötvös jelentős *A karthausi*ját jellemzi, hanem *A karthausi*nál jelentősebb Dózsa-regényt is, nemcsak *Az apostolt*, hanem — mutatis mutandis — *A helység kalapácsát*, a *János vitézt*, a *Toldit* is.

A mérték-tudást, az arány-ismeretet, a szellemi továbbhullámoztatásnak azt a sajátos művészi változatát *is* érleli-fejleszti az emberiségben-gondolkodás, amely akkor is hírt ad a művész világában való jelenlétéről, ha nem filozófiai közlésekben mutatkozik meg. A magasabból-magasabbról érthetjük meg, ragadhatjuk meg teljesen a magasabbhoz vezetőt, s ez a fontos igazság a művészetre is vonatkozik — ennek sajátos törvényei szerint. Mindez nem mond ellent annak a kettős mechanizmusnak, amely a művészi építkezést jellemzi, annak az egységnek, amely a lentről felfelé, a konkrét tapasztalattól az álta-

[27] Kinézések. Pesti Hirlap 1842. aug. 7.

lánosig irányuló törekvést és a fentről lefelé ható, orientáló, szerkesztő, arányteremtő tevékenységet összefogja.

Az a bizonyos „második történeti tendencia" tehát nem egyszerűen mint eszmetörténeti adaléksor tükröződik a művészetben, hanem mint a művészet világába szervesen belehelyezkedő építő-formáló elv is. És az európai irodalom s benne a magyar literatúra is elegendő érvet szolgáltat (bár itt nem az irodalom érvei a legnyomósabbak!) az alábbi következtetéshez.

Ha a kapitalizmus első tendenciáját, a nemzettéválást, nemzeti önállóságot kifejező és támogató ideológia, a nacionalizmus ezen a szakaszon ellentmondásaival együtt is konstruktív történelmi szerepet tölt be, akkor nem állíthatjuk, hogy a kapitalizmus másodikként jellemzett tendenciájának ideológiai képződményei — noha ekkor és nálunk nem ez a tendencia dominál — semmiféle konstruktív funkcióval sem rendelkeznek.

Továbbá: ezen a szakaszon a nacionalizmusnak megvan az a képessége, hogy részt vegyen a művészi értékteremtésben. Látnunk kell, meg kell látnunk ezt a képességet a kapitalizmus második tendenciájának ideológiai felépítményében is. Erre kötelez a világirodalom, gondoljunk csak a *nemzeti eszmé*nek és az *emberiség-gondolat*nak *együttes felerősödésére* Herdernél vagy Schillernél. S erre a látásra kötelez a magyar irodalom is.

Nem állítom azt, hogy a tőkés nemzetköziség és kísérőjelenségei a nemzettéválás korában feltétlenül és egységesen progresszív ideológiát termelnek. Szó sincs erről; a korabeli világpolgáriság, kozmopolitizmus *kétféle értelmezése, kétféle jelentése* is jelzi — nemcsak Széchenyinél, Hunfalvy Pálnál, hanem a forradalmi demokrata Vasvárinál is —, hogy maga a világpolgári öntudat, az emberiséghez való kapcsolódás tendenciája sem egységes, *minthogy maga a világ sem az.* Némi leegyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a hazai feladatokat elhárító, a kötelezettségektől menekülő, hűvös és arisztokratikus nemzetietlenség elsősorban a főrendi körökben jelentkezett nálunk, illetve e körök értelmiségi uszályában, s egyéb rétegekből verbuválódott divatoskodó, utánzó csoportokban. A világra tekintő, a világból profitáló figyelem azonban, a nemzetit az emberiség ügyével összekapcsoló, a nemzetet — Hegel szavával — a világfolyásba helyező magatartás a kor legjobbjainak a jellemzője. Igen, a korszakra is jellemző, amit 1838-ban, Kölcseyhez intézett levelében Szemere Pál Schillertől idéz — a költészetről szólva, de annál többről is „Függetlenedni a nemzettől" [„Frei von Nationalität zu seyn"], ez a legmagasabb vagy legalacsonyabb fok; mert csak a tehetetlenség vagy a nagyság vezet oda."

VI.

A világra tekintő igény megjelenése a reformkor irodalmában nem jelenti azt, hogy valamennyi író tüstént-egyszerre képes volt harmonikus egységet alkotni a nemzeti tudat és a világtudat között. Ez a harmónia, tehát a minden

ellentmondást feloldó gondolati elrendezés tulajdonképpen nem is jöhet létre a polgárosulás korának nacionalizmusa és a *polgári* nemzetköziség, emberiségben gondolkodás között. Ennek a harmóniának történelmi lehetősége és feladata a proletariátusra várt; s ma már van némi fogalmunk arról, hogy ez a feladat sem tartozik a könnyű megbízatások közé. De térjünk vissza a reformkorhoz. Kölcsey önmagát is korrigálva kereste nemzet és emberiség összekapcsolásának gondolati megoldását, s végül is arra a következtetésre jutott, szembefordulva a „világpolgárokkal", hogy „Leonidas csak egy Spártáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarországért halhatott meg". De ezt a gondolatsort azzal kezdte a *Parainésis*ben, hogy „Szeretni az emberiséget: ez, minden nemes szívnek elengedhetetlen föltétele", és azzal folytatta, hogy kritikai szót emelt a szó-hazafiak, az idegeneket megvetők ellen. Vörösmarty pedig úgy vélekedett, hogy csak a legjobbaknak, a legmagasabb minőség képviselőinek adatott meg tenni az emberiségért. Elmondhatjuk: nem volt olyan jelentős írója, gondolkodója, politikusa a kornak, akit ne foglalkoztattak volna ezek a kérdések.

Van aztán e problémakörnek egy olyan vonatkozása, amelyet még utalásszerűen sem érintettünk az eddigiekben. Jeleztük, hogy Kölcsey magát korrigálva foglalt állást az egy-nemzetért való élet-áldozat mellett, hiszen korábban, 1816-ban, még azt vallotta, hogy „Polgára lenni az egész világnak én előttem nem azt a veszedelmes indifferentizmust teszi, mely minden patriotizmust, minden nationalismust kizár. Interresszálva lenni az egész emberiségért, s mégis el nem veszteni azt az édes s mintegy instinctuális érzelmet, mely a születés földjéhez von: ez a kettő nem ellenkezik egymással . . ." S ez megfelel Kazinczy nézetének, amelyet a Tübingai pályairat előszavában ismertetett: „a patriotismus nem ellenkezik a cosmopolitismussal: ez amazt csak nemesíti" (1808). Széchenyi is azt hirdette magáról a *Hitel* megírására készülve: „Én patriota de egyszersmind cosmopolita is vagyok. Egyszerre fekete és fejér."[28] Ezek az egyeztető, kiegyensúlyozó álláspontok a felvilágosult klasszicizmus utórezgései között jelentkeztek elsősorban, az 1810-es, 1820-as években; amikor aztán erősödni kezdtek a nemzet primátusának objektív és szubjektív okai, feltételei, a nemzetek közti áramlások felismerése is módosultan mutatkozott meg.

De miként vélekedjünk azokról a megnyilvánulásokról, amelyek a dinamikus nemzeti öntudat-emelkedés történelmileg szükségszerű fázisában az emberiség mértékeinek, a „visszaszámolás"-nak, az emberiségből a nemzetre

[28] Vö. VISZOTA GYULA: Széchenyi Hitel című művének keletkezése. Budapesti Szemle 1916. 167. k. Ld. még SKALA ISTVÁN: Gróf Széchenyi István és a magyar romanticizmus c. munkáját (Bp. 1932). Ez utóbbi tanulmány idéz Kazinczy Ferenc 1828. november 23-án Cserey Miklóshoz írott leveléből: „I. Szétsényi nagy hirü nevü Ur. Tsak azt nem tudom, hogy nagy esze, tudománya, tapasztalása mellett Patriota-é, vagy tsak cosmopolita?" Az idézett kérdés nemcsak Széchenyire vet világot, hanem érdekes adalék Kazinczy mentalitásához is. Különösen a „tsak" határozószó mondatbeli jelentése.

való következtetésnek a szemléletét, menetirányát próbálgatták, nemzet és emberiség valóságos összefüggéseit keresték. Nem utolsósorban a szépirodalomban! A művészi alkotásban pedig perdöntő a művészi eredmény, s ha elhibázott egy olyan álláspont, amely a *Bánk bán*t provinciális nacionalizmusban marasztalja el, elhibázott az a felfogás is, amely a *Csongor és Tündét* azért dicséri, mert nem a nemzeti függetlenség, hanem a nemzetitől való függetlenség gazdagságát véli felfedezni abban.

A jelzett problémát kihegyezendő, szabad legyen itt az öreg Kazinczyra hivatkozni, aki 1830. június 23-án, a *Hitelt* köszöntő levelében, ezt írta Széchenyi Istvánnak: „Muftit és Jancsárt illet az a gondolkozás, hogy nekünk nem hasonlítani kell másokhoz, hanem másoktól különbözni, és ezért a jótól idegenkedni. A mi jó, a mi hasznos, az magyar is egyszersmind, s az ollyat jobb másoktól átvenni s magyarrá csinálni, mint másokban csudálni, másoktól irigyleni." Lehetetlen nem úgy olvasni e sorokat — vagy Kazinczy *Pannonhalmi utazás*ának az Árpád-divatot sújtó sorait („Nem ellensége az a religiónak, a ki a *fanatikust* veri . . ." — védekezett utóbb Kazinczy), hogy ne gondoljunk az ő felvilágosult, művelt és sokban elvont humanizmusára.[29] De Kazinczy az itt idézett sorokat nem az 1810-es években írta, hanem 1830-ban, mégpedig abból az alkalomból, hogy megjelent az akkor legkorszerűbb hazafiság alapkönyve, a *Hitel*. Abban alighanem szakmai egyetértés mutatkozik, hogy Katona, Vörösmarty, Bajza óvásai az esztétikátlan nemzetieskedés ellen haladó, nemzeti érdeket szolgáltak, és természetesen: a magyar irodalom ügyét. De vajon nem fékezett-e Kazinczy a fenti eszmével-eszmékkel? Nem az történt-e, hogy a kapitalizmusnak azt a bizonyos második — nálunk még fejletlen — tendenciáját kifejező és felerősítő gondolat itt az első, dinamikus tendencia gátjaként jelent meg?!

Szükségtelen itt kitérni arra, hogy Kazinczy igénye nem a rendiség nemzetietlen arisztokratizmusából hajtott ki; polgárosuló, polgári álláspont ez 1830-ban, nem több s nem is kevesebb annál. Ám aligha kétséges, hogy az ilyen — és ehhez hasonló — álláspont nemcsak a „fanatizmust", hanem a „religiót", azaz a korabeli nacionalizmus konstruktív jelentkezéseit is fékezte, feszélyezte. Bajza reagálásából is erre következtethetünk. Nem azért, mert Kazinczy itt hideg-arisztokratikus kozmopolitizmust hirdetett. Inkább azért, mert a nemzetek közti közeledés és a nemzeti érdek *általában* érintett kontextusában itt nem vette figyelembe a nemzeti önállóságnak, függetlenségnek konkrét, *aktuális*, egyre aktuálisabb követelményét. Széchenyi *Hitel*e sem azért nagy mű, mert nem veti fel a Habsburgoktól való elszakadás programját, hanem azért kimagasló alkotás, mert felveti a gazdasági előrehaladás kulcskérdéseit, s ezeknek progresszív megválaszolása indirekt módon is a nemzeti

[29] Kazinczy Pannonhalmi utazásának itt érintett passzusa élénk visszhangot keltett; ennek dokumentumait közli BADICS FERENC: Bajza József összegyűjtött munkái 4. kötetének jegyzetében. 590—597.

önállósulás irányában hatott. Kazinczy helyes elvet mondott ki, azt helyesen kapcsolta össze a hazai változtatás igényével („Valóban Nagyságodnak, s méltó barátjának Wesselényinek, igaza van, midőn a nemzetiséget nem nézik egynek a fennállóval, a szokottal . . ."). De a korszak magyar viszonyainak egy lényeges meghatározójára itt nem reagál, s ennek hiányában a legkonstruktívabb nemzetek közti hídépítő eszme is magában hordozta azt a veszélyt, hogy gyengíti a Bécs ellen akkumulálódó nemzeti energiát. Tehát nem az elzárkózás elleni fellépés, nem a nemzetek közti közlekedés eszméje feszélyezi-fékezi itt a progresszív nemzeti eszmét. Ha *ezt* kifogásolnánk, akkor azt vetnénk el Kazinczyból, amit a haladás érdekében tett. A függetlenség irányában ható tényezőkre való reagálás *hiánya* volt itt a gyengítő; az tehát, ami hiányzott, s nem az, ami jelen volt az ő gondolatmenetében. A fejlődés iránya éppen az, hogy mind a nemzeti emelkedés, mind a nemzetek közötti közeledés eszméje, magasabb szintre jutva, kiteljesedjék, új minőségbe csapva át a valóság talaján. Ez azonban nem egy — hanem — *kéttényezős* folyamat.

Korábbi megjegyzéseinkkel arra a jelenségre irányítottuk a figyelmet, hogy a korszak nemzeti törekvéseinek irodalmi tükröződéseiben gyakran tűntek föl a hangoskodó, külsőséges, olcsó és látványos hazafiaskodás jelei. A nacionalizmust tápláló kor viszonyaira ennél a jelenségsornál nem kevésbé jellemző az a másik tény, hogy a „haza-puffogatás" ellen a korszak szellemi életének legjobbjai emeltek szót, nem a *nemzetit*, hanem az olcsót, művészietlent támadva. A kapitalizmus második tendenciájának ideológiai tükröződéseiben is mutatkoztak olyan *negatív* mozzanatok, amelyek kihívták maguk ellen a progresszió felelős képviselőinek elítélő szavát. E második — nem domináló! — tendenciára történt negatív reagálások kiváltképp a nemzeti törekvésektől való elfordulás magatartástípusában, a kossuthi védegyleti politikát ellenző közgazdasági nézetekben, a külföld-majmolás különféle változataiban mutatkoztak meg. Mindennek nyoma van az irodalomban is, bár nem olyan mély nyoma, mint az első tendencia negatív kísérőjelenségeinek. Az viszont figyelmet és szót érdemel, hogy a második tendencia művészi érvényesítése nem kevésbé követelte meg a valóságos meghatározások érzékeltetését, mint az első tendencia. Amikor tehát a nemzet és emberiség közti kapcsolatok írói jelzéseire tekintünk, amikor világ- és emberiségméretű eszmék művészi jelentkezéseire figyelünk, a valóság-igény, a valóságba történő esztétikai beágyazottság éppen úgy jogos igény, mint a nemzeti törekvések irodalmi megjelenítésében. Semmiképpen sem állíthatjuk azt, hogy a második tendencia irodalmi tükröződései mindig és teljesen kiérlelt, kiteljesedett esztétikumot eredményeztek. A legnagyobbaknál: Eötvösnél, Vörösmartynál, Petőfinél *igen*, de még az ő pályáikon is látnunk kell azt az esztétikai küzdelmet, amelyet a világméretű gondolatok, összefüggések esztétikai jellegű „itthonosításáért" folytattak. De elég talán utalni itt Jósika Miklós romantikus-utópikus elbeszéléseire vagy Czakó *Leonájára*, hogy számottevő irodalom szintjén jelezzük e

gondolati-szemléleti kitágulás lehetséges esztétikai zavarait, a félmegoldásokat, az elvontság árnyékait. S ha már itt tartunk, jegyezzük meg azt is, hogy az emberiségben is gondolkozó reformkori magyar irodalomnak úgyszólván minden jelentős előrelépését követte a tiltakozás, a kritikai ellenvetés; olyan esztétikai kifogásoknak a bejelentése, amelyeket éppen a szóban forgó művek *nem* igazoltak. Emlékeztetünk itt *A karthausi* megjelenését követő vita némely mozzanataira, vagy a Petőfit — például — Pulszky részéről érő kritikára.

Az összfolyamat kétényezős jellege (ami nem zárja ki azt a tényt, hogy az *egyik* tényező *dominál)* a nemesi-polgári vezetés körülményei között mindvégig tartalmaz belső ellentmondást. Érdemes felfigyelni arra a jelenségre, hogy ezt az ellentmondást (például lényeges helyzetmeghatározások számításon kívül hagyásában) könnyen felismerhetővé teszik olyan szövegek, amelyek nem szépirodalmi, művészi természetűek, hanem fogalmi-logikai jellegűek: tanulmányok, levelek, publicisztikai írások. Mint például az imént idézett Kazinczy-levél. Kimutatható ez az ellentmondás szépirodalmi szövegekben is, ám a *művészi ábrázolás* gyakran „túlemelhet" az író teoretikusan vallott nézet-szintjén. A valóságos meghatározások lényeges csoportjainak irodalombaemelése létrehozhat olyan *művészi erőteret,* amelyben kirajzolódnak — akár indirekt módon is — a szerző elméleti-politikai álláspontján túlmutató valóságmeghatározások. Például Eötvös regényei túlnőnek Eötvös centralista nézetein.

Az említett ellentmondást pusztán gondolati lombikban természetesen nem lehet, sohasem lehetett feloldani. Pontosabban: mind a nemzet, mind az emberiség fogalmának, mind pedig a hozzájuk való kötődésnek ellentmondás nélküli gondolati elrendezése *csak akkor lehetséges, ha felfogjuk azokat az ellentmondásokat, amelyek a valóságban jellemzik a nemzetet és — addig, ameddig — az emberiséget.* Ha pedig az osztálytársadalom korában a nemzet társadalmilag nem homogén képződmény, elmondhatjuk ezt az emberiségről is. Az emberiség nemcsak nemzetileg, hanem társadalmilag tagolt egység, amelyben az egészet alkotó osztályoknak ellentétes a viszonya a termelőeszközökhöz. Tehát ahhoz hasonlóan, ahogy az osztálytársadalomban *a nemzet ellentétesnek és közösnek az egysége, az emberiség is ellentétesnek és közösnek az egysége.* Ha tehát az emberiséghez kapcsoló vonzalom művészi kifejezése az emberiséget mint homogén kategóriát, mint egységeset érvényesíti, egyúttal illúziót is érvényesít, utat nyit a művészi kifejezésben az elvontnak, az érzelmes-patétikusnak.

Nem véletlen tény, hogy a magyar szellemi életnek, irodalomnak ugyanazon az emelkedőjén, amelyen kibontakozott a nemzet társadalmi megosztottságának felismerése, kibontakozott az emberiség megosztottságának felismerése is. Táncsics már 1836-ban arról beszélteti didaktikus regénye beszélgető figuráját, „Munkásit", hogy a *gonoszok* kegyetlensége *ellenére* „Az emberi nem célja egy mindenben megegyező tökélyes egésszé alakulni".

Megjegyzéseink köre itt lezárul. Hunfalvy Pál 1840-ben, az Athenaeum-

ban megjelent írásában rámutatott a kor haladási irányának egy jellegzetességére: „Most vasút és gőz, úgy szólván családba gyűjtik a nemzeteket . . . Kétségkívül új korszak küszöbén vagyunk. Egyetemiségre vivő eszközök számosban és hatalmasban még nem munkálkodtak, s mégis az emberiség szelleme soha nem iparkodott inkább mint most az általános közösítésből a nemzeti érdeket kivonni . . .”[30]

Kossuth 1842-ben még a világegységgel kapcsolatos szkepszisét hangoztatva is ezt írta: „Nekünk úgy látszik, hogyha a cosmopolitismus céljai — melyek közé tartozik az általános kereskedési szabadság is — csakugyan nem puszta ideálok, hanem valósággal elérhetők, vagy legalábbis megközelíthetők, azokhoz más úton jutni lehetetlen, mint csak egyedül a nemzeteknek nationális kifejlődésük által.”[31] Irinyi József pedig, aki Kossuthnál sokkal bizakodóbban ítélte meg a század nemzeteket és népeket egymáshoz közelítő tendenciáját, *Visegrád*ról írva a Jókai szerkesztette Életképekben, a kor két áramlata előtt tisztelegve vallotta: „Szeretem századunkat nemcsak nagyszerűségeiben, mivel az osztályfalakat óriási erővel döngeti, az összes emberiséget nagyban és komolyan vezeti az egyenlőség felé, a gépekkel teljesen a szellem urasága alá helyezi az anyagot; az észt, a filozófiát a gyakorlati politikai élet által elterjeszti a kunyhókig . . . mindinkább közelebb hozza az embert embertársához annyira, hogy most világrészünk két ellenkező végén sokkal közelebb állanak egymáshoz az emberek, mint hajdan két szomszédvár birtokosai . . .” És ezt követően pedig arról írt Irinyi, hogy „Kell hogy legyünk nemzetileg büszkék; s ha van nemzeti büszkeség, nem lehet, hogy kegyelettel ne legyünk a régi magyar dicsőség, a hajdani fény gyűlpontja, legnagyobb királyaink lakhelye . . . iránt . . .” S a múlt tisztelete, a múlttal való összehasonlítás „minél kegyetlenebb . . . minél égetőbb: annyival inkább hihető, hogy méltó fiaivá küzdendjük fel magunkat Magyarországnak, mely még lesz”.[32]

A *kettős felerősödés*, a *nemzeti* eszme és az *emberiségben* gondolkodtató polgári, majd forradalmi demokratikus nemzetköziség a népet az irodalomban hegemónná emelő és forradalmat kezdeményező Petőfi költészetében jelentkezett a legmagasabb művészi szinten, aki jól tudta, hogy „két emberiség” van az emberiségben. Petőfi folytatta a középnemesi-polgári progresszió legjobb törekvéseit, ugyanakkor eszmei síkon is minőségi különbség választotta el tőlük. Ott erősödött fel leghatalmasabban a nemzeti tudat és az emberiséghez tartozás öntudata, ahol a korviszonyok között a legteljesebb volt a nemzet és az emberiség *megosztottságának* felismerése, ahol a legmesszebbre hatolt előre a nép történelmi szerepét feltáró gondolat. Ott győzhetett törté-

[30] Rhapsodiák. Újra kiadva Tanulmányok c. kötetében. Összegyűjtött munkái. I. kötet. 1873.
[31] Statusgazdasági tájékozás. Pesti Hirlap 1842. 121. sz.
[32] Életképek 1847. 4—5. sz.

nelmi értelemben is az esztétikai-politikai-etikai minőség, ahol tudatosított valóság fordult szembe az illúziókkal, tények vitáztak az ábrándokkal, ahol és amikor teremtő értelem és szenvedés szorította vissza az érzelmességet és az indulatokat.

*

A megjegyzések végéhez érkezve, hangsúlyoznunk kell: megjegyzéseket, tendencia-jelzéseket sorakoztattunk itt fel, s nem egy korszak — akár csak vázlatos — képét nyújtottuk át az olvasónak. Nem érintettük itt — például — a centrális fontosságú nyelvi harc szerepét a reformkor szellemi életében, s amitől ez elválaszthatatlan: az anyanyelv helyét a hazához való érzelmi kötődés és a tudatos nemzeti jelenlét összefüggései között. Az ember az anyanyelvet is *kapja*, de ez az *eszköze* az emberek közti érintkezésnek sokkal aktívabb funkciót tölt be az egyén és a társadalom életében, mint számos, az érzelmi hazaszeretet kialakulásában részt vevő, de természeténél fogva passzívabb adottság, illetve kapottság. Nem jellemeztük itt részletesebben a reformkori nép-értelmezés változatait, noha ezek aktívan összefüggenek a nemzeti törekvések és az emberiségben való gondolkodás minőségeivel. Mindezzel egyrészt már korábban foglalkoztunk, másrészt a problémakörök beható elemzése túlfeszíti egyetlen előadás keretét.

KARDOS (PÁNDI) PÁL TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA 1972-IG

Cikkek, tanulmányok

Munkásosztály és magyar irodalom. Valóság 1948.
Kétes realizmus. Újhold 1949.
Irodalom háborgás és szocializmus. Forum 1949.
Fazekas Ludas Matyija. Csillag 1950.
Jegyzetek Csokonairól. Csillag 1951.
A szociáldemokrata irodalom magatartása az első világháborúban. It. 1951.
Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő vitája. It. 1952.
Megjegyzések Petőfi Felhők ciklusához. It. 1953.
Tallózás erdélyi levéltárakban (I—II). It. 1957.
Irodalom és politika a reformkorban. It. 1958.
Petőfi-képünkről. Kortárs 1958.
Egy észrevétel (egy verstani vitához). Kortárs 1958.
Az irodalom társadalmi szerepéről. 1961. Elvek és utak.
Vita Kemény Zsigmondról. It 1962.
Deux réponses . . . Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus 8 (1966).
Kemény Zsigmond és az utópista szocializmus. MTA. I. Oszt. Közl. 1966.
Lenau und Petőfi. Lenau Almanach 1965/66 (Wien).
Jegyzetek Az apostol-ról. MTA I. Oszt. Közl. 1969.
Révai József Petőfi-képéhez. Párttörténeti Közlemények. 1972.
Az emberiség mérlegén. Petőfi: A magyar politikusokhoz c. verséről. Mesterség és alkotás c. gyűjteményes kötetben. Szépirodalmi Kiadó, 1972.

Önállóan megjelent munkák

„Hazug álmok papjai szűnnek". Művelt Nép Könyvkiadó 1952.
Viták és kritikák (cikkek és tanulmányok a felszabadulás utáni magyar irodalom köréből). Szépirodalmi Könyvkiadó 1953.
Petőfi (A költő útja 1848 végéig). Szépirodalmi Könyvkiadó 1961.
Elsüllyedt irodalom? Szépirodalmi Könyvkiadó 1963.
Kritikus ponton. Cikkek és tanulmányok az újabb magyar irodalom köréből. Szépirodalmi Könyvkiadó 1972.
„Kísértetjárás" Magyarországon (Az utópista szocialista eszmék jelentkezése a reformkorban). I—II. k. Magvető Könyvkiadó 1972.

Szerkesztés, sajtó alá rendezés

Magyar ars poetica (előszóval). Magvető 1959.
Petőfi Sándor Összes Műve. Magyar Klasszikusok sorozat, I—III. előszóval. 1955.
Magyar irodalom a forradalom és szabadságharc korában. (Egyetemi szöveggyűjtemény.) Tankönyvkiadó 1962.
Hét évszázad magyar versei (Többekkel együtt).
A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig (III. kötet szerkesztése). Főszerkesztő: Sőtér István. Akadémiai Kiadó 1965.

UJFALUSSY JÓZSEF

A MŰFAJ-KATEGÓRIA SORSA ÉS JELENTŐSÉGE A ZENEESZTÉTIKÁBAN*

1.

Az osztállyá szerveződő, történelmi vezető szerepére készülődő polgárság az európai újkorban a vokális és a hangszeres zene korszakos remekműveivel és bennük megvalósuló műfaji elvekkel járult hozzá az egyetemes emberi kultúrához. Bennük a történelmi öntudatára ébredő polgár újból átélhette a maga mindennapjaihoz, az életét, küzdelmeit és magatartásformáit legjellemzőbben meghatározó közösségi alkalmakhoz fűződő, azokkal egyjelentésű zenei élményeket. Parciális gondjait, törekvéseit és eszményeit az emberi nem folyamatos történelmiségének mozzanataiként, a nembeliség, vagy – Marx eredeti német terminusával szólva – a „Menschengattung" szintjén érezhette feloldva. A nagy művek maradandóságának – és egyben megértésének – ez a záloga.

Azok az értékek, amelyek így a mindennapos cselekvés mozgatói és erőforrásai voltak, egyebek között ezekben a zenei megnyilatkozásokban öltöttek érzékelhető alakot. Ha a protestáns korál, az ünnepi alkalom dala, tánca a nagy alkotásokban az egész életet átfogó drámai cselekmény, egy teljes világkép szerves részeként, általánosított jelentésben tűnt fel újra, általa az egyedek és csoportok gyakorlatában tapintható, reális használati érték emelkedett az emberiség közös eszmei értékének rangjára.

A marasztalnivalóan szépséges fausti pillanat, a történelmi erők átmeneti egyensúlya ezúttal sem bizonyult tartósnak. A forradalmi kitörés, az „evázió" felszabadító élménye ideig-óráig kelthette azt az illúziót, elhitethette szent magától értődőséggel, hogy az Éj Királynőjét egész sötét pereputtyával együtt pokolra kergette Sarastro szellemiségének sugárzó fénye, és ezután örökös lesz a jótékony értelem, a megértő emberszeretet uralma. De már akár egy nemzedékkel később, Beethovennek is emberfeletti héroszokat kellett mozgósítania, Egmont gróf hősi áldozatának példájára kellett hivatkoznia, vagy az első konzul Bonapartét Prométheusz titánná növesztenie, hogy elhihesse és elhitesse: talán társadalmi realitásként sem egészen reménytelen még az emberi szabadság ügyének győzelme.

Szimfonikus dramaturgiája mutatta, mennyire beillik jóslatnak is Lessing

* Székfoglaló előadás, elhangzott a MTA I. Osztályának 1974. november 11-én tartott felolvasó ülésén.

egykori, éles szemű megfigyelése: a pusztán különböző karakterek ellentétesekké válnak és ellentétes vonásaikat hangsúlyozzák, mihelyt ellentétes érdekek hozzák őket mozgásba.[1] Beethoven belső tételei a korábbi andantékat tragikus gyászindulókká, a korábbi vidám menüetteket scherzókká fokozzák. „Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt" — mint Klärchen énekelte Goethe Egmontjában. Ilyen ellentétek reális, evilági feloldása előbb-utóbb egészen illuzoriussá válik. A színpadnak Goethe Faustjától kezdve kozmikussá kell tágulnia, a szabadulásnak tragikus bukásba vagy transzcendens megváltásba kell fordulnia, mint Wagner műveinek többségében, Bartók alkotásainak egész sorában.

A zeneszerző elmagánosodása, amelyet ő maga is tragikusan érez, de homine példázza az általa őrzött hősi eszmék és a Balzac, Stendhal, Zola elénktárta új világ élettartalmainak különneműségét. A napi tülekedést más értékek mozgatják, mint egykor, s a heroikus forradalmi eszméknek ott van még egy darabig keletje, ahol a forradalmi célok megvalósítása még napirenden van: a felszabadulásáért küzdő Itáliában és a polgári szabadságjogaiért küzdő Oroszországban. A zenei alkotások megítélése mindinkább egyetlen átló két végén polarizálódik. Egyik végén a „könnyű", kellemes, szórakoztató, másik végén a „nehéz", értsd: az unalmas, fárasztó művek csapódnak ki, aszerint, hogy a hétköznapi ember maga alkalmi vigasztalására veszi-e hasznukat, vagy sem.

Az a jól ismert folyamat, amelyet az eddigiekben — ki tudja, hányadszor? — most mégis újból vázolnunk kellett, a zene piaci árucikké válásának körülményei között, annak egyik jelenségeként játszódott le. Egyik fontos tünete az előadóművészet jelentőségének megnövekedése: a zene személyes képviseletében ezután, mind a mai napig, az előadó-sztár jelenik meg a zeneszerző helyett, még akkor is, ha a zeneszerző maga ez az interpretátor-bálvány.

A zenemagyarázat, az elmélet és az esztétika válságához pedig — mindezek mellett — még a szöveghez és külső cselekményhez nem kötött zene, a hangszeres műfajok hatalmas előretörése, önállósodása is alaposan hozzájárult.

2.

Műalkotás művészi jelentésének megértése nem egyszerűen a megvalósítását és közlését szolgáló tárgyi jegyek felszíni, fogalmi logikájának, vagy akár a mű mesterségi megoldásainak, szerkesztésmódjának puszta intellektuális felfogása. Megértésről esztétikai értelemben akkor beszélhetünk, ha a személyiség a műalkotásban feltáruló világba a maga teljes intellektuális és emocionális valójában belép, s azt átélve, általa az emberiség sorsának, a közösségi sors egyik lényeges mozzanatának részesévé válik, köznapi egyediségét ebben

[1] Lessing, Gotthold Ephraim: Hamburgische Dramaturgie. Sechsundachtzigstes Stück. Leipzig o. J., Reclam S. 366.

feloldja és kiteljesíti. Ezt nevezi az esztétika Arisztotelésztől Lukácsig a katharzis élményének.

Kroó György szemléletesen vezet végig a „szabadító" operáról írott kitűnő monográfiában[2] azon az úton, amelyet az önmaga történelmi hivatásához felnövő, arra megérlelődő 18. századi pogár addig bejár, amíg az operaszínpad szabadulástörténeteiben önmaga felszabadító küzdelmeinek művészi képmására ismer, amíg a finálék nagy örömünnepein, indulóiban, tömegdalaiban, himnikus kórusaiban, táncaiban már az emberiség felszabadulását éli át. A századforduló Bécse azonban nem Párizs. Ott nagyon vigyáznak arra, hogy felforgató, forradalmi művek ne kerülhessenek színpadra. Mily nehezen juthatott közönség elé még Mozart operája is, a Beaumarchais nyomán írt Figaró házassága, három évvel a nevezetes július 14. előtt, a reformer és Mozart iránt jóindulatú II. József fővárosában. Utána pedig a cenzúra még szigorúbban állta útját minden forradalmi szellemű darab bemutatásának.

A bécsi közönség tehát, sem polgár, sem arisztokrata mecénás nem tudhatta igazán, nem érthette, hogy Beethoven zenekarán, szimfonikus ciklusában a francia forradalom, a szabadító opera eszméje ölt ismét alakot. Ehhez hiányzott az élmények és a zenei műfajok egynemű, a napi élménytől a művészi általánosításig vezető, összefüggő láncolata. Ha pedig a kortárs nem tudhatta, hogyan tudhatták volna következő nemzedékek? Még nem telt el tíz év a IX. szimfónia szerzőjének halála óta, amikor az ifjú Liszt — éppen ő! — így vélekedett a Gazette Musicale-ban: „Nem sajnálatos-e, hogy az oly nehezen érthető Beethoven, akinek szándékai felől olyan nehéz megegyezésre jutni, nem jelölte meg röviden nagy alkotásainak benső eszméjét és ennek az eszmének legfőbb módosulásait."[3]

Beethoven és vele a nagy korszak hangszeres zenéjének meg nem értéséből, úgy vélt érthetetlenségéből, a múlt század második harmadától kezdve a teoretikusok és zenészek két, egymással ellentétes, de egy tőről — a tartalom és a forma egymásra vonatkozásának szemléleti-vulgáris felfogásából — fakadó következtetést vontak le. Az egyik ágon Berlioz, Liszt és követőik a mindennapi élmények és a hangszeres zene között a meglazult, sőt megszakadt kapcsolatot más művészeti ágak tárgyi-verbális közvetlenségének bevonásával akarták helyreállítani. Az úgynevezett program meghirdetése részükről egyben a zene tartalmiságának materialista szellemű deklarálása volt. Elve ezért válhatott — téves ismeretelméleti fogantatása és ebből eredő túlzásai ellenére, tudva vagy nem tudva — a zenei formálás szüntelen tartalmas megújulásának forrásává Schönbergig, Bartókig, Sztravinszkijig, vagy napjaink legjobb törekvéseiig.

[2] Kroó György: A „szabadító" opera. I—II. Bp. 1966. Zeneműkiadó.

[3] Liszt Ferenc: Lettres d'un bachelier ès musique. Gazette Musicale 1837. február 12. — Magyarul: Liszt Ferenc válogatott írásai. Válogatta, fordította, kísérő tanulmányokkal és jegyzetekkel ellátta Hankiss János. Bp. 1959. Zeneműkiadó. I. kötet, 61. lap.

A másik ágon a zene meg nem értése, sőt érthetetlensége, mítosszá magasztosult. Ürügyén újra éledtek a zenéhez kapcsolódó idealista esztétikai nézetek. Kant dilemmájából, hogy vajon a zene, mint „entweder . . . das schöne Spiel der Empfindungen . . . oder angenehmer Empfindungen", „schöne Kunst"-e, vagy „angenehme Kunst",[4] az utóbbi alternatíva erősödött. Hans Georg Nägeli már 1826-ban a játékosságot tartotta a zene lényegének. „Természete mindenestül a játékosság, semmi egyéb. Nincs is tartalma, ahogyan vélték, s ahogyan hozzá akarták költeni. Csak formái vannak, hangok és hangsorok rendezett összekapcsolása egy egésszé."[5] A gondolatmenetből megszületik az „abszolút zene" fennkölt és testetlen fantomja, hogy mind a mai napig visszajárjon kísérteni, biztatásul a zene és általa önnönmaguk kivételes magasabbrendűségében hívőknek.

Az „abszolút zene" tana valójában a tartalom és a forma szemléleti egymáson kívül helyezésének lapos banalitását emeli metafizikus magaslatra. A tartalom itt rövid úton az igazi művészi jelentést hordozó tárgyi-verbális jegyekre, illetőleg a csupasz eseménytörténetre zsugorodik. Ezzel az okfejtéssel reked kívül a zenén, mint „abszolútumon", a valóság mindenestül. Ha pedig az emberi bensőséget még elfogadja is a zenei kifejezés sajátos szférájának, ez a bensőség többé már nem Hegel teljes világának, az önmagát megvalósító, önmagába térő szellemnek egyik létezési módja, nem a maga objektiválása útján önmagába térő bensőség, hanem valamilyen magába zárt entitás, amely éppoly független az objektív külvilágtól, mint az „abszolút zene" magától az objektív léttől. „Napjainkban a zene mimétikus karakterét sokfelől vitatják" — így kezdi Lukács György esztétikai főművének zenei fejezetét. Utal arra, hogy a külvilág létének objektivitásában kételkedő, vagy azt egyenesen tagadó filozófiai és művészi felfogások fő argumentumként éppen a zenére hivatkoznak, majd így folytatja: „Az ilyen filozófiák és művészi irányzatok, miközben a szubjektivitás reagálását konkrét környező világától elszigetelik, teljesen önellátóvá fetisizálják, kifejezését azzal torzítják és satnyítják el, hogy elszakítják bázisától és valódi tartalmától . . ."[6]

Két-három évvel Lukács művének megjelenése előtt már Theodor W. Adorno így figyelmeztetett szokott indulatos modorában: „Nem kell attól félni, hogy a műalkotás tisztaságán foltot ejt a benne levő létező, melyen a mű csak annyiban emelkedik felül, hogy azon méri önmagát. Amitől sokkal inkább tartanunk kell: az, hogy e nyomok elapadnak, és ez a megismerésre törekvőt

[4] KANT, IMMANUEL: Kritik der Urtheilskraft. Erster Theil, erster Abschnitt, zweites Buch, § 51. Berlin 1869. S. 191.

[5] NÄGELI, HANS GEORG: Vorlesungen über Musik mit Berücksichtigung des Dilettanten. Stuttgart/Tübingen 1826. II. Abschnitt: Theorie der Instrumentalmusik. S. 32. — Idézi: HERMANN PFROGNER: Musik. Geschichte ihrer Deutung. Freiburg/München 1954. S. 290.

[6] LUKÁCS GYÖRGY: Die Eigenart des Ästhetischen. Neuwied am Rhein, Berlin-Spandau 1963. Luchterhand. I. Teil. 2. Halbband. S. 330.

— hamisan — arra készteti, hogy valamiféle konstrukcióval csalja elő őket."[7]

A „forma" kategóriája ebben a felfogásban a tartalomtól elszakítva, szintén rendkívül szegényessé soványodik. Nem más, mint az egész zenemű megvalósult alakjának egyik nagyon külsőséges, elnagyolt szerkezeti mozzanata. Olyan előregyártott keret, amely eszerint abszolút érvénnyel határozza meg a különböző zeneművek felépítését. Beléje lehet gyömöszölni a hangmasszát, a közlés közegének matériáját, s ezt ebben az összefüggésben, sajátos és egyben jellemző helycserével, „zenei tartalom"-ként is szokták emlegetni. Az így értelmezett „formát" egyszerűen le kell másolni a „klasszikusok", kiváltképp Beethoven azon műveiről, amelyek ennek az iskolás szkémának látszatra éppen megfelelnek. A zeneirodalom többi alkotása pedig, ha nem illik bele a keret-szkémába, egyszerűen „kivétellé" válik.

A steril iskolás zeneelméleti tankönyvek, a dogmatikus zeneelmélet-tanítás korszaka ez. Vezető egyénisége a hallatlan munkabírású és tekintélyű Riemann, aki „a művészi alkotást tudatosan vagy nem tudatosan szabályozó természetes törvényszerűségeket" kívánja „logikusan összefüggő tantételek rendszerében"[8] dokumentálni. Ebben látja a zeneelmélet feladatát és módszerét.

A mindmáig használatos „zenei formatanok" korszaka ez, ahol a zenetörténet nagy alkotásai puszta „formává" üresednek, s az egész zenetörténet olyan úgynevezett „formák" múzeumává, amelyeknek a maguk korához, társadalmához, életéhez mintha semmi közük sem volna. Nincs többé szonáta, mint élő műfaj, csak „szonáta-forma"; nincs rondó, csak „rondó-forma", és ehhez hasonlóan rendeződnek a műfajok egy feje tetejére állított logika dogmatikus erejével az általuk létrehívott és meghatározott szerkezeti megoldások, szerkezet-típusok egyikének vagy másikának elvont szkémája alá. A „műfaj" szó ezekben az elméletekben elő sem fordul.

Nagyjából ugyanabban az időben, amikor Lukács György és Theodor W. Adorno előbb idézett figyelmeztetései napvilágot láttak, Walter Wiora hosszabb tanulmányban foglalkozott a zenei műfajokkal.[9] Már ő is felhívta a figyelmet arra az ismert körülményre, hogy a régebbi zeneteoretikusok munkáikban szívesebben foglalkoztak a zenei műfajokkal, mint a zene társadalmi létének és egyben sajátos életmódjának jellemző megnyilatkozásaival. Johannes de Grocheo vagy később Bach és Händel kortársa, Johann Mattheson, elméleti írásaikban nem mulasztják el a maguk korának zenei gyakorlatát a műfajok ismertetésével tenni teljessé. Az ilyen, az „elmélet" megjelölést még valóban és méltán megérdemlő munkákra ráillik Zoltai Dénes találó elnevezése: „rejt-

[7] ADORNO, W. THEODOR: Einleitung in die Musikzosiologie. Hamburg 1968, Rowohlt. Vermittlung. — Magyarul: Zene és társadalom közvetítettsége (Tandori Dezső fordítása). Zene, filozófia, társadalom. Bp. 1970. Gondolat. 439. lap.

[8] RIEMANN, HUGO: Geschichte der Musiktheorie im IX.—XIX. Jahrhundert.[3] Berlin 1920. Hesse. S. 470.

[9] WIORA, WALTER: Die historische und die systematische Betrachtung der musikalischen Gattungen in Deutsches Jahrbuch der Musikwissenschaft für 1965. Leipzig 1966. Peters. S. 7—30.

jelezett esztétika".[10] De ugyanilyen méltán veti a századunk első harmadában keletkezett egyes úgynevezett zeneesztétikák szemére Molnár Antal, 1938-ban: „Ha kihámozzuk aranyfüstös dialektikai köntöséből, az új zeneesztétika egyoldalú zeneszerzéstani segédeszköznek mutatkozik, mely magas formai szempontokkal köti egybe alapcélzatát. Mi volna ez a célzat? A hanganyaggal való rutinos bánnitudás: technikai ügyesség."[11]

A különös az, hogy a műfaj-kategória elfeledése szinte tünetként kíséri a zeneesztétika mechanizálódásának, tartalmatlanodásának folyamatát is. A „forma" terminus mindent szubszumál és elborít, a műfaj-kategória pedig önmaga hiányával jelzi a zene társadalmi-tartalmi kötöttségének tagadását. Az esztétikai ágon végbemenő folyamatot hadd illusztrálja egy példa.

A 18. században kialakult és uralkodóvá vált szonátatípus első tétele jellegzetes karakterű, úgynevezett allegro-tétel, amely a maga élénk menetütemével, jellemző hanghordozásával, szinte önmaga is műfaj-számba megy. A korszak zenei gyakorlata így, allegroként, nem pedig a „szonáta forma" néven később belőle elvont és szimplifikált szerkezeti szkéma szerint tartotta számon. Az allegro, az andante, a grave, a largo, a moderato és más előadási utasítások ugyanis abban az időben nem puszta tempójelzések voltak, hanem eredeti jelentésükkel jellemeztek zeneműveket, típusokat. Ebben az összefüggésben ugyanazt jelentették, mint például az allegro és a moderato Händel ismert oratóriumának címében: vidám és mérsékelt temperamentumokat, karaktereket. Esetenként műfajok karakterét is, mint az ouverture ismert grave előírása és ritmikája, concertók, opera-nyitányok bevezetésében.

Nem lep meg, hogy az előbb már idézett Nägeli éppen a zenei karaktert veszi célba, és tagadja játékelméletének zenére vonatkoztatott kifejtése közben: „A zenének semmiféle karaktere sincs. Valahányszor a karakter szót a zenére vonatkoztatva használták — ez itt mindig a hangszeres zenét jelenti —, mindannyiszor helytelenül használták."[12]

A zeneelméletből és a zeneesztétikából kitagadott műfajszemlélet inkább a zenetörténetben és a zeneszociológiában élt tovább. Molnár Antal zeneszociológiai vonatkozású írásai erősen esztétikai-etikai fogantatásúak és szemléletűek. Adorno pedig egyenesen sajátos esztétikai feladatot szán a zeneszociológiának, szinte ide kívánja átmenteni az átmenetileg divatjamúlt esztétika dolgát: „Amivel azonban a zeneszociológia valóban adósa az elfogulatlan közönségnek . . . nem lenne egyéb, mint maguknak a zenei jelenségeknek társadalmi desiffrírozása, a reális társadalomhoz fűződő lényegi viszonyukba való betekintés, belső társadalmi tartalmuk és funkciójuk feltárása."[13]

[10] ZOLTAI DÉNES: A zeneesztétika története. 1. Ethosz és affektus. Bp. 1966. Zeneműkiadó. 88. lap.
[11] MOLNÁR ANTAL: Zeneesztétika. I. Általános rész. Bp. 1938. Szerző kiadása. 211. lap.
[12] NÄGELI i. m. S. 31. — Pfrogner S. 289.
[13] ADORNO i. m. 436. lap.

3.

Jól esik egy rövid kitérőben arra hivatkoznunk, hogy a magyar zenetudomány történetének dokumentumai ennek a feladatnak a megértéséről és vállalásáról vallanak, ha — sajátos művelődéstörténeti körülményeink között — nem is csak zeneesztétikánk vagy zeneszociológiánk, hanem terjedelem szerint sokkal inkább részint a népzene, részint a zenetörténet tudománya őrizte és örökítette tovább a zene társadalmisága iránti érzékenységet, vele a szemlélet szüntelen műfajközelségét.

Már Bartók Béla, Kodály Zoltán és Lajtha László népzenéhez fordulása is társadalmi indításból eredt. A népzenei hagyomány bizonyos rétegeinek szokásrendi kötöttsége óhatatlanul a műfajhoz vonta érdeklődésüket, akár a kolindák, akár a siratók, a gyermekdalok, vagy a népi hangszeres zene különböző műfajaiban találkoztak is vele.

Szabolcsi Bence mindig büszkén vallotta magát Kodály tanítványának — és érezte kötelezőnek mindannyiunkra Bartók örökségét. Ez a tradíció és a magyar művelődés egész múltja sugallta szerteágazó történeti munkásságában a zene és a társadalom elválaszthatatlan egységének eleven élményét és tudatát. Különösen tanulságos volt azt látnunk, hogy érdeklődése hogyan fordul a zenetörténet nagy személyiségeitől, vagy inkább velük együtt, mind jobban a zenei köznyelv és a zenei típusalkotás irányába, eközben hogyan keresi az utat nagy történeti stílusfordulók titkának megértéséhez egy-egy műfaj történelmi szerepének, sorsának vizsgálata útján, lett légyen az a madrigál, az opera, a versenymű, a szimfónia, a verbunkos-zene, vagy éppen az új stílusú magyar népdal társadalmi születésének és életmódjának feltárása.

Az ő példája, tanítása nyomán születtek újabb zenetudományunk olyan műfajtörténeti monográfiái, mint Maróthy János két remek kötete,[14] vagy Kroó György már említett könyve.

A zenetörténeti előzmények és Lukács György örökségének közvetlen esztétikai indítása együttesen köteleznek arra, hogy a zenei műfaj oly fontos elméletét is napirendre tűzzük. Örök kár, hogy Lukács György esztétikai főművében a műfajelmélet kidolgozását későbbre halasztotta, és már nem vihette végbe. Munkássága így is páratlanul gazdag impulzusokat tartogat ehhez a vállalkozáshoz.

4.

Az eddigiek mindenesetre a történelmi kép visszájáról is támogathatják azt az alapos feltevésünket, hogy a műfaj kategóriájának igen lényeges a funkciója a zene és a társadalom kapcsolatának, kölcsönhatásának eleven folyamatosságában. Érdemesnek látszik a negatív tapasztalatot pozitív próbájával

[14] MARÓTHY JÁNOS: Az európai népdal születése. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó; Zene és polgár, zene és proletár. Uo. 1966.

is kiegészíteni és ellenőrizni, még akkor is, ha ezúttal a problematika töredékes jelzésénél nem futja többre.

Jókora könyvtárnyira rúg a néprajz és a folklór irodalmában a szokásokkal foglalkozó művek hosszú sora. Megegyeznek abban, hogy a különböző közösségek különböző szokásait a művészi megjelenítés elemi formáiként is vizsgálják. A bőséges magyar nyelvű irodalomból hadd idézzük az egyik legfrissebbet, Dömötör Tekla nemrég megjelent munkáját, A népszokások költészetét: „. . .éppen annak következtében, hogy a magyar paraszti színjátszás a szokások körén belül valósul meg, a magyar etnográfia különös érdeklődéssel fordult a céljukat tekintve nem színjátékos, de formájukban dramatikus szertartásos szokások színjátékos elemei felé is."[15] Mindjárt idézi Ortutay Gyula Kis Magyar Néprajzát a paraszti életet irányító törvényekről: „Volt, aki ezt a szigorú közösségi rendet a színjáték meghatározott előadási formáihoz hasonlította: a parasztok mint egy kötött szerep játékosai az előírásnak, a »szerepnek« megfelelően viselkednek életük során, a születéstől a halálig."[16]

Esztétikai főművében Lukács György a köznapi létből az esztétikum kialakulásához vezető fejlődés elemzése közben különös figyelmet szentel a művészi megjelenítés csíráit magukban hordozó közösségi szertartásoknak. Olyan alkalmak ezek, amelyek rendjében egy-egy közösségnek természet és történelem által meghatározott létfeltételeihez és társadalmi létformáihoz kapcsolódó, legfontosabb élettartalmai sűrűsödnek szertartásos vagy éppen rituális cselekményekké. Eközben az ismétlések során a mellékes mozzanatok mindinkább kihullanak, és a lényegeseké lesz a vezető szerep.[17]

Hadd emeljük ki már most e cselekmények tartalmi aspektusának egy számunkra igen fontos sajátosságát. Bennük az ember így meghatározott létének tárgyi jegyei emberi, társadalmi relációk erővonalai mentén rendeződnek el; azt is mondhatnók, hogy emberi viszonylatokká alakulnak át. Eközben kiformálják a kérdéses közösségi létformához illő helyzet- és magatartástípusokat, az emocionális reagálásnak azokat a tipikus — és bizonyos helyzetekhez mérten szinte kötelező — módjait, amelyek a közösség egész tájékozódásának, értékrendjének és erkölcsiségének is jellemzői. Ezek ugyanis mind az emberi relációk differenciálódásának termékei. Primitív fokon — mint Lukács György megállapítja — még inkább csak tipikus helyzetekről és alkalmakról, semmint tipikus karakterekről beszélhetünk,[18] de a tipikus karakterek majd éppen ezeknek a helyzeteknek termékei lesznek.

A cselekmény eközben mindinkább a zárt, egységes szerkezet kikovácsolódása, a belső strukturálódás felé halad, a közösségi cselekményből mind-

[15] Dömötör Tekla: A népszokások költészete. Bp. 1974. Akadémiai Kiadó. 20. lap.

[16] Ortutay Gyula: Kis magyar néprajz.[3] Budapest 1958. 60. lap. — Idézi Dömötör Tekla uo.

[17] Lukács i. m. 1. Halbband S. 379.

[18] Lukács uo. S. 397.

inkább drámai cselekménnyé alakul. Szerkesztő elve a vég felől visszafelé ható szerveződés lesz. Hiszen az időbeli folyamat akkor válik egységes elv szerint elrendeződő egésszé, amikor vége van. „A cselekmény . . . mimétikus képmása a végpontból indul el, úgy csoportosítja és mintázza mozgásait, hogy ez a vég a befogadóra meggyőzően, a kívánt érzéseket, gondolatokat stb. felidéző módon hasson" — idézzük ismét Lukács Györgyöt.[19] Különösen fontos ezt, újra csak a zenei mimézisre tekintve, magunk figyelmébe ajánlani.

Az ember társadalmi létének, társadalmi ontológiájának és gnoszeológiájának különös és specifikálódó alkalmai mindezek a közösségi cselekmények. Az ember nembeliségének olyan különös megvalósulásai, amelyeket az embernek mint „Gattung"-nak — Marx szavát ismételve — műfajaiként tarthatunk számon, amelyek közvetítésével az egyedi lét az általánosban, az emberi nemhez tartozásban részesedik. A sajátosan művészi és még sajátosabban zenei műfajok megértéséhez, elméletéhez és történetéhez csak ezekből vezethet út.

A legszembetűnőbb minőségi változás a közösségi lét műfajaitól a művészi műfajokig vezető fejlődésben akkor következik be, amikor egy-egy művészeti ág a maga sajátos aspektusának szférájába, sajátos közlő közegének rendszerébe átemeli a közösségi szertartásban preformált „életanyag" totalitását, átteszi azt a maga kódjára.

Ez a művelet, a teljes valóság egyik vagy másik meghatározottságának elválasztása a reális lét konkrét teljességétől, kétségtelenül absztrakció. De az egyes művészeti ágazatok mármost a maguk közlési anyagának és módszereinek belső gazdagításával, differenciálásával, dúsításával egy új, művészi szintű konkrétságot hoznak létre, ahol a közlő közeg reális lehetőségeivel potenciálisan, virtuálisan megjelenítik a valóságnak a medium sajátosságaiból reálisan hiányzó arculatát is. Szimultán és szukcesszív, auditív és vizuális, belső és külső, tárgyi és relációs megközelítés így egészítik ki egymást a művészi konkrétság mértékére a különböző ágazatokban.

Miközben a maguk közegében, a maguk sajátos törvényei szerint új világot hoznak létre, ennek az új világnak, mint általánosnak is, létrejönnek a maga különös rétegei, a maga műfajai, amelyek tükröződései a közösségi lét előbbiekben vázolt műfajainak: olyan specifikálódásai a zárt művészi világnak, amelyek keretében a művészi típusok, tipikus helyzetek és tipikus karakterek a maguk sajátos életét élik, a maguk sajátos konfliktusai közben a maguk sorsát, erkölcsiségét, érzelmi világát alakítják.

5.

A társadalmi lét és a zene sajátos világa, a közösségi műfajok és a zenei műfajok közötti közvetítésben különösen jelentős a szerepe azoknak az átme-

[19] Lukács uo. S. 385.

neti műfajoknak, amelyekben a zene az egész cselekmény egyik részeként, még nem önállósult és zárt struktúrában, még nem autonóm műfaji körülhatároltsággal vesz részt. A közösségi cselekmények és szertartások rendjébe illeszkedő zenélés jellemző sajátossága a nyílt, közösségi-improvizatív műfajok és szerkezetek uralma. Itt a szertartás rendje strukturálja magát a zenét, alakítja ki a zenélésnek azokat a formáit, amelyekből majd zenei formák lesznek (Maróthy).

Másrészt a legfejlettebb, önálló zenekultúra mellett, vele egyidőben is élnek azok a műfajok, amelyek közvetlen kapcsolatot tartanak a köznapi lét egyes szféráival. Belőlük nőnek ki a zene önálló, zárt világot megjelenítő műfajai. A műfaji közvetítések láncolata vezet el a társadalmi alapélménytől a világnézeti-filozófiai szintű zenei fogalmazásig, hogy — egészséges társadalmi vérkeringés, a valóság zavartalanul működő művészi asszimilálása esetán — ebben a fogalmazásban ismét visszakerüljenek a köznapi lét gyakorlatába, s ott új, reális tartalmakkal, jelentésekkel gazdagodva, folytassák körforgásukat.

Ezek a hajszálerek biztosítják a folyamatos kapcsolatot a közösségi alkalmak mint a társadalmi lét műfajai és a sajátosan zenei műfajok között. Összeköttetésük egyik módja a zenének a különböző alkalmaknál betöltött funkciója. Kevéssé eligazítóak azok a funkciók, amelyekhez másodlagosan rendelik hozzá az eredetileg más forrásból származó, más jelentéssel megformált zenéket. Ezeknek a másod-, harmad- vagy sokadlagos funkcióknak a zavara nehezítette például a Magyar Népzene Tára egyes szokásrendi köteteinek a szerkesztését. Sokat mondanak azonban a zene művészi jelentéséről a genetikus funkciók, azok, amelyek a kérdéses zenélésmódot létrehozzák.

A zenei műfaj megjelöléseknek egy széles tartománya éppen ezért az eredetre, a funkcióra s a rájuk jellemző karakterre utal.

Kiválva eredeti helyzetéből és környezetéből, a közösségi alkalom keretében funkciót hordozó zene magával hozza, örökíti az őt létrehozó életszféra totalitásának jelentését, s a falusi dudaszóból „musette"-ként magát a falut, a falusi környezetet jelentő karakterdarabbá, zenei képpé önállósul. Majd általánosodva, nagyméretű zenei cselekmény részeként, az ember és a természet kapcsolatának egyik jellemző aspektusát képviseli, úgy, ahogyan azt a francia forradalom ideológiája megfogalmazta, a természetet és a természetes emberséget a szabadsággal azonosítva. Így vesz részt Beethoven VI. szimfóniájának drámai cselekményében, s a műfajok ilyen jelentéshordozó és általánosító közvetítésével válik — Adorno szavai szerint — „a társadalom lényege a zene lényegévé".[20]

A tipikus élethelyzet, életszféra tipikus zenéje lesz a kísérője, jelzője és jellemzője azoknak az embertípusoknak, karaktereknek, akik a zene világát

[20] ADORNO i. m. 458. lap.

benépesítik. Jellegzetes intonációja műfajként sűrűsödik, anyagiasul valóságos típussá. A falusi táncok, a falusias hangzású hangszerek, megnemesített dudazenék majd Mozart falusi származású szereplőit jelenítik meg eleven színpadán vagy szimfonikus dramaturgiájában. Egy korszak teljes zenei típus-spektruma vonul fel a Varázsfuvola színpadának műfaj-rétegeiben, mutatja be a kerek világ különböző emberi specieseit, nemes karaktereit és csodabogarait, a bölcs uralkodót és a hiszterikus, divatjamúlt „grande dame"-ot a maga koloratúráival, a kedélyes kispolgárt és az intrikus szerecsent.

A példát számos mással toldhatnók meg, hivatkozva akár Bartók univerzumában élő műfajokra és típusokra.

Innen ered a zenei műfajok kiemelt történelmi szerepe. Új történelmi tartalmak és az azokat hordozó, képviselő társadalmi rétegek, osztályok a maguk sajátos zenei műfajával, illetve műfajaival jelennek meg a műzenei tudatban. Heinrich Besseler elemzései mutatták ki, hogy a skót eredetű kontratánc hogyan árad be a 18. században a szimfónia műfajába, annak utolsó, tánctételeként, képviselve kettős, táncos és induló-karakterével a győztes polgárság jelenlétét Európa zenei színpadán.[21] De hivatkozhatnánk akár a törökös–magyaros műfajkarakterek betörésére is a kor zenei köztudatába, s e műfaj-karakterek átalakulására, hősivé válására, találkozásukra a francia forradalom zenei karaktereivel, a nemes keleti emberről kialakult, jól ismert felvilágosodás-kori felfogás zenei képmásaként.

Walter Wiora említett cikkében helyesen hivatkozik a zenei köztudat műfajban létrejövő egyetértésére, konszenzusára.[22] A műfaj, mint közös körülmények között élő emberek tipikus szemléletmódjának foglalata, a közösségi alkalomból a zenei műfajba is átáramolva, egyúttal szervezi is ezt az egyetértést. Történelmi korok változását — mint korábban vázoltuk — éppen ennek a konszenzusnak a megbomlásán mérhetjük. Innen erednek a történelmi jelentésváltozások. Ezek egyik mindennapos példáját hangversenytermeink tárják elénk, amikor egyházi, liturgikus eredetű zenei alkotás hallatán a közönség egyik része már tapsol, a másik még nem.

A műfaj-kategória szerepe tehát centrális jelentőségű az élettartalmak zenei közvetítésében. Azok a nézetek, amelyek a műalkotás tartalmát a tárgyával, a témájával azonosították, azért tartották a zenét puszta formának, mert ezt a tárgyat nem találták benne. Pedig megszüntetve megőrződik, ott van a legelvontabbnak látszó zenei alkotás egészében. Átalakulásának, mindenestül zenévé formálódásának legsajátosabb közvetítője éppen a műfaj-kategória. Legutóbb Vargyas Lajos mutatta ki, hogy a népballada műfaja

[21] Besseler, Heinrich: Einflüsse der Contratanzmusik auf Joseph Haydn in Bericht über die Internationale Konferenz zum Andenken Joseph Haydns, Budapest 17.—22. September 1959. Herausgegeben von Bence Szabolcsi und Dénes Bartha. Bp. 1960. Akadémiai Kiadó. S. 25—40.

[22] Wiora i. m. S. 23—24.

a benne megjelenő témák, tárgyak bizonyos körét foglalja magában.[23] Ugyanez a zenei műfajokra és potenciális tárgykörökre, összefüggésükre is áll. Szinte azt mondhatnók Arany Jánossal, hogy a közösségi alkalom műfajrétegétől a sajátosan zenei műfajhoz vezet az a „keskeny palló", amelyen a mindenkori Vörös Rébék átalmenvén, „most repül": a társadalmi realitás világából a művészi lét különös világába lépett át.

6.

Melyek lehetnek hát egy zenei műfajelmélet kidolgozásának elvei? Aligha vezetne célra, ha megkísérelnők a zenei műfajokat az irodalmi műfaj-kategóriák mintájára a dráma, epika, líra hármasságának Prokrusztész-ágyához méregetni. Hamarosan kiderülne, hogy legalábbis az epika kategóriája hiányzik a zene lehetőségei közül. Ugyanis a zene nem ismeri az elő- és utóidejűséget, csak a reflektáló bensőség jelen idejét, az idővel és a mindenkori „Jetzt"-tel — ahogyan Hegel mondja — egybeeső én folyamatosságát.[24] Így a reflektálás belső cselekménye, megvalósulásának, önmaga kifejtésének sajátos köre: egy lírai természetű dráma és egy drámai természetű líra különös műfaja. A francia „drame lyrique" kifejezés illenék rá, ha nem volna már egy szűkebb zenei műfaj-körre lekötve.

De Hegel azt is kifejti ugyanott, hogy ez az Én önmagát „valami mássá válva",[25] tehát tárgyiasulva valósítja meg. Éppen ezért sokkal gazdagabb elemző lehetőségeket nyújt a zenei megjelenítés másik fontos karakterisztikumának, a meghatározatlan tárgyszerűségnek a principiuma. Annak vizsgálata, hogy — ismét egyszer Lukács Györgyhöz folyamodva — a reális valóság tárgyszerűsége hogyan válik meghatározatlanná azért, hogy a zene közlésmódjának, a zene világának különösen meghatározott tárgyszerűségévé alakuljon át.[26]

Tegyük hozzá, hogy ez a sajátosan zenei tárgyszerűség éppen abban áll, hogy — mint említettük — a valóság másik arculatát: a relációk oldalát finomítja részletezően és pontossn felmért viszonylatok organizmusává. Ebben közös a matematikával, nem a fizikai közlés matériájának kvantitatív tulajdonságai szerint. Ezek a kvantitások a zenében — mint már Hegel világosan látta — kvalitatív értékűek.[27] A zene specifikus tárgyszerűségének legsajátosabb faktora éppen a viszonyításoknak ez a tárgyi meghatározottság határához közeledő hálózata: a meghatározatlan tárgyiság meghatározott relációkká

[23] VARGYAS LAJOS: A ballada poétikája és stilisztikája. Előadás az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának szimpóziumán, 1974. szeptember 4. Kézirat, 1. lap.

[24] HEGEL, GEORG WILHELM FRIEDRICH: Vorlesungen über die Ästhetik, 3. Band, in Sämtliche Werke. Jubiläumsausgabe. Stuttgart 1939. XIV. Bd. S. 150.

[25] HEGEL uo.

[26] LUKÁCS i. m. 2. Halbband S. 254—255.

[27] HEGEL i. m., idézett kiadás. XII. Bd. S. 337.

alakul át. Minthogy a zene szukcesszív viszonylatok rendszere, a benne tükröződő mozgás-karakterisztikának igen nagy és régóta ismert a típus- és műfajteremtő jelentősége. Ezért a zenei műfajmegjelöléseknek másik széles köre a szerkezeti vonatkozásokhoz és a mozgás-típusokhoz fűződik.

Mivel azonban a zene — mint művészet — érzékletesen közli a benne megformált tartalmakat, a zenei tárgyiasításban igen fontos szerep jut a megszólalás módjának. A zenei műfajok eszerint csoportosított két nagy osztálya, a vokális és az instrumentális zene, már magában sem puszta üres rubrika, hanem az ember és világa viszonyának két alaptényezőjét, éppen magát az embert és külső világát jelöli ki osztályozó kritériumul.

A hangszerek színe, jellege, a köznapi létben vagy alkalomban betöltött funkciója mind megannyi tárgyi jegy. Ezeket a hangszer a külső műfajból a belső, zenei műfajba magával hozza, és annak tárgyi meghatározottságát gazdagítja általuk. Az előbb már utaltunk a duda-hangzás műfajteremtő, környezetet, légkört és típust jellemző funkciójára. Ezt azzal egészíthetnők ki, hogy egyrészt megemlítjük a duda-nóták sajátos népzenei műfajrendjét, sőt, a folklórban és az irodalomban hozzájuk kapcsolódó legenda-kört. Másrészt más hangszerek hasonló funkciójáról és jelentés-köréről is hosszan beszélhetnénk. A zenekar változatos hangszín-lehetőségei a múlt században éppen annak a törekvésnek a kifejezői, amely a zenei képmás tárgyiságát mindenáron az egyedi meghatározottság fokára akarta emelni, egészen a közvetlen hangutánzás naturalisztikus tárgyiságáig.

Az előadó apparátus szerinti műfaj-osztályozás másik jelentősége abban áll, hogy egy-egy kor tipikus hangszerhasználata, előadói apparátusa egyben a kor zenéjének szociológiai körülményeire vet fényt, s ezeken keresztül ismét csak a zenében megvalósuló társadalmi tartalmakra. A zene interpretációhoz, megszólaláshoz kötöttsége teszi, hogy megszólalása egyúttal mindig sajátos alkalom, sajátos szertartás is: a zene önmaga alkalmává válik, s ezáltal közösségszervező tényezővé. Hogy ez mennyire így van, azt legjobban mutatják az ifjúsági csoportosulások, zenei és zene által szervezett alkalmak, amelyek a tömegkommunikációs, gépi zeneközvetítés idején újra és újra arra késztetik az ifjúságot, hogy a zenében való részvételt önmaga közösségének szervezett alkalmává avassa.

A zenei műfaj-megjelölések harmadik, széles köre ezért az előadás apparátusára és módjára vonatkozik.

7.

Mindezt számba véve, befejezésül nem hallgathatunk el egy fontos kérdést. Nem kétséges, hogy korunkban a közösség zenei magatartás-formáinak, a műfajoknak bizonyos válsága bontakozik ki előttünk. Ez abban áll, hogy a zenélés köznapi formái és legmagasabb művészi szinten általánosító műfajai

között nincs meg az egészséges közlekedés folytonossága. A „könnyű" és a „nehéz" vagy „komoly" zene kettőssége változatlanul fennáll, és ha a műfaj-kategóriák erre az alternatívára egyszerűsödtek, valami nincs rendben a valóság tudományos, sőt természettudományos-technikai és társadalmi-humán asszimilálásának arányaiban. Tőkei Ferenc a 3—6. század Kínájának irodalmi műfajelméletét vizsgálva, felteszi a kérdést: mi lehetett az oka „az irodalom[nak] viszonylagos (az európai irodalomhoz mért) műfaji differenciálatlanságá"-nak? Arra a meglepő következtetésre jut, hogy az okot a földmagántulajdonnak Marx által felfedezett hiányában kell keresnünk: „. . .így ebben a társadalomban az egyén (s az egyes közösségek) semmiféle különös pozíciót nem foglalhatnak el, nem léphetnek fel különösként az egyes emberekkel (illetve a többi faluközösséggel) szemben, másfelől pedig az uralkodóval, tehát a »legmagasabb közösség« általánosságával szemben. Az egyes ember sorsa csak az államnak való teljes alárendeltség, egyediségének az általánosban való teljes felolvadása lehet."[28]

Eszemben sincs, hogy csak távoli párhuzamot is igyekeznék vonni az egykori kínai feudalizmus és korunk fejlett kapitalizmusa között. Mégis felmerül a gyanú: a „könnyű" és a „nehéz" zene ilyen polarizált szembenállása nem egy absztrakt munka- és egy absztrakt szabad idő közvetítetlen szembenállásának, a releváns, a közösség sorsát cselekvően meghatározó és a műfajok gazdag változatosságát termő, különös alkalmak hiányának vetülete-e?

A kérdés egy ideig kérdés marad, esetleg hipotézis. Rá a zeneesztétika nemcsak önmagától vár feleletet, hanem olyan társtudományoktól, amilyen a szociológia, a társadalomlélektan, vagy a filozófia. Az igazi választ azonban maga az élet, a történelem adhatja majd meg, ha kialakítja társadalmunkban a közösségi lét és a közösségi tudat, vele együtt a művészetek és köztük a zene alkalmainak, műfajainak egynemű és eleven körforgását, hierarchiáját és értékrendjét.

UJFALUSSY JÓZSEF TUDOMÁNYOS MUNKÁSSÁGA
(Kivonatos jegyzék)

Önálló tudományos könyv

A valóság zenei képe Budapest, 1962., Zeneműkiadó.

Hudební obraz a skutečností. Nástim logiky hudebního významu (A valóság zenei képe. c. könyv cseh nyelvű változata.) Praha 1967. Supraphon.

Önálló tudományos tanulmány

a. *Esztétikai témakörből*

Intonáció, jellemformálás és típusalkotás Mozart egyes műveiben. Zenetudományi Tanulmányok, V., szerkeszti Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Budapest, 1957., Akadémiai Kiadó. — 111—159. l.

[28] Tőkei Ferenc: Műfajelmélet Kínában a III—VI. században. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 12. lap.

Egy különös formacsoport Haydn zongoraműveiben. Zenetudományi Tanulmányok, VIII., szerkeszti Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Budapest, 1960., Akadémiai Kiadó. — 283—293. l.

Hogyan kerülnek a magyarok Beethoven III. szimfóniájának utolsó tételébe? Magyar Zene, I. évf. 1. sz., 1960. szeptember. — 7—15. l.

A hídszerkezetek néhány tartalmi kérdése Bartók művészetében. Magyar Zene, II. évf. 1—2. sz., 1961. október—december. — 3—19. l.

Einige inhaltliche Fragen der Brückensymmetrie in Bartóks Werken. Studia Musicologica. Tom V. Fascc. 1—4. Bp. 1963. Akadémiai Kiadó. pp. 541—547.

Zur Dialektik des Wirklichkeitsbildes in der Musik. Prágában, a szocialista országok marxista zenetudományi szemináriumán elhangzott referátum. — Beiträge zur Musikwissenschaft. Hoft 4/1963. S. 275—282.

Megjegyzések a valóság zenei képének dialektikájához. Az előbbi referátum magyar változata. Magyar Zene. IV. évf. 4. sz. 1963. szept. 341—349. l.

Hangmontázs vagy zene? Referátum az optikai, akusztikai és filmtechnikai Egyesület elektronikus zenei ankétjén, 1963. június 14-én. Kritika. I. évf. 4. sz., 1963. dec. 19—41. l. Újabb közlés: Fábián Imre: A huszadik század zenéje. Bp. 1966, Gondolat. 215—217. l.

A realizmus- még konkrétebben. Vita Maróthy János Realizmus, konkréten c. cikkével. Társadalmi Szemle, XX. évf. 2. sz. 1965. febr. 75. kk.

Abstrakto Musik — konkrete Musik. Az Internationale Hegel Gesellschaft salzburgi kongresszusán, 1964. szeptember 7-én elhangzott referatum. Hegel- Jahrbuch 1965, hrsg. v. Wilhelm. R. Beyer. Verlag Anton Hain, Meisenhain am Glan. S. 53—64.

Absztrakt zene — konkrét zene. Az előbbi referátum magyar változata. Magyar Filozófiai Szemle, Kilencedik évf. 3. sz. 1965. 446—456. l.

Társadalmi közösség és zenei köztudat. Hozzászólás Szabolcsi Bence: A zenei köznyelv problémái c. előadásához. Magyar Tudományos Akadémia, 1966. május 16. Magyar Zene. VII évf. 5. sz., 1966. november. 482—487. l.

Entstehungsprozess der musikalischen Logik. A valóság zenei képe c. könyv egyes fejezeteinek német változata. Ästhetische Aufsätze. Studia Philosophica Academiae Sc. Hung. 11. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó. 163—223. l.

Zoltai Dénes: A zeneesztétika története. I. Ethosz és affektus. Bírálati tanulmány (opponensi vélemény) a könyvről. Magyar Filozófiai Szemle, XI. évf. 6. sz., 1967. 1150—1154. l.

Jelentős könyv a zene társadalmi életmódjáról. Maróthy János: Zene és polgár — zene és proletár. Bírálati tanulmány (opponensi vélemény) a könyvről. Magyar Zene. VIII. évf. 1. sz., 1967. febr. 14—25. l.

Kroó György: A szabadító opera (L'opéra de la libération). Bírálati tanulmány (opponensi vélemény) a könyvről. Studia Musicologica. Tom. IX., Fascc. 3—4. 1967. pp. 449—453.

(A marxista esztétika zenei problémái. A tipikus.) Hozzászólás Szigeti József A marxista esztétika időszerű kérdései c. előadásához. MTA, 1967, május 3.

Értékek és mértékek. Az európai szocialista országok ifjú zeneszerzőinek és zenetudósainak IV. találkozóján elhangzott bevezető előadás. Eger, 1968. április 22. Magyar Zene. IX. évf. 2. sz. 1968. június. 115—120. l.

Bemerkungen zur Methodologie einer musikalischen Gattungetheorie. A Nemzetközi Esztétikai Társaság kongresszusán elhangzott referátum. Uppsala, 1968. augusztus 18. in Acta universitatis Upsaliensis, series Figura, n. s., vol. 10, Uppsala 1972., pp. 633—634.

Dramatischer Bau und Philosophie in Beethovens VI. Symphonie Studia Musicologica Tom. XI. Fascc. 1—4. Bence Szabolcsi septuagenario. Bp. 1969. pp. 439—443. Magyar változata: Muzsika. XIII. évf. 12. sz. 1870. december. 9—13. l.

Az Allegro barbaro harmóniai alapgondolata és Bartók hangsorai. Magyar Zenetörténeti Tanulmányok Szabolcsi Bence 70. születésnapjára. Szerk. Bónis Ferenc. Bp. 1969. Zeneműkiadó. 323—332. l.

Tárgyak és összefüggések. A nyolcvanéves Lukács György esztétikájáról. Kritika. VIII. évf. 4. sz. 1970. április. 27—30. l.

Közös réteg Bartók és Kodály művészetében. Referátum a Magyar Zeneművészek Szövetsége nemzetközi Bartók-konferenciáján. Budapest 1971. március. — International Musicological Conference in Commemoration of Béla Bartók 1971. Budapest, 1972., Editio Musica. — pp. 155—158.

Előszó Molnár Antal: Gyakorlati zeneesztétika c. könyvéhez. Bp. 1971. Zeneműkiadó. 9—13. l.

Hasznos könyv a zene lélektanáról. Vitányi Iván: Zenepszichológia. Bírálati tanulmány (opponensi vélemény). Magyar Zene. XIII évf. 1972. márc. 7—13. l.

Kodály és Debussy. Referátum a nemzetközi Kodály-konferencián. Budapest, 1972. december. Muzsika XV. évf. 12—sz., 1972 december. — 37—39. l. Bővebb változata előkészületben a Magyar Zenetörténeti Tanulmányok soron következő, Kodály emlékének szentelt kötete számára; szerk. Bónis Ferenc.

Rezeption und Gattung. Referátum az 1972. szeptember 29—27-i brnoi nemzetközi zenetudományi konferencián: „Der Mensch von heute hört Musik". — Előkészületben a konferencia anyagának összefoglaló gyűjteményében.

Maróthy Jánossal és Zoltai Dénessel közösen: Das Verhältnis zwischen ästhetischen und ideologischen Kategorien unter besonderer Berücksichtigung des zeitgenössischen Musikschaffens. Referátum a marxista zenetudományi szemináriumon, Berlin, 1965. június 22—27. Beiträge zur Musikwissenschaft, Sonderheft, 7. Jg. 1965, Heft. 4. S. 257—277. Magyar változata: Magyar Zene. VI. évf. 2. sz. 1965. április. 144—165. l.

Zoltai Dénessel közösen: A modern zene útjai. Valóság. IX. évf. 10. sz. 1966. 1—13. l. Német változata: Studia Musicologica, Tom. VIII. fasc. 1—4. 1966. pp. 71—99.

b. *Történeti témakörből*

A „Hunyadi László" és irodalmi előzményei. Zenetudományi Tanulmányok, II., szerkeszti Szabolcsi Bence és Bartha Déne. Budapest, 1954., Akadémiai Kiadó. — 219—230. l.

Erkel műveinek sorsa. MTA I. Oszt. Közl. XVII. kötet, 1—4. sz., 1961. — 19—29. l.

Erkel Ferenc és szövegkönyvei. Zenetudományi Tanulmányok, IX., szerkeszti Szabolcsi Bence és Bartha Dénes. Budapest, 1961., Akadémiai Kiadó. — 37—44. l.

Bartók Béla címszó. A Zenei Lexikon átdolgozott új kiadásában. Főszerk. Bartha Dénes, szerk. Tóth Margit. Bp. 1965. Zeneműkiadó. I. k. 157—179. l.

(Magyar zene a két világháború közt.) Hozzászólás Szabolcsi Miklós Magyar irodalom a két világháború közt c. előadásához. MTA I. Oszt. Közl. XX. kötet. 1—4. sz. 26—32. l.

Bartók Béla — A csodálatos mandarintól a IV. vonósnégyesig. Előadás a Zeneművészeti Főiskola tudományos emlékülésén, Bartók Béla halálának 25. évfordulója alkalmából. 1970. dec. 9. A Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola évkönyve, 1970—71. 19—24. l.

Zeneélet a Magyar Tanácsköztársaság idején. Hozzászólás a MTA I. Osztály és az Irodalomtudományi Intézet által a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. év-

fordulója alkalmából rendezett emlékülésen. 1969. márc. 14. MTA I. Oszt. Közl. XXVI. k. 1969. 36—41. l.

Kulturális hagyományunk Bartók Béla és Kodály Zoltán életművében. Magyar Tudomány, LXXXI. kötet — Új folyam. XX. kötet 5—6. szám, 1975. május—június. — 333—341. l.

Egyetemi és főiskolai jegyzetek

Az esztétika alapjai és a zene. Jegyzet a Zeneművészeti Főiskola számára. I. rész: 1964, II. rész: 1966. Tankönyvkiadó. A két rész együtt, kibővítve: 1968. uo. Részlet az 1964-es I. részből. A valóság zenei képe címmel: Esztétikai olvasókönyv — szöveggyűjtemény. 1965. Kossuth Kiadó. 670—692. l.

A zeneművészet esztétikájának alapjai. Ágazati fejezet a Marxista-leninista esztétika— A marxizmus-leninizmus Esti Egyetem tankönyve c. gyűjteményében. 1969. Kossuth Kiadó. 625—645. l.

Zeneesztétika. Ágazati fejezet a Bevezetés a marxista-leninista esztétikába c. jegyzetben. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar. Szerk. Novák Zoltán. 1972. Tankönyvkiadó. 119—152. l.

Önálló népszerű könyv

Achille-Claude Debussy. 1951, Gondolat.

Bartók breviárium (Levelek — írások — dokumentumok). Összeállította — Budapest, 1958., Zeneműkiadó. 2/1974., szerkesztette Lampert Vera, uo.

Bartók Béla, I—II. Bp. 1965. Gondolat. — 2., javított kiadás: 1970. uo. — A könyvben Bartók műveinek jegyzéke Denijs Dille (juvenilia) és Szőllősy András, a hanglemezek jegyzéke Somfai László munkája. Orosz és angol változata 1971, Corvina Német változat 1973. uo.

Önálló népszerű tanulmány

a. *Esztétikai témakörből*

A modern zenéről. Nagyvilág, V. évf. 10. sz., 1960. október. — 1524—1535. l.

Bevezetés Kroó György: Muzsikáló zenetörténet I. kötetéhez. Bp. 1964. Gondolat.

Előszó dr. Gyulai Elemér: A látható zene című könyvéhez. Bp. 1965. Zeneműkiadó. 5—10. l. Angol változata: The New Hungarian Quarterly. Vol. VII. No. 23, autumn 1966. pp. 198—201.

Előszó Lehr Ferenc: A filmhang esztétikája című könyvéhez Bp. 1966, Magyar Filmtudományi Intézet. 11—14. l.

Bartók vonósnégyesei, I—VI. Ismertető füzet a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat Bartók-összkiadásának megfelelő lemezeihez. 1966. szeptember.

Bartók Béla: Kontrasztok — hegedűre, klarinétra és zongorára (1938). A 2. nemzetközi Bartók Szeminárium alkalmával elmondott előadás. Magyar Zene, IX. évf. 4. sz. 1968. december 342—353. l.

Ekstázis és katarzis. Nagyvilág. XIV. évf. 9. sz. 1969. szeptember. 1379—1383. l.

A magyar lírai költészet hagyományai Kodály Zoltán művészetében. Előadás a Kodály Zoltán Emléknapok keretében. Debrecen, 1971. február 2. Alföld. XXII. évf. 8. sz., 1971. augusztus. 61—67. l.

C. Debussy: Noktürnök. Miért szép századunk zenéje? szerkesztette Kroó György. Budapest, 1974., Gondolat. — 57—72. l.

b. *Történeti témakörből*

Zoltán Kodály et la naissance du Psalmus Hungaricus. Studia Musicologica. Tom. III., fasc. 1—4. 1962. pp. 357—366. Orosz változata: Szovjetszkaja Muzüka, 1962. december. 121—125. l.

Ein Vorwort zum seitgenössischen ungarischen Musikschaffen. Österreichische Musikzeitschrift, November 1966. Sondernummer: Musik in Ungarn. S. 31—35. Magyar változata: Előszó a mai magyar zenei alkotóművészethez. Magyar Zene, VIII. évf. 3. sz. 1967. június. 227—230. l.

A publicista Tóth Aladár. Tóth Aladár válogatott zenekritikái, 1934—1939. Az előszót írta Lukács György, sajtó alá rendezte és utószóval ellátta Bónis Ferenc. Bp. 1968. Zeneműkiadó. Nagyvilág, XIII. évf. 11. sz. 1968. november. 1733—1735. l.

Farkas Ferenc. Mai magyar zeneszerzők sorozatának füzete. A művek jegyzékének összeállítása Tóth Margit munkája. 1969, Zeneműkiadó.

A Magyar Tanácsköztársaság zenei életéről. Muzsika. XII. évf. 2. sz. 1969. február, 1—3. l.

Második-e Bartók Hegedűversenye? Magyar Zene. XI. évf. 1—4. sz. 1970. december 40—41. l. Angol változata: Studia Musicologica. Tom. XIII. fasc. 1—4. 1971. pp. 353—356.

Molnár Antal 80 éves. Muzsika. XIII. évf. 1. sz. 1970. január. 7—8. l.

Bevezetés Kroó György: A magyar zeneszerzés 25 éve című könyvéhez. 1971. Zeneműkiadó.

A felsoroltakon kívül még számos ismeretterjesztő és művelődéspolitikai cikk, előadás; az utóbbiak közül mintegy 200 a rádióban és televízióban.

A KÖNYVNYOMTATÁS 500. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT EMLÉKÜLÉS

1973. DECEMBER 3.

SZABOLCSI MIKLÓS elnöki megnyitója:

Tisztelt Emlékülés!

Engedjék meg, hogy a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Filozófiai és Történettudományok Osztálya közös emlékülése alkalmával üdvözöljem megjelent vendégeinket. Üdvözöljem Erdey-Grúz Tibor elvtársat, a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, Simó Jenő elvtársat, a művelődésügyi miniszter helyettesét, Bernát György elvtársat, az Akadémiai Kiadó igazgatóját, Mátrai László elvtársat, az Akadémia Második Osztályának elnökét, minden előadónkat és kedves vendégeinket.

Tisztelt Emlékülés! A magyar könyvnyomtatás 500. évfordulóját ünnepeljük. És mint minden évforduló, ez is alkalom, sőt felszólítás a visszatekintésre, a számvetésre. Hiszen azért is emlékezünk, hogy új fényben lássuk az egyszer megtörténtet, és hogy előre is tekintsünk.

Ha a magyar könyvnyomtatás évfordulóját ünnepeljük, akkor legalábbis két kérdéskör, két kérdéscsoport ötlik szemünkbe. Mi a könyvnyomtatás, általában a könyv, még általánosabban az olvasásra alapított kultúra helye, funkciója a ma társadalmában? Nem olyasvalamit ünnepelünk-e mi, ami már csak történelmi emlék, ami idejét múlta? Nem egy meghatározott történelmi időszak maradványa-e a könyv? És ha nem, milyen új formák között él tovább, mi lesz a szerepe a jövőben?

És visszatekintve, mi volt a szerepe a múltban, milyen és mennyi erőfeszítés kellett ahhoz, hogy a magyar művelődés, a magyar kultúra a mi sajátos társadalmi viszonyaink között kibontakozzon, milyen akadályokkal kellett megküzdenie és ennek ellenére, milyen eredményeket ért el? Ilyen módon összekötve, a jelen évforduló alkalmából a múltat és a jövendőt, úgy érezzük, hogy éppen a Tudományos Akadémia kötelessége, hogy ezekkel a kérdésekkel foglalkozzon. Ezért és így kértük fel előadóul azokat, akik a múlt és jövő kérdéseivel foglalkoznak.

Engedjék meg tehát, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Első és Második Osztálya rendezésében a könyvnyomtatás 500. évfordulója alkalmából tartandó emlékülést megnyissam.

MÁTRAI LÁSZLÓ

AZ OLVASÁS KRÍZISE

Nem kétséges, hogy a 20. század második felének egyik tipikus jelensége az információ-robbanás, s ez világos, bár nem közvetlen kapcsolatban áll a tudományos technikai forradalommal. Szokták nevezni kommunikációs forradalomnak is. Lényege, hogy a tudományos és az irodalmi művek száma nagyobb mértékben nő, semhogy az olvasók eddig kialakult felvevő kapacitása meg tudná emészteni. Mondhatná valaki, hogy mi köze mindehhez a filozófusnak, hiszen itt pusztán empirikus, történeti folyamatról van szó, amely inkább a filológusokra, pedagógusokra, szociológusokra tartozik.

Általában ez igaz. A filozófiának tényleg nem feladata a szaktudományok helyett megoldani az empirikus feladatokat. Mégis, a filozófia története azt mutatja, és ezt vallják az elméleti megfontolások is, hogy szaktudományos eredmények néha olyan általános jellegűekké és általános érdekűekké válhatnak, hogy ezzel szinte automatikusan belépnek a filozófia illetékességi területére.

Ilyen volt a naprendszer kérdése, ilyen a darwini származástan, az einsteini relativitástan, vagy a rabszolgaság eltörlése, vagy a marxi közgazdaságtan.

Az információ-robbanás és a kommunikációs forradalom ilyen, az egész emberiséget érintő folyamat, melyben nem kevesebbről van szó, mint az egész emberi nemnek esetleges megváltozásáról. Arról, hogy egész eddigi kultúránk egyik teremtője és legfőbb hordozója, az olvasó ember, radikálisan átalakul egy más típusú emberré; olvasó emberből mondjuk tévét néző és kompjutergombot nyomogató emberré.

Tekintettel arra az igen szoros összefüggésre, mely az olvasás, írás, nyelv- és gondolkodás között mind egyedi, mind összemberi vonatkozásban fennáll, ebben az évezredek alatt kialakult rendszerben bekövetkező minden lényeges változás ugyancsak évezredekre kiható jelentőségű a jövőre nézve.

Sajnálatos módon eddig a filozófusok kevés szakszerű gondot fordítottak erre az egyre égetőbb kérdésre, a futurológiával való divatos foglalkozás minden számos produktuma ellenére, részben talán éppen emiatt. Korunk uralkodó filozófiai irányzatai közül a neopozitivizmus nyilván azért nem foglalkozik az olvasás és krízis kérdéseivel, mert a beszéd és gondolkodás ismeretelméleti, metodológiai problematikájára irányul megalakulása óta a főfigyelme és föl

MTA I. Oszt. Közl. 29, 1974

sem merül előtte, hogy ugyanennek a kérdésnek gyakorlati vonatkozásai méltóak lennének egy igen komoly filozófiai analízisre.

A polgári filozófia egy másik irányzata, az egzisztencialista pozíció számára viszont minden nyelvi probléma eleve másodlagos, hiszen csakis perifériális, instrumentális jelentősége lehet az egzisztencia súlyos gondjaival küzdő ember számára.

A marxisták azok, akik egyre inkább felismerik, hogy az olvasás az egész emberi kultúrát és jövőjét érintő kérdés, s ezért a személyiség filozófiai vizsgálatában, részben a pszichológiai kutatásokra épülő tudatelméletben, igyekeznek a filozófiai általánosság számára is felhasználható eredményekre jutni.

Szabályszerű, a gondolkodás történetében gyakran előforduló jelenség, hogy amikor a filozófiának derogál a szaktudományok vagy a gyakorlat oldaláról felmerülő valamely élő probléma vizsgálata, akkor csakhamar feltűnnek a gyakorlat és a filozófia közötti senkiföldjén az önkéntes teoretikusok, akik elvégzik a filozófia helyett a nagyon is égető általánosítást, természetesen a maguk nem egészen klasszikus módján. Legyen elég itt három szerző megemlítése, akik valamennyien a beszéd, a nyelv, az olvasás aktuális válságának filozófiai magyarázása közben teszik kérdésessé a fogalmi gondolkodás jövőjét. A nyelvész Noam Chomsky, a pszichológus Jean Piaget és az olvasáskutató Marshal MacLuhan. MacLuhan azt állítja, hogy olvasás-központú kultúránk kikerül a „Gutenberg-galaxis" csillagképéből és az új kommunikációs eszközök egy egészen más típusú kultúrembert fognak létrehozni. Chomsky megkérdőjelezi a hagyományos fogalmi és grammatikai gondolkodás primátusát, és a spontán, generatív beszédnek juttatja az alkotó gondolkodás pálmáját. Végül Piaget egyenesen fölveti a kérdést: a kötött fogalomkép és a grammatika, tehát végül is a nyelv, nem inkább gátja-e az intelligencia fejlődésének, semmint előmozdítója?

Anélkül, hogy radikálisan elvetnénk avagy elfogadnánk ezeket a divatos hipotéziseket, melyek a szaktudomány és a filozófia határterületén jöttek létre, fel kell ismernünk, hogy ezen kissé amatőr koncepciók mögött egy igen komoly filozófiai probléma rejlik, nevezetesen az emberi kultúra esetleges gyökeres átalakulása, a technikai forradalom, közelebbről az információ-robbanás következtében.

Mint filozófiai folyóirat szerkesztője, kéziratot kaptam legutóbb Franz Kafkáról, amely jó színvonalon elemzi a modern író filozófiai jelentőségét. Bevezetőül azonban a szerző a következőket mondja: mivel az elmúlt 5 esztendőben több mint 5 ezer publikáció jelent meg Franz Kafkáról, ezért én egyetlen egyet sem olvastam ezek közül. Gondolom, nem szorul bizonyításra, hogy ezen az úton nem lehet úrrá lenni az információ-robbanáson, hiszen az 5 ezer publikációt negligáló szerző vajon milyen címen várhatná el az ő 5001. művének elolvasását?

Bár itt máris felrémlik előttünk a nem-olvasó ember ijesztő alakja, fel-

tehető, hogy az információ-robbanással kapcsolatban más gyógyszert is lehet találni, mint a teljes, az anarchisztikus fegyverletételt, amely — valljuk be — egyet jelentene a kultúra tradíciójának, az ismeretek átadásának megtagadásával.

Legalábbis részben járhatónak látszik az az út, amely az információ-robbanásra józanabbul reagál. Ez egyrészt megkísérel természetes, racionális úton úrrá lenni a végtelenbe növekvő információ-áradaton, nevezetesen: közvetítő, összefoglaló absztraktok, forschungsberichtek, kritikai bibliographie-raisonnék révén, vagyis a hagyományos úton kísérel meg áttekintést nyerni a filozófiában, ahogyan ez — részben és hihetetlenül nagy redundanciával — sikerül a szaktudományokban. Voltaképpen ilyen kísérlet volt a filozófia területén az Institut International de Philosophie megalakítása 1937-ben; az UNESCO által támogatott Bibliographie de la Philosophie-je máig is megjelenik. További kérdés azonban, hogy mi az ilyetén redukáló, összefoglaló, absztraháló módszerek de facto hatékonysága az információ-áradat kianalizálása terén?

Nehéz ellenőrizni azt a hozzávetőleges és talán kissé pesszimista becslést, hogy mivel a de facto megjelenő szakirodalom csupán egytizedrésze tartalmaz valami érdemleges novumot, ezért az ilyen secunder referátumoknak is igen csekély a tényleges hozama, és kilenctized részben ezek maguk is csak növelik az információ-áradatot, nem pedig segítenek úrrá lenni azon. Magyarul kimondva: maguk is növelik az el nem olvasott kommunikációk számát.

Részleges javulás várható talán a katalógusok gépesítésétől. Ez azonban inkább csak műszaki és természettudományos művekre vonatkozhat, hiszen a társadalomtudományi témák legtöbbször annyira komplexek, hogy pontos klasszifikációjuk szinte lehetetlen, ezzel pedig elesik a gépesítés alapfeltétele.

Szorítva a probléma történelmi méretű súlyától, a pedagógia szakemberei maguk is kísérleteznek a megoldás érdekében. Kidolgozták a gyorsolvasás módszerét, hiszen való igaz, hogy igen sokunknak helytelen, lassú az olvasási beidegzettsége, s ezen tényleg lehet valamennyit javítani. Egyrészt azonban, az így elérhető többletolvasás meg sem közelíti a többletinformáció mennyiségét — és ez kulturális szempontból a lényeg. Amire égető szükségünk van, és volt mindig is, az nem a gyors, hanem az elmélyedő olvasás. Mert döntő módon ettől függ, hogy a gondolkodó ember eddig kialakult típusa fennmarad-e, avagy átadja a helyét valami egészen másnak.

Kérdésünk gyakorlati kérdés. Ám történelmi súlya olyan nagy, hogy ezt vállalniok kell a gyakorlattól leginkább visszahúzódó filozófiai iskoláknak, irányzatoknak is. A neopozitivista iskola számára túlságosan gyakorlati, társadalmi, történelmi, pszichológiai ez a kérdés; válasza szerintünk nem a filozófiai elmélettől, hanem az empíriától függ. Az egzisztencialista pozíció számára viszont túlságosan felületiek, pusztán a kulturális felszínen levők az információ-robbanás okozta problémák, de nem érintik emberi létünk mélyebb, meta-

fizikai rétegeit. A neopozitivisták számára nem elég racionális, az egzisztencialisták számára nem eléggé irracionális a kérdés ahhoz, hogy méltó legyen filozófiájuk érdeklődésére. A marxista filozófia számára mindig is fontosak voltak a társadalmi mozgás törvényei és velük együtt a társadalom kulturális mozgásának a törvényei is, különösen akkor, ha ez a kulturális változás az egész emberi nem alapkérdéseit érinti, függetlenül attól, hogy elsőként milyen szaktudomány figyelt fel a problémára. Számukra tehát elvi, metodológiai korlátok nem akadályozzák a gyakorlathoz való filozófiai áttörést, sőt, voltaképpen ez módszeres kötelességük is. Mégis, az ő számukra is új a feladat.

A marxista filozófia világméretű ideológiai harcokban nőtt naggyá, eközben dolgozta ki a történelmi mozgást determináló osztályharcok fontos elméletét és hozta létre az általánosításnak ezen a nyilván legfontosabb történetfilozófiai szintjén. Nem dolgozta azonban eddig ki azoknak az összemberi folyamatoknak az elméletét, amelyek — megfelelő eltérésekkel — mintegy átfedik az osztálydeterminációt különbségeit és eggyel általánosabb szinten, de a tényleges valóságban, összemberi változásokat is létrehoznak, mintegy az osztálytársadalmak szuperpozíciójaként. Az egész természettudományos technikai forradalom ilyen folyamat, és nem csodálkozhatik a filozófus különösen azon, hogy ennek egy részét, az információ-robbanást is, annak várható következményeivel együtt ilyen összemberi jelenségként kell felismerni.

A *külső* környezetből az emberre visszaháramló veszélyeket — megkésve bár —, de egyre inkább felismerjük. Ez szükséges, de korántsem elégséges feltétele az elhárításnak. Nem ismertük még fel a *belső* környezet radikális megváltozásának veszélyeit, azt, hogy az információ-robbanás negatív irányba változtathatja meg a gondolkodó ember, a homo sapiens, az emberi nem arculatát. A veszélyt, elhárításának útját, minden társadalmi rend, minden ideológiai, minden filozófiai értékrend másképp fogja nyilván kijelölni. De hogy a veszély fennáll s azt el kell hárítani, ez közös feladata minden filozófiának, amely nem zárkózik el az emberiség sorskérdéseitől. Ez ma az írástudók felelőssége, és a filozófusoknak is írástudóknak kell lenniök.

TOLNAI GÁBOR

TÓTFALUSI KIS MIKLÓS

(KUTATÁSÁNAK ÉS ÉRTÉKELÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ)

Válságok idején találkozik az ember igazában önmagával, s ilyen körülmények között vizsgázik kinek-kinek az embersége. Ilyen években, évtizedekben gyakorta magyarázatot keresünk a múltból — törvényszerűen a történelem hasonlóan válságos szakaszaiból —, s a múlt elemzése teljesebbé teszi az egyén önismeretét és a bennünket körülvevő világ értelmezését. Az efféle vizsgálódás nyomán személyes üggyé lesz a régmúlt, lüktetővé válik, és az egykori századok hősei, eseményei a mi jelenünket is „recenzeálják".

A második világháború első esztendejében, a mindjobban erősödő fasizmus szorongattatása közepette, így fordultunk a hanyatló és pusztuló Erdély tragikus sorsot megélt személyiségéhez, Tótfalusi Kis Miklóshoz. Talán modorosnak tűnhetik, hogy többes számban fogalmazok, amikor a magam írására gondolok, amely 1940 augusztusának végén, a magyar nyomdász *Maga mentsége* című művének kiadásához kísérő tanulmánynak íródott. Hadd mondjam meg, tudatosan használom a többes számú igealakot. Igaz, a 30-as, 40-es évek fordulóján — mielőtt a Tótfalusi-tanulmányhoz hozzáfogtam — már nem is egy téma foglalkoztatott, ugyancsak a hanyatló Erdély világából, vezető személyiségei közül; így az önálló Erdély utolsó fejedelmének, Apafi Mihálynak és a fejedelem kancellárjának, Teleki Mihálynak a tragédiája. De míg a több mint kétszázötven esztendővel azelőtti válság periódusnak e két személyiségéhez magam jutottam el, keresve aktuális problémáimra a válaszadást, addig — ha a munka során azonosultam is véle, s alakja a jelenből szemlélt személyes ügy lett — a tipográfusról szóló tanulmány megírására a Tótfalusihoz nem méltatlan 20. századi utód, Kner Imre kért fel.

Örömmel fogadtam Kner Imre javaslatát, amikor 1940 tavaszán azzal keresett fel Széchényi könyvtár-beli munkahelyemen, hogy betűhű kiadást tervez — a könyvnyomtatás feltalálásának félezer éves fordulójára — Tótfalusi önvédelmi írásából a *Mentség*ből, kísérő tanulmányommal és a maga tipográfiai jegyzeteivel. A *Mentség*, valamint alkotójának sorsa, tragédiája a nyomdász Kner Imre számára nálamnál is fokozottabban személyes ügy volt. A kiadványhoz írt szűkszavú *Tipográfiai megjegyzései* elárulják, hogy a modern magyar könyvnek e nagy művésze — miként az egykori elől — tudósa is volt a tipográfiának. Elemzi Kner Tótfalusi nyomtatói és ortográfiai sajátosságait,

de megvilágítják megjegyzései azt is, hogy milyen beleéléssel, az egykori nyomtatvány iránti elérhető hűséggel igyekszik a modern kiadást létrehozni. Mindezekről tárgyilagos hangon szól. Tárgyilagos hangmegütésűek a *Tipográfiai megjegyzések* zárósorai is, de itt már szembetaláljuk magunkat századunk nyomdászának az egykori tipográfus világával való találkozásával, annak problémáival, sorsával:

„Magyar könyvnyomtató és magyar könyvkiadó — írja Kner — csak mélységes együttérzéssel olvashatja Tótfalusi Kis *Mentségét* és megrendülten láthatja, hogy ez a könyv feltárja mesterségének összes problémáit, amelyek tehát nem mai eredetűek, hanem a magyar sors szükségszerű következményei. Felemelő érzéssel olvashatjuk, hogy Tótfalusi Kis állásfoglalása ezekkel szemben milyen mélységesen tiszta, felelősségteljes és emberi, amit leginkább bizonyít szociális felfogása munkásai igényeivel szemben."

Az idézetet bővíthetném személyes emlékekkel és a gyarló emlékezésnél hitelesebben Kner Imre néhány esztendővel ezelőtt megjelent levelezésével. 1940 nyarán, Tótfalusi művébe és életútjába való elmélyedésekor, a mind jobban sötétedő politikai viszonyok közepette, nyomasztó lelkiállapotában már felmerül benne a maga Don Quijote-i harcának hasonlítása az egykori nyomdászéval. Ez időtől mind gyakrabban jelentkezik levelezésében a Tótfalusi-párhuzam, legszebben szinte tudományos elemzéssel ahhoz a férfiúhoz írva, akit talán mindenkinél jobban tisztelt, szeretett, aki támogatója s kritikusa is volt a gyomai Kner Nyomdának, Kodály Zoltánhoz.

„. . .sok vonatkozásban közösnek érzem vele a magam sorsát" — írja. Levelének végén pedig szinte a Tótfalusira emlékeztető személyességgel tesz vallomást a gyomai nyomda életútjáról, a maga meggyőződéséről:

„Lehet, hogy a történelem vastalpú kereke keresztülgázol rajtunk, s lehet, hogy másként kell értelmezni az olyan sorsot, amely nem az egyénnek, hanem a csoportnak jut osztályrészül, habár . . . Ez az érzés lerontja mind azt az öntudatot, amit 58 esztendei sikeres, és sokak, a legjobbak által elismert munka eredménye adott, de csak akkor, ha az ember nem tudja megőrizni a hitét abban, amiben eddig hitt. Most még mindig úgy érzem, hogy sok minden történhet velem, s nem tudhatom, hogy ezt a sok mindent miképpen bírom majd elviselni, de azt hiszem, hogy sohasem fogom revízió alá venni majd nézeteimet, sohasem fogom azt hinni, hogy másként kellett volna bármit is tennem, s hogy mindaz, amit elérni szerettem volna, értéktelen . . ."

A levél — amelyből részleteket idéztem — a maga egészében egyszerre tipográfusi *ars poetika* és önvallomás. Nem véletlen — utaltam már erre —, hogy Kner Imre éppen Kodály Zoltánnak írta meg mindazt, amit megírt. A korábban mondottakon kívül, Kodály Zoltántól származott a *Mentség* újra való kiadásának ötlete is. Egyik levelében (1939. december 26.) írja Gyomára: Ki kellene adni-e „hozzáférhetetlen" művet „sokak okulására". — A nagy muzsikus és tudós maga is mélységesen értette és — néhány hónappal a gyomai

kiadás megjelenése után tanulmányban értelmezte Tótfalusi alkotását és tragédiáját. Tanulmányát hasonló átélés, mélységes keserűség és az aktuális akkori jelen ellen irányuló indulat járja át, mint a *Mentséget* újrakiadó gyomai nyomdászt és a kísérő tanulmány íróját. Azonban tőlük eltérően, amikor Kodály számára az üldözött, terveiben megakasztott Tótfalusi alakja a jelenből szemlélt személyes üggyé válik, az átélésen túl, tudós elemzéssel, éles bírálatot mond a Horthy-kor politikájáról és társadalmáról, annak az időszaknak a politikájáról és társadalmáról, amelyben néki, legszebb férfikora idején élni és alkotni rendeltetett.

Szép feladata lesz a Kodály-kutatóknak, hogy vizsgálják majd a tudós tanulmányainak, cikkeinek, recenzióinak sajátosságait, koncepcióját, s összefüggéseit a velük egyidőben megalkotott zenei műveivel. Érdekes koncepcionális megfigyelésekre nyújthatna ugyancsak alkalmat a nagy nyomdászról és művéről szóló írása is. A mi feladatunk azonban most nem ez, hanem csupán a Tótfalusi-kutatás és értékelés vizsgálata. Kodály tanulmányának koncepcionális elemzése helyett most meg kell elégednünk néhány passzusának felidézésével, jelezve ezzel az ő értékelésének szempontjait, a kérdéssel kapcsolatos szemléletét.

Írásának Kodály mint minden írásának — szerény címet adott: „*Mentség*, Tótfalusi könyvének ismertetése". Tanulmányát is az ismertetések műfajának szellemében indítja el. Szól arról, hogy a gyomai kiadással „műveltségtörténetünk egyik legfontosabb, eddig csak szaktudósok körében ismert dokumentuma" vált hozzáférhetővé. Beszél arról, hogy aki tudni akart valamit addig a tudós nyomdászról, Dézsi Lajos életrajzát olvashatta, amelyben a *Mentség*nek csaknem teljes szövege benne van idézetek formájában, és ennek ellenére: „Mégse hat . . ." írja. Az ismertető stílus ezt követően műelemzővé válik. A szűkszavú, tömör mondatok — mások oldalakat, fejezeteket írnának azokról, amiket ő félmondatokba tömörít — lényeges kérdéseket ragadnak meg. Megállapításai, megfigyelései azonban alapelemeivé lesznek a későbbi Tótfalusi-irodalomnak, többnyire már hivatkozása nélkül is. A Dézsi-féle életrajzba beékelt passzusok kapcsán így ír a *Mentség*ről:

„. . .a felaprózás elvette lendületét, dinamikáját, sőt formáját. Mert e látszólag kusza, ötletszerűen rendszertelen szóhalmaznak van valami belső, szinte zenei formája, hullámzása, egyre hevesebb lesz, míg imaszerű végszavában megnyugszik . . . Ízes erdélyi nyelve miatt is méltó olvasásra. Sok idézetében, de egész stílusában az oly ritkán megfogható élő, beszélt nyelvet hallhatjuk. De nyelve jelentőségét messze meghaladja tartalmáé. Nem egy magánember sorsa, hanem egész művelődésünk számos fájdalmas, máig megoldatlan problémája tárul elénk megrázó, őszinte emberi vallomás formájában."

A citált mondatok már sejtetik, hogy a műelemzés át fog váltani Tótfalusi emberi alakjának, tragédiájának érzékeltetésére s az ebből következő általánosításra. Íme:

„Egy erdélyi »szegény legény« — a Körösi Csomák fajtájából — 30 éves korában elindul Amszterdamba, a maga költségén — iskolamesteri jövedelméből gyűjtögette évekig —, hogy kitanulja a nyomdászmesterséget. Feltett célja, hogy majdan »könyvekkel bővítse és oltsóítsa« e hazát . . . Tizedfélévi ottlakása alatt többre viszi, mint maga és buzdító barátai valaha remélték. Világhírű betűmetsző lett, munkáját arannyal fizetik, megrendelői közt ott találjuk Georgia fejedelmét, Toscana hercegét, sőt a római pápát . . . Hazajött, s itt kezdődik kálváriája . . . Ott gyönyörűen kivirult tehetsége itthon elhervad, tápláló talaj, éltető éghajlat híján. A magyarok rettenetes »hidegségét« nem győzi felpanaszolni. Külföldi megrendelést sem kap többé. Amszterdamban megtalálták Georgia és Róma küldöttei, »Kolosváratt« nem keresi senki. Kívül esett a világ forgalmán. A kezdetleges, nyomorúságos hazai viszonyok közt munkája nem halad, az »irégyek« és ellenségek mindenütt elgáncsolják, ellene hangolják a »Méltóságokat«, végtére tűrhetetlenné teszik helyzetét. Ekkor fakad ki belőle a »Mentség«. Olvasása közben annyi hasonló jut eszünkbe máig, hogy csodálkozva kérdezzük: oly keveset változott itt az élet? . . . Miért hát ez a sok tragédia, hiába való vér- és velő-áldozat? A kísérő tanulmány írója, Tolnai Gábor joggal mutat rá a Tótfalusi és Ady panaszai közti kísérteties hasonlóságra. A »Mentség« címe — folytatja Kodály — az is lehetne: »Ki látott engem?« vagy »Szeretném, ha szeretnének«. Valóban, ilyen küzdelem és szenvedés várt itt mindenkire, aki bármily mesterségben vagy művészetben a csúcsra törekszik . . . A helyzet [azóta] még tán rosszabodott . . . egyre hangosabbak a jobbak munkájának kerékkötői."

A keserűség és az indulat, melynek nyomán szinte tüzet fog Kodály tolla alatt a papiros, az elemzések további során már közvetlenül az egykori aktuális jelenre irányul. A hang most is tárgyilagos, az elemzés tudományosan pontos. De ki ne érezné a szavak mögött a személyes keserűséget, az indulatot?! Az indulatot fokozza — annak idején jól értettük a szavak mögött meghúzódó konkrétumot, ma már figyelmeztető megjegyzést kíván —, hogy a *Mentség* megjelenése és a cikk megírása közötti időben távozott végleg Magyarországról Bartók Béla. Reá vonatkozik, Bartók hazai helyzetére és távozására utal a még idézendő Kodály-mondatok utolsóinak néhánya:

„Középosztályunk, a reformkor nagyjainak termőtalaja, hovatovább egyre nyárspolgáribb lett: a fixfizetéses elem túltengésével erőt vett rajta a hivatalnok-gondolkodás, a középszer kultusza. A világot egy nagy ranglétrának nézi, amelyen csak a rangsor szerint lehet feljebb hágni. Egyéni érdem nincs, hiába kiváló valaki, csak az »anciennitás« viszi előbbre, legfeljebb még a protekció. (Ezt a latin szót ma már népünk is úgy megtanulta, mint régen a »porció«-t.) Ez a szellem irtózik az egyéni kezdeményezéstől és felelősségtől . . . Mióta a nemzet elitje hivatalnok lett, s eltűnt a Beamter szó, lenéző árnyalatával együtt, kifejlődött a magyar közéletben a tehetségtől való félelem . . . Ilyen gondolkodás csak középszert keres életben, művészetben egyaránt . . .

Jellemző szót ejtett el nemrégiben a neobarokk szellem egyik tipikus képviselője, egy kiváló művészünkről folyó vitában. »Ha olyan tehetséges, mért nem megy külföldre?« Ezt akarnák ők. A tehetség menjen külföldre, Magyarország maradjon nekik. Ezt gondolták, tán mondták Tótfalusi ellenségei is. De neki már késő volt, vénségére »mazúrul, annyi tseléddel és ollyan gyengékkel olyan utra« indulnia. Néki már itt kellett meghalnia, megalázva, megtörve, azzal a keserű tudattal: »hiszen én ide nem kellettem!"

Idézhetnék még bőségesen Kodály írásából. Azonban így is túlságosan sokat időztem őnála. S talán magánál a gyomai *Mentség*-kiadásnál is?! Dehát ez a publikáció — Kodály előzetes jelzése szerint — valóban „sokak okulására" szolgált. Ilyen mű esetében nem mindennapi sajtóvisszhangja támadt. Az akkori viszonyok között ugyancsak nagy, 1000 példányban megjelent kiadvány viszonylag gyorsan elfogyott, s a nehezedő körülmények ellenére, megindult a Tótfalusi-kutatás. 1941-től 1944 márciusáig, a német megszállásig — alig több mint három esztendő alatt — nagyobb oldal-terjedelemben írtak Tótfalusiról, mint a korábbi évtizedekben együttvéve. Köztük egy könyvet, Szij Rezsőtől, s fontos részlettanulmányokat.

Élete és műve iránti érdeklődés tovább nőtt a felszabadulás után. Igaz, a személyi kultusz időszaka nem kedvezett a részletkutatásoknak, így a nyomdásszal kapcsolatos filológiai munkának sem. A filológia ez időbeli lebecsülése mellett szemléleti gyermekbetegségek ugyancsak akadályozták a kutatómunkát. Egy értékes tanulmány például — amely a Tótfalusi-tipográfiában készült, az első Amerikáról szóló magyar könyvet elemezte, s vele kapcsolatban fontos megfigyeléseket tett — sok éven át azért nem látott napvilágot, mert a szakfolyóirat szerkesztője úgy vélte, hogy a közreadással az amerikai imperializmust támogatja. A nyomdász életútja és alkotása annál jobban kedvezett a hazai marxizmus kezdeti periódusa vulgarizáló, sematikus magyarázatainak. Mégis hozott ez az időszak két megbecsülendő kiadványt, amelyek ha nem is vitték előbbre a kutatást és értékelést, hősünk alakjának és életművének elterjedését jól szolgálták. Az egyik: a *Mentség* új kiadása, Bán Imre gondozásában, Klaniczay Tibor bevezetésével; a másik: a Tordai Zádor gondozta kötet, amelyben az önvédelmi iraton kívül, Tótfalusi egyéb munkái is olvashatók. Ez időszakban egyetlen új kutatáson alapuló értekezés látott napvilágot, a Koltay-Kastner Jenőé, melyben Kis Miklós és a coccejanizmus problematikáját vizsgálta.

Az ötvenes évek végétől azonban jelentősen fellendült életének és művének feltárása. Ezek a tanulmányok konkrét kérdéseket tárgyalnak, új tényeket, megfigyeléseket hoznak felszínre. A nyomdász tragikus sorsa már-már csak a szépirodalomban jelentkezik. A *Mentség*ben kifejezésre jutó drámai elemeket két író is érvényesítette egy-egy színpadi alkotásában. Egyiknek a szerzője a romániai Szabó Lajos, aki *Mentség* címen írt néhány évvel ezelőtt háromfelvonásos történelmi drámát, a másiké — ez még 1946-ban íródott — Németh László.

Az *Eklézsia-megkövetés* írásakor Németh László nemcsak a drámai elemeket fedezte fel az önvédelmi iratban, hanem a hajdani élő-beszéd mondataiból átmentve a maga alkotásába, hiteles archaikus létkört kölcsönzött drámájának.

Az utóbbi másfél évtized kutatásai sok oldalról világították meg a kérdést. A régi erdélyi műveltség jeles búvára, Herepei János egymaga több közleményt jelentetett meg: adatokat hozva felszínre a kolozsvári nyomdáról, a nyomda munkatársairól, közreadott egyéb életrajzi adatokat és hozzászólt — ugyancsak hiteles adatokkal — a nyomdász névhasználatának kérdéséhez, a Tótfalusi változat mellett törve lándzsát. Értékes kezdeményezés fűződik Országh László nevéhez, aki kimutatta, hogy a kolozsvári nyomdában, a fordító neve nélkül kiadott, Amerikáról szóló első magyar könyv átültetője aligha volt más, mint maga a tudós nyomdász. Országh példájára, a Tótfalusi-nyomda termékei egy részének átvizsgálása alapján, tanítványom, Dukkon Ágnes — eddig publikálatlan tanulmányában — több szerzői megjelölés nélküli Tótfalusi-nyomtatvány kapcsán jutott hasonló eredményre, megállapítva a nyomdász író-szerzőségét. E kutatások folytán nagymértékben bővül a *Régi Magyar Prózai Emlékek* című sorozat távlati tervében szereplő Tótfalusi kritikai kiadás szöveganyaga, eredeti fogalmazványokkal, fordításokkal és átdolgozásokkal.

Néhány évtizeddel ezelőtt — ha nyíltan kimondva nem is — még akadtak kutatók, akik kételkedtek Kis Miklós szavahihetőségében, amikor felsorakoztatja a *Mentség*ben azoknak a nyugati és keleti országoknak nagy sorát, amelyeknek betűket készített. Kodály Zoltán — aki érezte e különös alkotás szavai mögött az emberi hitelt — nem kételkedett. Sőt így írt: „Külföldi működésének a helyszínen utánajárni; ha még lehet, betűit összegyűjteni: még le nem rótt tartozása a magyar tudománynak." Más országok számára végzett munkájának szakszerű feltárása terén is sokat végeztek az ország határain kívül is a kutatók. Csak a felszabadulás után jutott el hozzánk egy stockholmi folyóirat, melyben C. Björkbom ottani kutató (még 1935-ben) közreadta Tótfalusinak a grúzok számára készített betűivel kapcsolatos levelezését. Azóta tudjuk, hogy értékes kutatásokat végeztek e témával kapcsolatban tbiliszibeli tudósok is. A hazaiak közül Schütz Ödön részleteket tárt fel az örmények részére végzett tevékenységéről. Többek között bizonyítva, hogy Kis Miklós örmény betűi a múlt század végéig használatban voltak. Országh — említett tanulmányában — az általa közreadott dokumentumok alapján megállapítja, hogy a *Mentség*ben említett görög és héber betűkön kívül más nem nyugat-európai rendszerű betűk metszésével is foglalkozott. Így szír, szamaritánus, kopt és — ami a legmeglepőbb — kínai írásjelek matricáinak tervezése, készítése is fűződik nevéhez. Országh joggal feltételezi, hogy a kiváló nyomdász mintegy specializálta magát a nyomtatás nélküli, kulturálisan vagy technikailag elmaradt közel- és távolkeleti kis és nagy népek könyvnyomtatása megszervezésének egyes alapvető kérdéseire.

Az elmúlt másfél évtized eredményei során említenünk kell még, hogy kutatóink vizsgálták Tótfalusi amszterdami időszakát (Fitz József), működésének nyelvtudományi vonatkozásait (Vértes O. András), valamint alkotásának az egységesülő irodalmi nyelvvel való összefüggéseit (Szathmári István). Hősünk tevékenysége különböző diszciplínák figyelmét igényli. Tótfalusi azonban elsősorban betűművész és nyomdász volt. Ennek ellenére tipográfusi művének tanulmányozása kevés érdeklődést váltott ki a múltban. Viszont az utóbbi időben éppen e téren meglepő és kiemelkedő eredmények születtek. Haiman György munkássága nyomán ma már modern monográfiával is rendelkezünk *(Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus)*. A kérdések sorát lezáró és új szempontjai által új feladatok megoldását elindító könyv eredményeinek puszta felsorolása oldalakat venne igénybe. Értékelését különben is elvégezték a monográfia disszertációs vitájának opponensei (Rényi Péter, Varjas Béla). Mi csak annyit jegyezzünk meg, hogy Haiman könyve eddig való csúcsa és egyelőre lezárása a fellendült ilyen irányú kutatásoknak, de olyan előzményei vannak, amelyek már maguk a szenzáció erejével hatottak a külföldi és a hazai ismeretekre egyaránt.

A szenzációszámba menő felfedezés — két társszerző alkotásaként — Angliában született meg. Harry Carter, a világ egyik legtekintélyesebb nyomdászattörténésze és a három és fél évtizede Londonban élő magyar művész, Buday György még 1954-ben, majd 1957-ben közreadott tanulmányukban valószínűsítik, hogy a Janson elnevezésű — ma is világszerte becsült és kultivált — antikva és kurzív betűsorozat nem a holland Anton Jansonnak, hanem a magyar Kis Miklósnak az alkotása. Felfedezésük után hazai kutatók (Szántó Tibor, majd Haiman György) ugyancsak vizsgálják e kérdés összetevőit. Ami különösen örvendetes, a Carter–Buday-féle felfedezést rendkívül gyorsan magáévá tette a világ nyomdászattörténeti irodalma. Különböző szakkiadványok foglalkoztak a problémával, a kérdésnek néhány esztendő alatt további irodalma született külföldön, s alig fél évtizeddel a Carter–Buday-féle második publikáció után már magától értetődő a felfedezés, népszerű kiadványban is találkozunk vele.

Egy példát említek csupán. 1963-ban a tipográfiai igényességéről ismert New York-i Knopf-könyvkiadónál Országh László hívta fel rá a figyelmemet — az amerikai angol nyelvről megjelent bibliofil könyv kolofonjában a következő olvasható: „E könyv szövegét Linotype gépen szedték, Janson-betűkkel. A betűket Linotype részére való újrametszése közvetlenül azokról a matricákról készített öntvény alapján történt, amelyekről sokáig azt hitték, hogy azt a holland Anton Janson készítette, aki mint betűöntő Lipcsében működött 1668-tól 1687-ig. Meggyőző bizonyítást nyert azonban, hogy ezek a betűk valójában Kis Miklós (1650—1702) művei, egy magyar emberé, aki szakmáját valószínűleg Dirk Voskens holland betűöntőmesternél tanulta . . ."

Az ötvenes évek végén, amikor a Carter—Buday-féle felfedezésről tudo-

mást szereztem, egy akadémiai ülés után Kodályhoz csatlakoztam. Elmondottam a felfedezést, majd emlékezetből idéztem 1940-ben készült cikkének zárósorait, melyeket most szó szerint citálok: „Ha Tótfalusi ott marad Amszterdamban — írta —, ma tán az Elzevirek, Aldusok közt emlegeti a művelt világ. Hogy hazajött: még a művelt magyarok sem igen tudnak felőle . . . Egyéni élete tönkrement . . . De áldozatának füstje az égre csap és századokra mutat irányt az igaz út felé." Szavaimra Kodály ekként válaszolt: — Tehát több mint kétszázötven évvel halála után mégis odakerült neve az Elzevirek és az Aldusok mellé. — A szűkszavú férfi ezt követően némán haladt mellettem. Valami ilyenféle foglalkoztathatta: Lehetséges, hogy a Tótfalusi-sorsok már nem fognak megismétlődni történelmünkben?! — Valami ilyesmi foglalkoztathatta, mert Kodály Zoltán végül arról beszélt, amit összegyűjtött írásainak bevezetőjében, 1964-ben ekként fogalmazott meg:

„Mindig táplált a remény, hogy itt valaha szebb élet lesz . . . Rajtunk áll!"

(1973. november)

ORTUTAY GYULA

KNER IMRE

A magyar könyvnyomtatás 500 éves évfordulóján méltó, hogy Tótfalusi Kis Miklós után, akit különben oly nagyra becsült, korunk könyvművészetének legnagyobb mesterére, Kner Imrére is emlékezzünk.Az elmúlt években egyre több tanulmány fordul a Kner Nyomda történetéhez, kiadtuk (Szántó Tibor gondozásában) Kner Imre levelezését, Haiman György, maga is jeles tipográfus és elméleti szakembere a könyv művészetének, kiadta egy nagy bevezető írás kíséretében Kner Imre tanulmányait. Múzeum őrzi Gyomán a család, a nyomda történetét, s a megye modern nyomdája is a Kner nevet viseli. Maga a *Kner* név is a könyvárus szlovák *knyihár* szóból ered az öreg Kner Izidor etimologizálása szerint. A Kner család neve, munkássága valóban elválaszthatatlan a könyvtől.

Maga Kner Imre írja meg egyik, Kodály Zoltánhoz intézett egyszerre keserű és önérzetes levelében, hogy dédapja már az1848-as szabadságharc kitörése előtt vándor könyvkötőként vándorolt faluról falura, s egy helyen csak alig néhány hetet tölthetett: amíg bekötötte, megjavítgatta az imádságos- és énekeskönyveket — egyetlen falu nem tudott eltartani egy ilyen mestert. Ez a dédapa mégis messzebbre lát, fiát, Kner Imre nagyapját papi pályára szánná. Fia mégis otthagyja a neves pozsonyi rabbiképzőt és visszatér az ősök mesterségéhez. S amikor a zord negyvenes években a magyar kultúrához való közét vonják kétségbe, Kner Imre nemcsak a maga műveivel védi jussát, hanem fájdalmas büszkeséggel szögezi le, hogy már az egyik dédapja (anyai ágon) és apai nagyapja is a gyomai temetőben nyugszik. A mesterség és a temető jogán perli a magyar néphez, kultúrához való tartozandóságát. Az ő temetőjét nem ismerjük, hiszen elhurcoltatása után azt sem tudjuk, útközben ölték-e meg, vagy a hitlerista gázkamrákig vitte kegyetlen sorsa. De mesterségének alkotásai, Kner Imre művészete növő fényben velünk marad. A magyar könyvművességnek erre a maradandó értékére emlékezünk. Már édesapja, Kner Izidor vezetése idején is jelentősen fejlődött a kicsiny vidéki nyomda: az egyszobás lakás eleintén nyomda is volt, de Kner Izidor jól kiismerte magát a kapitalizálódó Magyarország lehetőségei közt, s két területet választott: a különféle meghívók nyomtatását vállalta és a közigazgatási nyomtatványok beláthatatlan tömegét. Ez utóbbi később is jelentős részét tette a Kner Nyomda munkájának: gazdasági alapját adta.

Korán, már 12 éves korában neki kellett látnia Kner Imrének a nyomdász mesterség alapjainak megtanulásához. Alig harmadik gimnazista, amikor kétségbeesett apja kiveszi az iskolából: 1902-ben kisinasként kezdi, mert apja a megvakulástól tartott egy téves orvosi ítélet következtében — s kenyeret akart tudni a fia kezében. Megható olvasnunk azt a levelet, amelyben ez a kisfiú fogadalmat tesz apjának a munkára, a haza szolgálatára. Girbe-gurba sorai közt már ekkor tisztán fogalmaz, a maga gyermeki mondataiban a számára legfontosabbat mondja ki: a szolgálat hűségét és ragaszkodását a családhoz. Két év múlva édesapja már Lipcsébe küldi a Mäser-féle európai hírű nyomdászati technikumba, hadd ismerje meg a szakma legjobb módszereit, lásson világot, tanuljon nyelvet. Ez egyszerre vall az apa okos előrelátásáról, igényes nevelői elveiről s a fiú tehetségéről is. Megállotta a helyét künn is, pedig érzékeny, sebezhető lélek, félte a magányt, de mohón szívja magába az újat, a magasabbrendűt, falusi környezetétől elütőt. A gyomai fiatal diák, inas itt ismerkedik Európával, a modern iparral, művészettel. Édesapjával kettesben már itt vásárolják a gyomai nyomda két legjelentősebb betűtípusát: az ún. lipcsei egyetemi antikvát és Bodoni klasszikus betűmintáit. És 1907-ben, alig tizenhét évesen átveszi édesapjától a Kner Nyomda technikai és művészeti vezetését, majd 26 éves korától egészen 1944 fekete esztendejéig a Nyomda minden gondja, felelőssége és eredménye az övé.

E közel félévszázados munkát a gyermekkort alig elhagyó fiú inaskodásától 1944 nyaráig rövid megemlékezésünkben aligha tekinthetnők át. Csak néhány kiemelkedő mozzanatra emlékeztetnék. Nem hangsúlyozhatjuk eléggé a jellemét meghatározó körülményeket: a korai munkakezdést, elválaszthatatlan kötődését a tiszántúli falusi élethez, Gyomához és a fiatalon megszerzett európai látkörét, műveltségét. Jellemét, munkamódszerét, igényét egyszerre határozza meg a szigorú szolgálat, a mindennapi, ellenőrzött munka és a minőség tisztelete, a jó minőség megkövetelése. Józerencséje azt is megadhatta, hogy a család szép békéje mellé fiatalon igaz barátokra talált, akikkel valósággal műhelyt, munkaközösséget teremthet. Elég, ha Király György, Balázs Béla, Lesznai Anna, Fülep Lajos és Kozma Lajos nevét említem. Fülep Lajos szigorú kritikusa lesz, szakítást követel a romantikus és szecesszsziós modorú, eklektikus nyomdai stílussal. Talán fájt eleinte ez a szigorú, szinte követelő hang, de egész életén át megszakítatlan barátság bizonyítja, hogy Fülep kritikája sorsfordító jelentőségű volt, szinte kijelölte a modern Kner Nyomda esztétikai-tipográfiai alapelveit. Ezeket az elveket ültette át a nyomdai munkába és fejlesztette a maga tehetségével Kner Imre. Király György pedig valósággal kiadói programot, mindegyre új terveket adott és — ez csak fokozza Király jelentőségét — megismertette a legjobb magyar nyomdai hagyományokkal, eredményekkel, a magyar könyvnyomtatás kiemelkedő mestereivel: Tótfalusi Kis Miklóssal, Falka Sámuellel. Így kapcsolhatta össze a legjobb magyar hagyományt az európai tipográfia legjobb ered-

ményeivel, ösztönző mintáival. Kozma Lajos szerkesztő-grafikus tehetségével, művészi terveinek gazdagságával egészítette ki Kner Imre tipográfiai terveit. Nem is kiegészítésről, harmonikus egységről kell beszélnünk, két konzseniális művész találkozásáról. S így fonódnak a barátságok, így ismerkedik meg a haladó magyar szellemiség mind több képviselőjével, s levelezéséből nyomon követhetjük e barátságokban is megmutatkozó igényességét. Látszatkapcsolatokat nem tart, s ha valahol hamis hangot vél hallani, nyomban kritikával él, vagy nyíltan szakít, mint ezt Szabó Dezsővel való kurta levelezése is bizonyíthatja.

S ha Kner Imre műveiről, alkotásairól – mert alkotások ezek a kötetek, sokszor csöppnyi kötetkék! — beszélünk, itt is meg kell említenünk életének egy feszült kettősségét, kettős kötöttségét, hogy egy elfeledett fordulatot használjunk. Kner Imre nyomdász volt, nyomdatulajdonos, egy nagy üzem vezetője, aki nemcsak üzleti, hanem erkölcsi, szociális felelősséget érzett munkásaiért is, üzeméért is. A Kner Nyomdát az egyre inkább kibővített közigazgatási nyomtatványok tartották el, s ebből áldozott szenvedélyének, művészetének: a szép magyar könyv megteremtésének, könyvkiadói, könyvet alkotó művészetének. Ez a kettő szinte ellentétben volt egymással: hiszen, amit a nyomda hozott, nem kis részben elvitték kiadványai. S még az az elégtétele sem volt meg, hogy ezt a világhírű, hazánkban egyedülálló könyvművészetet kora Magyarországa, Horthy világa megbecsülte volna. Hiába ajánlja könyvkereskedőknek prospektusait, sőt hiába kínálja, ajándékozza kiadványait — az értők szűk körén kívül részvétlenség fogadja könyveit. Mint Móricz Zsigmond, ő is szeretett volna szép, értékes és olcsó népkönyveket készíteni — a nép számára, ahogy akkor mondották, de ő is, mint Móricz Zsigmond is megállapíthatták, hogy nem olvas Magyarország, még az úgynevezett értelmiség, művelt réteg sem vásárol könyveket, azt különösen nem.

S mégis, ebben a sivatag környezetben újra meg újra tervezgetni kezd. Előbb okos, hosszú levelekben megindokolja, hogy miért nem vállalkozhat szép könyvek kiadására, miért nem vállalhat nehéz anyagi terheket, aztán kalkulálni kezd, fellelkesül és ismét nekikezd a munkának. Elméleti tanulmányokat ír a könyv művészetéről, a tipográfia legfontosabb feladatairól, vizsgálja, mi a korszerű s mi az, amit a legnevesebb magyar hagyományból újra teremthet. S elsősorban azt vizsgálja: mi a lényege a jó, művészi tipográfiának, melyek a törvényei, meddig terjed lehetősége. Kísérletezik is: megtervezi s Haiman Györggyel megvalósítja egy könyvoldal tipográfiai megvalósításának lehetőségeit. Ez a kísérletező kötet a maga száz meg száz variánsával mutatja leginkább: mennyire foglalkoztatja a szép könyv megvalósítása, mennyi áldozatra kész elvei gyakorlati megvalósításáért. Pedig, ahogy egy ízben fanyar iróniával megállapította: „. . . a nyomdász tulajdonképpen mindent mástól, készen kap. Mástól kapja a szöveget, a papírost, a betűt, a festéket, a gépeket. *Amit ő ad a könyvhöz, az a betűk közötti fehér sík,*

az üres tér, a spácium." Beatrice Warde-nak írott levelében tételszerűen fejti ki a tipográfia törvényeit, pontokba szedve — a szedéskompozíció minden mozzanatára ügyel ebben a felsorolásban — a betűcsalád fokozatain, nagyságán, hangsúlyán kezdve — de mindegyre a tér problémáira, a tér szigorú arányú beosztására, elrendezésére tér vissza. A tér egyik művészete a tipográfia, ez a legfőbb, amire törekszik, ahogy pontjainak végén hangsúlyozza: „*A hézag, a spácium éppen olyan fontos, mint maga a betű.*" Annyi bizonyos, hogy funkciójának megfelelően *minden mozzanatot* jelentősnek tartott egy-egy mű tipográfiai tervezése során. Csak el kell olvasnunk e témakörbe tartozó leveleit, terveit, kikötéseit: nincs e könyvnek olyan formai és olyan tartalmi vonatkozása, amit figyelembe ne venne, aminek vonatkozási hálózatát ki ne építené. Szinte együtt él a könyvvel, a mondanivalóhoz megkeresi a megfelelő formai elemeket, azok térbeli elrendezését; a kötésterv éppúgy foglalkoztatja, mint a betűtípus, a sorok ritmusa, az oldalak egymásra felelése, a könyvdíszek, illusztrációk elhelyezése.

Ars poeticája volt, hogy a könyv az iparilag megvalósítható szépség egyik példája legyen. Olyan szépség, amely egyszerre nevel tartalmával is, a formán keresztül megvalósuló esztétikai igény szinte észrevétlen, de állandó immanens hatásával. A könyvben Kner Imre a társadalom egyik legállandóbb nevelő eszközét látta, amely a maga tartalmi-formai együttesével fejezi ki lényegét. Ezt kívánta szolgálni, ebben a szolgálatban látta élete értelmét. Így ír: „Életem értelme nem az, hogy nyomdász vagyok, hanem az, hogy szolgálok." A szép és igaz könyvön keresztül akart szolgálni. Egész életére rabja volt annak a racionális, logikusan rendezett szépségnek, amit egy-egy könyv gondos tipográfiája jelentett. Ez a tiszta, hibátlan szépség, amely minden pontot, minden hiátust a maga helyén tervezett — nem hideg, nem merev szépség, a jól rendezett harmóniát sugárzó szépség: a gondolat szolgálója.

Minden vitája, minden munkás hétköznapja ezt a szépséget szolgálta. Egy rideg, nehéz életű faluban Goethe szépségeszményét éppúgy megközelítette tipográfiáján keresztül, mint a világirodalom megannyi értékét, mint a magyar kötészet évszázadainak alkotásait. Egy kis anekdotikus kötetkére éppúgy ügyelt, mint Kazinczy egyik bibliofil tervének megvalósítására. Olyan minőségi igényt szolgált gyomai házában, műhelyében, ami a maga korában a legszigorúbb mértékű világszínvonal volt. Londontól Tokióig ismerték emblémáját, a vándorló könyvárust. Ez adta akkoriban a magyar könyv becsületét, nemzetközi rangját. Példájából ma is tanulunk, kettétört élete fölé életműve magasodik.

KÖPECZI BÉLA:

A MAGYAR KÖNYVKIADÁS ÚTJA A FELSZABADULÁS UTÁN

Meggyőződésem, hogy minden ország könyvkiadása hű tükre egész helyzetének, de különösen jellemző kulturális életére, irodalmára, művészetére, tudományára. Ezért és nem pusztán önmagában érdekes foglalkozni vele. 1945 óta az egész világon fejlődött a könyvkultúra, amikor azonban a magyar könyvkiadás felszabadulás utáni útjáról szólok, nemcsak az általános vonásokat emelem ki, hanem mindenekelőtt azokat, amelyek a sajátosan szocialista fejlődésből következnek.

Kulturális demokrácia

Közismert, hogy a szocialista kulturális forradalom célkitűzése megszüntetni azt a kiváltságos helyzetet, amelyet bizonyos rétegek és általában az uralkodó osztály egésze élvezett kulturális szempontból is – és megadni a lehetőséget mindenki számára a művelődésre, függetlenül attól, hogy honnan származik.

A szocialista könyvkiadás és könyvterjesztés számára ez azt jelenti, hogy mindenekelőtt és elsősorban a társadalom alapvető osztályainak az érdekeit kell szolgálnia, igényeit felkeltenie és kielégítenie. Ez a felfogás a könyvkiadás volumenének *nagyarányú mennyiségi növekedéséhez* vezet, nem feltétlenül mű-számban, hanem példányszámban. A kapitalista könyvkiadás 1938-ban 2438 könyvet adott ki, összesen 9,1 millió példányban. Az ellentét érzékeltetéséért hadd mondjuk el, hogy 1972-ben 6648 könyv jelent meg 62,8 millió példányban. A művek számában az emelkedés több mint kétszeres, de ami még ennél is lényegesebb, a példányszámban hatszoros.

Legdinamikusabb a fejlődés a szépirodalomban, az ifjúsági, gyermek- és az ismeretterjesztő irodalomban, ami természetesnek tűnik: ez a három kiadási ág fordul a legszélesebb közönséghez. A tudományos és szakmai irodalomra viszont mindenekelőtt a kiadási kör bővülése s ezzel együtt a művek számának növekedése jellemző.

A kulturális demokratizmust nem csupán a könyvek mennyiségi növekedése szolgálja, hanem a szocialista állam *árpolitikája is*. Gyakran mondjuk, hogy a szocialista könyvkiadás a könyvet nem tekinti árunak. Ez igaz, de

MTA I. Oszt. Közl. 29, 1974

bizonyos megszorítással, hiszen a könyveknek nálunk is van ára s ez befolyásolja terjesztésüket. Az ár kialakítása a szocialista könyvkiadásban azonban nem az önköltség alapján történik, hanem mindenekelőtt a kultúrpolitika célkitűzései szellemében. Az árat a könyv jellege, tehát ágazati hovatartozása, műfaja és közönsége határozza meg. E kritériumok alapján alakul ki az úgynevezett ív-egységár, amelytől a kiadók csak meghatározott esetekben térhetnek el. A szocialista állam általában magára vállalja azt a különbözetet, amely a könyvek bolti ára és önköltsége között jelentkezik; kivételt ott tesz, ahol nem az érték az irányadó szempont — és ez vonatkozik mindenekelőtt a szórakoztató irodalomra, amelynek jövedelme a kulturális alapot, tehát a dotációt táplálja.

A könyvek átlagára 1972-ben 19,60 Ft volt, tehát 1,22 Ft jutott egy ívre (40 000 betűre). Az átlagos könyvár a szépirodalomban 33,20 Ft, az ifjúsági és gyermekirodalomban 18,48 Ft, a szakmai és tudományos irodalomban 38,32 Ft, az ismeretterjesztő irodalomban 26,65 Ft, a tankönyveknél 6,89 Ft. A magyar olvasóközönség ízlésének egyik jellegzetessége, hogy a drágább, kötött könyveket kedveli, az átlagár-számítás ezt is tekintetbe veszi. Az adatokból megállapítható, hogy a legalacsonyabb a tankönyvek és az ifjúsági és gyermekkönyvek ára. Ezt követi az ismeretterjesztő, a szépirodalmi, a szakmai és tudományos könyveké.

Ha a legfejlettebb tőkés ország, az Amerikai Egyesült Államok könyvkiadásának átlagárait vizsgáljuk, azt látjuk, hogy azok a kereseti viszonyokhoz képest magasak. 1969-ben paperback, tehát olcsó, fűzött sorozatok nélkül az átlagár 9,37 dollárt tett ki, és a legnagyobb eltérés a csaknem 1 dolláros átlagárú ifjúsági könyvek és a csaknem 14 dollár átlagáras orvosi könyvek között mutatkozott. Az olcsó tömegkönyvek átlagára is eléri a 3,58 dollárt. (Publishers Weekly, 1970/197/6). Vegyük tekintetbe, hogy egy olyan országról van szó és egy olyan nyelvről, amelynek a terjesztési lehetőségei a mieink sokszorosát teszik ki.

A könyvkiadás demokratizmusához nemcsak az tartozik hozzá, hogy minél nagyobb számban és főleg példányszámban jelenjenek meg könyvek és hogy ár szempontjából is hozzáférhetők legyenek, hanem az is, hogy el tudjuk juttatni azokat a megfelelő közönséghez. Ehhez arra van szükség, hogy olyan *könyvterjesztési szervezet* alakuljon ki, amely a könyvet nemcsak a könyvesboltok útján tudja propagálni, hanem a gyárban, a termelőszövetkezetben, hivatalban, kórházakban, szórakozóhelyeken is. Az eredményekre jellemző, hogy 1951-ben mintegy 12,2 millió kötet kiadványt adtunk el 143 millió forint értékben. 1972-ben viszont közel 64 millió darabot, csaknem 1218 millió Ft értékben. A lakosság és a közületi könyvvásárlás csaknem fele-fele arányban oszlott meg 1951-ben, 1972-ben viszont a lakossági vásárlás meghaladta a 978 millió forintot, és csak a többi jutott a közületekre. Ez azt jelenti, hogy az előbb említett alapon 95,— Ft, tehát körülbelül 5 kötet könyvvásárlás jut

egy lakosra, ha az írni-olvasni nem tudó gyermekeket is ide számítjuk. Ha a könyvvásárlás volumenjét ágazatonként vizsgáljuk, első helyen áll a szépirodalom, az ifjúsági- és gyermek-, ezt követi a tankönyv, amely évenként az egész könyveladás mintegy 10%-át teszi ki, majd az ismeretterjesztő irodalom.

A könyvek terjesztésének másik módja a *könyvtárak* útján való figyelemfelhívás és az igények ilyen úton való kielégítése. A beiratkozott olvasóknak a száma évente átlagban 2,2 millió, a kikölcsönzött kötetek száma 50 millió körül mozog, tehát egy beiratkozott olvasó 24 könyvet kölcsönöz egy évben. A felmérések szerint az olvasók 70—80%-ban szépirodalmat vagy ifjúsági irodalmat kölcsönöznek ki, a fennmaradó rész főleg ismeretterjesztő irodalomra jut.

Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a könyvterjesztés hagyományos eszközei, tehát a könyveladás és a könyvtári munka nemcsak megmaradtak, hanem tovább fejlődtek. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a könyv eljutott volna mindenkihez, illetve, hogy mindenki felhasználná az így nyújtott lehetőségeket.

Választás és érték

A szocialista kulturális politika egyik fő célkitűzése, hogy a nagy tömegekhez az igazi értékek jussanak el. A szocialista könyvkiadás óriási előnye az üzleti érdekre épülő kapitalista könyvkiadással szemben az, hogy a piac által nincs „kényszerítve" arra, hogy a könnyen eladható kiadványokat jelentesse meg. Ha érték szempontjából engedményeket tesz, akkor ez két okból történik. Az egyik a mai irodalomban folyó kísérletezés. E tekintetben minden arisztokratikus felfogás korlátozhatja az alkotó tevékenységet, gátolhatja a versenyt és ezzel együtt az egészséges kulturális légkör kialakulását. A másik engedményt abból a szempontból teheti, hogy a szórakoztató irodalom természetes szükséglet, amelyet bizonyos színvonalon ki kell elégíteni anélkül, hogy az embertelenség kultuszának teret adna.

Mindkét esetben a vita arról folyik, hogy melyek a helyes arányok és hol vannak a határok. Nem kétséges, hogy az utóbbi években nagy példányszámban jelentek meg kalandos, detektív-, kémtörténetek, vagy ál-történelmi regények. Ez kétségtelenül gondot jelent az olvasási kultúra szempontjából. Előny viszont az, hogy a dogmatikus időszak gyakorlatától eltérően, ma nem kiáltunk ki értékeknek sematikus vagy csak egyszerűen gyenge műveket. Állíthatjuk, hogy a szórakoztató irodalom körül újból és újból jogosan felhangzó vita ellenére, ma *egészségesebb értékrendszer* alakult ki a könyvkiadásban és terjesztésben, amit a jó művek kiadott és eladott példányszámai is bizonyítanak.

Az érték szempontjából vizsgálva a *szépirodalmi* könyvkiadást, a

„klasszikusok újjászületését" kell elsősorban kiemelnünk. 1945 óta a legnagyobb példányszámban a magyar klasszikus regényírók közül Jókai, Móricz, Mikszáth művei jelentek meg, a költők közül Petőfi, Arany, Ady, József Attila alkotásai. A külföldi klasszikus szépirodalom ranglétrája sem rossz, az amerikai irodalomban Mark Twain és Jack London a listavezető, az angolban Shakespeare, Dickens, Defoe és Kipling. A franciában Verne, Balzac, Zola, Maupassant, Stendhal, France és Hugo. A németben a Grimm testvérek és Thomas Mann.

A mai írók alkotásai közül a legnagyobb példányszámban a szórakoztató irodalom termékei mellett azok a művek jelentek meg, amelyek a leglényegesebb társadalmi, emberi kérdésekre hívták fel a figyelmet. Ugyanezt mondhatjuk el a külföldi irodalmakról is, amelyek megjelentetésében a magyar könyvkiadás igazán nagyvonalú volt, hiszen nemcsak a kiváló alkotásokat jelentette meg, hanem azokat a sokszor csak divatos irányzatokat jelző munkákat is, amelyek múló sikernek bizonyultak.

Az *ismeretterjesztő* könyvkiadásban ki kell emelnünk azt a tevékenységet, amely az összefoglaló művek, a sorozatok, a lexikonok s a magas ismeretterjesztést szolgáló könyvek megjelentetésében mutatkozott. A műszaki-, agrár-, orvostudományi szakmai könyvkiadásban ugyancsak előkelő helyet foglalnak el az összefoglaló munkák és a kézikönyvek. Kiemelendő az a nagyarányú és sok szempontból újszerű tevékenység, amely nemcsak az ismeretterjesztő, hanem a szakmai jellegű könyvkiadásban is a képzőművészeti és a zenei művek megjelentetésében jelentkezik.

A *tudományos könyvkiadás* távolról sem csak az akadémiai kiadást jelenti, hiszen a szakkiadók is adnak ki ilyen műveket. Csak az Akadémiai Kiadónál maradva, 1954-ben — a folyóiratokat is számítva — 250 mű jelent meg 6000 íven, 1972-ben közel 700 mű jelent meg, és az ívkeret meghaladta a 14 000-et. Az utóbbi években megnövekedett az olyan tudományos művek száma, amelyek közvetlenül segítik a népgazdaság és a művelődés igényeinek kielégítését. Az összkiadáson belül nagyobb a társadalomtudományi munkák aránya.

A könyv nemcsak tartalmával tud vonzani, hanem külső kiállításával is. A magyar könyvkiadás fejlődésének egyik jellemző vonása, hogy kialakult a tömeg-bibliofilia, amin az értendő, hogy a szép könyveket nemcsak néhány műértő vásárolhatja meg, hanem azok tízezrekhez juthatnak el. A könyvek külső formájának kialakításában a könyvkiadók szakemberei mellett kiváló tipográfusok és grafikusok is részt vesznek, s ez az együttműködés fellendítette a magyar könyvművészetet, amely hazai és nemzetközi elismerést vált ki. Ha viták is vannak az érték körül, azt állíthatjuk, hogy könyvkiadásunk alapvető kiválasztási szempontja ez.

Az egyetemesség igénye

Könyvkiadásunkra nemcsak az a jellemző, hogy hazai régi és mai értékeinket igyekszik propagálni, hanem az is, hogy egyre szélesebbkörűen közvetíti a külföldi kultúrák eredményeit. Erre a törekvésre különösen jellemző az a fejlődés, amelyet a szépirodalom kiadásában figyelhetünk meg a felszabadulás óta. Ma évente kb. ugyanannyi külföldi író művét jelentetjük meg, mint ahány magyarét. Az 1945 és 1971 között megjelent szépirodalmi könyvek szerzőinek nemzetiségi megoszlása a következő: az orosz és szovjet irodalom 25,7%, a francia 14,6%, az angol 9,5%, a német 8,3%, az amerikai 6,9%. A szépirodalmi műveken kívül megjelentetünk külföldi tudományos, szakmai és ismeretterjesztő könyveket is, amelyeknek száma az elmúlt esztendőkben nőtt. Ha tekintetbe vesszük, hogy különösen a szépirodalmi és az ismeretterjesztő művek milyen nagy példányszámban látnak napvilágot, akkor joggal állíthatjuk, hogy nemcsak a választék bő, de sok könyv rendkívül széles közönséghez jut el. Az 1971-es esztendőben pl. a lektűrt nem számítva 100 000-en felüli példányszámban jelent meg Solohov: Emberi sors, Dumas: Bragelonne vicomtja c. regénye, Feuchtwanger: Hamis Néró, Colette: Kóbor élet, Sinclair Lewis: Doodsworth, H. G. Wells: Kipps, Walter Scott: Kenilworth, Aragon: Sziget a Szajnán, Leonhard Frank: Jézus tanítványai, Hardy: Lidércfény és Csehov: A kutyás hölgy című műve.

A magyar könyvkiadás arra is törekszik, hogy a magyar műveket idegen nyelveken hozzáférhetővé tegye. Igaz, hogy a szép- és ifjúsági irodalomból az utóbbi években külföldön is elég sok magyar művet jelentettek meg, de még ezen a téren is nagy a lemaradás, a többi kiadási ágról nem is beszélve. Az UNESCO statisztikája szerint 1954 és 1969 között a lefordított magyar szépirodalmi művek száma megközelítette a 3000-et, amiből a legtöbbet Csehszlovákiában, a Szovjetunióban, a Német Demokratikus Köztársaságban, a Német Szövetségi Köztársaságban és Romániában adtak ki (hogy csak a 200 művön felül kiadó országokat említsem).

Közismert, hogy az Akadémiai és a Corvina könyvkiadó adja ki a magyar szerzők tudományos, szakmai, ismeretterjesztő, képzőművészeti, zenei és kisebb részben szépirodalmi munkáit idegen nyelveken és juttatja el közös kiadások formájában vagy egyszerű szortiment-eladással külföldre. Évente mintegy 200 idegen nyelvű könyv és 60 folyóirat jelenik meg.

Ezt a külföld iránti érdeklődést némelyek úgy fogják fel, mint kis ország természetes érdeklődését a nagyvilág iránt. Való igaz, hogy kis országokban gyakran élénkebben él az igény a tájékozódás iránt, mint másutt, de ez a rendszeres kétirányú tevékenység nálunk tudatos művelődéspolitikai felfogás eredménye, amely szemben áll mindenféle nemzeti elzárkózással s a nemzetközi tájékozódást a kultúrában is komolyan veszi.

Gondok — problémák

A magyar könyvkultúra gondjai és problémái összefüggnek az általános kulturális helyzettel, s ezért csak ilyen összefüggésben lehet és érdemes beszélni róluk. Ezek közül olyanokkal foglalkozom, amelyek a tömegek kultúrájával függnek össze. Közismert, hogy Magyarországon az 1970-es népszámlálás adatai szerint az aktív kereső lakosságnak 38,6%-a nem végezte el az általános iskola 8 osztályát sem. Igaz, hogy közöttük sok az idősebb, de újratermelődik a fiatalokból is az a réteg, amely nem szerez magának magasabb iskolai végzettséget. Sokan nem is képezik tovább magukat, részben munkahelyi és lakóterületi (tanya) problémák miatt is. 2 millió emberről van szó, akiknek érdeklődését felkelteni; könyvkiadásunk és -terjesztésünk elé is nagy feladatokat állít.

Az elmúlt évek egyik legfontosabb vitatémája az volt, hogy tartalmilag hogyan elégíti ki a könyvkiadás a tömegek kulturális szükségleteit, illetve hogyan tud újabb igényeket támasztani. Az előbbiekben igyekeztünk bebizonyítani, hogy a szórakozás természetes szükséglet, és ennek következtében nem az a probléma, hogy azt valamiféle társadalmilag tiltott és káros szenvedélyként kezeljük, hanem inkább az, hogy miképpen lehet színvonalas módon kielégíteni. A szórakozás egyébként sohasem csak önmagában jelentkezik, hanem mindig magával hoz egy bizonyos ismereti anyagot és természetesen egyfajta életmódra és ízlésre való nevelést. Éppen ezért a szórakoztatásnak sok műfaja lehetséges, és értéke nem feltétlenül esztétikai érték. Elhibázott az a szemlélet, amely a legnagyobb szépirodalmi alkotásokhoz akarja mérni a különböző történelmi és életrajzi regényeket, kalandos regényeket, útleírásokat. A másik oldalon azonban azt is látni kell, hogy a legnagyobb klasszikusok is lehetnek egyszerűen szórakoztatóak attól függően, hogy az olvasó hogyan közeledik hozzájuk, milyen felkészültséggel és milyen igényekkel rendelkezik. Az természetesen meggondolkoztató, hogy a különböző rétegekben milyen mértékben terjed az ún. lektür és a „színvonalas" irodalom. Különösen nagy gondot okoz az a nem ritka jelenség, amikor a kizárólagos olvasmány a lektűr, s amikor az a kérdés merül fel: el lehet-e jutni az igazi irodalomhoz?

Érdekes probléma merül fel az új és a régi iránti érdeklődéssel kapcsolatban. A felmérések azt tanúsítják, hogy az alacsonyabb iskolázottságúak jobban vonzódnak a régi, mint az új irodalom iránt — és hogy a fiatalabb korosztályok nagyobb érdeklődéssel fordulnak az új felé. Az újat sem szabad azonban abszolutizálni, mert a tapasztalatok szerint a legnépszerűbb új művek gyakran a „lektűr" köréből kerülnek ki. Az elmúlt években mégis örömmel kellett üdvözölnünk azt az érdeklődésváltozást, amely legalábbis egyes rétegek szemléletében bekövetkezett és az új iránti érdeklődés erősödését hozta magával. Ezt nemcsak azért kell üdvözölnünk, mert a mai szépirodalom fejlődését

segíti, hanem azért is, mert azt mutatja, hogy korszerűsödik az olvasók világképe és ezzel együtt ízlése is.

A korszerűség kérdéséhez tartozik az is, hogy a magyar olvasóközönség nagyobb mértékben vegye igénybe az ismeretterjesztő és a szakirodalom által nyújtott lehetőségeket. A tudományos-technikai forradalom és a társadalom átalakulása egyaránt megköveteli, hogy a lakosság kulturális színvonala emelkedjék, hogy eligazodjék a világ és a haza dolgaiban, szakmailag lépést tartson a fejlődéssel.

Mindez összefügg azzal, hogy könyvkiadásunk és könyvterjesztésünk is modernizálódjék. E tekintetben különösen nagy jelentősége van az olcsó, nyomdailag is megfelelő kiállítású tömegsorozatoknak, mégpedig nemcsak a szépirodalomban, hanem az ismeretterjesztő és a szakmai könyvkiadásban is. Amíg könyvkiadásunk ezeket a jórészt nyomdai gondokat nem tudja megoldani, nem tudja teljesíteni teljes mértékben azokat a feladatait sem, amelyek a széles tömegek igényeinek felkeltésével, az olvasás struktúrájának korszerűsítésével függnek össze. Ehhez tartozik a könyvterjesztés új eszközeinek az igénybevétele és mindenekelőtt az új kommunikációs eszközök, de különösen a televízió erőteljesebb bekapcsolása a könyvek propagálásába.

Szép utat tett meg a magyar könyvkultúra a felszabadulástól máig: méltán mondhatjuk, hogy segítette az új magyar szocialista műveltség kialakítását és elterjesztését. Erre jó emlékezni, de úgy, hogy a jövő feladatairól se feledkezzünk meg.

Az olvasás krízisérőI szólt az első előadás, én az olvasás szükségességéről szóltam. Az ország nagy többsége szempontjából ma még nem az információrobbanás, hanem az ismeretek megszerzése, műveltségének gyarapítása s ezzel együtt a személyiség formálása a probléma. A szocialista kulturális forradalom ezt segíti, amikor az egyszerű olvasók igényeinek nevelésére és kielégítésére, az értékek szelekciójára, a kultúra egyetemességére fordítja a figyelmet. E követelmények jobb érvényesítése — ez a magyar könyvkiadás alapvető feladata.

SZABOLCSI MIKLÓS zárszava:

Mélyen tisztelt Emlékülés! Azt hiszem, összefoglalás nem szükséges. Látták, hogy az előadások egy ívet alkottak a múlttól a jelenig és a jelentől a jövőig; láthatták, hogy előadásainkat alapjában véve az optimizmus jellemezte, a könyvnyomtatás alkalmából a könyvbe, az olvasásba, a kultúrába vetett hit. Ugyanakkor világossá vált, hogy feladatunk a jövő szocialista kultúra modelljének, elméleti és gyakorlati kérdésének minél tökéletesebb kidolgozása.

A Magyar Tudományos Akadémia természetesen nemcsak egy ünnepi üléssel szeretne megemlékezni és hozzájárulni mindazokhoz a feladatokhoz, amelyeket a könyvnyomtatás 500. évfordulója alkalmából fölvázoltunk. Mint eddig, és most is, továbbra is feladatunk a történeti kutatás, a magyar könyvkiadás, a magyar könyv, a magyar nyomdászat történetének kutatása. Feladatunk továbbra is a magyar könyvolvasás, az olvasás szerkezetének kutatása, és mindazoknak az intézményeknek, tanszékeknek, bizottságoknak a segítése, amelyek ezzel a kérdéssel foglalkoznak. De azt hiszem, hogy ezen alapkutatásokon, ténykutatásokon túl ez az ülés felhívta a figyelmünket arra is, hogy szükséges a jövő kérdéseivel való foglalkozás is. És hadd utaljak itt arra, hogy a magyar szocialista kultúra kidolgozott, kidolgozás alatt álló aranyalapjának, „korpuszának" meghatározásában, kidolgozásában a Magyar Tudományos Akadémiának jelentős része van és lehet — és ugyanúgy a magyar és a külföldi irodalom, a könyvkiadás, a könyvterjesztés, a könyv új funkciójának a kidolgozásában is.

Engedjék meg, hogy megköszönjem előadóinknak előadásait, akik vállalták ezt a feladatot, a hallgatóságnak a részvételét. Ezzel az emlékülést bezárom.

A MAGYAR—SZOVJET TUDOMÁNYOS ÉS MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS 25 ÉVES ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT TUDOMÁNYOS ÜLÉS

1974. SZEPTEMBER 18.

A VILÁGIRODALOM FEJLŐDÉSÉNEK TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI, A NEMZETI IRODALMAK KAPCSOLATAI ÉS KÖLCSÖNHATÁSAI

SZABOLCSI MIKLÓS elnöki megnyitója:

Tisztelt Osztályülés!

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya mai tudományos ülését megnyitom. Üdvözlöm a társadalomtudományi osztályok tagjait, az Akadémia elnökét és főtitkárát, akik körünkben megjelentek — és minden kedves vendégünket.

Tisztelt Osztály!

A magyar—szovjet tudományos és műszaki együttműködés 25 éves évfordulója alkalmából a társadalomtudományok is ki szeretnék venni részüket az évforduló megünnepléséből, az évfordulóra való emlékezésből. A mi területünkön, a nyelv- és irodalomtudományok területén a kapcsolat, az érintkezés a szovjet tudományossággal sokrétű, sokfajta. Engedjék meg, hogy eleve is elnézést kérjek az osztályunkban képviselt azon tudományágak képviselőitől, a nyelvtudomány, az orientalisztika, a klasszika-filológia, a folklorisztika képviselőitől, akiknek kapcsolatai ugyancsak rendkívül sokrétűek, hogy kiragadtunk egyetlen tudományágat, egy tudománycsoportot, az irodalomtörténetet — és annak problémáiról szólunk. Ismétlem: nem jelenti azt, mintha egyedül az irodalomtörténetnek lennének ilyen kapcsolatai.

A szovjet és magyar tudományosság között az irodalomtudomány területén hosszú évtizedek óta fennálló nagyon intenzív kapcsolatok körülbelül egy évtizede új szempontokkal, új problémákkal bővültek. Addig elsősorban és mindenekelőtt a két ország, a két irodalom kétoldalú kapcsolatainak kérdéseivel foglalkoztunk, együttműködésünk erre irányult, vagy pedig néhány nagyon általános problémát vitattunk meg. Körülbelül egy évtizede — és nem győzöm hangsúlyozni és szeretném aláhúzni, hogy ez a fordulat, ez az új fejlemény rendkívül nagy jelentőségű tudományosságunk egésze szempontjából — a két irodalom területén kívül a világirodalom története, fejlődése, problémái, törvényszerűségei, áramlatai kutatása területén igyekezünk együttműködni közös munkákkal, közös tudományos ülésszakokat szervezni és újabb, nagyobb közös munkákat előkészíteni.

Hadd tegyem hozzá, hogy ennek a munkának az első eredményei már megszülettek. Hadd utaljak például arra az orosz nyelven megjelent kötetre,

amelyiknek egyik szerkesztője Nyeupokojeva elvtársnő, aki körünkben van, a másik szerkesztője Sőtér István akadémikus, és amely az európai romantika kérdéséről magyar és orosz tudósok közreműködésével, orosz nyelven megjelent és amely nemsokára magyar és angol nyelven is napvilágot fog látni; hadd utaljak közös nemzetközi vállalkozásokra könyvsorozatokban, folyóiratokban való közös közreműködésünkre, és hadd utaljak azokra az elvi szempontból rendkívül fontos munkákra, amelyek a szocialista országok irodalmának általános és különös, egyező és eltérő vonásait hivatottak a közeljövőben megvilágítani. Ezért döntött a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya úgy, hogy helyes lenne a mai ünnepi alkalommal a világirodalom kutatása közös problémáiról egy-néhány előadásban szólni.

Engedjék meg, hogy nagy szeretettel üdvözöljem ez alkalomból az Osztály, az Akadémia vendégét, I. G. Nyeupokojeva elvtársnőt, a Gorkij Világirodalmi Intézet osztályvezetőjét, az irodalomtudományok doktorát, aki a 18., 19. század, a 19. század vége kutatásában ért el jelentős eredményeket, és aki eddig is sokat tett azért, hogy a két ország tudományossága együttműködhessen, aki jól ismert és kedves munkatársunk is lett.

SŐTÉR ISTVÁN

AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS TANULSÁGAI ÉS EREDMÉNYEI

A magyar irodalomtudomány nemzetközi kapcsolatai ma már több világrészre terjednek ki, de közülük a legrégibb és a legszorosabb: a szovjet irodalomtudománnyal kialakult együttműködésünk. A szovjet és a magyar irodalomtudomány viszonya nemcsak egymás törekvéseinek és alkotásainak megismerésében érvényesül, hanem elsősorban a közösen végzett munkákban, hiszen ezek a legalkalmasabbak arra, hogy egymást megismerjük, és megvalósítsuk mindazt, amire hagyományaink, képzettségünk, tájékozódásunk alkalmassá tesznek. Kapcsolataink alapja magának az irodalomtudománynak marxista–leninista filozófiája, történelmi és dialektikus módszere, melynek alkalmazásában a szovjet irodalomtudomány természetszerűleg a miénkénél nagyobb múlttal és több tapasztalattal rendelkezett. Az elmúlt 25 évben azonban megszületett a történelmi és dialektikus materialista magyar irodalomtudomány is, mely a szovjet irodalomtudománynak is tevékeny partnerévé válhatott.

A közösen végzett munkák, a közös vállalkozások azonban még mindig csak a kezdetét jelentik annak a nagy programnak, melyre a szovjet irodalomtudománnyal és a szocialista országok irodalomtudósaival közösen vállalkoztunk.

Együttműködésünk kezdetének tekinthetjük az 1955-ben megrendezett budapesti irodalomtörténeti kongresszus realizmus-vitáját, melyen először kerültünk munkakapcsolatba szovjet irodalomtudósokkal. A kiadványokban is megtestesülő vállalkozások első tényeként kell megemlítenünk a Magyar–orosz irodalmi kapcsolatok történetéből c., Budapesten kiadott 3 kötetet (1961), mely Kemény G. Gábor szerkesztésében jelent meg, és ennek a magyar és az orosz irodalom széles fejlődési korszakait átfogó műnek orosz nyelvű, Moszkvában megjelent 2 kötetét. Együttműködésünk egyik legfontosabb állomásának tekintjük annak a szovjet delegációnak részvételét az 1962-ben Budapesten megrendezett komparatista konferencián, melynek Zsirmunszkij és Alekszejev akadémikusok, valamint Irina Nyeupokojeva, Nyikolaj Balasov és mások voltak a tagjai. A kutatás új elméleti és történeti területei nyíltak meg a magyar irodalomtudomány előtt, amikor a magyar tudósok részt vettek a Gorkij Világirodalmi Intézetnek a szocialista realizmus aktuális problémáiról

1966-ban Moszkvában rendezett konferenciáján — valamint ugyancsak Moszkvában, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a világirodalom témakörével foglalkozó 1967-es tudományos ülésszakon. Hrapcsenko akadémikus kezdeményezésére valósult meg 1968-ban egy újabb, rendkívüli fontosságú tudományos ülésszak. Itt született meg az a közös kutatási program, melyen ma is dolgozunk, s melynek megvalósítására rendszeresen, újabb és újabb tudományos tanácskozásokat rendeztünk. Ennek a programnak keretében készült el és jelent meg Moszkvában 1973-ban az európai romantikával foglalkozó tanulmánykötet, melyet Irina Nyeupokojevával, az irodalomtudományok doktorával közösen szerkesztettünk. Ez a kötet Budapesten angol nyelven jelenik meg. Ebben a programban készül és fejeződik be 1974-ben az európai reneszánsszal foglalkozó tanulmánykötet, melyet Nyikolaj Balasov és Klaniczay Tibor szerkesztenek. Ennek a programnak keretében folyik az Októberi Forradalom és a szocialista magyar irodalom kialakulása című kollektív munka Szabolcsi Miklós vezetésével, Illés László, József Farkas és a szocialista irodalom problematikájába leginkább beavatott szovjet és magyar irodalomtudósok közreműködésével.

Az 1968-ban elfogadott szovjet—magyar irodalomtudományi program az európai irodalmak fejlődésének fő szakaszait vizsgálja, s ebbe a programba a már említett korszakokon kívül beletartozik a felvilágosodás és a realizmus kora is, melyek még további, közös feldolgozásra várnak. A Gorkij Világirodalmi Intézet nagyarányú kollektív vállalkozásában, mely a 17. század irodalmát tárgyalta, ugyancsak részt vettek magyar irodalomtörténészek. A szovjet—magyar akadémiai programba tartozik a magyar proletárirodalom dokumentumainak és a 20-as 30-as évekbeli szovjet—magyar irodalmi kapcsolatoknak témája is.

Programunk különösen nagy súlyt helyez a jelenkori világirodalom fejlődési törvényszerűségeinek tanulmányozására, s ennek megfelelően a 20. századi világirodalom fő irányzatainak tisztázására már 1969-ben közös szimpóziumot tartottunk Budapesten. Fontos helyet foglal el a 20. század irodalmával foglalkozó programfejezetben a Haladó nemzetközi írószervezetek című kollektív mű, melyben a Gorkij Világirodalmi Intézet és a berlini Német Művészeti Akadémia munkatársai, valamint magyar irodalomtudósok vesznek részt. Ez a vállalkozás is Szabolcsi Miklós vezetésével folyik. Ismét csak Mihail Boriszovics Hrapcsenko akadémikus Budapesten tartott előadása nyomán került sor az egyik legfontosabb közös irodalomelméleti vállalkozásunkra, mely a szemiotika marxista mérlegét és kritikai alkalmazását tűzte ki célul. Legújabban kezdenek kibontakozni egy másik nagyméretű, közös vállalkozás körvonalai, mely korunk szocialista irodalmának tipológiai problémakörét tárgyalná, a világnézetileg közös vonások és a nemzeti hagyományok, sajátságok dialektikájának széles körű elemzésével.

A szovjet és a magyar irodalomtudomány együttműködése természetesen nemcsak intézményszerűen valósul meg, tehát nem csupán közös rendezvényeken és kiadványokon mérhető le, bár ez utóbbiak többnyire a valóban elvégzett munka bizonyítékai. Van az együttműködésnek egy olyan legmagasabbrendű formája, melyet a közös gondolkodás fogalmával jellemezhetünk. A módszerek tapasztalatcseréje és a problémák azonos megérzése nemcsak eredménye, hanem feltétele is a valóban termékeny, együttes vállalkozásoknak. A szovjet irodalomtudomány nem is egy területen jelentkezett olyan eredményekkel és új irányokkal, melyeknek megismerése lényegesen szélesítette a magyar irodalomtudomány látókörét és nálunk is alkalmat adott új kutatási irányok kialakítására.

Ha most 25 év történetére visszagondolva, azokra a kérdéskörökre próbálunk fölfigyelni, melyek közös gondolkodásunkat serkentették, úgy elsősorban a nemzeti irodalmaknak tanulmányozása terén láthattunk nagy jelentőségű vállalkozásokat szovjet kollégáinknál. A Szovjetunió nemzeti irodalmainak, de különösképp a világirodalomban oly jelentős helyet elfoglaló orosz irodalomnak analitikus és szintétikus feldolgozása nemzetközileg is nagy horderejű alkotásokat hozott létre. Emellett a Szovjetunióban különös hangsúlyt nyer a világirodalom kutatása, melyet a Gorkij Intézet az emberiség kulturális örökségének lenini elve alapján végez. A világirodalmi kutatások azért oly lényegesek a történelmi és dialektikus materialista irodalomtudomány számára, mivel a nemzetköziség elve itt érvényesülhet igazán.

Mindez szükségképp a marxista komparatisztika kialakítását is igényli, és nem véletlen, hogy a ma már nemzetközileg is tekintélyt szerzett magyar komparatisztika 1962-től kezdve épp a szovjet komparatisztikával folytatott beható eszmecserék után indult intenzív fejlődésnek. Ennek ellenére is úgy kell éreznünk, hogy a világirodalmi kutatások, melyek a nemzeti irodalmak jelenségeit is új hangsúllyal és korábban feltáratlan, meg nem sejtett, ki nem mutatható összefüggések láncolatában állítják elénk, minálunk még mindig nem fejlődtek ki olyan mértékben, mint aminőre a szovjet irodalomtudomány példát mutat. A szovjet irodalomtudományra épp a nemzeti irodalmak és a világirodalom együttes szemlélete jellemző elsősorban, tehát azok a széles távlatok, melyeket ez a tudomány nemcsak Európa, de más világrészek irodalmai felé is kinyit.

A szovjet irodalomtudomány olyan helyzetben van, hogy a maga feladatát különféle irodalmak, illetve irodalmi zónák szintétikus áttekintésében kell ellátnia. A több nemzetiségű szocialista állam mai kultúrája a Szovjetunióban élő népek irodalmi és kulturális hagyományainak nagy szintézise is. Magának a szovjet irodalomnak történetét több irodalom szintézisének tekinthetjük. A szovjet irodalom nemzetközi, helyesebben: több nép közreműködéséből megszületett irodalom. A Szovjetunió társadalmi és állami létének ez a népeket egységbe fogó sajátossága megköveteli a figyelemnek

és a kutatásnak azt az egyszerre többfelé irányulását, mely az irodalomtudományt olyannyira termékeny, habár bonyolult feladatok elé is állítja. A szovjet irodalomtudomány nem zárkózik be egyetlen, mégoly fontos nemzeti irodalom keretei közé — s magában a szovjet irodalomban is számos, különféle múltú és hagyományú irodalmat foglal össze. Olyan törekvés pedig, mely a szocialista irodalmakat széleskörűen akarná tárgyalni, eleve nemzetközi irodalomtudományt kell hogy létrehozzon. Mindehhez járul még egy olyan történelmi feladat, mely ugyancsak a lenini koncepció alapján, az egész emberiség kultúrájának és irodalmának történelmi és dialektikus felmérését, elemzését, összefoglalását sürgeti. Ily módon a Szovjetunióban élő népek irodalmi múltját, valamint a szocialista irodalmakat és azok nemzeti előzményeit tárgyaló kutatások köré logikusan és szükségszerűen épül fel a *világirodalom kutatása*.

A szovjet irodalomtudománynak ilyen felépítettségét valójában az egész szocialista irodalomtudománynak magáévá kellene tennie. Pedig tagadhatatlan, hogy néha tapasztalhatunk bizonyos visszahúzódást a nemzeti irodalom problematikájának köreibe. Vannak még olyan jóhiszemű hiedelmek, hogy a világirodalmi távlat kinyitásával mintegy hűtlenekké válnánk a nemzeti irodalomhoz, melynek kutatását hivatásunknak tekintjük. Az eddigi kutatási eredmények azonban épp azt tanúsítják, hogy a nemzetiből a minél szélesebb nemzetközibe tekintés nemhogy elhomályosítaná a nemzeti irodalmak teljesítményeit és vívmányait, hanem épp kiemeli ezeket, a helyileg fontosnak látszót esetleg a nemzetközi fontosság szintjére emeli, és olyan értékeket, összefüggéseket fed föl, melyeket a nemzeti glóbusra korlátozott kutatás fel nem ismerhet. Együttműködésünk legközelebbi és talán legfontosabb céljának tehát a nemzeti és a nemzetközi sajátságok dialektikájának behatóbb kutatását kell ezentúl tekintenünk.

A szovjet irodalomelmélet ösztönözte minálunk is ennek a kutatási ágnak kifejlesztését. Az eredményeket máris a realizmus és a szocialista realizmus elmélete terén kialakult vitákon és tanulmánykötetekben lehet lemérnünk, és azon, hogy az irodalomelmélet újabban a modern irodalomtudományi módszerek marxista kritikáját tűzte ki céljául. Azok az egzakt formavizsgálati módszerek is, melyeknek alkalmazása irodalomtudományunk egy részét ma foglalkoztatja, jelentős mértékben ugyancsak a szovjet formakutatásokra nyúlnak vissza.

A szovjet irodalomtudományban alkalmazott módszerek közül számunkra talán a legtanulságosabb és a legtöbb alkalmazási lehetőséget nyújtó: a tipológiai módszer, melynek egyik kialakítója és alkalmazója Viktor Zsirmunszkij akadémikus volt. A tipológiai módszer főként a több irodalmat egymással szembesítő kutatásoknál válik úgyszólván nélkülözhetetlenné. A történeti-tipológiai eljárás elvén épülnek fel újabban még az olyan nemzetközi vállalkozásaink is, melyeket nem-marxista tudósokkal közösen végzünk

(pl. a Sorbonne összehasonlító irodalomtörténeti intézetével közösen készülő felvilágosodási kötetünk). A tipológiai módszer a szovjet, sőt a magyar irodalomtudósok példái nyomán kezd terjedni a nyugati, nem-marxista irodalomtudomány körében is.

Az irodalmak szembesítése, összehasonlítása a tipológiai módszer segítségével elvezethet a valóban lényeges és jellemző, közös jelenségek felismeréséhez. A nemzeti irodalmak lényeges jelenségeit a tipológiai igényű szembesítés segítségével lehet legkönnyebben felismernünk. Így például az a mód, ahogyan egy új ars poetica, egy új költészet-elmélet a 18—19. század fordulóján teret hódít: csaknem valamennyi európai irodalomban azonos. Ennek a mélyreható átalakulási folyamatnak jelentkezései — bizonyos témák előtérbe kerülésében, új műfajok jelentkezésében vagy letűnésében, nyelvi vagy prozódiai reformokban stb. — csaknem valamennyi irodalomban felismerhetőek. Irodalmi irányzatok, iskolák, programok korai, elkésett jelentkezései ugyancsak tipológiailag minősíthetők. Mindez együttesen: az emberi, a társadalmi tudat mély változásaira figyelmeztet, és még ezen is túl olyan társadalmi, politikai, gazdasági folyamatokra, melyek az irodalmi jelenségek végső magyarázatául szolgálhatnak.

A marxizmus vulgarizáló alkalmazását épp a tipológiai módszer számolta föl, hiszen a vulgarizálás abban nyilvánult meg, hogy a társadalmi, gazdasági alap és a költészeti jelenségek között túlságosan közvetlen, direkt kapcsolatot tételezett föl. A valóságban azonban a történelmi folyamatok és változások az emberi tudat dialektikájának közvetítésével hathatnak csak ki a művészi alkotásokra, a tipológia tehát a történelmi és dialektikus materializmus tényleges érvényesítését teszi lehetővé, sőt, tudományunk mai fejlettségi fokán elmondhatjuk, hogy ezt az érvényesítést épp ez a módszer teszi lehetővé.

Nem tagadhatjuk, hogy az 50-es évek elején kevéssé kedvező fejlődési szakaszában kerülhettünk kapcsolatba a szovjet irodalomtudománnyal. Ennek a tudománynak életerejét és szilárd megalapozottságát talán az bizonyítja leginkább, hogy időtálló, nagy teljesítményeit a rögtönzött, a felületes és hamisan aktualizáló vulgarizálás nem tudta diszkreditálni. Hamarosan fel lehetett ismernünk, hogy az 50-es évek első felében is, habár kevéssé láthatóan, de élt és készült alkotásaira, vállalkozásaira az igazi szovjet irodalomtudomány, mely azóta már homályba is borította a vulgarizálás egykori korszakát.

Az újabb szovjet irodalomtudomány egyik legnagyobb teljesítménye lesz az a világirodalom-történet, melynek kötetei az egész emberi kultúra legértékesebb örökségét kívánják összefogni. Ez a monumentális vállalkozás a Gorkij Világirodalmi Intézetben folyik, és ha a nagy művet létrehozni sikerül, hatása a nemzetközi irodalomtudományban is érezhetővé válik. Ennek a világirodalom-történetnek elvi alapvetését Viktor Zsirmunszkij dolgozta ki, s módszerének kialakításában Irina Nyeupokojeva elméleti és

történeti tevékenysége is részes. Bennünket máig elgondolkoztat a szovjet világirodalmi koncepciónak az az igénye, hogy bármifajta Európa-centrikusságot kerüljön. Ezt a törekvést termékenynek és jogosnak is érezzük, hiszen az Európa-centrikusság ugyanolyan korlátot jelent az egész világirodalomhoz viszonyítva, mint a nemzetközi összefüggéseket figyelmen kívül hagyó, egyoldalúlag nemzeti irodalomkutatás. Mégis, ha az emberiség mai kultúrájából indulunk ki, az európai irodalom tanulmányozását kell első helyre helyeznünk, hiszen ebből az irodalomból fejlődik ki az a szocialista kultúra, melyben előbb vagy utóbb valamennyi világrész érdekeltté válik. Persze, azt sem hallgathatjuk el, hogy irodalomtudományunk egyelőre még nem rendelkezhetik az ázsiai, az afrikai, sőt akár a dél-amerikai irodalmak oly jelentős és nagyszámú szakértőjével, mint a szovjet irodalomtudomány. Ezen a területen már józanul kell felmérnünk lehetőségeinket, és ezek szerint kell feladatainkat megszabnunk.

A szovjet irodalomtudománnyal kialakított programunknak úgyszólván még csak a kezdetén állunk. Legfontosabb vállalkozásunk a szocialista irodalom, a szocialista kultúra kutatása felé kell vezessen bennünket. Mindaz, ami ezen a téren történt, fontos kezdeményezés, de az igazi alapvetés még hátra van. A szocialista korszak irodalma felől mintegy újból kell megközelítenünk irodalmi múltunkat, közösen a szovjet irodalomtudománnyal, mely az ilyen megközelítést kezdeményezi, valamint más országok irodalomtudományával is. A jövőt épp annyira a személyes érintkezések, a viták és az eszmecserék formájában — mint a közös feladatok elvégzésében tudjuk csak elképzelni. Integráció ez is, a művelődés, a szellemi alkotó munka integrációja, mely az egyes nemzetek irodalomtudományában foglalt hajlamokat és képességeket nemcsak hogy megőrzi, hanem továbbfejleszti és gazdagítja is, majd pedig a közös feladatok megvalósítására fordítja. Negyedszázad együttműködésének mérlege leginkább a jövő feladatait és lehetőségeit állítja ma előtérbe, és e feladatok igenlésében, vállalásában az elkövetkező negyedszázad bizonyára még messzebb jut el, mint amennyire szovjet kollégáinkkal — akiket az elmúlt évek alatt nemcsak becsülnünk és tisztelnünk lehetett, hanem akikhez emberileg is oly közel kerülhettünk — minekünk eljutnunk sikerült.

I. G. NYEUPOKOJEVA

A „VILÁGIRODALOM TÖRTÉNETE" ELMÉLETI PROBLÉMÁI

A „Világirodalom története" c. tízkötetes összefoglaló munka — az első ilyen típusú marxista kiadvány — elkészítésében résztvevő szovjet irodalomtörténészek előtt felmerülő elméleti problémákról szóló előadás nem puszta információ. Ez felesleges is lenne. A Gorkij Világirodalmi Intézet és az Irodalomtudományi Intézet közötti alkotó kapcsolatok mint a többi szocialista ország akadémiai irodalmi intézeteivel való együttműködés is — sokoldalúak és rendszeresek. Természetes, hogy számos alkalommal megvitattuk a marxista tudománynak a „Világirodalom története" létrehozásával kapcsolatos feladatait is. A Moszkvában és Budapesten megrendezett három szovjet—magyar szimpózium zsúfolt programjában áttekintettük a világirodalmi folyamat általános periodizációjának kérdéseit, a szocialista realizmus kialakulásának és fejlődésének kérdéseit, a reneszánsz, a felvilágosodás, a romantika vitatott problémáit. A szimpóziumok munkája folyamán új kollektív munkák körvonalai rajzolódtak ki, amelyek elvégzése termékeny és érdekes volt. Egyes közös érdeklődésre számot tartó kérdések megvitatása a két ország tudósai közötti személyes alkotó kapcsolatok formájában is folytatódott. Ezek a kapcsolatok már munkánk elszakíthatatlan részét képezik és gyakran új kutatások elkezdéséhez adnak ösztönzést.

Különösen fontos hangsúlyozni, hogy a szocialista országok tudományos akadémiái között szoros a kapcsolat a metodológia és a jelenkori irodalom fontos problémáinak megvizsgálásában — e problémák körül ma éles ideológiai harc folyik —, ami biztosítja, hogy tudósaink egységesen léphessenek fel a nemzetközi irodalomtudományi fórumokon, ahol a különböző országok és a különböző ideológiai álláspontok képviselőivel folytatott vitákban állhatatosan képviselik a marxista tudomány alapelveit. Ilyenek a szlavisták nagy tradícióval rendelkező kongresszusai, a finnugor kultúra problémáival foglalkozó kongresszusok, a romanisztikával foglalkozó konferenciák, az összehasonlító irodalomtörténeti tanácskozás, amelyre 1971-ben került sor Budapesten (a tanácskozás anyagát a Neohelikon 1. száma tartalmazza), delegációink közös munkája az utóbbi komparatista kongresszusokon és a közelmúltban rendezett szemiotikai kongresszuson.

A tudomány fejlődésének minden új szakasza nemcsak az adott pillanat

számára legaktuálisabb problémákat veti fel, hanem az adott periódusra legjellemzőbb kutatási típusokat, amelyek a leginkább alkalmasak e problémák megoldására. A társadalom- és humán tudományok jelen pillanata számára a legjellemzőbb a nagy filozófiai-történeti szintézisre törő munkák iránti érdeklődés. Ezek közé tartozik a „Világirodalom története" is. Ezért a „Világirodalom történeté"-vel kapcsolatos számos fontos elméleti kérdést ma is fel kell vetni. Az ilyen típusú munkákban új tudományos problémák jelentkeznek, amelyek elősegítik a hatalmas történelmi anyag metodológiailag egységes értelmezését. Ezeknek a problémáknak a felvetése és megoldása szűkebb nagyságrendű kutatásokban lehetetlen lenne.

Ilyen mindenekelőtt a világirodalmi folyamat általános törvényszerűségeinek problémája, valamint azok konkrét megjelenési formáinak sajátosságai a különböző régóikban és nemzeti irodalmakban, a különböző történelmi korszakokban és az irodalmi fejlődés különböző szakaszaiban. Ilyen a nemzeti, a regionális és az adott zónához tartozó irodalmi rendszerek kölcsönhatásának problémája a világirodalom történetének makrorendszerében. Ilyen az objektív és a szubjektív tényezők kölcsönkapcsolatának problémája az irodalmi folyamatban (vagy pl. a művész személyiségének szerepe e folyamatban). Igen gazdag anyagon vetődött itt fel a művészi haladás problémája az emberiség szellemi kultúrájának fejlődéséről szóló marxista—leninista koncepció fényében. A „Világirodalom története" elkészítése történelmi teret biztosít annak a megvizsgálására, hogyan alakult ki a nemzetközi szocialista művészi kultúra, hogyan fejlődik a szocialista realizmus művészi módszere.

Miközben ezek a problémák az irodalomtudomány közvetlen tárgyát képezik, mégsem csupán önmagukba zártan irodalomtudományiak. Egyidejűleg az általános ideológiai és filozófiai-történelmi érdekek szélesebb szférájába is beletartoznak. E problémák megoldásának megközelítése a különböző metodológiai és társadalmi pozíciót elfoglaló tudósok esetében elvileg különbözik. Ez nemcsak a világirodalmi folyamatról kialakított elméleti koncepciók különbözőségében nyilvánul meg, hanem a „Világirodalom története" létrehozásának eltérő gyakorlati megközelítésében is, ami nemcsak az anyag értelmezésében, de kiválogatásában és megszervezésében is megmutatkozik.

A problémák újszerűsége új kutatói módszerek kidolgozását is megköveteli. Mindenekelőtt a nagy társadalmi folyamatok rendszeres analízisére szolgáló módszer, valamint az összehasonlító-történeti módszer kidolgozását. Nem egyszerűen ezeknek a módszereknek az áttekinthetetlenül szerteágazó anyagban való alkalmazásáról van szó, hanem elméleti megalapozottságuk elmélyítéséről, az irodalmi folyamat különböző szintjeinek, szinkron és diakron aspektusainak tanulmányozása során való hatékonyságuk kipróbálásáról is.

Az említett problémák közül ma elsősorban egyre fordítanék különös figyelmet: *a nemzeti irodalom a világirodalom rendszerében*. Vizsgáljuk meg, milyen feladatok vetődnek fel itt a tanulmányozás módszereit illetően.

Nem túlzás azt állítani, hogy ez a probléma az a próbakő, amelyen nemcsak a metodológiát próbálhatjuk ki, de a nagy nemzetközi irodalmi folyamatok tudományos megközelítésének ténybeli megalapozottságát is, nemcsak elméleti érettségét, de társadalmi irányultságát is. Itt rögtön szembeötlik az az alapvető különbség, amelyik elválasztja az egyetemes kultúrtörténetnek általunk képviselt felfogását az ismert nyugati filozófiai-történeti és kulturológiai eszméktől és koncepcióktól. Az olyan koncepcióktól, mint például az irodalom általános fejlődési törvényszerűségeinek tagadása, vagy például a világirodalom történetében jelentkező problémáknak puszta halmazként való felfogása; vagy például az egyes irodalmak „nemzeti kizárólagosságának" eszméje, vagy ezzel ellentétben a világirodalmi folyamat „denacionalizálásának" eszméje, amely szerint úgymond nincs szükség arra, hogy figyelmet fordítsunk az irodalmak nemzeti sajátosságára, elégséges, ha csak a „szupernemzeti" problémákkal foglalkozunk.

Mindez azt bizonyítja, hogy a nemzeti irodalmaknak a világirodalmi folyamattal való összefüggése nemcsak metodológiai, hanem társadalmi aktualitással is rendelkezik — és, hogy a szocialista országok tudósainak érdeklődése a probléma iránt teljes mértékben jogosult.

1. Mindjárt megjegyezzük, hogy a nemzeti irodalomnak a világirodalmi folyamat rendszerében történő vizsgálata, kutatói feladatait és tanulmányozási módszereit illetően nem azonos a nemzeti irodalomnak mint autonóm egységnek a tanulmányozásával. Az egyes irodalmak történetének tanulmányozása során kialakult és a huzamos tapasztalat által kipróbált módszerek, amelyek fontos elemként kerülnek be az egyetemes irodalomtörténet tanulmányozásába, itt elégtelennek bizonyulnak. A tanulmányozás többszörösen bonyolultabbá vált tárgya a kutatói megközelítés bonyolultabbá tételét kívánja meg.

Ahhoz, hogy a különböző korok és népek irodalmának óriási anyaga ne egyszerűen a tények felhalmozása legyen, ahhoz, hogy ennek az anyagnak (legyen az az egyes irodalmak története, vagy nagy kulturális régióké, vagy akár zseniális művészek munkássága, amely egész irodalmi korszakokat világít meg) a „centripetális" erői ne diadalmaskodjanak az egész egységes alapelv fölött — a kutatás szigorú rendszerességére van szükség. A világirodalom történetének makrorendszerében a különböző láncszemek összefüggését kell kutatni, a nemzeti, a regionális és a zónához tartozó irodalmi rendszerek kölcsönösen összefüggő mozgását. Ily módon minden egyes nemzeti irodalom sajátos útja és művészi arculata nem mint önmagába zárt jelenség kerül tárgyalásra, hanem abban a reális történelmi környezetben, amelyben kialakult és fejlődött.

Különös figyelmet kell szentelni annak, hogy mi megy végbe egyidejűleg a közelebbi környezet irodalmaiban, abban a történeti-kulturális régióban, amelyhez az adott irodalom tartozik, azokban az irodalmakban, amelyekkel

huzamos és tartós kapcsolatban áll. Sőt, a történelmi kontextus figyelembevétele nemcsak a mi korunk irodalmainak vonatkozásában kötelező, amelynek széles és sokoldalú kapcsolatai a „felületen" találhatók, és nemcsak a hozzánk közelálló korok vonatkozásában. Az egyes irodalmak izolált fejlődését a történelem nem ismeri. Az ókori és középkori nyugati és a keleti irodalmak tipológiáját és kapcsolatait vizsgáló újabb kutatások jelentősen gazdagították ismereteinket az irodalmi kapcsolatok szerteágazásáról és összefüggéséről még abban a távoli időszakban is.

A nemzetközi kontextus iránti figyelem, amelyben a nemzeti irodalmak fejlődnek, ily módon az egyetemes irodalomtörténet rendszerének tanulmányozásában az egyik legalapvetőbb feladat. Magának a szintézisre törő munkának a típusa teremti meg a lehetőségét annak, hogy meghaladja azokat az izolacionista tendenciákat, amelyekkel gyakran találkozhatunk az egyes irodalmak kutatásában. Ugyanakkor a marxista tudomány, amely a társadalom szellemi életének és művészetének alapját a nép életének történelmi feltételeiben látja, határozottan ellentétes a nyugati kiadványokban széles körben elterjedt elméletekkel, amelyek az idegen hatást mint a fejlődés döntő tényezőjét tüntetik fel.

Itt rögtön felvetődik a kutatási módszerek bonyolultabbá tételének kérdése (nevezetesen az irodalmi kapcsolatok különböző aspektusainak differenciáltabb tanulmányozása). Ezek a kapcsolatok különböző módon jelentkeznek a történelmi útjukban és fejlettségükben közelebb álló irodalmak és az egymástól távolabb álló irodalmak között; a nyelvileg közelálló és a különböző nyelvi csoportokhoz tartozó irodalmak között; az egy fázisban levő irodalmak és a fejlődés különböző fokain levő irodalmak között. Különböző módon reagálnak a nemzetek közötti kapcsolatokra az irodalmi áramlatok, a műfajok, a stílusok. Ebben az esetben csak azt kell hangsúlyozni, hogy magának a nemzetközi kontextusnak a szélessége, amelybe a nemzeti irodalom az ilyen összefoglaló jellegű munkában kerül, megköveteli a kutatási módszerek kidolgozása és tökéletesítése iránti figyelmet, ami lehetővé teszi, hogy a nemzetek közötti irodalmi kapcsolatok leírásáról áttérjünk azok tartalmának, formájának és alkotó eredményeinek elemzésére.

2. Az egyes nemzeti irodalmak történeteiben a kutató figyelmét mindenekelőtt a fejlődés vertikális, korszakokat érintő változásai kötik le. Az egyes korszakok határain belül a különböző szociális-ideológiai erők és tendenciák között megfigyelhető harc, a minden egyes nemzeti kultúra keretei között létező két kultúra közötti harc elsősorban az adott irodalom fokozatos fejlődésének szempontjából a társadalmi haladás erőivel kapcsolatban levő legjobb hagyományainak, legjobb lehetőségeinek szempontjából érdekel bennünket. Az átfogóbb igényű kutatásokban a nemzeti irodalom mozgása összefügg a kor irodalmi fejlődésének általános törvényszerűségeivel, történelmi tipológiájával. Ennek során állandóan figyelemmel kell lenni az adott kor

művészi tudatának fejlődésében mutatkozó „horizontális" — azaz más-nemzeti — variánsaira. Ily módon az eleven történeti-irodalmi kontextus tanulmányozásával együttesen vetődik fel az irodalom történeti-tipológiai tanulmányozásának feladata.

Ehhez a kutatónak nemcsak a közelebbi — az adott zóna és régió környezetét kell szem előtt tartania, hanem a szinkron folyamatokat az egyetemes irodalomban. A társadalom egyenlőtlen történelmi fejlődése gyakran váratlan feladatok elé állítja az irodalomtörténészt, amikor a tipológiai hasonlóság vonásait veti fel ott, ahol úgy tűnt, azokra a legkevésbé sem lehet számítani. Csak világirodalmi méretekben lehet összeállítani a történeti-irodalmi tipológia térképét, figyelembe véve e problémának nemcsak a szinkron, de a diakron aspektusait is. Az egyes irodalmak kutatásában a más-nemzeti anyaggal való részleges és viszonylag esetlegesen megtalálható összehasonlítások a nemzeti irodalomnak mint a világirodalom részének tanulmányozása folyamán a kutatás rendszerévé alakulnak.

Hangsúlyozni kell, hogy a történeti-tipológiai megközelítés, amely ma nagy helyet foglal el a különböző szerteágazó nemzeti folyamatok tanulmányozásában, közvetlen kapcsolatban áll a mai irodalmi fejlődés élő gyakorlatával, annak számos igen kiélezett kérdésével. Szerepe rendkívül jelentős a szocialista irodalmak történetének és elméletének tanulmányozásában, a szocialista realizmus mint az egyetemes művészi kultúra jelenségének, törvényszerűségeinek tanulmányozásában.

Az egyes nemzeti irodalmak történésze előtt az egyetemes irodalmi tipológia problémái nem vetődtek fel. A komparatisztika hagyományos módszerei, amelyek elsősorban a részleges, helyi összehasonlításokra irányultak, régen elavultak, amit maguk a komparativisták is elismertek. Ezért természetes, hogy itt is a kutatói módszerek elmélyítésének feladata merül fel. Ez elsősorban az összehasonlító módszerre vonatkozik.

Az, hogy az összehasonlító kutatás az utóbbi időben igen széles körben elterjedt a társadalom- és a humán tudományokban, nem keltheti azt az illúziót, hogy minden rendben van a módszer elméleti alapjainak és alapelveinek kidolgozásával. Itt (mindenesetre az irodalomtörténet vonatkozásában) sok a homályos és bizonytalan tényező, és úgy vélem, hogy e módszernek a határtudományokban való felhasználásának szentelt nagyobb figyelem igen hasznos lenne.

3. A világirodalom történetébe minden nép irodalma nem önmagában, nem magányosan kerül be. Nemcsak legjobb művészeinek nevével és műveivel, nemcsak nemzeti nyelvével, az arra jellemző képrendszerrel, költői nyelvének dallamával és ritmusával kerül be; nemcsak az irodalomban kialakult, a nemzeti foklórra jellemző alakokkal és a nemzeti művészi gondolkodás sajátosságaival, nemcsak a műfajok fejlődésében kialakított képrendszerének, stílusának egyedi vonásaival lesz a világirodalom része. Minden egyes nemzeti

irodalom a többi irodalmakkal való kölcsönkapcsolatainak (genetikai, tipológiai, kapcsolattörténeti) fejlett rendszerével kerül be a világirodalom történetébe. A világ kultúrájának képében nem lehet nem észrevenni, hogy számos kulturális érték az emberiség történelmében éppen mint a népek szellemi zsenijének közös együttműködéséből fakadó eredmény alakult ki. Ha az ókorról beszélünk, akkor így gazdagították az egyetemes művészi kultúrát a Földközitenger népei, akik létrehozták az antikvitás nagy kultúráját, amelyet a kultúra és az irodalom általános történetében mint harmonikus egészet fogunk fel, függetlenül a görög és a római irodalmak valamennyi eltérésétől, eltekintve mindazoktól a dinamikus változásoktól, amelyek ezekben az irodalmakban végbementek. Úgyszintén ismerjük az ókori kelet gazdag költői kultúráját, amelynek létrehozásában különböző népek vettek részt. Később, a középkorban létrejött a népi-epikus poémák szigorú és heroikus világa, amely nemcsak úgy került be a világirodalomba, mint a kelta, az izlandi, a német, a skandináv, később a román, a szláv, a grúz, az örmény eposzok emlékei, hanem mint az eszmei-képi képzetek sajátos, többé-kevésbé teljes rendszere, amely képzetek ebben a korban azoknak a hasonló történelmi feltételeknek az eredményeképp alakultak ki, amelyek között az epikus műalkotások különböző népei formálódtak. Az egyetemes kultúrtörténet nagy összefüggésében szólva az európai reneszánsz „nagy progresszív fordulatáról" (Engels) újra nemcsak az irodalom és a festészet, a szobrászat és az építészet, a filozófiai-etikai és az esztétikai gondolat egyedülálló nemzeti vívmányaival van dolgunk. Nemcsak Petrarca és Erasmus, Rabelais és Shakespeare, Balassi és Kochanowski, Leonardo és Michelangelo nevére gondolunk, hanem az európai népek szellemi vívmányainak meghatározott közösségére ebben a korban.

Gondolatban évszázadokat ugorva át, a mai irodalomról szólva, nemcsak azt látjuk, amivel egyes nagy írók vagy egyes nemzeti irodalmak — amelyeknek ecsetvonásai otthagyták nyomukat a világirodalom palettáján, mindegyik a rá jellemző színnel – a világirodalmat gazdagították, hanem azt az irodalmi közösséget, amellyel hozzájárultak a mai irodalomhoz. A mai világirodalomban nemcsak a Szovjetunió egyes nagy hagyománnyal rendelkező irodalmai, nemcsak fiatal és csak újabban írásbeliséggel rendelkező irodalmai hatnak, amelyek nemzetközi elismerést szerző neveket vonultattak fel. A szovjet irodalom úgy is bekerül a jelenkori világirodalmi folyamatba, mint soknemzetiségű egység, amelyben minden egyes nemzeti hang egyidejűleg a szólista valamennyi jogával is rendelkezik, lehetőségeinek széles skáláját tárva fel. A szovjet irodalom legjobb alkotásai, amelyeket különböző nyelveken írtak, bátran felvetnek és megoldanak számos olyan problémát, amelyek korunkban izgatják az emberiséget. E problémákat az individuális alkotó eltérő megközelítésével és a hazafias és erkölcsi pozíció közösségével, azonosságával, az emberiség forradalmi fejlődésének perspektívájába állítva oldják meg.

Mint teljesen új egység kerül be a világirodalom történetébe a szocialista

világ irodalmainak közössége, amelyet meghatározott hazafias és filozófiai problémák jellemeznek — és az az aktivitás, hogy részt vegyen a kor központi eseményeiben. Ezeknek az irodalmaknak megkülönböztető jegye a hős problémája iránti figyelem, fejlődésük belső dinamikája és nemzetközi kapcsolataik céltudatossága. A szocialista irodalmak történeti és művészi tapasztalatának, fejlődési tempójának és ritmusának, a legjobb művészeit megkülönböztető egyéni alkotó írásmód valamennyi eltérése ellenére — ezek az irodalmak az egyetemes szocialista kultúra általános fejlődési törvényszerűségeinek azonos irányvonalában fejlődnek. Így fogja fel ezt a folyamatot a szocialista országok társadalmi és esztétikai gondolkodása, ilyennek látja ezt a folyamatot az előítéletektől mentes olvasó. Ezek az irodalmak csúcsteljesítményeiket a szocialista realizmus fő vonulatában érték el.

A mai világirodalomban nemcsak az egyes latin-amerikai országok nagy íróinak Pablo Neruda, Nicolas Guillen, Carpentier és Asturias, G. Marquez és Verissimo munkásságával találkozunk, hanem a latin-amerikai irodalmak szembeötlően létező történelmi egységével is. Minden egyes latin-amerikai irodalom meglevő társadalmi sajátossága és specifikus művészi feladatai ellenére beszélhetünk az irodalmi fejlődés közös útjairól ezen a kontinensen, számos mai probléma közösségéről, az ezekre az irodalmakra jellemző képrendszer-típusról, amelyek messzire nyúló történelmi-kulturális alapokkal rendelkeznek.

Az afrikai irodalmakkal foglalkozó legújabb kutatások adatokat szolgáltatnak ezeknek az irodalmaknak a fejlődéséről (az afrikanisztika filológiai ága még nagyon fiatal), ami arról tanúskodik, hogy ezen irodalmak csoportonként való tanulmányozása igen termékeny, mindegyikben fellelhetők történelmileg hasonló vonások, amelyek lehetővé teszik, hogy világosabban fogalmazzuk meg e régió irodalmi fejlődésének általános irodalmi törvényszerűségeit.

Természetesen az említett irodalmi folyamatok közösségének, hasonlóságának foka és jellege, amelyek a nemzeti irodalmak egész komplexumát képezik, igen különbözőek. A nemzeti irodalom tanulmányozásának egyik lényeges feladata ezeknek a közösségeknek a tanulmányozása a világirodalom perspektívájába állítva, amelynek rendszerében valamennyi nemzeti irodalom fejlődik: tehát a történelmileg különböző tényezők tanulmányozása, amelyek a különböző korokban ezeket a közös vonásokat, formálódásuk és fejlődésük folyamatát, az általános és a különös dialektikáját kialakítják bennük. Ezen az úton már sok mindent megtettünk. A szovjet tudományról szólva megemlíthetem az akadémia kiadójánál megjelent „A soknemzetiségű szovjet irodalom története" című hatkötetes munkát, a szocialista irodalmak általános problémáival foglalkozó számos kiadványt, valamint a latin-amerikai és az afrikai irodalmakkal foglalkozó műveket. Jelenleg dolgozunk azon a nagy közös munkán, amelyben számos szocialista ország irodalomtörténészei vesznek részt, s amely a szocialista világ irodalmainak általános törvényszerűségeivel

és sajátosságaival foglalkozik. De az irodalmi folyamat nagy történelmi azonosságainak világirodalmi méretekben történő tanulmányozásához még csak most fogunk hozzá. Ez a metodológiai megközelítés szigorú egységet, új tudományos eszméket és kutatási módszereket igényel, s azt a képességet, hogy az irodalmi fejlődés kérdéseit össze tudjuk kapcsolni más művészetek fejlődésével. Ez utóbbi, tehát a művészi kultúra komplex tanulmányozása igen fontos, ami lehetővé teszi, hogy a különböző népek szellemi fejlődésének képét teljesebben láthassuk.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egymással kapcsolatban levő országok irodalmi fejlődésében meglevő közös vonások kérdése nemcsak kifejezetten tudományos aktualitással, de társadalmi jelleggel is rendelkezik. Nem véletlen, hogy ez a kérdés felkeltette az érdeklődést a velünk szembenálló táborban is, ahol ezeket a folyamatokat eltorzított formában tárgyalják: nevezetesen vagy tagadják e közösséget, és arra törekszenek, hogy a nemzeti irodalmak fejlődését önmagába zártnak és izoláltnak fogják fel, vagy ellenkezőleg, azt állítják, hogy, úgymond, a mai kapcsolatok intenzív feltételei között a nemzeti irodalmak nem tudják megőrizni saját arculatukat és fokozatosan elvegyülnek a közös olvasztó tégelyben (melting-pot), uniformizálódnak a fejlettebb irodalmak mintájára.

A marxista tudomány mindkét koncepció történetietlenségét és politikai tendenciáját elég alaposan tisztázta. Adott esetben csak azt fontos hangsúlyozni, hogy ezek a koncepciók eltorzított képet adnak a nemzeti és a nemzetközi fejlődés viszonyáról, a világirodalmi folyamat e két oldalának reális dialektikájáról, a szocialista országok irodalmáról és szerepéről a mai világirodalomban. Az a feladatunk, hogy megmutassuk: a nemzeteknek az a közeledése, amely a szocializmus feltételei között végbemegy, az emberiségnek a kommunizmus felé haladását kifejező általános törvényszerűség, amely a nemzetek és a nemzeti kultúrák mindenoldalú fejlődésén keresztül történik. Az irodalomtörténésznek erről bőségesen elegendő anyaga van.

4. Az egyes nemzeti irodalmak tanulmányozása folyamán a világirodalomnak olyan fontos mellékproblémái vetődnek fel, mint a hagyomány és az újító művészi gondolat problémája, a folytonosság szerepe a művészet fejlődésében. S valóban, a nemzeti művészi hagyomány — az irodalmi folyamat egyik legfontosabb összetevője; a nemzeti művészi kultúrák demokratikus, humanista hagyományai óriási szerepet játszanak fokozatos fejlődésükben. Ugyanakkor a történelmi folytonosság problémája nem vezethető vissza csak a nemzeti hagyományokra. A széles történelmi perspektíva lehetőséget ad arra, hogy ezt a problémát a maga reális gazdagságában vessük fel.

A világirodalom története, mint a többi művészet története is, arról tanúskodik, hogy az egyes népek nagy vívmányai sohasem maradtak csak nemzetük birtokában, határozottan túlléptek nemzeti kultúrájuk keretein, s országuk határain túl is hatást fejtettek ki, az emberiség birtokává lettek.

Mint általános tétel, ez közismert. Ismeretes, hogy milyen nagy volt Itália szerepe az európai reneszánsz kultúrában. Shakespeare szerepe a dráma történetében, az orosz irodalom szerepe a realizmus fejlődésében, a szociális-etikai és művészi gondolat fejlődésében. Ebben a vonatkozásban Lenin szavai Tolsztoj szerepéről az emberiség művészi fejlődésében nemcsak konkrét-történeti, de metodológiai jelentőséggel is rendelkeznek. És mégis, az emberiség művészi tudatának vizsgálata a tudomány előtt még mindig megoldásra váró feladat. Nyomon kell követni, milyen különböző utakon valósul meg az egyetemes kultúra fejlődésében a történeti folyamatosság általános törvénye, hogyan differenciált és alkalmanként miképpen ellentmondásos ez a folyamat, milyen különböző alkotó eredményekhez vezetett egyes esetekben, amikor ugyanabból a forrásból merítettek. Ez olyan feladat, amely a kutatóktól esztétikai érzékenységet, nagy társadalmi érzéket és hatalmas ismereteket követel a kultúra különböző szféráiban.

Kétségtelen, hogy ezen a kutatói úton nagyszerű új, a mai egyetemes szocialista művészi kultúra építése szempontjából fontos mozzanatok tárulnak fel. Teljes jelentőségében vetődik itt fel a nemzetközi forradalmi klasszikus hagyomány kérdése. A *Marseillaise* és a *„Ça ira!"* mint stafétabot szállt nemzedékről nemzedékre, népről népre (emlékezzünk csak a fiatal Engelsnek arra a nagyszerű gondolatára, hogy a Marseillaise szövege „a nemzeti korlátok közül az egyetemes emberihez való kijutást" tartalmazza); különböző népek szívében talált visszhangra Puskin *Szabadság* című versének szabadságszeretete, Mickiewicz *Óda a fiatalsághoz* című verse, Shelley-nek a proletárokhoz intézett *„Dal Anglia férfiaihoz"* című költeménye, Heine maró szatírája, a népi forradalmi öntudat lendülete Petőfi, Sevcsenko, Nyekraszov, Botev költészetében. Pottier *Internacionáléja* nemcsak a nemzetközi proletárszolidaritás himnusza lett, de egyben a legjobb nemzeti hagyományok és az internacionalizmus művészi összeolvadásának szimbólumává is. Idézzük Lenin szavait: „Valamennyi ország munkásai megragadták élenjáró harcosuk, proletárköltőjük dalát és ebből a dalból összemberi proletáréneket csináltak." Századunkban Gorkij és Nexő, J. Reed és Barbusse, Majakovszkij és József Attila, Lu Hszün és Nirala, Vapcarov és Fučik, Neruda és Hikmet hagyományai nemcsak azoknak a nemzeti irodalmaknak a hagyományai, amelyek fiaikkal büszkélkedhetnek. Ezek egyben a világ forradalmi hagyományai, amelyeknek óriási a jelentősége az irodalom és a társadalmi tudat történetében.

5. Így eljutottunk annak a kérdéséhez, hogy a nemzeti irodalomnak a világirodalom rendszerében való vizsgálata sokkal tágabb lehetőségeket ad, mint korábban, ahhoz, hogy felhasználjuk az irodalmi folyamat tanulmányozásában a két kultúráról szóló lenini elméletet. Ez az elmélet, amely az egyik legfontosabb metodológiai kulcs a nemzeti irodalmi folyamatok megközelítéséhez, új, óriási elvi jelentőséggel bíró lehetőségeket nyit meg a világirodalom fejlődésének megismerésében. Ez az elmélet segít abban, hogy megértsük

a különböző irodalmakban meglevő szociálisan és szellemileg rokon irányzatok eszmei-művészi közelségét — így például a művészi hagyományait tekintve rendkívül távoli, s az európai forradalmi költészethez mégis közelálló, bengáli nyelven író indiai költő, Nirala költészetét. Igen figyelemreméltó, hogy ez a költő, akinek a művészi neve — Nirala — azt jelenti, hogy „különös", hazájában egy másik nevet is kapott: „a kor költője" (Jugkavi) — azaz olyan költő, aki kifejezi kora legfontosabb reményeit. A két kultúráról szóló lenini elmélet segít abban is, hogy kimutassuk azoknak az irányoknak a törvényszerűségét, amelyek kölcsönhatása az egyes nemzeti irodalmak között a legmélyebb és erőteljesebb alkotó eredményeket nyújtja. Ez az elmélet metodológiai iránytű a fokozatos világirodalmi fejlődés fő irányának meghatározásában, lehetővé teszi, hogy e fő irányt az irodalmi fejlődés minden különbözősége ellenére is a különböző országokban fölvázoljuk. A világirodalom története meggyőzően igazolja, hogy a két kultúra problémája nem korlátozódik egy nemzet határaira. Megmutatja, hogy a népek közötti általános kapcsolatok kiszélesülésével mind a harc, mind a szövetség is, az egyetemes irodalmi fejlődés egyre jelentősebb tényezője lesz. Különös élességre tett szert ez a kérdés a jelen korban, amikor a burzsoá bomlás irodalmával, ami a kultúra imperialista „integrációjának" egyik megnyilvánulása, élesen szemben áll a béke és a demokrácia eszméivel, a forradalmi humanizmus és a társadalom szocialista átalakításának eszméjével szövetséget kötött népek haladó irodalma.

Távol állunk attól, hogy ezt vagy azt a konkrét megoldást, amelyet mi a „Világirodalom története"-ben kiválasztottunk, vitathatatlannak tartsuk. Kétségtelen, hogy az irodalmi szintézis számos problémájának megoldásához különböző alternatív megközelítések lehetségesek. De emellett van egy alapvető feltétel, amelyet maga a kutatás tárgya szab meg: a nemzeti és a nemzetközi tényezők dialektikájának figyelembevétele. Ez a metodológiai pozíció ugyanakkor társadalmi pozíció is. Ez az álláspont a nemzeti irodalmak és a nemzetközi szocialista művészi kultúra fejlődésének érdekeit, a szocialista országok tudósai közötti együttműködés erősítését, a haladó tudományos gondolattal való kapcsolatukat szolgálja.

NAGY PÉTER

A DRÁMA FUNKCIÓVÁLTÁSA A 20. SZÁZADBAN

Abszurd színház és totális színház, dokumentumdráma és pszichodráma, politikus színház és aranyálom-színház — meg a különböző elméletek és gyakorlatok, amelyek immár félszázada új meg új mezben, de lényegileg azonos tartalommal bukkannak fel: hogy a színház valami külön és különleges művészet, amelyet eddig az írott szó tartott önkényuralma alatt, de amelyet végre fel kell szabadítani, visszaadni a szöveg nélküli látványnak, mely egyedül közönség- és közösségteremtő – mindez (s a jelszavakat, elméleteket, vitákat és harci álláspontokat szinte vég nélkül sorakoztathatnánk fel itt) bármily izgalmas és mozgalmas, tábor-alakító és tábor-szakító, végül is egyetlen jelenségnek a megnyilatkozása: annak a válságnak vagy változásnak, amelyen a dráma – a dráma *is* — átmegy korunkban.

Mert nyilvánvaló, hogy az a változás vagy válság, amelyet — talán éppen a műfaj jellegéből következően – a színház vidékén oly dramatikusnak, sőt sokszor dramatizáltnak érzünk, nem szorul a rivalda s a horizontfüggöny közé, nem pusztán dialógus-technikai vagy jelenet-építkezési kérdés, hanem valami általánosabbnak, szélesebbnek, univerzálisabbnak és mindenütt-jelenvalóbbnak a lecsapódása — persze, megint a műfajból következően feltűnő és látványos lecsapódása – a dráma s éltető közege, a színház vidékén.

Amiről nagy általánosságban szó van, azt valóban néhány szóban leszögezhetjük — hiszen mindnyájan tudjuk is: az emberiség idestova egy százada a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korában él, s mindaz, amit változás- vagy válságjelenségként a művészetekben ez időben észlelünk, közvetve vagy közvetlenül ennek az átmenetnek s az átmenettel járó konvulzióknak a kifejezése, megnyilatkozása. Talán úgy is mondhatnánk: az emberiség, saját történelme laboratóriumában, az egész földgömbre kiterjedő kísérletet folytat immár egy százada az emberhez méltó jövő kidolgozására – s ennek a kísérletnek a lecsapódása, hol salakja, hol gyúanyaga az a folyamatos küzdelem, amit ez idő óta minden művészeti ág folytat saját anyagával, közegével, elveivel és feltételeivel, s amit röviden csak „kísérleti művészetnek" szoktunk nevezni.

Az a stabilitás, ami a romantika nagy vihar-hulláma után egy jó emberöltőre kialakult, s amely minden művészeti ágban azt hitte, hogy „örök-

érvényű" értékeket hozott létre, igazán nagy korszakká csak a regényirodalomban lett; a drámában ekkor kerül egyeduralomra a „pièce bien faite", Sardou nagy találmánya, mely formailag a francia klasszikus dráma eredményeinek karikatúrája, tartalmilag pedig a polgárság s a világ harmóniájának öntelt s öntetszelgő kifejezése.

De ez a stabilitás és örökérvényűség 1871-gyel egyszerre felbomlik és szinte egyszerre minden művészeti ágban: Ibsen drámai művészetének második korszaka körülbelül abban a pillanatban keletkezik, amikor a festészetben fellép az impresszionizmus; és történelmileg nézve ugyanazon pillanat szülötte a *Geburt der Tragödie*, a *L'Après-midi d'un Faune* és a *Karamazov testvérek*.

A polgárság saját világa megrendülésére egyfelől a művészet által visszatükrözött világ belterjessé tételével, interiorizálásával válaszol: az elveszett vagy elvesztett paradicsomot önlelke mélyében keresi, mint az *Education sentimentale* s mindaz, ami utána s belőle következett; a legnapsugarasabb képein is az elmúlás ködfátyla borong, mint Monet-nál. De másfelől e világon kívülre nézéssel válaszol: ez a lényege s értelme a naturalizmus megszületésének, amelyben a művészet új világként felfedezi a polgárság számára a dolgozó osztályokat, a parasztságot és a proletariátust — főként a proletariátust — mint saját célokkal, értékrenddel és életszemlélettel rendelkező társadalmi osztályt. S ez: a polgárságon kívül is létező világ számbavétele, felfedezése és tudatba integrálása szüli a különböző dokumentum-áramlatokat a különböző művészetekben, a Neue Sachlichkeittől a dokumentumdrámákon át a festészeti neorealizmusig.

Erre a válságra s a válság következtében való új megoldás-keresésekre természetesen a dráma reagált a legelsők között és a legérzékenyebben. Azért természetesen, mert a dráma létének alapja, életrehívója és egyetlen lehetősége — amint ezt Peter Szondi behatóan elemezte — az emberek közti viszony. Dráma csak emberek között jöhet létre, mint ahogy minden drámai konfliktus és annak mindenfajta meg- vagy feloldása az egyedi sorsban visszatükröződő osztály-, csoport- vagy rétegviszonylatok kifejezése; függetlenül attól, hogy a megjelenítő szereplők mítikus istenek, históriai királyok, allegorikus állatfigurák vagy éppen történelmi-társadalmi környezetükből kiemelt, szimbolikussá duzzasztott vagy degradált, elvont emberek. A szilárd társadalmi viszonyok és viszonyulások általában a művészi, de különösen a drámai forma szilárdságában, egyneműségében fejeződnek ki; s amikor ezek a viszonyok megbomlanak, ez azonnal visszatükröződik a drámai formán is. Ezt már a fiatal Lukács György észrevette, hiszen jelentős fiatalkori műve, *A modern dráma fejlődésének története*, egészében ennek a tartalmi-formai dialektikának a nyomon követése, tüzetes és nagyvonalú lerajzolása. Ő már a század elején észrevette azt, amit mi ma már, a század alkonya felé közeledve, egyre élénkebben s nyilvánvalóbban érzékelünk: hogy minden művészeti s elsősorban drámai

modern törekvés, kísérlet az emberek közötti viszony kérdésessé, mozgóvá válásának következménye, tudatos vagy öntudatlan kifejezése.

E folyamat társadalmi meghatározottsága, s a termelési móddal, termelési viszonyokkal való összefüggése, azok változását, átalakulását követő felbomlása és újra-szilárdulása a marxista művészet- és történelemszemlélet számára nemcsak világos, de kézenfekvő is. S talán nemcsak a marxista számára: aki a művészet emberi produktum voltát elfogadja, s azt nem metafizikai-transzcendentális vagy pusztán ösztöni eredetűnek vallja, el kell fogadnia a művészet társadalmi s a társadalom termelési meghatározottságát is. Erre nem is érdemes több szót vesztegetni; de arra igen, mert arra kevésbé szoktunk figyelemmel lenni, hogy a termelési eszközök fejlődése, differenciálódása, a technika fejlődése közvetve, de jelentősen hozzájárul a művészetek differenciálódásához, funkcióváltozásához.

Legyen szabad egy közeli s eléggé szembetűnő példát hozni: a fényképezés és festészet viszonyát. A daguerrotípia feltalálása és elterjedése még a 19. század közepén megöl egy virágzó iparágat: a portréfestészetet. De nemcsak az iparágat öli meg, hanem a portréfestészet mint művészet jellegében, funkciójában is döntő változást hoz: a műfaj, amely addig a közvetlen és hiteles reprodukálást szolgálta elsősorban, s csak ezen belül, inkább rejtve hordozta, s csak a legnagyobbaknál a művészi tartalmat, most még a kisebbeknél is szubjektivitással telítődik és nem annyira a látvány közvetlen visszaadására, hanem a látványról alkotott képzet — érzés, vélemény, ítélet — közvetlen kifejezésére törekszik. Talán az ellenpélda a legmegvilágítóbb: Rembrandt portréi vagy Frans Hals képei a szegényházi elöljárókról azért oly eleven s aktuális hatásúak a mai nézőre, mert éppen ezt a szubjektivitást jelenítik meg nyomatékosan; s László Fülöp portréi — minden technikai kiválóságuk ellenére — azért hatástalanok, sőt taszítóak, mert ez a művészi szubjektivitás hiányzik belőlük: a néző számára már anakronisztikusak, születésük pillanatában is. (Ami persze nem jelenti azt, hogy ne Lászlónak lett volna hatalmas sikere a maga idejében, s ne kísérte volna Rembrandtot is, Frans Halst is útján a sikertelenség és nyomor. De ez már a művészet és befogadó közegének a viszonyát feszegeti, s lényegi tárgyunktól elterel.)

Amit a daguerrotípia a portréfesztészetben változtat, azt változtatja a múlt század hetvenes éveivel a fényérzékeny lemezről való reprodukciós technika — a modern értelemben vett fényképezés — megszületése: az egész táblaképfestészet akkor meginduló és máig tartó válságának *egyik* gyökere ez, hogy a technika a táblaképfestő ipart feleslegessé tette, a festészetet funkcióváltásra szorította — majdnem függetlenül attól, hogy hol, mikor s milyen mértékben, s főként: hogy milyen művészi és közönségsikerrel valósult meg ez a funkcióváltozás.

Azt még minősíthetjük véletlennek, hogy Lumière első sikeres kísérletei a mozgófényképpel szinte évre egybeesnek Jarry: *Ubu roi*-jának bemutató-

jával, de azt semmi esetre sem, hogy a bármily kezdetleges játékfilmek megjelenésével, a mozi vásári mulatságként való elterjedésével párhuzamosan a drámai és színházi útkeresésben felgyorsulnak azok a folyamatok, amelyek látensen már évtizedekkel korábban is benne lappangtak anélkül, hogy az adott és örökölt kereteket valóban felrobbantották volna. Ezt a folyamatot a következő nagy találmányok: a hangosfilm, majd a televízió megjelenése és elterjedése csak felfokozták és még nyilvánvalóbbá tették.

Nem szoktuk eléggé tudomásul venni, hogy éppen a magyar írók legjava szinte a mozi megjelenésének első perceiben már jelentős és úttörő filmesztétikai munkát végzett: hogy számosan közülük azonnal meglátták az új eszközben rejlő művészeti lehetőséget. Ezt a tényt kissé elfedi előlünk s a világ elől Balázs Béla úttörő munkássága; más oldalról nézve Balázs Béla útja jellegzetesen példázza az új technika fellépése s bizonyos művészeti módszerek elrekedése összefüggését. Hiszen ha volt magyar drámaíró a tízes években, aki új tartalmak és új formák kimunkálására tudatosan tört, akkor az éppen Balázs Béla volt; ez volt az alapja Lukács Györggyel való barátságuknak, harci szövetségüknek. Balázs drámaírói torzóban maradásának talán legsúlyosabb oka volt, hogy új mondanivalói számára nem tudott elég merészen új formát találni: adott modellekhez simult. S ennek az elégtelenségnek lehetett a belső kifejezése, hogy oly hamar abbahagyta a drámaírást – amit a külső körülmények nem, s főleg nem eléggé indokoltak —, hogy a film elméleti és gyakorlati problémái felé forduljon.

A logika azt mondaná, hogy az így bekövetkezett helyzet lényegében egyszerűvé teszi a munkamegosztást A filmet a maga technikai lehetőségei a nagy tablók, a történelem és a romantikus hangvétel felé tolják, a televíziót a saját technikai korlátai az interioritás kimunkálása felé, míg a színház igazi terrénuma a társalgási színmű marad. S volnának bőven érvek, amelyek ezt igazolják: nemcsak olyanok, amelyek a sardou-i eredmények mindmáig való továbbélését és folyamatos, tömeges sikerét bizonyítják, de olyan „előkelőbb" példák is, mint éppen Sartre dramaturgiája, aki elsőtől utolsó darabjáig szinte sosem lépett ki a francia társalgási dráma kifinomult hagyományából, pusztán ezt feltöltötte az őt feszítő politikai-ideológiai-filozófiai kérdésekkel és gondolatokkal, s ezáltal változtatta meg. De az ellenpéldák leglább ilyen tömegesek: a film sokfelől való erőfeszítése az interioritás bekebelezésére, mint Bergman, Antonioni vagy Jancsó művészetében; a tévé igazán nagy, átütő tömegsikerei a nagy történelmi tablók képcsőre-vitelében; s nem utolsósorban az az egész fejlődési irányzat, amely a drámában s a színházban Meyerhold—Piscator—Brecht, illetve Majakovszkij, Kaiser, Brecht nevével jellemezhető.

Ez önmagában is figyelmeztet, hogy ha jogos is a technika és a technikai fejlődés bevonása a művészet alakulásának, differenciálódásának a vizsgálatába, azért technicistává vagy éppen technokratává a művészet szemléletében

sem szabad lennünk: az első s a döntő meghatározó a művészetet lelkesítő eszme, mely lényegében műfajt is, technikát is keres vagy választ magának, hogy szerencsés esetben harmonikus kifejezésre jusson. Ezért jogosabb lenne talán az a felosztás, amely a három művészeti eszköz-lehetőséget időbeli és térbeli viszonylatában próbálja meghatározni: a film az „akkor, ott" művészete, a televízió a „most, ott", míg a színpad s a dráma terrénuma a „most és itt", a jelenben való jelenlét, a fizikai jelenlét által is felfokozott és kétségtelenné tett egyidejűség.

Ez a színpad s a dráma nagy ereje s ez az a finomodás, ha úgy tetszik, beszűkülés, amelyet nemcsak kénytelen, de örömmel vállalhat is, mert rendkívüli gazdagodásával jár.

Érdekes módon ennek a lehatárolódásnak az elsőrendű áldozata éppen a társalgási színmű, a par excellence „pièce bien faite". Még a Sartre-drámák is ezt igazolják: minden gondolati érdekességük és gazdagságuk ellenére, már bemutatásukkor volt bennük valami inkongruitás - talán az egyetlen *Zárt tárgyalás* kivételével —, amely az idővel csak növekedett. S a társalgási színmű halála nem Ionescóval s *A kopasz énekesnő*vel kezdődött, azzal csak befejeződött, az mintegy a sírkő koporsója felett; a „pièce bien faite" akkor halt meg, amikor megrendült a művészek és a közönség tudatában a „société bien faite" hite vagy meggyőződése. A változást leginkább Wilde és Shaw szembeállítása mutatja meg: míg Wilde színműveiben - minden szellemességük, formai hibátlanságuk, nyelvi és játékbeli ötletességük dacára — a néző mulatsága ellenére vagy éppen azáltal az idejétmúltat, az őt-nem-érintőt érzékeli, Shaw-nál szinte ugyanezek az eszközök ma is közvetlen hatásúak. Mindenekelőtt azért, mert Wilde-nál a dialógus önérték: aforisztikusan úgy is lehetne mondani, hogy az emberek közötti viszony helyébe az ő drámáiban a replikák, sőt a szavak közötti viszony lép. Vagy úgy - s szerintem ez a lényege —, hogy nála a társaság, a jótársaság azonos a társadalommal, annak a helyét foglalja el. Shawnál fordított a viszony: az ő szereplői is lényegében ugyanabból a körből valók, dráma-építkezésének eszközei sem térnek el lényegesen Wilde-éitől — mégis alapvetően más fokára jut a modernségnek s a jelentőségnek, elsősorban mert ez az elegáns kisvilág mindig vonatkozásban van a nagyvilággal, a jótársaság a társadalmon belül helyezkedik el, és nem annak helyébe lép — sőt, a jótársaság hibáinak és bűneinek felmutatásával a színpad látókörén kívüli osztályok értékeit tudja felemelni.

Talán kisebb mértékben, de ugyanígy áldozata ennek a hagyományos történelmi színmű. Az utolsó ötven esztendő magyar drámairói erőfeszítései, de a nemzetközi drámatermés is azt igazolja, hogy hagyományos módon történelmi színművet írni lehetetlen — a történelem magát a színpadon csak a parabola aktualitásával képes fenntartani. Ezt egyébként szintén elsőként Shaw érzékelte és valósította meg, máig remek *Szent Johanná*jában.

A nagy halott a társalgási színmű vagy a szalondráma — mert az volt

a „nagy élő" is —, olyannyira, hogy még holtában is virgoncan él, részben saját jobb műveiben, részben mindmáig tenyésző epigonjaiban — ennek igazolására elég bármelyik színházi évad műsorát megnézni, bárhol Európában. Lényegében az a színházi forrongás, amelynek két legjelentősebb teoretikusa Bert Brecht és Antonin Artaud voltak, elsősorban ez ellen a tradíció ellen lázadt fel, ahogy Artaud mondta: „a hülyék, az őrültek, az invertáltak, a nyelvmesterek, a fűszeresek, a pozitivisták és költőellenesek, vagyis a nyugati színház" ellen.

Nincs itt időnk arra, hogy Brecht és Artaud elméleteit összevessük, egymással szembesítsük. Összefoglalóan legyen szabad mégis annyit elmondani, hogy szövegeik olvastán egyre megerősödik az emberben az a meggyőződés, hogy az alkati és a tudatosságbeli különbségek ellenére kettőjük újítási törekvése ugyanabba az irányba tört; hogy a „kegyetlenség színháza" — úgy, ahogy Artaud elképzelte s a papírra vetette, nem pedig úgy, ahogy egyesek olvasatlanul hivatkoznak rá saját divatmániáik fedezetéül — nem a szadizmus kihívása volt, s nem is akart az lenni, hanem kissé prófétikus-egzaltált nyelvezettel kifejezve: az íróval s a színésszel meg a rendezővel szembeni igényesség, a mindenfajta kényelmesség és rutin elleni lázadás megfogalmazása — azért, hogy a színház visszataláljon igazi, tanító funkciójához.

S ha lényegére redukáljuk Brecht tanait, az ugyanerről a tőről fakadt, s ugyanebbe az irányba tart: a szalon-színműveken s azok játszásán nevelt „kannibáli színház" elleni lázadásával tudta megfogalmazni a beleélő-élvező viszonnyal szemben a tudatosító-gondolkodó viszonyt, mint a színház és publikum új típusú viszonyát. Vagyis a mulattató színház helyett a tanító színházat: az ön-megnyugtatás és elandalítás helyébe az öntudatra ébresztés és kritikai szemlélet drámai és színházi eszközeit kereste fáradhatatlanul haláláig.

S ha erre a keresésre, az így teremtett új formákra és lehetőségekre — melyeknek egy részét csak mostani s jövendő tanítvány-utódai próbálhatják-használhatják ki — lehetőség, tehát szükség volt, akkor az meggyőződésem szerint elsősorban azért volt, mert az egész, korábban jellemezni próbált mozgással-változással egyidőben s attól meghatározva megbomlott az alkotó s a közönség viszonya a színházban, s ezáltal a drámában is természetesen. Műalkotás és közönség viszonya a drámai műfajokban az újkorban talán a barokk opera idején valósul meg a legteljesebben (s a francia klasszikus dráma e tekintetben a barokk opera prózai változatának tekinthető): a közönség egy homogén közösség — az arisztokrácia s a hozzá asszimilálódó nagyburzsoázia —, mellyel a műfaj együtt él, együtt lélegzik; akkor még nem puszta szólás, hanem társadalmi tény, hogy „tout Paris" befér egy bemutatón a színházterembe.

E tekintetben még a 19. század sem hoz lényeges változást: igaz, hogy a romantika színháza már eminensen a polgárság színháza, de egy színmű néhány színházi előadása valójában minden helyileg érintett és érinthető személyhez — személy szerint a teljes polgársághoz és értelmiséghez — szólhatott,

azt azonos irányba mozdíthatta. A fiatal Lukács György, már említett nagy jelentőségű munkájában ekként is fogja fel és tárgyalja a drámát: mint az egyetlen közvetlen tömeghatású műfajt. Pedig éppen, mire ő az erről szóló sorokat leírta, a helyzet radikálisan megváltozott, s a dráma is azon az úton volt, hogy ezt a változást ösztönösen leszámítolja. A közönség hihetetlenül kiterjedt; az a típusú tömeghatás, amely még a dráma természetes velejárója volt egy félszázaddal korábban, a 20. század elejére elenyészett — ennek legjobb példája éppen a Tanácsköztársaság alatti valóban jelentős színházi mozgalom volt s annak tömeghatásnélkülisége. Ugyanakkor az új technikai lehetőségek sem váltak valóban közösségteremtő közönségformálóvá: a mozi, bármekkora tömeg előtt játszódjék is le szimultán s bármilyen nagy hatást tegyen is a nézőre mint egyénre, éppen a korábban körvonalazott tér- és időbeli distancírozottsága, nem-ott-léte miatt a jelenlevők tömegéből egységes közösséget formálni nem képes; a televízió pedig, bármekkora legyen is a gondolkodásra, képzetalkotásra kifejtett kondicionáló hatása, már technikája miatt is az atomizált egyedhez szól, melyet közösséggé kovácsolni meg sem próbálhat.

Ez adja vissza a dráma, a színház egyik legősibb s legfontosabb funkcióját. Arthur Miller és Frederick Lumley, a drámaíró és a drámatörténész, a gyakorlatban gondolkodó s az elvontságban mozgó egyaránt és egymástól függetlenül ugyanerre az eredményre jutnak: hogy a közönség végletekig atomizált, s a színháznak újra primér funkciójává válik a spontán közösségteremtés. De e közösségteremtésnek megint — s ma sokkal inkább, mint bármikor — tragédiája a spontaneitásából fakadó korlátozottsága: kis számra szorítottsága és pillanatnyisága akkor, amikor az igazi hatáshoz — legyen az érzelmi, gondolati vagy indulati — milliós tömegeket kellene tartósan elérnie.

Ez hívja létre azokat a színházi kísérleteket, amelyek a szöveg félrehagyásával vagy semmibevételével teljesen a látványra kívánják alapozni a színházi hatást — Meyerholdtól Piscatoron át Mnouchkine-ig és tovább; de ez hívja ki azt a drámairodalmi tendenciát is, amely e korlátozottságból erényt formál. Ennek legfeltűnőbb modern példája éppen az abszurd dráma, amely az izoláció egzaltálásával próbál sajátos közösséget formálni — Beckettnél, Ionescónál, Genet-nél egyaránt ezt találjuk. S találjuk formailag azt a megoldást, amely a modern dráma egy vonulatát Maeterlinck óta jellemzi, s amely az impresszionista vagy hangulat-dráma nagy vívmánya volt a század elején: a monológ és dialóg összemosódását, egymásba átfolyását, az egymásba átvágott, de egymással replikaszerűen nem érintkező ál-dialógust s az attól alig megkülönböztethető párhuzamos monológot. De különös módon ugyanennek a jelenségnek a másik arculata jelenik meg azoknál a drámaíróknál, akik éppen ellenkezőleg: teljesen kifelé fordulnak, a kollektívum gondjain át próbálnak a közönségükből közösséget teremteni, mint Majakovszkij, Toller, Kaiser, Brecht. Itt a monológ és dialóg összemosódása a szabad asszociáció és a retorika egymásba-átfolyásában jelenik meg, szinte mindegyik a másik jel-

mezét ölti magára s e szerepcserével teremti meg a két össze nem férő elem egységét — egyben újfajta hatáslehetőségekre, sőt ezekből fakadóan új szcenikai lehetőségekre is lelve.

A közösségteremtésnek az a szüksége, amely egyre jobban érezhető, jelenleg szembetűnőbben nyilatkozik meg a szcenikai, mint a drámai törekvésekben. Ennek a jelenségnek a következménye az, hogy mind gyakrabban tűnnek fel olyan színházi kísérletek, melyekben a szöveg másod- vagy harmadrendű, ha ugyan van még valami jelentősége; a tartalom és hatás igazi hordozója a játék, a mozgás, a gesztus. Ilyen jellegű kísérleteket Joan Littlewood éppúgy végzett, mint Mnouchkine vagy Peter Brook, hogy Grotowskit — aki e téren a legkövetkezetesebb kísérletező — éppen csak megemlítsük; s ezek a kísérletek váltották ki Max Frisch nyilatkozatát, aki szerint a dráma megújulása, úgy látszik, csak akkor következhetik be, ha a művészi szöveg egy időre a színpadról teljesen eltűnik.

De ha a drámai kísérletekben, új eredményekben vagy törekvésekben ez a közösségteremtő szándék vagy eredmény még nem nyilatkozik meg, annak elsőrendű oka meggyőződésem szerint nem valamilyen technikai hiányosságban keresendő. Ha az a sokféle újdonság, törekvés és jelszó, amely újra meg újra hatalmába keríti a színházi lapokat és berkeket, lényegében a tízes-húszas évek igazi újításai felmelegítéseinek, változatainak és kombinációinak bizonyulnak, annak az az alapvető oka, hogy a drámaírás még nem jutott el az igazi — s a kor által egyre parancsolóbban előírt — új dráma megszületéséhez. Korunk adekvát drámája az lesz, amelyben végre önmagát teljesen kifejezi a hatalomra került, a világot birtokba vevő s önmagát mint osztályt megszüntető proletár: ha ez végre meg tud szólalni egyszerre színpadi és költői nyelven, új módon s újfajta közösséget is tud egyszerre teremteni a ma atomjaira hullott közönségből. De amíg ez valóban adekvát és művészi kifejezéshez jut, az hosszú út lesz, a történelemben s az irodalomban egyaránt; de e hosszú folyamat jelenlegi állapotának körvonalazása talán hozzájárulhat a feladat tudatosításához, megvalósítása mielőbbi megközelítéséhez.

VAJDA GYÖRGY MIHÁLY

A VILÁGIRODALOM ÉS AZ IRODALMAK ÖSSZEHASONLÍTÓ VIZSGÁLATA

Az előadásom címében szereplő két fogalom nem tartozik azonos kategóriába. A világirodalom művészi alkotótevékenység útján jön létre, az irodalmak összehasonlító vizsgálata tudományos módszer. Közöttük áll harmadiknak a világirodalom *története*, amely kétarcú fogalom: részben művészi tevékenység útján létrehozott művek folyamatos egymásutánja, részben e folyamat rendszeres tudományos leírása. A jelen dolgozat célja az, hogy bizonyítékokat hozzon a fenti fogalmak kialakulásának történeti összefüggésére, valamint hogy ezekből a történeti bizonyítékokból levonjon néhány elvi következtetést.

1.

A világirodalom fogalmának mai közhasznú meghatározása kvantitatív: a világirodalom művek szűkebb vagy bővebb körű együttese. Legtágabb értelemben minden irodalmi mű beletartozik, minden nyelvű és nemzeti irodalom minden műve, szűkebb értelemben azok a művek, amelyek megütik a „világirodalmi mértéket", azaz világirodalmi értékűek. Az értékfogalom bevezetése a meghatározásba mindazonáltal nem változtat annak kvantitatív jellegén. Mert ha válogatunk is a művek között, a világirodalom végül is bizonyos számú mű együttese marad.

Goethe világirodalom-fogalma azonban nem kvantitatív, hanem dinamikus, dialektikus, kvalitatív jellegű fogalom volt. A világirodalom, ahogy ő látta, várta és jósolta kialakulását, mintegy a nemzeti irodalmak oldalán, mintegy közöttük vagy fölöttük jön létre különböző nyelvű és nemzetiségű írók közös erőfeszítéseként — és ekkor a szelleme, érzelmi, erkölcsi tartalma, humánus ideológiája teszi világirodalommá; részben úgy alakul ki, hogy a népek tudomást szereznek egymás alkotásairól, átadják egymásnak gondolataikat, átsugározzák érzelmeiket, nyelvi és államhatárok egyre kevésbé akadályozzák közöttük az érintkezést. Csatornák, jó utak, gyorsposta, vasutak — a „kommunikáció" ezen „könnyítő" eszközei (Fazilität der Kommunikation) magukkal hozzák nem azt, hogy a népek „egyformán gondolkozzanak", hanem hogy állandóan „tudomást szerezzenek egymásról". Így alakul majd

ki a goethei világirodalom mintegy a nemzeti irodalmak integrációjaként: „Nemzeti irodalom — idézzük Goethét — ma már nem mond sokat, eljött a világirodalom korszakának ideje, és mindenkinek arra kell törekednie, hogy siettesse ezt a korszakot." A világirodalom tehát új *minőségű* irodalmat jelent: irodalmat, amely sokféle nyelven szól, de közös hagyományokból, általánosan emberi hagyományokból nő ki, mindenki számára érthető, minden emberhez szóló mondanivalója van, és egyazon cél felé törekszik, közös emberi célban egyesíti a nemzeteket. A világirodalom ezen aktív, dinamikus fogalma Goethénél, íme, a nemzetek és az emberiség dialektikájára épült. A nemzeti irodalmak egy-egy nép produktumai, a világirodalom az emberiség produktuma. E jelenség gazdasági paralleljére mutatott rá Marx és Engels a *Kommunista kiáltvány*ban. Ahogyan a tőke fokozatosan nemzetközivé válik, ahogy az ipar a helyi és nemzeti keretekből kinőve nemzetközi együttműködés alapján termel: úgy válik a lokális és nemzeti irodalmakból világirodalom.

A történelem bebizonyította e „jóslatok" helyességét. A 19. században a népek minden addiginál élénkebb érintkezéséből a nemzeti irodalmakban minden addiginál hasonlóbb és időben egymáshoz közelebb kerülő folyamatok alakultak ki, nagy áramlatok hullámoztak végig szinte-szinte egyidejűleg a világ különböző irodalmi tájain, megnyílt a korszerű irodalom előtt a két Amerika, nyíladozott Afrika, sőt még az ősi autochton hagyományú kelet- és közép-ázsiai irodalmak is belekapcsolódtak, legalább bizonyos kis mértékben, a világirodalom általános, globális mozgásába. A 20. század közepére pedig a szemünk előtt bontakozott ki a szocialista világirodalom, amely a nemzeti hagyományokat továbbőrizve: ideológiájában, nem egyszer tematikájában és humánus tartalmában egységesedett.

Ha világirodalomról beszélünk, azt hiszem nem is kétséges, hogy nem művek mennyiségére, hanem a világirodalomnak arra a dinamikus, dialektikus, minőségi fogalmára kell gondolnunk, amelyet Goethe írt körül.

2.

Goethe világirodalom-fogalmát általában úgy tekintik, mint a reneszánsz európai kultúraegység-fogalmának nagy, utolsó és jövőbe mutató kifejezését, mint Voltaire összeurópai irodalmi szintézisének, amelyet a *XIV. Lajos századá*ban adott, a konzekvenciáját, mint Herder „világköltészet" koncepciójának és kultúrhistóriai áttekintésének beteljesítését, azaz mint a felvilágosodás univerzalizmusának kifejezését és szembeállítását a romantika nemzeti, az emberiséget különálló nemzeti individuumokra bontó szemléletével. Ebben a véleményben van némi igazság, nem is kevés. Goethe sohasem mondott le a felvilágosodás eredményeiről, így racionalizmusáról és univerzalizmusáról sem és nem szenvedhette a vallásos és filozófiai irracionalizmus, a gyűlölködő

nacionalizmus és sovinizmus felé hajló romantikus iskolákat. Ámde nézzük meg az érem másik oldalát. Vegyük szemügyre, ha röviden is, annak az időpontnak európai irodalmi kontextusát, amelyben, 1827-ben, a világirodalom fogalma Goethe szájából nevet kapott.

Az európai romantika éppen virágjában állt. A német romantika utolsó nagy immár „lemondott mesekirálya", Heinrich Heine ekkor, 1827-ben lépett be a világirodalmi köztudatba a *Dalok könyvé*vel. A szomszédos Franciaországban a magát tudatosan romantikusnak nevező nemzedék vezéri helyére ugyanebben az évben lépett Victor Hugo a *Cromwell*al és annak előszavával, amelyben több életszerűséget és valóságtartalmat követelt az irodalom számára, több érdeklődést a korszak problémái iránt, mint amennyit Voltaire és Diderot ideje óta a francia irodalom megnyilvánított. Az olasz irodalom ugyanebből az évből mutathatja fel Manzoni főművét, a *Jegyesek*et, s tudjuk, hogy Goethe az elsők között ismerte fel e regény rendkívüli értékeit. Mickiewicz a *Konrad Wallenrod*on dolgozott, e romantikus patrióta eposzon, amely időben párhuzamos Vörösmarty *Zalán futásá*val és az utána következő kisebb romantikus eposzokkal. Puskin 1827-ben küldte „üzenetét" a Szibériában sínylődő dekabristákhoz, íróasztalán pedig, félig már készen hevert az *Anyegin*, amelyben a romantika minden színét és kecsességét a realista típusalkotás életszerűségével ötvözte egybe. Úgy látszik, fontos és eredményekben gazdag volt ez az év az európai irodalom történetében. Gazdagságának létrehozói pedig, akik közül Goethe Heinével, Mickieviczcsel személyesen és az utóbbin keresztül pedig virtuálisan Puskinnal is találkozott, teljes tudatossággal tekintették magukat nemzeti költőknek és egyben európai hazafiaknak. A patriotizmussal összefért bennük az emberiségért felelősséget vállaló univerzalizmus, s az, hogy nemzeti nyelvükön és problematikájukból kiindulva az emberiségnek alkotnak, egy pillanatra sem tűnt kérdésesnek előttük. Az ő társaságukban Goethe világirodalom-fogalma, amikor szóvá és hanggá változott, nem csupán a felvilágosodás univerzalizmusát idézte vissza, hanem nagyon is korszerűen illeszkedett bele az európai romantikus irodalom egykorú szellemi helyzetébe is.

3.

Néhány hónappal azután, hogy — Eckermann 1827. január 31-én kelt feljegyzése szerint — Goethe a világirodalomra vonatkozó fentebb idézett szavakat kimondta, egy francia fiatalember érkezett Weimarba, Jean Jacques Ampère, a nagy fizikus fia, a Párizsban megjelenő Le Globe belső munkatársa. Weimari körökben jól ismerték a nevét, mivel nem sokkal előbb kitűnő elemzést írt lapjába Goethe drámáinak új francia fordításáról. Csak azt nem sejtették róla, hogy mindössze 27 éves és hogy az elegáns stílusa, tartózkodása és érett ítéletei miatt csodált újság egész szerkesztőgárdája az ő korosztályából

való. Goethe az 1825-től kezdve a júliusi forradalom utánig megjelenő lapnak mindenkor lelkes olvasója volt, márcsak azért is, mert világirodalmi perspektívájában hasonlított a Kunst und Altertumra, Goethe saját folyóiratára, amelyet 1818-tól kezdve haláláig szeretettel gondozott. De az átfogó irodalmi és művészeti érdeklődésen kívül egyéb is összefűzte az agg Goethével a Globe fiatal munkatársait. Ideológusaik, Théodore Jouffroy és Jean Philibert Damiron az 1794-ben alapított (majd 1810 és 1822 között megszakítás nélkül működő) Ecole Normale Supérieure-ből kerültek ki, a magát eklektikusnak nevező Victor Cusin és rajta keresztül Royer-Collard tanítványai voltak, s az ő spiritualisztikus, de egyeztető, erősen pszichologizáló filozófiai nézeteiknek megfelelt a Globe-ot alapító Paul-François Dubois és Adolphe Thiers középutas doktrinerizmusa, valamint a nagyon fiatal Charles-Augustin Sainte-Beuve és Jean-Jacques Ampère aránylag mérsékelt romantikája. A szerkesztőség egyetlen radikális tagja, Pierre Leroux a júliusi forradalom után átadta a lapot a saint-simonistáknak, maga is az utópista szocialistákhoz csatlakozott, míg a többiek kivétel nélkül karriert csináltak a polgárkirályság idején. Hiszen a 20-as években, a restauráció második évtizedében bátor ellenzéki magatartásuknak az volt az alapja, hogy alkotmányos monarchiát akartak, azaz a maguk módján megőrizni és megvalósítani a forradalom demokratikus vívmányait, ugyanakkor elkerülni magát a forradalmat: azaz a „juste-milieu"-t foglalták el az uralkodói abszolutizmus és a népszuverénitás között. Az agg Goethével ezek a nézetek is összekapcsolták őket. És összekapcsolták azok a jelentékeny személyiségek is, akik a fiatal szerkesztők mögött álltak: François Guizot, a már említett Cousin és Abel François Villemain, akik valamennyien bírták Goethe elismerését és csodálatát. Ki tudja, nincs-e valami titkos és meg sem fejthető pszichológiai-szemantikai kapcsolat a „világ"-ot jelentő Globe és a „világ"-irodalom között is? Noha a kutatás, tudom, más forrásokra utal.

Annyi azonban bizonyos, hogy az irodalmak összehasonlító vizsgálatának tudatos korai képviselői a Globe doktriner, liberális, romantikus köréhez tartoztak. A világirodalom első meghatározása 1827-ben keletkezett és 1828-ban kezdte meg előadásait a Sorbonne-on Villemain a francia irodalomról, főként angol és olasz kapcsolataiban mutatva be azt a középkortól kezdve a 18. századig. „Első alkalommal történt — írta kurzusai 1840. évi kiadásának előszavában (Cours de littérature française. Tableau de la littérature du moyen age. Paris, Didier, 1855) —, hogy egy francia tanszéken vállalkoztak *több modern irodalom összehasonlító elemzésére* (az én kiemelésem! V. Gy. M.), amelyek ugyanabból a forrásból eredve nem szűntek meg közlekedni egymással és különböző korokban keveredtek." Joggal mondhatjuk-e tehát, hogy keletkezése szerint a világirodalom fogalma egykorú az „irodalmak összehasonlító vizsgálatának" fogalmával? Sőt az utalás az irodalmak egymással való közlekedésére és keveredésére azt mutatja, hogy a két fogalom tartalmában és

szemléletében is volt, mindjárt keletkezésükkor, rokonság. Villemain másutt „összehasonlító szempontról" (point de vue comparé), „összehasonlító ábrázolásról" (tableau comparé) beszélt, és nyilván Voltaire-re és Herderre gondolva arra hivatkozott, hogy már a 18. század is alkalmazta „az irodalmak ezen összehasonlító vizsgálatát, amely — mint mondta — az irodalomkritika filozófiája" (cette étude comparée des littératures qui est la philosophie de la critique). A világirodalom mint az irodalom filozófiája: ez a gondolat majd Erdélyi Jánosnál is felmerül . . . Villemain mindenesetre világosabb nevet adott az irodalom összehasonlító történeti szemléletének, mint később Sainte-Beuve, akitől tudvalevően a „littérature comparée" kifejezés származik.

A „littérature comparée" kifejezést Sainte-Beuve 1868-ban, Ampère-ra emlékező cikkében használta, és az ettől kezdve népszerűsödött. 1840-ben, amikor egy portrét írt Ampère-ről és benne ezt a világ minden táját keresztülkasul szántó literátort „a kritika Child Harold"-jának nevezte, még arról beszélt, hogy ez az „utazó kritikus" „egy összehasonlító irodalomtörténethez" (à une histoire littéraire comparée) gyűjt — „első kézből" — anyagot (Portraits contemporains. III. köt. Paris 1889. 367). Ampère legfontosabb művei (mint az Histoire littéraire de la France avant le douzième siècle, 1839) történetiek, mint ahogy általában a romantika történeti érdeklődése hatja át az összehasonlító irodalomkutatások kezdeteit, de nemcsak ez, hanem széles kultúrhistóriai érdeklődés is, amely Goethét, meg a korai német és francia romantikusokat egyaránt jellemezte.

4.

Már Sainte-Beuve maga világosan látta azt is, hogy ennek a történeti és egyben összehasonlító szemléletnek kettős bölcsője Weimar — Jéna, illetve Mme de Staël coppet-i gárdája. Herder weimari munkássága a Schlegel-testvérek előadásai és Mme de Staël németországi látogatása után kialakított Genf melletti köre a különböző irodalmak kutatásának, az összehasonlító szemlélet kialakulásának és a világirodalmi érdeklődésnek tűzhelyei lettek. Nagy nevek, mint Benjamin Constant-é, Chateaubriand-é világítanak Coppet-ból, a kisebbek: Simonde de Sismondi-é, Charles-François-Dominique Viller-é, Claude Fauriel-é mellett, aki egyébként Ampère közvetlen mestere volt. S az ifjú Ampère mint Mme de Récamier pártfogoltja, aki egy ideig szintén a coppet-i körhöz tartozott, a széles világirodalmi érdeklődésű Chateaubriand-nal is kapcsolatba került. És ne felejtsük el, hogy 1804-től kezdve tizenhárom éven keresztül August Wilhelm Schlegel Mme de Staël irodalmi és pedagógiai tanácsadójának szerepét töltötte be, és ebben a minőségében tartotta 1808-ban óriási hatású bécsi előadásait (Über dramatische Kunst und Literatur), amelyek öccsének, Friedrichnek 1810—12-ben tartott bécsi előadásaival együtt (Geschichte der alten und neuen Literatur) a legkorábbi, roppant tudásanyagot

felölelő és az irodalmak egymás közötti összefüggéseire is kitérő világirodalmi összefoglalásoknak tekinthetők. Világirodalom-történet és összehasonlító szemléletű irodalomtörténetírás tehát a kezdetekben éppúgy összekapcsolódott, mint a világirodalom és az irodalmak összehasonlító vizsgálata.

Ugyanakkor maga a „világirodalom-történet" szó aránylag késői fejlemény. Legkorábban Johannes Scherr 1848-ban megjelent szemelvénygyűjteményének címében (Bildersaal der Weltliteratur) találkozunk egyáltalában a világirodalom szóval egy az irodalmak történetével foglalkozó mű címében, de már három évvel későbbi rendszeres világirodalomtörténetének maga Scherr is az „egyetemes" irodalomtörténet címet adta (Allgemeine Geschichte der Literatur, 1851). A „világirodalom-történet" szó még azokon a nyelveken is, amelyekre a *Weltliteratur* könnyen lefordítható, csak a századforduló körül lett használatosabbá. Hadd utaljak még egyszer arra, hogy a világirodalom Goethe felfogásában nem is volt a nemzeti irodalmakat, még kevésbé történetüket *összefoglaló* fogalom, hanem az irodalom egy minőségének, kvalitásának, a nemzeti irodalmak humánus szellemi integrálódásának a jellemzője, mintegy az emberiség közös produktuma. Ezt a világirodalom-fogalmat egészítette ki a vele egyidejűleg keletkezett és kezdettől fogva *történeti jellegű* összehasonlító irodalomvizsgálat. A kettő olyan természetesen fonódott össze a tudományos köztudatban, hogy például a komparativizmus hazai pionírja, Meltzl Hugó számára még 1882-ben is ugyanegy dolgot jelentett a világirodalom és az irodalmak összehasonlító vizsgálata. Lapja latin címében, Acta Comparationis Litterarum Universarum, azaz „az egyetemes irodalom összehasonlításának aktái", ez a felfogása világosan kifejezésre jut. Ugyanezt az elvet Goethe halálának ötvenedik évfordulója alkalmából tervezett összehasonlító és világirodalmi társasága (Societas Comparationis Litterarum Universarum) alapelvei között a következőképpen fogalmazta meg: „Ezek szerint kétségtelen, hogy ez a mindenekelőtt kritikai-esztétikai értelemben valóban humánus és valóban goethei világirodalom semmi egyéb, mint a mi jövőtudományunk: az összehasonlító irodalomismeret." (ACLU 1882. 105. sz. 1935. lap.) S említsük meg végül, milyen érdekesen egybevág Meltzl nézeteivel Alekszander Nyikolajevics Veszelovszkij 1870-ben, a szentpétervári egyetemen tartott tanszékfoglaló előadásának az a megállapítása, hogy az általános irodalom speciális módszere az irodalmak összehasonlító vizsgálata.

5.

Vonjunk le, a részletes érvelést máskorra hagyva, a fentiekből néhány elvi következtetést.

Az összehasonlító irodalomvizsgálatról Veszelovszkij is, Meltzl is mint még megvalósítandó kutatási módszerről beszélt. A módszer széles körű alkal-

mazása a pozitivista irodalomtörténetírásra maradt. A pozitivista összehasonlító irodalomvizsgálat elsősorban csak részletekre irányította a figyelmét. Hatások, források, kapcsolatok, utazások felkutatása volt a főcélja, s ha apró volt a részlet, amelyet kutatott, annál tudományosabbnak tekintette a vizsgálatot. Még a pozitivista tárgytörténet is, amely látszólag összefüggések bemutatásából állt, csak szorgalmasan feltárt részletadatokat helyezett egymás után és nem vont le belőlük következtetést. A pozitivizmust felváltó szellemtörténet, éppen ellenkezőleg, nagy összefüggések feltárására tört, és ez érdeme volt, viszont idealista konstrukciói érdekében elhanyagolta, megmásította vagy önkényesen csoportosította a tényeket. A szellemtörténettel párhuzamosan keletkezett és a második világháború után fellendülő új kritikai iskolák nyelvi, stiláris vagy tartalmi interpretációi az egyes műre korlátozódtak, az összehasonlító módszereket tehát szükségszerűen elhanyagolták — viszont felhívták a figyelmet a mű esztétikai jellegére, amelyről a pozitivizmus is, a szellemtörténet is szinte megfeledkezett. De amint – kb. a 60-as évek elején – a műalkotás történeti, szociológiai, pszichológiai megközelítése újra tért kezdett hódítani a polgári irodalomkritikában is, az összefüggések, párhuzamok és folyamatok összehasonlító vizsgálata újra polgárjogot szerzett. Sőt, kialakult és továbbra is időszerű ez a törekvés, amely a műinterpretációt történetiséggel ötvözi egybe és az új strukturális, szemantikai, stilisztikai eljárások felhasználhatóságát mérlegeli az összehasonlító kutatásokban. E kísérleteket figyelemmel kell kísérnünk, és eredményeikkel gazdagítanunk kell az összehasonlító irodalomvizsgálat marxista módszerét.

De nem szabad felednünk, hogy marxista módon vizsgálni bármely egyedi tényt csak az elérhető legszélesebb kontextusába ágyazva lehet. A haladó szellemű összehasonlító kutatás sohasem mondott le a nagy összefüggések feltárására irányuló törekvésről. A 60-as években újra felvirágzó szovjet összehasonlító kutatás az érintkezések és kapcsolatok mellett a Viktor Zsirmunszkij által népszerűsített és egyébiránt Veszelovszkij eljárásain alapuló történeti-tipológiai analógiák módszerének kidolgozására fordított sok figyelmet, a Gorkij Intézetben készülő tízkötetes világirodalomtörténet pedig bőven alkalmazza (ahogy ezt éppen Irina Nyeupokojeva professzornő elvi tanulmányaiból tudjuk) az irodalmak összehasonlító vizsgálatának modern marxista módszereit, a világirodalmat régiók és zónák szerint kezeli, felhasználja a történeti-tipológiai analógiákat, az érintkezések, írói recepciók, a műfajtörténet kutatásának eredményeit. És ugyancsak felhasználja a konfrontációt, a párhuzamosságok, a művészeti és irodalmi áramlatok, az eszmetörténet és a kultúrhistória összehasonlító eljárásait a hazánkban készülő nyolckötetes világirodalmi összefoglalás.

Goethe történetiesített világirodalom-fogalma, a világirodalomtörténet: szintézis; megközelítési módja az irodalmak analitikus összehasonlító vizsgálata. A világirodalom fogalma, a világirodalom történetírása, valamint az össze-

hasonlító irodalomvizsgálat egyidőben keletkezett, egymástól nem is függetlenül, és mindhárom a nemzet és az emberiség dialektikájára épült. Szintézis nem lehet meg analízis nélkül, az analízisnak pedig magasabb szintézis a célja. Az összehasonlító kutatás is csak a világirodalom szintetikus perspektívájában nyer értelmet. Minden egyes részletprobléma összehasonlító megfejtése akkor gyümölcsöző, ha tudatosan túlmutat önmagán és az együttes, az egész szolgálatában áll. Világirodalom, világirodalom-történet és az irodalmak összehasonlító vizsgálata feltételezi egymást és egymástól el nem választható.

EMLÉKÜLÉS PUSKIN SZÜLETÉSÉNEK 175. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1974. OKTÓBER 7.

SZABOLCSI MIKLÓS elnöki megnyitója:

Tiztelt Osztály, kedves Vendégeink!

Engedjék meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és a Magyar–Szovjet Baráti Társaság közös Puskin-emlékülését megnyissam.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya evvel, ebben az évadban az évfordulók megünneplésének sorát is megnyitja. Nevezetes évfordulók sora lesz: hazánk felszabadulásának 30. évfordulója és a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 150. évfordulója mellett olyan évfordulókat fogunk ünnepelni a jövő évben, mint Jókai születésének és Vörösmarty Mihály születésének és halálának, József Attila születésének, Thomas Mann halálának évfordulója. Ezek az évfordulók számunkra, az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya számára megtisztelő kötelességet jelentenek: úgy érezzük, hogy a mi kötelezettségünk is e nagy alkotók emlékének és művének feleleventése, ébrentartása, új és új fénybe való állítása. Úgy érezzük, a ma világában fontos és szükséges, hogy visszatekintsük, hogy újraértékeljünk és hogy erőt merítsünk. Fontos, hogy a magyar és a világkultúra haladó és forradalmi, humanista és plebejus hagyományát magasra emeljük és a modern tudomány eszközeivel igyekezzünk minél szélesebb körben ismertetni. Külön öröm számunkra, hogy ezt az évfordulósorozatot Puskin-emlékülléssel nyithatjuk meg, a költő 175. születésnapja alkalmából. Tisztelgünk evvel a magyar néphez oly közelálló orosz nép kulturális hagyománya előtt, egyúttal a magyar és a szovjet nép közös kulturális hagyományának áldozunk, és ilyen módon is egy olyan folytonosságba kapcsolódunk, amely a felszabadulás óta jellemezte Akadémiánkat, kulturális közéletünket. És ha Puskint mondunk, akkor úgy érezzük, hogy határozottan és hangsúlyozottan kapcsolódunk abba a forradalmi demokratikus hagyományba, a humanista művészetnek abba a nagy hagyományába, az emberközel, az emberhez szóló, világot ábrázoló művészetnek abba a hagyományába, amely mai kulturális életünknek is összetevője, amely a ma művészetének is egyik lényeges alkotója.

Arra törekszünk a mai alkalommal, és azt szeretnénk elérni, hogy a tudo-

mány és az irodalom eszközeivel, értekezően és megjelenítve hozzuk közelebb Puskin alakját és művét. Külön öröm számunkra, hogy ezt az ünnepséget a Magyar–Szovjet Baráti Társasággal együtt rendezhettük meg; úgy érezzük, hogy evvel mindkét rendező szervezet gazdagodik: mi szélesebb tömegbázison, egy nagy hagyományú társaság munkájába kapcsolódva emlékezhetünk meg Puskinról.

Engedjék meg, hogy szeretettel üdvözöljem Önöket, üdvözöljem Nagy Mária elvtársnőt, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság főtitkárát, Erdey-Grúz Tibor elvtársat, a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, a megjelent akadémikusokat, az Osztály tagjait és minden kedves vendégünket; külön megköszönjem előadóinknak, hogy vállalták ezt a feladatot.

NAGY MÁRIA üdvözlő beszéde:

Tisztelt Emlékülés, kedves Elvtársak!

Jómagam is szívből köszöntöm Önöket Puskin születésének 175. évfordulóján rendezett emlékülésen.

Annak a halhatatlan alkotónak a tiszteletére gyűltünk össze, akit az új orosz irodalmi nyelv megteremtőjeként, az orosz élet enciklopédiája megvalósítójaként tartanak számon szerte az egész világon.

Napjaink tudományos technikai forradalmának kibontakozása egyre inkább feladatunkká teszi társadalmunk szellemi életének vizsgálatát, a dolgozó tömegek műveltségi színvonalának emelését, igényeinek felmérését. Csak akkor tudunk gyorsan, érzékenyen reagálni új ismeretekre, ha nemcsak saját szakmánknak vagyunk mesterei, hanem sokoldalú, széleskörű műveltséggel, ismeretekkel is rendelkezünk. Nekünk, a kultúra és tudomány munkásainak arra kell törekednünk, hogy ebben segítsünk a társadalom különböző osztályainak, rétegeinek. Az utóbbi 30 évben komoly eredményeket értünk el. De még igen sok a tennivalónk, és sokoldalúan kell munkálkodnunk azon, hogy korunk szocialista műveltségeszményének kialakítását elérjük.

Ehhez szükséges nemcsak az új tudományos technikai ismeretek széles körű terjesztése, hanem a szocialista eszmeiségű művészeteknek, forradalmi hagyományoknak, a klasszikusok örökségének sokoldalú, méltó keretek között történő megőrzésének kibontakoztatása.

Ami nekünk Petőfi, ami Shakespeare az angoloknak, Goethe a németeknek, Dante az olaszoknak, azt jelenti az oroszoknak Puskin neve és életműve. Amit előtte az orosz irodalom alkotott, az az ő művészetének is forrása volt, ami pedig azóta az orosz irodalomban megszületett, az sok vonatkozásban az ő életművében gyökerezik, nélküle el sem képzelhető.

Nekünk magyaroknak Puskin mindig is sokat jelentett. Ezért is tartotta Társaságunk feladatának egész évben a költő-óriásra való megemlékezéseket, ünnepségek egész sorának a megrendezését. A Szovjet Tudomány és Kultúra Házában nagy sikerű, művészi színvonalú irodalmi esten mutattuk be életművének különböző szakaszait. A műsort fotó- és könyvkiállítással kötöttük össze. Szakcsoportjaink, valamint könyvtárak és kultúrházak részére fotó-

anyagokat állítottunk össze, a költő életét és munkáját bemutató kiadványt jelentettünk meg.

Tettük ezt azért, hogy minél szélesebb tömegekhez juttassuk el és hívjuk fel a figyelmet e jelentős jubileumra.

Ez a mai emlékülés is — úgy gondolom — méltó lesz Puskin személyéhez, Puskin emlékéhez, a Puskin-évfordulóhoz.

Úgy gondolom, hogy nagyon sok újat és nagyon sok értékeset fog nyújtani eddigi ismereteinkhez.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar—Szovjet Baráti Társaság kapcsolata, közös törekvése a már említett célok elérése érdekében, immár hagyományos. Hadd utaljak most csak Lenin születésének 100., a szovjet állam megalakulásának 50. évfordulója alkalmából megrendezett közös ülésszakokra, vagy éppen a napjainkban oly nagy visszhangot kiváltó magyar—szovjet tudományos együttműködés 25. évfordulója kapcsán zajló rendezvénysorozatokra. Úgy gondoljuk, hogy ez a mai ülésszak újabb bizonyítéka ennek a törekvésnek, közös akarásnak és méltóképpen reprezentálja, hogy Társaságunk és az Akadémia együttes, közös ügyének tekinti e jelentős és méltó évforduló megünneplését.

SŐTÉR ISTVÁN

AZ ANYEGIN KÖLTŐJE

Mélyen a 18. századi műveltségben gyökerezik Puskin művészete, és messze előre veti árnyékát, olyan korba, melyet nem érhetett meg az orosz regény virágzásának korába. Az orosz irodalom legnagyobb teljesítményét, a 19. századi regényt — egy költő alapozta meg, s a forradalom előtti Oroszországban újból és újból feltámadt Anyegin egyénisége, Lermontovnál éppúgy, mint a Háború és béke Andrej hercegében, vagy Turgenyev nemesi udvarházainak lakói között.

Katalin korában az orosz művelődésnek olyan lendületével találkozunk, mintha I. Péter erőfeszítései most hozták volna meg igazi gyümölcseiket; ugyanez a kor azonban az orosz művelődés kétféle szakadásának tanúja is. Ez a kettősség, melyet a Háború és béke a pétervári és a moszkvai erkölcs és életmód különbözésében oly tudatosan érzékeltet, Puskint is foglalkoztatja. Azok közé tartozik, akik e kettősséget meg akarják szüntetni, vagyis a nyugatias, pétervári műveltség valóban értékes részét egybe akarják olvasztani az ó-orosz, patriarkális és népi műveltséggel, gondolkodással. Tolsztoj például nem törekszik ilyesmire: az ő szemében a Háború és béke Kuragin családja éppúgy idegen, mint Karenin, a merev és boldogtalan államhivatalnok. Puskin főműve, az Anyegin, mélyre hatol e művelődési és életmódi kettősség konfliktusaiba, miáltal az orosz élet és társadalom lényeges jelenségét is megragadja, s az orosz regény útját is kijelöli.

Puskin műveltsége, költészetének hangneme, felfogása az irodalomról: mindez a Katalin-korszak öröksége. Ennek a kornak műveltségén és irodalmán egy olyan klasszicizmus ízlése uralkodik, mely már nagyon is eltér a 17. század elveitől, de miben sem közös a weimari klasszikával. Parny, Ecouchard-Lebrun, majd pedig a valamennyiüknél nagyobb André Chénier állnak legközelebb az orosz klasszicizmus költészeteszményéhez. A Puskint megelőző korszakhoz pedig Voltaire. Maga Puskin André Chénier-ben és Byronban találja meg mindazt, amire szüksége van ahhoz, hogy mindkettejüktől különbözővé, azaz önmagává váljék.

Az orosz klasszicizmusban láthatjuk Puskin igazi előzményét, olyan előzményt, melyet vállalt s melyet tudatosan őrzött. Őrizte ennek a klasszicizmusnak kedvelt műfaját, az ódát; e korszak orosz ódái, Lomonoszov és Gyerzsavin

alkotásai már sok mindenben eltérnek a 18. század általánosan elterjedt, diszkurzív óda-típusától. Lomonoszovnál az ódai látomás drámaisága, sűrítettsége, a kor költészetében némileg szokatlan tömörítés, de legfőbbként az óda képeinek és motívumainak konkrétsága tűnik föl. Ugyanez jellemzi Gyerzsavin nagyszabású ódáit is, melyekben az intim jelleg, a képszerű szemléletesség és az ódai fenség bizonyos realista közvetlenséggel, sőt iróniával párosul, mi több, még a spontán, lírai személyességnek is teret enged, ami pedig a 18. század klasszicista költészeti ízlésétől ugyancsak idegen. Puskin ódái majd főként formai zártságukkal, eleganciájukkal s a klasszicizmushoz közelébb álló, tisztább arányaikkal különböznek a gyerzsavini ódáktól — egyébként, ezeknek hagyományát főként líraiságukkal, személyességükkel folytatják.

A 18. század orosz klasszicizmusa következetes vállalkozás egy nemzetileg sajátos, korszerű, tehát modern költészet kialakítására. Az orosz költészet a 19. század elején kapcsolatba került a Sturm und Dranggal, majd a 20-as években a jénai romantikával is. Az orosz klasszicizmus nem végezheti el a feladatot, melyet maga elé tűzött, de még az orosz romantika sem jut el egy valóban nemzeti jellegű irodalom megteremtéséhez. Mégis, Lomonoszov életműve éppúgy, mint Gyerzsaviné, Karamziné éppúgy, mint Zsukovszkijé: történetileg szükségszerű és indokolt lépések egy olyan költészet felé, mely miközben világirodalmi szintre emelkedik, adekvát kifejezőjévé is válik a sajátos orosz valóságnak. Mindezt csak Puskin és Gogol valósítja meg, de abban, hogy megvalósítja, elődeiknek is hathatós részük van. A klasszicizmus esztétikájának érvényben maradása az 1820-as évek orosz romantikájának szomszédságában, Krilov érdeklődése La Fontaine iránt, Gribojedov molière-i igénye: mindez Gogol realizmusának lényeges előzménye is. Az orosz realizmus szervesen nő ki az orosz klasszicizmusból és romantikából, és Puskin romantikus művei (A kaukázusi fogoly, A bahcsiszeráji forrás, a Cigányok) az Anyegin koloritját, hangulatiságát, sőt, magának Anyeginnek bizonyos jellemvonásait anticipálják.

Az Anyegin 1831. évi elkészülte azonban olyan folyamatot zár le, melynek fontos előzményei játszódnak le 1820-ig. Ebben az időszakban alakul ki az orosz irodalomban is az a képlet, mely Közép- és Kelet-Európa irodalmaira általánosan jellemző: a Sturm und Drangnak, a klasszicizmusnak — és a byronizmusnak együttes érvényesülése, melyhez később még a jénai romantika hatásának asszimilálása járul. A német romantika epizódszerű inspirációja azonban Krilov és Gribojedov klasszikus-realista művészetével párhuzamos.

Az 1820 előtti orosz irodalom az európai költészet átalakulásának ugyanazokra a jelenségeire figyel föl, mint a legtöbb közép- és kelet-európai költészet, vagyis Goethére és Schillerre, korai és kései korszakaikban, valamint Bürgerre. Zsukovszkij két balladája, a Ludmilla és a Szvetlana őrzi ugyan az 1770-es évek német költészetének új koncepcióját, de azt a népköltészet sajátos alkalmazásával meg is változtatja. A romantika előtti korszak költőiségének új vál-

tozata jön létre Zsukovszkij balladáiban — ugyanakkor Puskintól mindez idegen marad, őt nem érinti meg a Sturm und Drang szele, és kitart a Chénier-féle klasszicizmus, valamint annak 18. századi elődei és az orosz klasszicizmus mellett. Ezek a gyökerei még a romantikánál is hathatósabban táplálják realizmusát. Az Anyegin a 18. század klasszicizmusának realisztikus elemeit is továbbfejleszti, és párosítja velük a forradalom előtti francia költészet világos, éles előadásmódját, iróniáját és eleganciáját. Ezekből az elemekből fejleszt ki az Anyegin egy, a romantikán túlhaladó — de ugyanakkor, mint látni fogjuk, azt átalakítva meg is tartó realizmust. Korábban már a Borisz Godunov is az orosz történelemnek realista művészettel megalkotott képét nyújtotta. Ezt a történelmet is a romantika felé haladó kor fedezte fel: Karamazint joggal tartják az orosz történelem Kolumbusának, nagy történelmi művéért, Az orosz állam történetéért, melyet 1816-ban kezd meg.

Ismeretes, hogy Puskin az Anyegint 1823 és 1831 között, folyamatosan írta, és előtte alkotta meg, 1820–21-ben A kaukázusi fogolyt, A bahcsiszeráji forrást (1823), közben pedig, 1824-ben, a Cigányokat. Ezeket a kisebb elbeszélő költeményeket tekintik Puskin romantikus műveinek. Közülük csak A bahcsiszeráji forrást mérhetjük az Anyeginhez, még ha nagyon is különbözőek szerkezetileg, tematikailag és költőiségük jellege szerint. Mégis, egymás mellé emeli őket a választott más-másféle alkotói módszer egyaránt következetes végigvitele, és a két mű egymástól olyannyira különböző szerkezetének ugyancsak más-másféle zártsága. A bahcsiszeráji forrás némileg közeledik a Zsukovszkij felkarolta balladaisághoz: inkább sejtet, mint ábrázol, inkább utal, semmint kimond. Az Anyegin viszont épp azzal adja fel a leckét gondolkodásunknak, hogy mindent pontosan és az apró részletekig ábrázol. Ez a feladott lecke: Anyegin csődjének okai, Tatjána egyéniségének értelme, valamint az a vád, mely a történtekből egy meghasonlott, romlást hozó társadalmi rendszerre háramlik.

Puskin alkotói módszerének egyik sajátos eljárása: a kilépés a mű közegéből, a költemény menetéből, színteréből, korából. Az ilyen kilépők és kitérések ha nem is mindig, de többnyire a legszemélyesebb líra alkalmai — a történetet és a szereplőket ugyan nem érintő, de a mű mélyebb értelmét kifejező líráé. A kitérés A bahcsiszeráji forrásban csak epilógus, ez azonban két nagy képben a letűnt múltat éppúgy érzékelteti, mint a szenvedély és a tapasztalat jövőjét, mely felé Puskin a palota romjai közül elindul. A történetnek különös plaszticitást ad, hogy mintegy visszatekintünk rá, jelen vagyunk a kiürült színtéren, távolodunk is tőle, de e távolság vele össze is kapcsol. Az összekötő távolság, a kiürült színtér motívuma szerepel az Anyeginben is: Tatjána is kiürült színteret keres fel, s a verses regény értelme csak e távolság és e lakatlan színtér révén világosodik ki. Tatjána is, mi is csak így érthetjük meg Anyegint.

A mű hetedik és nyolcadik fejezete, mely látszólag szintén epilógusként kapcsolódik a voltaképpeni cselekményhez, valójában az egész történetet új

szférába emeli, melyben a lezárult és megváltoztathatatlan dolgok mintegy felfedik előttünk titkukat és valóságukat. Amit a költő leginkább el akar mondani, azt a befejezésre, a zárószakaszra hagyja — és amit akar, azt csak akkor mondhatja el, amikor látszólag már mindent elmondott. Ezek a puskini távolságok és visszatekintések ily módon a valódi megközelítés lehetőségeivé válnak, s Puskinnak mind a romantikus elbeszélő költeményeiben, mind a verses regényében ugyanazt a képletet mutatják. Ez pedig: a lehetetlenség, a be nem teljesülés végzete. Puskin három kisebb elbeszélő költeménye, és maga az Anyegin is, a be nem teljesülés jegyében áll. Ezekben a művekben a szerelem mindig kínná, csőddé, hasztalansággá válik — Puskin művei nem ismerik a megvalósulás boldogságát, hősei és hősnői sohasem találnak egymásra, sőt, közülük a legtragikusabbak önmagukat sem találják meg soha.

Ha valamit a romantika adni tudott Puskinnak, úgy a távolság, az elérhetetlenség átélésének ezt a kialakult hajlamát. A valóság, melyet csak emlékként tudunk felfogni és elfogadni — a valóság, melytől a végzet mindig elszakít bennünket: ez a fölismerés a romantika legmélyebb mondanivalói közé tartozik, s ezt a mondanivalót inkább Novalisnál vagy Gérard de Nervalnál kell keresnünk, semmint a romantika színeiben oly pompázatosan színre lépő Victor Hugónál. A romantika igazi mondanivalói mindig csak alig hallhatón, rejtőzőn, sejtelemszerűen szólalnak meg. Az, hogy az Anyegin a hetedik fejezet emlékképeibe és tűnődéseibe torkollik: lényegileg romantikus megoldás. Persze, a nyolcadik fejezet hideg és kegyetlen igazságosztása ismét visszatér a realizmushoz — de mit érnénk költőileg ezzel a visszatéréssel, ha előbb nem az álom, az emlék, a tovatűnés szintjére távolodtunk volna? Puskinnál elébb megfoghatatlanná és sejtelmessé kell válnia mindannak, ami később világossá és tárgyilagossá válik.

Az Anyeginbe illesztett kitérők, személyes közbeszólások technikailag éppen nem újszerűek. Az antik irodalomtól Byronig hagyományosan él velük a verses és a prózai epika. Byronnál azonban a Don Juanba intarziaszerűen beillesztett személyesség, alkalmiság magát a művet csak ürügynek használja valamely köznapi, nem egyszer triviális indulat megszólaltatására. Puskin kitérői olyanok, mint a széljegyzetek, mintha a mű válnék önmaga kommentárává, továbbá, ezek a kitérések kisebb-nagyobb nekirugaszkodásokra is emlékeztetnek, melyek segítségével a költőnek sikerül elszakadnia a mű eredeti közegétől, hogy végül is létrehozhassa azt a távolságot, azt a messziről szemlélést, melyben a mű lényege megfoghatóvá válik.

Az Anyegin elhagyott udvarházában álmodozó Tatjánától mégis a pétervári jelenetek ébrenlétéig és józanságáig kell vezetnie az útnak. A bahcsiszeráji szökőkút utolsó strófája azonban a tauriai tájak felett szárnyal boldogan a tündöklő tenger felé, szőlők és borostyán felé, jegenyék hűsébe — ez a másik, puskini romantika pedig: a szenvedély nyílt romantikája. Az Anyeginben mindez eltűnik, hogy helyét egy rejtettebb romantika foglalja el.

Az Anyeginnek realista alkotássá kellett válnia, mert mindazt, amire Puskin figyelmeztetni akart, nem lehetett volna kifejteni A kaukázusi fogoly vagy a Cigányok romantikájának oly könnyű kézzel rögtönzött jelrendszerében. Nem romantikus hősre volt ehhez szükség, hanem egy olyan Anyeginre, akiben A kaukázusi fogoly vagy a Cigányok egysíkúan romantikus hősei társadalmilag „meghatározottá", vagyis hétköznapivá és életszerűvé születnek újjá. Mert Anyeginnek épp a nem-romantikus jellege a legfontosabb — azaz a másodlagossága, a csődje, az üressége, mely démoni modorosság külsőségeivel téveszti meg Lenszkijt is, Tatjánát is. Nemcsak őket: a Bérczy Károly-féle fordítás magyar olvasóit is, köztük Krúdyt, akik a byroni meghasonlottság, a romantikus nyugtalanság hősét vélték látni Anyeginben. Krúdynál termékennyé vált ez a félreértés, de attól még félreértés maradt. Tatjánát majd Anyegin olvasmányai világosítják föl, és a hetedik fejezetnek 24. strófája csodálatos lefelé licitálással mondja ki az igazságot: a hős, aki a tűnődés elején még az ég vagy a pokol fiának, angyalnak vagy ördögnek látszott, mégcsak üres káprázatnak sem bizonyulhat, hanem valamely divat utánzatának — paródiának. A *paródia* megjelölése talán a regény legtöbbet mondó szava is. Anyegin valóban: paródia annak paródiája, ami Byronnál még valódi volt. De Anyegin ilyen minősége miatt válik a mű valóban realista, sőt, kritikai alkotássá. Gyula Pál a magyar fordítás megjelenése után éles szemmel a „nyugati fásultság" és a „keleti betyárság" feleselésére figyelt föl az Anyeginben. Ez a fásultság és betyárság végül is összekeveredik: elrontott élet, megbicsaklott jellem, elfecsérelt lehetőségek — íme a „század gyermeke", akit intő és visszariasztó példaként idéz föl a költő.

Anyeginnek szinte egyetlen érdeme, hogy mégis, a kiábrándulással is dacoló szerelmet tud ébreszteni a nála annyival magasabb rendű Tatjánában. Azt, hogy Tatjána egyénisége mily mélyen gyökerezik a falusi Oroszországban: az elemzések már bőségesen megmutatták. Ártatlan vonzalma a babonák iránt, sokat emlegetett „népközelsége", dajkájához való viszonya, s az, ahogyan a falusi csendben, az erdők és vizek között már eleve megtalálta és ki is alakította önmagát: mindez együtt olyasvalamire figyelmeztet, amit szinte Puskin nyomán fejt majd ki Tolsztoj: a patriarkális Oroszország jelenlétére és lassú, észrevétlen tovatűnésére. Önmagában teljes és mégis fenntarthatatlan világ ez, de még így is valódibb a péterváriná l. Anyegin teljes csődje abból derül ki, hogy ezzel a világgal éppúgy mit sem tud kezdeni, mint annak szülöttével, megtestesítőjével, Tatjánával.

Tétlen és tehetetlen ember Anyegin. Tétlenségből fogadja el barátnak Lenszkijt, tehetetlenségből utasítja el Tatjánát. És, hogy a tétlenség milyen rossz tanácsadó, azt a Lenszkijjel vívott párbaj mutatja meg — melyet valamivel éberebb és tettrekészebb állapotban még a színhelyen is elkerülhetne. Anyegin azonban csak tétlenségből cselekszik, és léha unalma, fásult betyársága bírja rá, hogy a névnapi mulatságon annyira megbántsa barátját. Anyegin

mélyre ivódott tunyasága, lelki és erkölcsi lustasága is előkép: Goncsarov Oblomovja, kevésbé kártékonyan, sőt, kedvesen és megindítón, a nagy pamlagon heverésztében Anyagin rokona. A cselekmény lélektanilag legtöbbet mondó epizódja pedig, melyben az unatkozás és a könnyelműség gonosztettet érlel: Dosztojevszkij lélektanát előlegezi, a váratlan, kiszámíthatatlan, szinte öncélúnak látszó cselekedeteknek azt a lélektanát, mely Raszkolnyikovon kezdve a Karamazov fivérekig az emberi lélek alig ismert örvényeibe ereszkedik alá.

Nagy előlegezés az Anyegin, a múlt századi orosz regény alakjainak, létkérdéseinek bőséges előlegezése. Valóban az „orosz élet enciklopédiája" ez a mű — de nem elsősorban a benne foglalt élénk és intim életképek miatt, noha az olyan apró megfigyelések, mint a Larinéknál tett első látogatásnál kicsi tálban felszolgált befőtt és az áfonyabor, vagy a jégen elcsúszó, piros lábú, nagy lúd képe, nemkülönben az étkezések, szórakozások, táncok, utazások, falusi és városi szokások, az emlékkönyvek, az operai esték, a lovaglások, a vendégeskedések, a vadászatok stb.: mindez valóban egy világot foglal össze, eltűnő világot, melyet szinte a búcsúzás pillanatában örökítenek meg. Ennél is fontosabb azonban az emberi sorsoknak és az egyéni, a társadalmi végzeteknek az az elegáns és könnyeden tömör összefoglalása, mely valóban az orosz élet foglalatává válik — és az orosz valóság későbbi, nagy ábrázolásainak nyitányává is.

A Holt lelkek megírására Puskin biztatta Gogolt. Az Anyeginben egy holt lélek drámája és a falusi holt lelkek vidám, de kietlen élete ugyanazt a kritikát érzékelteti, mint Gogol regénye. Gogol a szatírát ugyanolyan elegánsan viszi végig műve első részén, mint a hűvös, néha ironikus, de valójában megrendülten tárgyilagos ábrázolást Puskin az egész Anyeginben. A külföldi olvasók, nem ok nélkül, Tolsztoj és Dosztojevszkij korszakát tekintik az orosz irodalom aranykorának. Az orosz kritikusok és olvasók pedig Puskinét és Gogolét. Úgy véljük, ők sem ok nélkül.

Az eddig elmondottak mintegy mellékutakon, azaz visszájáról vezetnek el bennünket az Anyegin legfontosabb irodalomtörténeti kérdéséhez: a verses regény műfaji szerepéhez és jelentőségéhez. Mert az Anyegin nem eposz, nem költemény — hanem elsősorban: regény. Puskin annyira tudatosan vállalja a regényírási feladatot, hogy az Anyegint regényszerűbbé formálja, mint műveiket a kor verses regényeinek írói. A strófákba illeszkedő párbeszédeket regényprózába is áttehetnők, a leírások — tájaké, városoké — ugyancsak a regény megkövetelte mértékben és ütemben követik egymást; a névnapi mulatság egy regény nagyjeleneteként helyezkedik el a szerkezet felezővonalán, tulajdonképp a már említett kitéréseket is a regény akkori szokásai szentesítik, s itt újból hangsúlyozni kell a részletek fontosságát, a megfigyelések bensőségét, a miniatűrök nyugodt-élénk szemléletességét s az elbeszélés hangnemének nyájas köznapiságát, mely a darabosság látszatától sem riad vissza, és mindvégig raffináltan egyszerű vagy ironikusan naiv. A Moszkvába utazó Larin

család megrakott szekerei — az egyiken „ketrec tyúkostul" —, Moszkva széles látképe, mely egyetlen strófában elfér („Bulvárok, konyhakerti foltok", és „Kereszteken sok csóka-raj") — majd pedig a mellékalakok, s közülük is a gogoli vonásokkal egyénített Zareckij, a párbajsegéd: mindez helyet foglalhatna a Holt lelkekben, csak épp a helyzeteket kellene szatíraiakká átváltoztatni.

Puskin tiszta, éles, fordulatos prózát írt; elbeszéléseinek is van valamiféle 18. századi könnyedsége és fegyelmezettsége. Miért nem prózában írta meg az Anyegint? Miért nem prózai regénynek írta meg?

A verses regény közép- és kelet-európai szerepéről korábban már kifejtetteket kellene most megismételnem. Olyan korban, mely a regényt a romantika sajátos műfajaként műveli, valamely köznapi történetet, melyből hiányzik a romantikus érdekesség, a költészet szintjén lehetett csak irodalmi szintre emelni. A realizmus epikai úttörése Európának ezen a részén többnyire a verses regényben kezdődik, s csak ez úttörés sikere után születik meg a realista regénypróza. A Pan Tadeusz éppúgy bizonyítja ezt, mint az Anyegin vagy A délibábok hőse. Az Anyegint köznapias történetnek szánta költője. Épp e köznapiság elfogadtatása érdekében kellett a költőibb, a verses formához folyamodnia. Idők múltával csaknem mindig azok a művek vesztik el érdekességüket, melyeket íróik nagyon is érdekeseknek szántak. Az Anyeginből hiányzik az a fajta romantikus érdekesség, mely A kaukázusi fogolyban vagy a Cigányokban még érvényesül. Talán épp ezért érdekesebb ma az Anyegin, mint romantikus előzményei. Az Anyegin arról is tanúskodik, hogy a nemzeti jelleg megteremtéséhez nem a forma nyújtja a leghathatósabb segítséget, hanem a nemzetileg sajátos valóság fölismerése, megragadása. Az Anyegin felfedezi, nevén nevezi ezt a valóságot. Ettől a felfedezéstől maradt ez a mű máig is ennyire friss és üde, s ezzel a nevén nevezéssel vésett az emlékezetekbe olyasvalamit, amiről az orosz regény sohasem tudott és sohasem akart megfeledkezni.

IGLÓI ENDRE

PUSKIN ÉS A MAI OROSZ IRODALMI NYELV

Még az írott szó legavatottabb művészeinek életműve sem mentes beárnyékolt sávoktól, amelyek nem csalogatnak bennünket, s a korízlés és igény szerint tágulhatnak vagy éppen szűkülhetnek. Olyan költői-írói életmű nincs, s talán nem is lesz, amelyet teljességében minden kor, minden társadalom vállalhatna. Sokszor maguk az alkotók bánnak könyörtelenül édes szülötteikkel, az irodalomtörténet sokkal nagylelkűbb, mert tudja, hogy a valóban zseniális életmű hatását csak századok-ezredek rőfjével lehet mérni. Puskin lírájának és prózájának nagyobb hányadára patinát vontak a múló évtizedek, de minek szépítsük? – nem kevés ma már ráncoktól barázdált műveinek a száma sem. Csakhogy ez a törvényszerű folyamat nem ingathatta meg „nem emberkéz faragta" emlékművét, amelyre mi is babérkoszorút helyezünk. Persze tudjuk, hogy a társadalmi igény és ízlés rostája továbbra sem áll meg, s rajta egykoron fennakadhatnak a bennünket elbűvölő remekművek is. Az is bizonyos, hogy a költőnek van a mához már nem szóló, de egykoron felmagasztalt, s ki tudja? – a jövőben az árnyéksávból ismét kikerülő műve is.

De van Puskin hagyatékában valami, amit mindmáig nem kezdhetett ki a változó idők rozsdája, s aminek az élettartamát találgatni is hiábavaló lenne, s ez a *mai orosz irodalmi nyelv*. Puskin nyelvalkotó munkájáról az elmúlt másfél évszázadban monográfiák sorában, tanulmányok százaiban írók-nyelvészek-irodalomtörténészek sokszor heves vitában alakították ki a végül is egyértelműen elismerő véleményt. Az ünnepi megemlékezés szűk keretei nem teszik lehetővé a puskini poézist magába ölelő, de annál tágabb határú világ bebarangolását, sem az áhítatos szemlélődést e gazdag nyelvi világ vonzó tájain. Az alkalom kínálta idővel való fegyelmezett gazdálkodásra Puskin költői nyelvének az orosz irodalmi nyelv törvényévé tett jellemzői: a pontosság, egyszerűség és egyértelmű fogalmazás is köteleznek bennünket. Ha megemlékezésemben úgy-ahogy sikerül e követelményekhez igazodnom, akkor, úgy vélem, tisztelettel adózom Puskin emlékének és élő művének.

*

A „nyelvteremtő" Puskin hasonló az orosz hősi eposz legendás bogatírjához, Ilja Muromechez, akiben maradéktalanul ölt testet az orosz nép haza-

szeretete és hősiessége. Puskin, az orosz Parnasszus első lakója *nyelvében* megszemélyesítője népének. Tagja, de egy fővel kimagasló tagja annak a költődruzsinának, amelynek élén Nesztor halad, a krónikás, nyomában az Igorének szívét-lelkét kitáró, de arcát elrejtő lantosával, a fanatikusságában oly következetes s az orosz nyelvre még Turgenyevet is tanítani tudó Avvakummal, s a későbbi elődökkel: Lomonoszovval, Karamzinnal, Krilovval, Zsukovszkijjal, a dekabristákkal, s mögötte a hozzá hasonlóan nagy Lermontovval, Gogollal, Turgenyevvel, Tolsztojjal, Dosztojevszkijjel, Csehovval, Gorkijjal, s hogy a kései utódok közül is említsünk valakit, a legjelentősebbet — Solohovval.

Illyés Gyula írja Petőfi Sándor c. könyvében: „A nagy költők nem váratlanul szólalnak meg, nem derült égből, mint az isteni kinyilatkoztatások."

Ezen aforizma-igazságú megállapításhoz kívánkozik az a kiegészítés, hogy az sem véletlen, *ahogyan* a költők megszólalnak. Puskin félig orosz, félig francia környezetének a hatását költői nyelvének kimunkálásában, majd az orosz irodalmi nyelv normáinak a megfogalmazásában aligha becsülhetjük le, de e hatásnak talán éppen az ellentmondásos volta késztette arra a költőt, az egész orosz irodalmat egy végtelenül gazdag, de rendezetlen tankönyvnek tekintse, megtanulja írásrovó elődeitől azt, amit maradandónak vélt, folytassa nyelvteremtő munkájukat ott, ahol abbahagyták. Így adott, mutatott példát a nyelvművelésben méltó utódainak, akik nem csupán megőrizték, hanem gyarapították is a puskini nyelvi örökséget. Érdemüket nem csökkenti az, hogy már a Puskin taposta ösvényt kellett országúttá szélesíteniök.

Persze az iménti felsorolás nagyon önkényes, s nincs is minősítő jellege. Hiszen egyetlen jelentős írót és költőt sem szabad kihagyni abból a történelemformálta munkaközösségből, amely immáron egy évezrede tudatosan azon munkálkodik, hogy az orosz irodalmi nyelv a társadalmi fejlődés adott szakaszában megfeleljen rendeltetésének. De ha valamennyiükkel érdemük szerint akarnánk foglalkozni, s az orosz nyelv tudós ápolóiról sem feledkeznénk meg, akkor az orosz irodalmi nyelv egész történetét vázolnunk kellene. Ezért, a nyelvalkotás, nyelvművelés folyamatosságát hangoztatva, közös érdemükre emlékeztessünk egy Kazinczytól kölcsönzött idézettel: „Új nyelvet a sokaság teremte: a már készet nem a nép, nem a szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahová az felhághat."

Puskin ugyan nem tartotta magát nyelvtudósnak, de számos megnyilatkozása, az irodalmi nyelv fejlesztésének megfogalmazott alapelvei és ezek hű követése szépirodalmi műveiben azt bizonyítja, hogy *nem* kívül állt a hivatásos nyelvészek akkor még szűk körén, hanem számukra elérhetetlen magasságba távolodott tőlük.

Puskin nyelvét olyannak fogadja el, amilyen, s nem igen gondol arra, hogy a költő egy *óriás* léptével hagyta maga mögött a múltat.

A nyelvi megújhodás Puskin nevével elválaszthatatlanul összeforr.

Az időbeni egyezés miatt sokakban felvetődhet az a kérdés: nincs-e itt az alkalom a magyar és orosz irodalmi nyelv megszületésének párhuzamba állítására. Talán lesz, aki ezt a feladatot elvégzi. Magam az összevetéstől nem remélek számottevő eredményt, hiszen csak a nemzeti irodalmi nyelv megalkotásának történelmileg megérlelődött közös igényét látom. De különbözött a művelődési háttér, s maga az irodalom is, amelynek emlékei hiteles tanúi az irodalmi nyelv állapotának az adott korszakban.

Nálunk a latin nyelv sok évszázados egyeduralma gyújtotta lángra a nyelvújítás fáklyáját. Az orosz földön más volt a helyzet. Ott már a 11. századtól ikertestvérekként, többé-kevésbé békés szimbiózisban élt együtt a holt nyelvnek számító egyházi-szláv és a régi orosz irodalmi nyelv. Az írástudatlan muzsikok csak a népnyelvet beszélték ugyan, de ahhoz már nem kellett iskolázottság, hogy a pravoszláv liturgia nyelvét éppen úgy megértsék, mint a köznyelvben gyökerező óorosz nyelvet. E nyelvi kettősségnek a haszna közismert. Az ószláv sok olyan lexikális elemmel, fogalommal, retorikai díszítő eszközzel gyarapította az óorosz irodalmi nyelvet, amelyek a köznyelvből hiányoztak. A nyelv és az irodalmi műfajok kötöttsége olyan szoros volt, hogy az egyházi-szlávnak ez az áramlása elsősorban a vallási tárgyú emlékekben, prédikációkban, legendákban, orátori művekben volt erőteljes. A 11–12. században a világi irodalom, úgy tetszik, még immunis az egyházi-szláv nyelvi hatással szemben. A történeti tárgyú emlékek csak a 15. századtól, az ún. második délszláv hatás korától töltődnek fel egyházi-szláv kifejezésekkel, sztereotip díszítő eszközökkel, sematikus szófüzérekkel. Ennek azonban nem az óorosz irodalmi nyelv némasága az oka, hanem az a tény, hogy a pravoszláv vallás ideológiája átitatja az egész orosz szellemi életet. Annak bizonyságaként, hogy az óorosz nyelv már a kijevi korszakban, amikor a népköltészetet és a népnyelvi elemeket az egyház még nem gyomlálta ki az irodalomból, a feudális állami élet megörökítéséhez milyen gazdag lehetőségekkel rendelkezett, megemlítjük a Nesztor-krónika tetemes részét, Vlagyimir Monomah „Intelmét" gyermekeihez, vagy éppen az Igor-éneket.

Az egyházi-szláv nyelv prioritásának Oroszországban csak a „nagy raszkol", az irodalom elvilágiasodása, az antifeudális és antiklerikális szatíra megjelenése vet véget a 17. század közepén. De az irodalmi nyelv kettőssége, természetesen állandó kölcsönhatásban, megmarad még I. Péter korában is. Ez a barbár eszközöktől vissza nem rettenő, de kivételesen nagy államférfi az orosz pravoszláv egyházat megfosztja korábbi privilégiumaitól, s a klérust, annak egyházi-szláv nyelvével együtt – visszaszorítja az egyházi intézmények falai közé. Tervezett és meg is valósított társadalmi-gazdasági-politikai reformjai szükségességének a megértéséhez, a külföldről behozott szakirodalom lefordításához az egyházi-szláv nyelv alkalmatlan volt, de nem boldogult volna ezzel a szakirodalommal az orosz köznyelv sem. Érthető tehát, hogy Péter utat nyitott az idegen szavak áradatának. Ezek jelentős részét már régen

befogadta az orosz nyelv, kisebbik hányadát pedig fokozatosan a nyelvújítás helyettesítette megfelelő orosz szavakkal és kifejezésekkel. Péter korában hallgattak a múzsák, s a szépirodalom pangása nem vált hasznára az orosz irodalmi nyelv fejlődésének sem. De a következő évtizedekben, amikor az orosz anyagi és szellemi kultúra lázas sietséggel próbálta pótolni századok mulasztását, az orosz irodalmi nyelv normalizálása előfeltétele lett annak, hogy a felvilágosodás eszméi tért hódítsanak. Ebben a munkában az orosz klasszicizmus több képviselője is érdemeket szerzett, de a klasszicizmus normatív poetikájának megfelelő nyelvi- és stílusreform mérföldkövét elsősorban Lomonoszov illesztette a helyére. Grammatikájában és Retorikájában megfogalmazott s évtizedekig példaképül szolgáló stíluselméletében szigorúan elkülönítette a fennkölt, középső és alantas stílus szókészletét, a maga korában áthághatatlan határt húzott az egyházi-szláv nyelv és az orosz köznyelv közé. Csupán a középső stílus nyelvi anyagának a megválogatásában nem volt rigorózus, s nem véletlen, hogy az írói szabadság éppen e stíluskategóriához tartozó műfajokban kaphatott viszonylag tág teret.

Lomonoszov nyelvi és stílusreformja erényeivel és fogyatékosságaival együtt rendkívüli jelentőségű volt ugyan, mégsem élhette túl az orosz klasszicizmust, mert a műfajok között felparcellázott két irodalmi nyelv külön-külön merev korlátok közé szorította az irodalmat, akadályozta az irodalom és a való élet közelítését. Éppen ezért a lomonoszovi hármas stílus normáinak a megszegése volt egyik előfeltétele az orosz irodalom előrelépésének. Gyerzsavin, az első orosz vérbeli lírikus azért távolíthatta el a lomonoszovi hármas stílus közötti válaszfalakat, mert a műfaji kategóriákat s az azokhoz tapadó nyelvi anyagot többé nem tartotta tabunak. Nem a nyelvhez, annak stílusrétegeihez igazítja gondolatait és érzéseit, hanem megfordítva, az önkifejezéshez – előítéletektől mentesen — felhasználja az orosz és egyházi-szláv nyelv elemeit. Az óda és szatíra frigye egy-egy versében kortársainak purista kisebbségét megbotránkoztatta, de olvasóinak táborát megörvendeztette. Igazi nyelvújítónak mégsem tekinthetjük, mert sem nem gazdagította, sem nem rendszerezte az orosz irodalmi nyelvet, csupán a kettős irodalmi nyelv lexikális anyagát használta kötetlenül. Igaz, a gyerzsavini stílustörés, amely Lomonoszov szemében bizonyára égbekiáltó nyelvi fegyelmezetlenségnek tűnt volna, nem volt kevesebb, mint a mai orosz irodalmi nyelv szintézisének az előkészítése, kegyelemdöfés az orosz klasszicizmus nyelvi normáinak.

A 18. század talán legjelentősebb orosz írójának, Ragyiscsevnek, a francia enciklopedistákat társadalmi-politikai programjával messze maga mögött hagyó első orosz forradalmárnak az igazat dadogva kimondó nyelve, a szlávonizmusok mértéktelen használata és bonyolult, latinos mondatszerkesztése pedig éppen azoknak volt érthetetlen, akikért – minden megpróbáltatást vállalva — az író síkraszállt.

Ragyiscsev kortársa, Karamzin, akit az orosz szentimentalizmus vezér-

egyéniségének szoktak nevezni, bár romantikus és realista művei maradandóbbak, már tudatos nyelvújító. Ő az orosz Kazinczy. A klasszicizmus arisztokratikus gőgjével dacolva a palotákból a kunyhókba viszi az orosz irodalmat, bár ezt a kunyhót kéjlakká varázsolja, s az értelem kultuszával az emberi érzések gazdagságát állítja szembe. Elvakítja az élet napos oldala, s a mondj igazat morális törvénye helyett az életben, irodalomban, nyelvben egyaránt az esztétikai szépet keresi. A megkövült szlávonizmusokat a megtagadott klasszicizmus suta nyelvi szolgáinak tekinti, s nem tud velük mit kezdeni. A nagyhatalmú, de irodalomban-filológiában egyaránt dilettáns Siskovval folytatott nyelvi vitában mégis Karamzin mellé kell állnunk, még akkor is, ha tudatában vagyunk nyelvújító munkája egysíkúságának. Igaza volt, amikor azt vallotta, hogy az élet valóságos vagy vélt örömeiről, az ember legintimebb érzéseiről egyházi-szláv nyelven nem lehet írni. Megteremtette tehát a maga sokaktól követett irodalmi nyelvét, amelyben a kiszűrt szlávonizmusokat részben neologizmusokkal, részben a két főváros szalonjaiban otthonos könnyed csevegéssel helyettesíti. Valóságot megszépítő képzelete az orosz nép életét idillikus képsorrá torzítja, muzsikjai és főként pór asszonyai olyan kifinomult, finnyásan választékos nyelven beszélnek, mintha elvarázsolt lovagok, hercegek vagy királykisasszonyok lennének. Karamzin nyelve és vele együtt életszemlélete is sok kortársának és követőjének jelentett követésre méltó példaképet. Nyelvének szuggesztív hatását nem csupán a karamzinisták vállalták, élükön a tehetséges lírikussal — Dmitrijevvel. Az orosz romanticizmus Karamzin nélkül aligha adhatott volna valami újat az orosz irodalmi nyelvnek. A 19. század elején csak Krilov jár a nyelvalkotás önálló útján, de ki tudja? — ha Karamzinban az orosz irodalmi nyelv lomonoszovi állapota, elavultságának a felismerése ébresztette fel a nyelvújítót, Krilov vajon nem a karamzini pillekönnyű nyelvvel hadakozik-e, amikor a köznyelv vaskos, robusztus szavait szoktatja a nyomdafestékhez? De Krilov is csak részfeladaton munkálkodott, s csak sok-sok fehér folt egyikét-másikát tudta eltüntetni az oroz irodalmi nyelv atlaszáról.

Maradandó minőségi és mennyiségi változást az orosz irodalmi nyelv történetében — már régen tudjuk — csak Puskin munkálkodása hozott. Soha nem volt „nyelvújító" a szónak megszokott jelentésében. Új szavakkal, neologizmusokkal csak elvétve gazdagította nyelvét. Amit tett, ennél jelentősebb: valamennyi nyelvi forrást egy mederbe terelve és azt szélesítve, végül is tengerré növesztette az orosz irodalmi nyelvet, pedig nemcsak gazdagított, hanem kiszűrte, szelektálta, száműzte az írott irodalmi nyelvben eladdig rangosnak számító szavakat, kifejezéseket, ábrázolási eszközöket is, ha azokat feleslegesnek, súlytalannak érezte, s irgalmatlanul megtagadta az orosz irodalmi nyelv kerékkötőjét — a nyelv szellemével ellenkező latinos és németes mondatszerkesztést.

De mi a lényege a puskini nyelvi szintézisnek? Olyan nyelv megteremtése,

amelyen minden gondolatot, érzést, hangulatot, az adott korban ismert fogalmat egyszerűen, közérthetően ki lehet fejezni.

Felismerte, hogy a korábban oly divatos gallománia rettenetes tehertétele az orosz nyelvnek. Hiszen még Tatjána is franciául írta szerelmi vallomását Anyeginnek, s a költő még mentegeti is hősnőjét, aki „Oroszul . . . nem tudott jól,

Nem olvas hazai lapokból,
Édes anyanyelvén tehát
Küzdve fejezi ki magát,
Franciául tud írni szépen . . .
De mit tegyünk? Ismétlem:
Nálunk a női szerelem
Oroszul nem szólt még levélben.
Mert büszke nyelvünk, bár tanult,
Levélprózához nem simult."

(Áprily Lajos ford.)

De azért Puskin nem vetette el a szókölcsönzés lehetőségét sem. Sőt, hangsúlyozta, hogy az orosz nyelv milyen könnyen bővítheti szókészletét más nyelvekből, s egyáltalán nem féltette anyanyelvének eredetiségét az idegen nyelvekkel való érintkezéstől. A hiányzó fogalmak átvételét a nyelv — szerinte — sohasem tagadhatja meg:

Anyegin öltözékéről írja a költő:

„Értő szemeknek részletekben
Leírnám, hogyan készülgetett;
S bár ez merészség s gondot adna,
A részletrajz el nem maradna;
De nyelvünkben nincs PANTALON,
FRAC és GILET meg egy halom;
S én *nyelvem*, mely szegény magában,
Előttetek *beismerem*,
Idegen szókkal keverem . ."

(Áprily Lajos ford.)

A nyelv gazdagításának minden lehetőségével élő Puskin nem táplált előítéletet az egyházi-szláv nyelvi elemekkel szemben sem. Persze az ő nyelve is fokozatosan gazdagodott, s módosította a nyelvi eszközök esztétikai funkcióját is. A líceumi években Karamzin, Zsukovszkij és Batyuskov stílusát még eklektikusan ötvözi. A zsengéiben szétszórtan, de bőségben található szlávonizmusokat még csak stilizáló szándékkal, az expresszív hatás keltésének igényével használja. Érettebb műveiben a szlávonizmusoknak már funkcionális szerepük

van, a történelmi atmoszféra megteremtéséhez, a biblikus részletek festéséhez szükségesek, de csak akkor, ha azok a jellemzést hitelesebbé teszik. A szlávonizmusok archaizáló funkciójának remekbeszabott példája az eredeti szövegben Borisz Godunov monológja. Sajnos, még a legfelkészültebb műfordítónak is leküzdhetetlen akadályt jelent az eredeti szöveg stiláris kettősségének az érzékeltetése, de talán ez már felesleges is, hiszen a mai orosz irodalmi nyelv már régen asszimilálta, befogadta a köznyelvben is használatos szlávonizmusokat, s csak a nyelvtörténészek-stiliszták ismerik fel a következő pár sor egyházi-szláv elemeit:

„Как молотком* стучит в ушах упрек,
и все помнит, и голова кружится,
и мальчики кровавые в глазах...,*
И рад бежать, да некуда... Ужасно!
Да жалок тот, в ком совесть нечиста!"

S íme ezek a sorok Németh László avatott tolmácsolásában:

„A vád a fülben ver, mint kalapács,
A gyomor émelyeg — kóvályog a fej,
Szememben: vérrel borított fiúcskák.
Az ember futna, s nincs hova . . . Ó, szörnyű!
Szánalmas e rossz lelkiismeret."

(Németh László ford.)

Puskin nyelvteremtő munkájának harmadik, legfontosabb módja a nép beszélt nyelvének beolvasztása az írott irodalmi nyelvbe. Sok-sok életrajzi adat bizonyítja, milyen áhítatos tisztelettel, ragaszkodó és féltő szeretettel tanulmányozta az egyszerű orosz nép nyelvét. Említhetnénk dajkáját, akinek meséi nemcsak a gyermek képzeletének adtak szárnyakat, hanem gyönyörűséges órákat szereztek Mihajlovszkoje faluban a már népszerű költőnek is. Idézhetnénk Daljnak, a nép nyelvét szótárba gyűjtő, a közmondások és szólásmondások bölcs világában eddig mindenkinél jobban eligazodó barátnak a visszaemlékezéseiből, hiszen számtalanszor volt szem- és fültanúja annak, amint Puskin a muzsikok beszédét ízlelgette. De hadd valljon erről a szerelemről maga a költő, aki nem tud betelni a postakocsis dalainak változatosságával és szépségével:

„Ó, hazai, szép dalok!
Boldogságról szól az egyik,
A másik meg sír, zokog."

* Az aláhúzott szavak egyházi-szláv lexikális elemek (I. E.).

A romanticizmus, amelynek hatását Puskin sem kerülhette el, számos sebezhető pontja ellenére erősítette az orosz nép nemzeti büszkeségét, felkeltette az érdeklődést a nép múltja, szellemi alkotásai iránt is. A Napóleon felett 1812-ben aratott győzelem rádöbbentette az orosz nemesség haladó részét arra, hogy le kell küzdeni azt a szakadékot, amely a nemesség egészét elválasztja a parasztságtól. A nép sorsa és a nemzeti önállóság: ez az a két kérdés, amely az orosz értelmiség legjobbjait a múlt század 20-as éveiben foglalkoztatja. A nép érzés- és gondolatvilágának a nem ismerése sokkszerű hatást váltott ki Puskin baráti környezetében is. A nép nyelvének a tanulmányozása először csak a néplélekhez vezető iránytű volt Puskin szemében, közben azonban felfedezte kimeríthetetlen lehetőségeit, s addig észre sem vett vagy éppen megvetéssel sújtott kincseket hozott felszínre, rádöbbent, hogy az új orosz irodalmi nyelv megteremtése a köznyelv mellőzésével lehetetlen. E felfedezéshez eljuthatott és el is jutott más is. De vérbeli költő kellett ahhoz, hogy tolla alól ne csupán nyelvészeti tanulmányok kerüljenek ki, hanem saját költői művének és szélesebben az egész orosz irodalmi nyelvnek építőelemeiként használja fel a beszélt nyelv más forrásból nem meríthető kincsét, s saját műveiben kamatostól adja vissza népének az immár csiszoltabb, rendezettebb nyelvet.

Mert Puskin tolla varázsvessző, amely még a legpóriasabbnak tartott szónak, kifejezésnek is költői hangzást, új, gyakran meghökkentően merész gondolati tartalmat és jelentést kölcsönöz.

Hiszen éppen ez a legcsodálatosabb nyelvteremtő művészetében, az *egyszerűt egyszerűnek* megtartva is igazul és szépen szól.

Költészetének törvénye, nyelvi normája éppen az *egyszerűség*. Hirdette és költői gyakorlatában meg is valósította azt az elvet, hogy ami valóságos, élő és igaz, az esztétikus is. Költészetté nemesítette dajkájának, az egyszerű muzsikoknak a nyelvét. „A népet már nem beszélteti; ő maga beszél úgy, mint a nép". Petőfi nyelvéről mondja ezt Illyés Gyula, de szintúgy igazak ezek a szavak, akkor is, Ha Puskin nyelvéről beszélünk. Hogyan is szólaltatja meg Anyegint verses regényének 9. fejezetében?:

„Homokos oldal, törpe ház,
Kis léckapu s bedőlt palánkok,
Elől két berkenye vigyáz;
Felhők lebegnek könnyű rajban,
A szérűnél szalma-kazal van,
Sűrű fűzlomb alatt, tavon
Kacsák tobzódnak szabadon;
A balalajka-szót kívánom,
Ha ittas táncot, föld-verőt,
Ropnak csapszék-ajtó előtt.
Jó gazdasszony az ideálom,

Vágyam: jó scsi az asztalon,
Függetlenség és nyugalom."

(Áprily Lajos ford.)

Az egyszerűségében csodálatosan költői és kifejező puskini nyelvet idézetek sokaságával lehetne tovább bizonyítani, de tartok attól, hogy ez már *bizonygatás* lenne.

Ezért inkább arra emlékeztetünk, hogy a nép nyelvének átvétele Puskinnál nem jelenti a muzsikok ajkáról ellesett beszéd misztifikálását, a nép szókincsének válogatás nélküli elsajátítását. Tudjuk, hogy Puskin nem barátja a tájszavaknak, s kiszűri az orosz irodalmi nyelv sok lexikális elemét, fordulatát is, hiába használta azokat egyik-másik elődje, ha azok fülében üresen kongtak. Az orosz irodalmi nyelvbe betolakodó, de silány értékű, csekély gondolati-érzelmi töltetű szavaknak, nyelvi eszközöknek nem volt helyük Puskin szótárában, s nem nyitotta meg kapuit előttük az orosz irodalmi nyelv azóta sem.

A korábbi írott irodalom – óorosz és egyházi-szláv – emlékeiből, az indokoltan átkölcsönzött idegen szavakból és az orosz köznyelv aranyfedezetéből merített nyelvi anyag *szintézisének* végső eredménye: az orosz irodalmi nyelv határainak kitágítása, s *olyan pontosság és tömörség*, amelynek természetes következménye a kifejezés és ábrázolás egyértelműsége, a díszítő elemek feleslegessé válása. Puskin nyelvében a *főnevek* és *igék* olyannyira uralkodnak, hogy szinte már gyanakszunk: a kevés számú díszítő jelző vajon nem a költő nyelvi szigorát kijátszva lopódzott-e be verses és prózai műveibe? De nem, ezek a jelzők helyükön vannak. Higgyünk Tolsztojnak, aki szerint „Puskinnál az a csodálatos, hogy egyetlen szavát sem lehet helyettesíteni. S nem csupán elvenni nem lehet egyetlen szavát sem, de hozzáadni sem."

Puskin költői nyelve a realista orosz irodalom megszületésével egyidős. Ne mondjuk, nem mondhatjuk, hogy minden szavát ma is az anyatejjel szívja be valamennyi orosz gyermek, de azt bizton állíthatjuk, hogy 1949-ben kiadott 4 kötetes szótárának a törzsanyaga él ma is, s aki bírja ezt a szókincset, annak ismeretlen az a nyelvi akadály, amelyet Tatjána még nem tudott leküzdeni. S ha vannak is e nyelvnek elévült szavai, azok éppen Puskin igazát bizonyítják. Hiszen ő soha nem a nyelv megmerevítését, hanem szüntelen változását, izmosodását készítette elő. S ebben a munkában szövetségese az egész orosz nép, sőt az orosz nyelvet második anyanyelvükként elfogadó és használó más népek-nemzetiségek is.

A mai orosz irodalmi nyelv megteremtése nagy szellemhez méltó műalkotás, forradalmi tett volt. Ne tagadjuk meg tőle ezt az elismerést, hiszen ő maga írta 1823-ban, hogy „csak forradalmi koponya szeretheti Oroszországot úgy, ahogyan az orosz író szeretheti anyanyelvét". Csak az anyanyelv ilyen hőfokú szeretetének és a kivételes költői tehetségnek köszönhetők azok a művek, amelyekben Gogoly szavaival „az orosz nyelv minden gazdagsága, ereje és rugalmassága mintegy lexikonban tömörül".

Ez a lexikon előttünk fekszik, lapozgassunk benne mennél gyakrabban.

KÉPES GÉZA

A MODERNSÉG MÉRTÉKE PUSKINNÁL

Mint mondani szoktuk: sántít minden hasonlat és erőltetett minden párhuzam, mely két nemzet irodalmi jelenségeit egybeveti. Mégis felvillantom itt azt a hasonlóságot, amely Puskin és Petőfi fellépése közt, szerintem, szembeszökő.

Petőfi Bajzához beküldött első verseit a sápadt romantika szellemében írta:

„Kínja lángi el nem aluvának
Jéggyöngyétől szeme harmatának."

És az egész vers háttere és forrása: a búcsúzás és bujdosás megfelelt a divatos helyzetdalok játékszabályainak. De már itt nagyon fontos különbségnek lehetünk tanúi: ez a költő csakugyan vándorolt és csakugyan éhezett és szenvedett, s nem a főváros egy jól fűtött szobájában vagy kávéházi teremben, kávéját szürcsölve írta bujdosásról szóló bánatos verseit. Tehát ezeket a kötelező érzéseket és hangulatokat az élmény tette valószerűekké, már a kezdet kezdetén. Petőfi később az Európán és Magyarországon is végigsöprő ossziáni hullám kifigurázására megírta *A helység kalapácsát*, amely már nemcsak általában az ossziáni fennkölt stíl és borongó hangulat, hanem a nagy mester, Vörösmarty hatásával is merészen leszámol. Ezután jöhetett már a friss hangú, erőteljes és eleven népi fogantatású *János Vitéz*. De maga a parodisztikus mű, *A helység kalapácsa* is remekmű lett és maradt — a paródia hálás műfaj: modern marad akkor is, mikor már rég elfelejtették: kit és mit figuráz ki.

Puskin mint költő már 13 éves korában olyan nyilvánvaló tanújelét adta tehetségének, hogy már akkor számon tartották mint az orosz költészet nagy reménységét. Ekkor még magától értődő, hogy a 18. század legelismertebb orosz költőjét, Gyerzsavint követte: a holdfénynél nyögdécselt, ahogy Kazinczy mondta volna, bánatokról és csalódásokról verselt és a remény gyöngéd virágáról, melyet a könyörtelen fájdalom megaszal. De hamarosan felismerte ennek a helyzetnek hazug voltát, és új szemléletét így fogalmazta meg: „A túlvidám öreg és a búskomoly ifjú: nevetséges." Ahogy nálunk a Kazinczy-féle vértelen klasszicizmusra Vörösmarty áradó, görgeteg romantikája hozta az új kort, Oroszországban Zsukovszkij romantikája indította el az új költészetet.

Puskinnak nemcsak számolnia kellett a nagy romantikus mesterrel, hanem le is kellett vele számolnia, ha tovább akart lépni. Még az iskolapadban, 16 éves korában kezdte el írni a *Ruszlán és Ludmilát* — három évvel később be is fejezte. Egészében véve Zsukovszkij szertelen és a való élettől elszakadó romantikájának túlszárnyalása, a műfaj ad absurdum vitele volt ez a költemény, de külön Zsukovszkij meghatározott művének megcsipkedésére is sor került.

Puskin a *Ruszlán és Ludmilá*ban már megtette az első határozott lépést egy újfajta irodalom megteremtése felé. Ez az új irodalom még évekig a romantika légkörében élt, lélegzett és virult, de az elődök és a korszak szertelen romantikájával szemben valóságízű költészet ez, melynek eleven fordulatai, nyelvének népi ízei és nem utolsó sorban: életből vett alakjai valószerűsítik a művek romantikus hangját és szellemét. Mert a legtávolibb tájak és helyzetek rajzán is átsüt az élmény forrósága. *A kaukázusi fogoly* vad tájait jól ismerte s a hősben magát rajzolta a költő. Amikor az orosz ifjú visszatekint életének fogság előtti szakaszára: Puskin vallomását halljuk ifjúkora vágyairól, kalandjairól, családásairól.

A bahcsiszeráji szökőkút szereplői idegenek, de a költő itt is elmondja: hogy kereste fel elbeszélése színterét s hogy bomlott ki előtte a tájból az elmúlt idők varázsa, mint egy ritka virág.

Azt is tudjuk, hogy a költő Kisinyovban tartózkodása idején megszökött egy cigánycsapattal — innen a *Cigányok* indítása és megformálása, hősének neve is — Aljeko — a költő nevére utal.

A költő ezeket az elbeszélő költeményeket száműzetésben írta, ahová a cári parancs rendelte. Kína régi történetéből tudjuk, hogy az udvari szolgálatra berendelt költők a császári kegy fényében nem sok jót írhattak, és a költő igazi szabadsága a kegyvesztettség pillanatában kezdődött, amikor aztán alkotókedvük és tehetségük is felszabadult. Puskin életében a cári kegy és kegyvesztettség időszaka váltakozott, de szerencsére elég időt töltött száműzetésben, a déli tájakon, ahol keseredett szívvel, de aránylag nyugodt körülmények közt, nagy műveket írhatott. Már első száműzetése 1820 tavaszán Jekatyerinoszlavba, a mai Dnyepropetrovszkba, elhatározó erővel szólt bele költői és emberi fejlődésébe. Rendkívül fontos esemény volt Rajevszkij tábornok családjának látogatása a költő száműzetésének helyén. A Rajevszkij fiúk, különösen Nyikolaj, aki már a forradalmár-tisztek szervezetének tagja volt akkoriban, s a Rajevszkij lányok Puskin jóbarátai voltak. És a tábornok el tudta intézni, hogy magukkal vihették a költőt a Kaukázusba, onnan a Krímbe. Ez a találkozás nemcsak azért volt sorsdöntő, mivel ebben a társaságban erősödött meg Puskin radikális politikai felfogása, hanem azért is, mert itt kapta meg a Rajevszkij lányoktól Byron műveit, a *Childe Harold*ot és a *Don Juan*t. A Szent Szövetség, melynek I. Sándor volt legfőbb támasza, rémuralmat teremtett szerte Európában és mindenütt vérbe fojtotta a forradalmi megmozdulásokat. 1825. december 14-én robbant ki a dekabristák tün-

tetése, akikhez Puskint baráti szálak fűzték, s az öt felakasztott barát alakja sokáig kísértett a költő álmaiban és napi munkája közben. Ilyen munkája volt, befejezetlenül is a legnagyobb, az *Anyegin*. Itt már azok a realista erek, melyek romantikus elbeszéléseiben csörgedeztek, patakká és folyammá egyesültek – mindenképpen újszerű mű lett ez a verses regény. Nem akarom az *Anyegint* a maga egészében jellemezni és elemezni — inkább azokról a vonásairól szólók, amelyeknek tulajdonítható, hogy ez a 120 éves műremek ma is frissnek és elevennek, modernnek hat.

Lássuk mindenekelőtt a valóságábrázolásnak azt a változatát, amely itt nyilvánvalóan jelentkezik. Puskin módszere itt erősen emlékeztet a flamand festőkére, akik már a 15. században Van Eyckkal, egy századdal később pedig Bruegellel megteremtették a kis dolgok, a jelentéktelenekneknek tetsző tárgyak festészetét. Ők kezdték intim környezetben megfesteni alakjaikat, mint pl. Jan Van Eyck, az Arnolfini házaspárról készült festményén, amelyen a házastársak kutyája is szerepel, de még papucsuk is, és a háttérben kis tükör: benne más nézetből látható az egész kép. Az intimitásnak ez a hangulata és a tájképeken a szinte lélegző részletek varázsa az, amit megcsodálhatunk szinte eleitől végig az *Anyegin*ban. Pl. mikor Jevgenyij a téli estén színházba hajtat és bent unatkozó hősünkről, meg a színház előtt urukra várakozó kocsisokról kapunk hiteles képet:

Taps csattan. Jön hősünk alakja
Két széksor közt, sok lábon át;
Látcső mögül sandít s kutatja
Nem-ismert hölgyek páholyát.
A felső sort is látcsövezte
S nem volt egy fejdísz vagy fejecske,
Amelyben kedve telhetett;
Több férfinak köszöngetett,
Szórakozott és lusta szemmel
Megnézte most a színpadot,
Majd elfordult s ásítgatott:
„Ki kell cserélni. Türelemmel
Bírtam ki eddig. Rossz balett.
Unom. Didelot is szürke lett."

Ugrál még ördöggel vegyülve
Sok Ámor- és sárkány-alak;
Feljárónál, bundára dűlve
Fáradt lakájok alszanak;
Tart még a lábak tombolása,
Taps, krákogás, fütty, orr fuvása,
Benn s künn még lámpák száza vet
Köröskörül fényiveket;

Borzong a ló, a hámot únja
S a lábával havat kapál,
Gazdát szidó kocsisraj áll
Tűznél kezét csapkodva, fújva:
S Anyegin már indul haza,
Még át akart öltözni ma.

(Áprily Lajos fordítása)

Szándékosan választottam ki olyan részletet, ahol a többi szereplő élénk, mozgalmas és színes bemutatása közben a regény főhőse, teljes érzelmi tompaságában — *ásít*. Puskin maga is szükségét érzi, hogy a regény egyik részletében cáfolja Jevgenyijnek Childe Harolddal való hasonlóságát. Hasztalan! Bizony byroni alak ez a hős. És megrajzolása mégis realista írói teljesítmény. Dehát hogy lehetséges ez? Úgy, hogy az orosz arisztokraták köreiben Byron elbeszélő költeményeinek hatására csupa Childe Haroldok és Don Juanok forgolódtak. Ezek a férfiak, miután másfél-két órát töltöttek az öltözködéssel, utolsó aktusként még arcukra öltötték az unottság, a kiábrándultság, az érzelmi és érzéki tompultság kifejezését — enélkül, úgy gondolták, meztelenül lépnének ki az utcára. Már említettem, hogy a Rajevszkij lányok hogy rajongtak Byronért, hogy falták verseit. Tehát az orosz előkelőségek lányai már eleve elvárták udvarlóiktól, hogy spleenes arccal jelenjenek meg náluk. Puskin azt is cáfolni igyekszik, mintha Anyeginban önmagát rajzolta volna. Szerintem minden kétségen felül áll, hogy Jevgenyij: Puskin. Puskin maga is ugyanezt az életet élte száműzetése előtt. Tudunk kora ifjúságának hajnalba nyúló mulatásairól melyeket őmaga nevez egyik költeményében tivornyáknak –, mikor Bacchus és bacchánsnők egészítették ki a vidám cimborák kis csapatát. Párbaja is volt, nem is egy — szerencsére egyikben sem sebesült meg. Tehát egész pontosan ugyanúgy is öltözött, ugyanolyan világfájdalmas volt, ugyanúgy ellenszenvesnek tartotta az ámulást, a szenvedélyt, az őszinte lelkesedést férfiban-nőben, mint hőse, Anyegin.

Hadd szóljak a másik hősről, Lenszkijről, akit Anyegin, bár barátja volt, fölényes, kegyetlen viselkedésével megaláz, majd párbajban megöl. Lenszkij éppen az ellentéte Anyeginnek: költői lélek, sőt költő, egészen Schiller elképzelése szerint való lélek:

Ködülte németföldi tájról
Hozott új eszmét, új tudást,
Szabadságról szent álmodást,
Tűz-lelket, mely lobogva lángol,
Hozta rajongás szép szavát
S vállára omló szöghaját.

(Áprily Lajos fordítása)

Nohát Puskin itt példázza nemcsak a Byron-hősök példátlan közönyét, hanem ennek az angol mintára szabott cinikus dandynek diadalát a német

mintára lobogó ihlet ellen, ami azonos a lelkesültség, az ódai önkívület állandó állapotával. Puskin itt nem tesz mást, mint hogy ábrázolásban és meseszövésben mutatja be saját költői hitvallását. Szerinte az ihlet a léleknek az a készsége, hogy befogadja a világ jelenségeit és új gondolatokat foganjon. A legapróbb részletekre kiterjedő megfigyelések eredményeit és a közben támadt gondolatsorokat tudatos és elmélyült munka rendezi és formálja művekké. Ő is azt vallotta hát, mint Goethe, hogy a lángész: szorgalom. Persze, könnyű a lángelméknek a maguk rendkívüli tehetségéről ilyen szerényen nyilatkozni . . .

Jól meg kell gondolnunk egy másik körülményt: Puskin még 1821-ben kezdte írni az *Anyegin*t, s ahogy ezekben az években ő maga fejlődött, úgy fejlődött, úgy alakult hősének jelleme is. Lenszkijről még gúnyosan megjegyzi, hogy ha életben marad, lassan a falusi környezetben kihűl benne az ifjonti tűz és vér, felszarvazott férj lesz, eszik, iszik, köszvényes lesz és halálra unja magát. Jevgenyijről viszont, egy szép nap lehull a közöny ráfagyott álarca, szerelemre gyúl. Igaz, hogy abba lesz szerelmes, akinek tiszta vonzalmát évekkel azelőtt visszautasította. Tatjána még most is szereti, sírva olvassa ostromló leveleit, de most ő lesz, akarata ellenére, byroni hősnő, aki nem mímeli, hanem csakugyan érzi a reménytelen fájdalmat. És most a költő váratlanul itthagy bennünket és hősét, amint éppen megint szerelmet vall Tatjánának és a tábornok-férj sarkantyújának pengését halljuk . . . Elég furcsa helyzet, dehát ez is modern befejezés — hogy is mondja a modern olasz dráma mestere: „La vita non conclude."

Ilyen ez a mű, ahogy ránkmaradt. Persze, tudjuk, hogy Anyegin jelleme tovább fejlődött és részt vett a dekabristák mozgalmában. De mivel ezt a fejezetet a költő a dekabrista felkelés vérbefojtása után tűzbe vetette, csak azzal foglalkozhatunk, ami sértetlenül ránkmaradt, s amit a költő, úgy ahogy most ismerjük, teljes egésznek tekintett . . .

Még egy műről kell szólnunk, *A bronzlovas*ról. És ha Anyeginnel kapcsolatban Van Eyckot és Bruegelt emlegettük, *A bronzlovas* olvasásakor Hieronimus Boschra kell gondolnunk és arra, hogy *Anyegin*től egyenes az út Tolsztojig, *A bronzlovas*tól pedig Dosztojevszkijig. A bronzlovas: Nagy Péter cár, Szentpétervár megalapítója. A költemény kezdetén a cárt látjuk a Néva partján állva, nagy terveket forgatva agyában:

Állt, a habokra nézve le,
Nagy gondolatokkal tele
S messze nézett. Lent a komor, vad
Folyó hömpölygött és vele
Siklott nyeszlett bordájú csónak.
Mohás, süppedő partokon
Itt-ott füstös viskó, vakon:
Egy-egy szegény finn menedéke —

S erdő: fény-nem-járta vadon,
Zúgott. S csak állt tűnődve ő:
Innen szorítom meg a svédet,
Várost varázsolok elő
A gőgös szomszéd ellen féknek.
A természettől kaptuk ezt mi:
Európára ablakot nyitni,
A tengernél megvetve lábunk.
Hátán az új hullámözönnek
A zászlók vendégségbe jönnek
S kitágul pezsdülő világunk.

(Képes Géza fordítása)

Aztán, száz év elteltével, már a pompás új fővárost látjuk s fölötte, ágaskodó lován Pétert, hatalmas bronzszobor formájában. De megismerünk egy élő személyt is, akinek neve megintcsak: Jevgenyij. De micsoda roppant különbség Anyegin Jevgenyij és e közt a Jevgenyij közt, aki az első antihős a világirodalomban — olyan szürke kis emberke, hogy a költő még azt se tartja szükségesnek, hogy vezetéknevét megemlítse. Arany Jánosnál bukkan fel verses regényben, egy másik antihős: Bolond Istók — de Arany legalább ragadványnevén is megnevezi költeményének főalakját. Szánalmas figura ez a Jevgenyij: kishivatalnok, aki halálra dolgozza magát, és bár látja, hogy érvényesülnek üresfejű kollégái, akiknek jó összeköttetéseik vannak, ő sorsába beletörődve tengeti taposómalom-életét. Egyetlen derűs pont a szörnyű egyhangú napokban: a Néva túlpartján lakik özvegy édesanyjával menyasszonya, Parasa, akihez minden héten átevez egyszer csónakon. Az egész orosz realizmus nem annyira Gogolnak, mint ennek a Jevgenyijnek szürke „köpeny"-éből szakadt ki. Ennek a jelentéktelen Jevgenyijnek unalmas és nyugalmas életébe beleszól a nagy árvíz, amely iszonyú pusztítást végez az új főváros házai közt. Jevgenyij halálra rémülten néz át a túlsó partra,ahol szintén elöntött az ár mindent:

És Péter tágas terén akkor,
Ahol új ház nőtt ki a sarkon
És magas tornác fölött két őr:
Két kőoroszlán néz a térre,
Felemelt manccsal, mintha élne:
Egyikük hátán lovasként ül
Karbatett kézzel, kalap nélkül
Dermedt, sápadt és suta lény:
Jevgenyij — ó, hogy fél, szegény —
Nem maga miatt. Nem hallotta:
Hogy' nőtt a hullám sustorogva,
Lábát nyalta, szenny volt a habja;

Arcába vágott az eső,
Bömbölt vadul a szél, de ő
Nem érezte, hogy nincs kalapja.
Egyetlen városrészre bámul
Meredten, bénán. Mint hegyek
Emelkednek a föld gyomrából
A hullámok s dühöngenek.

(Képes Géza fordítása)

Jevgenyij úgy lovagol a márványoroszlán hátán, mint a cár lovasszobrának karikatúrája. Később, mihelyt át lehet evezni a túlsó partra, átviszi a révész, de ott Parasáék házának nyomát se találja. S amikor visszatér, a megrázkódtatástól megtörve bolyong a városban — meglátja a cár ércszobrát és egyszerre fellázad a félvilág uralkodója ellen:

Na jó, te csoda építő,
Sziszegte reszketve dühében —
A mindenségedet! . . .

(Képes Géza fordítása)

Rettenetes szavak ezek a szürke kishivatalnok szájából, a hatalmas uralkodó ellen. Meg is fordul szegény, futni kezd eszeveszetten, és hallja maga mögött az őt üldöző cár lova ércpatáinak csattogását az utcák kövezetén . . .

Ez az elbeszélés hasonlíthatatlan remekmű. Puskin emberábrázolása, lélekrajza és nem utolsósorban: verselése csodákat művel itt. Az árvíz megjelenítése egy egész fejezeten át annyira reális, hogy érezzük a féktelen áradat püfölését a fejünkön, ahogy akkor érezte szerencsétlen hősünk és még sok tízezer ember rajta kívül. Ahol Jevgenyij küszködéséről beszél a költő — csakugyan: *beszél* és nem énekel, olyan prózai nyelven szól, mint még soha, és mint senki más ebben a korban. S az eredmény: a legtisztább és legmegrázóbb költészet. Érdekes megfigyelni, hogy más az elbeszélés nyelve, ahol a cárról, más, ahol az árvízről és megint más, ahol Jevgenyijről beszél. És még egy sajátos vonás, amit verseléssel valósít meg a költő: amikor Nagy Péterről beszél, nem alkalmaz enjambement-okat, sortól sorig viszi és a sor végén megpihenteti vagy befejezi a gondolatot. A nagyság és a fenség érzékeltetésére tiszta és tökéletes, klasszikus verssorokat találunk. Ahol viszont Jevgenyijt jellemzi a költő, az ő megtépázott, halálra rémült, majd összeomlott lelkivilágát: a verssorokat szétszabdalják a sormegszakítások, az enjembement-ok. A helyzetek, egyéniségek, lelkiállapotok festésére az enjambement-t csak a modern költők alkalmazták, jóval Puskin után . . .

Hogy mennyire újszerű volt ez a mű, mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy a költő életében nem jelenhetett meg. Csak halála után adták ki, a kor ízlésének megfelelő átírásokkal, amelyeket Zsukovszkij végzett el.

Puskin modernsége? Az első mondatomtól az utolsóig arról beszéltem.

KIRÁLY GYULA

PUSKIN ÉS AZ OROSZ PRÓZA

Puskin próza felé fordulásának jelentőségét épp oly nehéz lenne túlbecsülni, mint regényeinek irodalmi korszakot indító hatását. Többről van itt szó, mint pusztán új korszaknyitásról. Puskin az orosz írók számára örök forrás. S nem is abban az értelemben örök forrás a 19. század írói számára Puskin, mint mondjuk, a német irodalom számára Goethe vagy az angol számára Shakespeare. Az orosz költészet fejlődésében még megtörténik ugyan, hogy egyik vagy másik költő Puskinnal egyfajta dialógusban, már-már polémiában alakítja ki a puskini költői magatartáshoz érettebb szinten végül is visszatérő költészetét. Nyekraszovnál végül is nem tagadhatjuk ezt az elfogadást-polémiát. Tyutcsev és Fet sem úgy viszik tovább a puskini indíttatást, hogy az Puskin költészetének egészére vagy alaptendenciájára vonatkoznék. Egy kicsit úgy áll, hogy Puskin költészetének s egyben költői mondandójának és esztétikai értékeinek általános érvényét az egész 19. század orosz költészete együttesen sem tudja elérni, s ezért szerencsésen kiegészíti-kiteljesíti inkább a Puskin diktálta magas szinten, mintsem meghaladná. A prózaíróknál, a nagy orosz regényíróknál viszont egyrészt egészen más és egyértelműen forrásozó-folytató ez a viszonyulás. Másrészt, az orosz regény Puskinból elindulva hol partnerévé, egyenrangú alkotótársává válik, mint a regényíró Turgenyev vagy Goncsarov, Lermontov vagy a novellaíró és drámaíró Csehov, hol pedig Puskin regényéből és elbeszéléséből kiindulva messze meghaladja az elbeszélő, a prózaíró Puskint, a regényíró Puskint, mint pl. Dosztojevszkij vagy Tolsztoj. Ezen a tényen mit sem változtat, hogy éppen Dosztojevszkij és Tolsztoj hangoztatják a leghatározottabban a puskini próza, a puskini elbeszélőművészet, a puskini regénykoncepció utolérhetetlenségét, forrás mivoltát a maguk művészete kialakulására nézve. Sőt talán még beszédesebben tanúskodik arról, hogy Puskin költészete korántsem csupán egy irodalmi korszakot nyit, hanem egy egész századra meghatározza azt az írói alapmagatartást, azt a költői alapállást, amely az orosz közéleti író mindenkori társadalmi felelősségét illetően általában sem a publicisztikailag megnyilatkozó aktivitásban, inkább a művészi világalakításban ragadható meg.

Nem mintha az orosz irodalomban ne lenne jelen az a fajta írói felelősségattitűd, amely romantikus vagy utópista, közéleti-publicisztikai vagy éppen

szociográfiai vagy szubjektívebben megformált kritikai indulatból formálna művészetet. Az orosz irodalomra éppen az a jellemző, hogy ez a kétféle törekvés egyaránt újra meg újra jelen van, jelentkezik, miközben mindkettő a társadalmi felelősségből, a közéleti szenvedélyből alakít formát. Csakhogy Puskin inkább az előbbi, a rejtettebb közéleti szándékú irodalom művészi koncepciójához adott az irodalmi fejlődést meghatározó indítást, míg másik, közvetlenebbül közéleti irodalomhajtás inkább Ragyiscsevtől és a dekabrista romantikus irodalomtól veszi kezdetét, a felvilágosodás klasszicista, szentimentális vagy romantikus „racionalizmusát" formálja az új körülményeknek megfelelően újra utópista forradalmisággá, később plebejus szociografizmussá, majd narodnyik szociálpszichologizmussá és forradalmi demokrata tendenciájú szatírává. Puskin nyomdokain elsősorban Lermontov és Gogol, Turgenyev és Dosztojevszkij, Goncsarov és Tolsztoj és Csehov járnak, míg a ragyiscsevi-dekabrista vonalat inkább Herzen és Scsedrin, Csernisevszkij és Korolenko, Uszpenszkij és a narodnyik irodalom folytatja. Ám Herzen, Csernisevszkij és Scsedrin is próbálkozik objektívebb tendenciájú regényírással, és Gogol, Dosztojevszkij és Tolsztoj sem tudják véka alá rejteni publicisztikai szándékaikat, s igen halvány kitérőket tesznek művészi koncepciójukhoz képest: elég Gogol *Válogatott levelei*re, Dosztojevszkij *Egy író naplója*ra, valamint folyóirataira és Tolsztoj számos pedagógiai kritikai-esztétikai és közéleti témájú cikkeire gondolnunk. S még Turgenyev és Goncsarov is jelentős esszékkel szólnak bele az ideológiai élet alakulásába, bármennyire is szorosan az irodalom ügyénél marad mindkét író esszéjének témája. Ám művészi tevékenységük mégis az epikai objektivitás jegyében folyik, s mindannyiszor szembekerülnek a nyílt és közvetlen publicisztikai vagy utópista vagy naturalista tendenciájú művészet képviselőivel, s e polémiában vagy dialógusban mindig is segítségül hívják Puskint.

Hogy közelebb férkőzzünk e visszatérés nyitjához, kissé el kell időznünk annál a fordulatnál, amelyet Puskin a húszas években éppen a negyedszázad közvetlen előestjétől kezdődően élete végéig végrehajt.

Az *Anyegin* verses regény fordulat- és új korkezdés szerepe több oldalról közelíthető csak meg. Először is a romantikus, rebellis oppozíciós hős uralmát kritikailag szünteti meg; pontosabban e hős nimbuszát tépázza meg s nemcsak a *Cigányok*ban vagy az *Anyegin*ben: az önjelölt Otrepjev a *Borisz Godunov*ban, Germán a *Pikk Dámá*ban, a kistragédiák Salierje és a *Kővendég hőse* is, s végül zárja a kritikai folyamatot a *Bronzlovas* drámai cár-alakjának realista történelmi és szociális szempontú kritikája, s a befejezetlen *Tazit hőse*.

Anyegin és Tatjána alakja, párosa ebben az összefüggésben egy véget nem érő dialógus kezdete a romantikusok Byron-kultuszával és a romantikus életérzéssel, művészi koncepcióval, amely elnyúlik egy egész századra.

Jószándék, törekvés és tett, individuumérzet és etikai világviszony, a

személyiség emancipációja és társadalmi felelősségvállalása, tettvágy és tevékenység lehetőség, tettre való felkészültség között olyan szakadékokat mutat ki Puskin az orosz élet történelmileg adott állapotából kiindulva, amely jórészt aláássa a tett, a cselekvés, a valóságformálás forradalmi romantikus álmait. Aleko, a *Cigányok* hőse még szónokol, de saját eszméivel kerül szembe a gyakorlatban, Lenszkij pedig már észre sem veszi azt az ellentmondást, amely költői ambíciói és intim valóságviszonya között fennáll; A *Pikk Dáma* Germánjának indokolt emancipációja fékevesztett bűntettbe csap át, Otrepjev önjelölt aktivitása történelmi manipuláció áldozatává teszi, a *Kővendég* Don Juanja érzelmeinek humanizálódásával saját etikai életelvével kerül feloldhatatlan konfliktusba. Tazit már érzéketlen apja törzsi érdekeket védő romantikumával szemben. Nagy Péter cselekedeteiről pedig kiderül, hogy az újjáformált történet nem kevesebb ellentmondást takar, mint a megreformált, csak másféléket.

Puskin a költői epika és próza a korban lehetséges modern műfajainak egész során át kísérletezi ki az orosz epika áttételes és személyes hangú elbeszélői és drámai-előadói hangvételét, az írói világlátás műfaji gondolkodásformában rejtőztethető attitűdjeit. Utóbbi, tudjuk, Puskin számára már csak a hatalomhoz kialakult viszonya miatt is s az orosz felszabadító mozgalommal bekövetkezett, még romantikus költői korszakára visszanyúló szoros kontaktusa miatt kialakult. Már késői romantikus, de még nem realista s a dekabrista fölkelést jóval megelőző, a felkelők aktivizálódását mintegy serkentő költészeti alkotásaiban jóval rejtőzködőbb s egyben mélyebb s történelmileg reálisabb a puskini romantikus valóságelutasító attitűd, mint a társ romantikus költészet majdani dekabrista költőié.

Nem más a helyzet az epikusabb fogantatású romantikus poémák hangvételében megfigyelhető attitűdváltással. A *Kaukázusi fogoly*, A *Bahcsiszeráji szökőkút* és a *Két haramia* puskini elbeszélői hangnemváltásának metamorfózisai is remekül végigkövethetők. Realista korszakának elején megír, illetve elkezd majdhogynem egyidőben három, alkotóművészetében fordulatot képező, de az orosz epikai gondolkodás kibontakoztatása szempontjából felbecsülhetetlen érdemű művet. Egy poémikus drámát *(Cigányok)*, egy regényes témával átitatott történelmi tragédiát *(Borisz Godunov)* és egy verses regényt *(Anyegin)*. A verses epika azonban nem meríti ki lehetőségeit ebben a költészetben akkor sem, amikor az orosz próza megszületése szempontjából oly fontos művek, a Belkin-elbeszélések, a Dubrovszkij és A *kapitány lánya* már visszafordíthatatlanul a próza győzelmét jelzik. Van valami nagyon is közös ugyanis mindabban, ami alakítja Puskin prózai és költői epikájának témavilágát, epikai szerkezetét, elbeszélői vagy drámai építkezését. Amiben mindannyian közösek, az elsősorban nem is forma eredetű, hanem a puskini gondolkodásban a negyedszázadfordulót megelőző politikai és ideológiai aktivizálódásában s az ezt tetőző dekabrista felkelés tanulságaiban, az orosznak az euró-

pai történelmi fordulatokhoz, a francia forradalomhoz, majd a júliusi eseményekhez történő állandó mérésben.

Puskin gondolatsora egyre mélyebben és egyre más és más oldalakról közelíti meg a kor nagy problémáját: a formációs váltás nemzeti és nemesi, nem polgári feltételek között reális-e? kérdését. *Borisz Godunov* drámája ilyen oldalról közelítve is persze még történelmi tragédia marad ugyan, csakhogy érthetővé válik Otrepjev szerepeltetésének súlya, kalandjának regényes ötlete, az egyén történelem formálásának határkérdéseit feszegető (s erre Borisz Godunov „kaland"-ja is mélységesen rímel, mint ahogy Pimen szavai vagy Marian kétkedései Otrepjev történeti szerepre való alkalmasságát illetően). Nem véletlen, hogy Puskin az első orosz író, aki nemcsak Shakespeare-t fedezi fel realistán, hanem Balzacot és Stendhalt s az angol regényírókat először használja fel a maga objektív epikai és prózai koncepciója kialakítása érdekében.

Lírai hangvétel és költői attitűd s vele egyetemben a verses forma is ott és akkor kell Puskinnak, amikor és ahol valóságlátását egyrészt sziporkázó irónia, másrészt lírai szimpátia jellemzi; az *Anyegin*től a *Bronzlovas*ig számos mű oly jellemző kettős puskini írói viszonya ez. Tulajdonképpen lírai és epikai objektivációs formák egymást ölelik itt szorosan át, csakhogy az epikai objektiváció érzékelhető, érezhető túlsúlyával szemben a romantikus korszak poémáinak döntően lírai objektivációs attitűdjével. Ez a lírai objektivációs attitűd a realista korszakban annyiban üt el a korai költészet és a poémák korszakának objektivációjától, hogy az együttérzés, az azonosulni készség olyan költői tárgyra vetítődik, amely hús-vér valóságból vétetett maga is, megszépítés és túlfűtöttség nélkül is szép, emberi, felemelő, követhető. Nemcsak Tatjána alakjára gondolok; Tatjána alakjában is inkább a kort tetőző vagy éppen meghaladó emberi attitűd, humanizálódási lehetőség ami megkapó. Az orosz emancipációs fejlődési sajátosságok a továbbiakban is igazolják majd ezt a megnyílt lehetőséget.

Az orosz írók nemcsak Puskin indításából merítenek; ellenkezőleg, éppen azért meríthetnek újra meg újra ebből a forrásból, mert a körülmények ezt az újrahumanizálódást kiváltják, kitermelik, előhívják. Herzen, Turgenyev vagy Goncsarov alakjai, Tolsztoj és Dosztojevszkij női „főhősei", Csehov női szereplői mind tanúskodnak erről az indíttatásról s egyben arról, hogy a Puskin megfigyelte jelenség új meg új színben — más és más valóságralátást rejtve az emancipációs folyamat, az emberiesülés drámai folyamata mögött — újra meg újra jellegzetessége az orosz valóságnak, az orosz életnek is. Az indoklás, amibe ez a magatartás megannyiszor belekapaszkodik, ugyanúgy nem oly lényeges és perdöntő Puskinnál, mint utódainál az orosz regény kiteljesítőinél. Tatjána is esetlegesen indokolja tartózkodását Anyeginnél történt utolsó találkozásukon, mint ahogy túlfűtöttek a turgenyevi hősnők a tett hirtelen ittlététől megingott partnerükkel szemben, de Tatjána is és a

turgenyevi-tolsztoji-goncsarovi nőalakok is mélyen igazratörők, valami totálisabb emberi tartást, magatartásmodellt követelők — köztük is talán éppen az érett Tatjána a legkevésbé túlfűtött: Az ő ítéletét maradéktalanul igaznak is érezzük. S ez az alapja a puskini költői formának, a személyes költői elbeszélői attitűd vállalásának, ama „ördögi különbség" következetes végigvitelének, amely a prózai regény és a verses regény között valóban fennáll általában is. Nem tudunk szabadulni a gondolattól, hogy Turgenyev stílusának és hangvételének a puskinivel egy sor vonatkozásban nagyon is rokon líraisága is Turgenyevnek hősnői iránt táplált rokoni érzéséből, szimpátiájából, sőt gyakran együttgondolkodásából forrásozik. Turgenyev nemcsak költőként indult: élete hanyatló korszakában megteremti ennek az attitűdnek adekvát formáját majd a „versek prózában" darabjaiban. Persze hangsúlyozottan „prózában", mint ahogy a regények sem lehetnek már versben írottak: nemcsak azért, mert az irodalom sem ismétel — akár az élet sem — epigonizmus nélkül, és Turgenyev nagyformátumú írói tehetség, művészi alkat. Azért sem, mert Turgenyevből a lírai közelséget ellensúlyozó puskini humor, irónia jócskán hiányzik.

Puskin valóságfelmérése jóval józanabb utódaiénál, talán Dosztojevszkij az, aki vetekszik vele, de nála mind ezt a józanságot, akár a lírai közelférkőzést már át- meg átfűti a történelemalakítás elementáris igénye és az aktív történelemalakítás lehetetlenségének kegyetlen bevallása az adott állapotok szubjektív és objektív feltételei között, s a kiút megtalálásának akaratos forszírozása.

Hasonló eredményre jutnánk, ha a kistragédiákat vagy a *Bronzlovast* elemeznénk eme kettős - epikai és lírai — objektivációs attitűd létrejöttének szükségét indokolandó. Csak, míg Puskin Tatjánában a realista emberi tartás, emberi attitűd kialakulásának történetét adja és humanizálja, addig pl. a *Bronzlovas*ban a történelem formálásának realitásával s a vele szemben ugyancsak realitásként jelentkező lázadó attitűddel teszi ugyanezt. Anélkül, hogy mélyebben belebocsátkoznánk az írói gondolatsor avagy a költői forma ugyancsak kettős attitűdjének bonyolult világába, elmondhatjuk, hogy ez a kérdésfölvetés nem véletlenül rezeg végig majd nemcsak az orosz kispróza húrjain, egymás után teremtve az orosz novella remekeit, Gogol, Dosztojevszkij és Scsedrin lázadó kisembereinek egész sorát (mígnem Csehov művészetében már központi témává formálódik), egyúttal alapsejtje is ez a probléma az orosz lázadó hősök és megtorpanó hősök egész sorának a nagy orosz regényekben.

A puskini allegória majd történelemábrázolássá izmosodik Tolsztojnál — igaz megint csak nem a puskini művészet segítsége nélkül: *A kapitány leánya* és a *Dubrovszkij* segít majd oldozni ezt az allegorikus gondolkodást, a szótlan lázadó pedig öntárulkozó Popriscsin lesz Gogolnál, fecsegő Gyevuskin, dadogva is önmagát eláruló Goljadkin és vallomáséhes pincelakó, ideologizáló Raszkolnyikov és filozofáló Ivan Dosztojevszkijnél, rezignált plebejus entellektüell Scsedrinnél és az élettől megrettent, a cselekvésről leszokott vagy

ahhoz lagymatagon szokott figura Csehovnál. Közben, érthetően, az írói attitűd is egyre mélyebben húzódik az epikus elbeszélői szférákba, jelezve egyben az orosz próza egészének is tendenciáját: a mű belső formájának és teleológikus struktúrájának egyre mesteribb formálását, az írói attitűd egyre mélyebb epikus szférák áttétele mögé rejtőzését.

Már Puskinnál nemcsak a politikai légkör diktálta a rejtezkedést, ezt mint láttuk, elsősorban nem ez tette indokolttá, hanem elsősorban a társadalmi haladás kérdésének újragondolása: az orosz lázadás, a forradalom és nemzeti fejlődésviszonyok, a szubjektív és objektív feltételek shakespeare-i módszerrel végrehajtott elemzése. A dezillúziós mozzanat jócskán sajátja ennek a puskini módszernek.

Nem véletlenül alakul ki majd a forradalmi irányultságú kritikában a „Puskin vagy Gogol" dilemma, s nem véletlenül dől el úgy a kérdés, hogy a választás Gogolra esett. Puskinnál ugyanis még a távolságtartó epikus objektivitás is megmarad dominánsan az objektív szemlélet szintjén, soha nem választ magának szatírai tárgyat, olyat, amelyben a távolságtartást már szubjektív hangvétel és elbeszélői stilizálás egyensúlyozhatná, pontosabban szűkíthetné, de tendenciájában élezettebbé fenné, mint Gogolnál. De akár objektív szemlélet, akár irónia munkál is a puskini kritikai valóságattitűd külszínén, ez a külszín mindig is csak az emberközelben maradt szereplő személynek szól, enyhe igazolás, amely mögött ott tátong a Puskin ábrázolta történelmi valóság elutasítása, „kegyetlensége". A puskini elutasítás, az egyént és annak szellemi arculatát bíráló, magatartásmodelljét elutasító költői tartás mindig túlmutat ezen a típusban rögzíthetőségen, mélyebbre ás: a társadalom formációs viszonyait feszegeti, a személyes emberi tartás, a cselekvés és a benne fölsejlő, az általa kirajzolódó sors szemszögéből megközelítve. Gogol és Puskin e vonatkozásban valójában ellentétes talentumok: Puskin jóval többet rak a történelem vállára, mint az az emberére. Nem mintha felmentené bármelyik alakját is a tett, a cselekvés személyes, belső vonatkozásaitól: Anyegin, Germán, Salieri, Don Juan, Aleko és még sokan a puskini művek világából a bizonyítéka, hogy Puskin nemcsak tisztában van az emberi értékek szerepével a cselekvésben, a történelemformálásban, de egy századra előre jelzi is számos művével a kor alapkérdését s a lehetséges etikai válaszokat arra. Csak idegen tőle még az afféle szigorúság, vagy talán igazabban fejezzük ki magunkat, ha azt mondjuk: illúziós szigorúság, amely már Gogolnak is sajátsága, de még inkább jellemzője lesz Tolsztojnak. Hasztalan lenne ebben a vonatkozásban bármiféle közösséget keresni pl. a dekabristák és Puskin között. A kétféle gondolkodás — a dekabrista és a puskini — talán ezen a ponton vált el a leginkább, s ennek kezdeteit már a romantikus attitűddel folytatott 1824-es puskini polémia érzékelhetően jelezte. Puskin inkább az emberi sorsban a társadalmi formációs mozgás konkrét történelmi elemzőkészségét hagyja örökül az orosz íróknak.

SZABOLCSI MIKLÓS zárszava:

Tisztelt Osztályülés!

Azt hiszem, egyetértenek abban, hogy Képes Géza előadásával egy jelentős irodalmi eseménynek is lehettünk tanúi: most és itt, magyar közönségnek először hangzott el a *Bronzlovas* magyarul, és ez a ragyogó értékelés, amelyet tőle hallottunk, kaptunk, azt hiszem, mindannyiunkat meggyőz arról, hogy ezentúl Puskin legfontosabb munkái közt fogjuk számontartani.

Tisztelt Emlékülés!

Két dolgot szeretnék még bejelenteni. Szeretettel üdvözlöm a Szovjet Nagykövetség képviselőjét, Csikovanyi elvtársat; másrészt sajnálattal szeretném bejelenteni, hogy Király Gyula elvtárs, aki az emlékülés tudományos előadója lett volna, megbetegedett, úgyhogy nem tudott eljönni; az ülésszak megjelenő anyagában olvasni fogják művét.

Engedjék meg, hogy evvel ülésszakunk tudományos részét befejezettnek nyilvánítsam és átadjam a szót magának Puskinnak, illetve az őt tolmácsoló művészeknek.

EMLÉKÜLÉS JÓKAI MÓR SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1975. február 17.

ERDEY-GRÚZ TIBOR elnöki megnyitója:

Tisztelt Elvtársak!

Másfél évszázaddal ezelőtt született Jókai Mór, a múlt század legnépszerűbb magyar regényírója, aki még a napjainkban is a legolvasottabb hazai írók közé tartozik. A szabadságért lelkesedett. Ha nem is mindig következetesen. Nagy sikerei voltak. Országosan ünnepelték, de csalódások és keserűségek is érték, fiatalon, öregen egyaránt. Antikapitalista volt, ha naivan és ellentmondásosan is. S noha a művei a múlt század polgárainak szóltak, vannak számunkra is értékes mondanivalói.

Jókai Mór több mint négy évtizeden át volt tagja Akadémiánknak. Síkra szállt azért, hogy az Akadémia a nemzet életében fontos intézménnyé váljék, részesévé a politikai életnek – és ne legyen az élettől távoli tudományosságú társaság.

1848. március 15-e után Jókai kemény hangon bírálta az Akadémia vezetőit azért, mert távoltartották az Akadémiát a forradalom ünneplésétől, amit azzal is demonstráltak, hogy az Akadémia épülete nem vett részt az ünnepi kivilágításban. Az Életképek című folyóiratban felháborodva kérdezi: „Éppen nem érdekli az Akadémiát a nemzet ügye? Választ és igazolást várunk, mert mi mindazokat, akik az igaz ügynek nem barátai, a haza ellenségeinek tartjuk." Így írt Jókai.

Az önkényuralom idején, az 50-es évek közepétől kezdve újságcikkei jelentékenyen segítették az akadémiai élet újrakezdését. Hozzájárultak tudományos folyóiratok kiadásához, valamint az etnográfiai, geológiai és kémiai kutatások megindításához nélkülözhetetlen anyagi alapok gyűjtéséhez.

Jókai nemcsak a nyelvtudományok és egyéb társadalomtudományok művelését várta el az Akadémiától, hanem a természettudományok hazai felvirágoztatását is. A természettudományok iránti érdeklődés felkeltéséhez nem csupán politikai írásaival járult hozzá, hanem regényeivel is, színesen bemutatva például a Tiszát szabályozó mérnök vagy a bányakutató geológus hivatását. Ha amatőr is maradt a természettudományok megismerésében, műveivel segítette olvasóit abban, hogy megtalálják az utat a korszerűbb műveltség felé.

Alighanem ezt méltányolta 1892-ben Eötvös Loránd, a nagy fizikus, az Akadémia elnöke, amikor elvállalta azon bizottság elnöki tisztségét, amely Jókai 50 éves írói jubileumát készítette elő. E tiszteletre méltó hagyományt követi most az Akadémia, amikor a nagy író munkásságának tudományos elemzése mellett hozzájárul a személye iránti megbecsülés és kegyelet ébrentartásához. Ebben a szellemben nyitom meg az emlékülést, és felkérem Orbán László kulturális miniszter elvtársat üdvözlő beszédének megtartására.

ORBÁN LÁSZLÓ üdvözlő beszéde:

Tiszelt ünneplő Közönség!
Kedves Elvtársak!

Nemzedékek óta tanít bennünket az olvasás örömére Jókai Mór, akinek 150 éves születése napját ünnepeljük most. Mintegy 100 esztendeje ő a legnépszerűbb, a legolvasottabb magyar prózaíró. Ma is az. Ma is az ő művei állnak a könyvolvasás, a könyvtári kölcsönzés statisztikáinak élvonalában. Petőfi barátját, s az első időkben forradalmár társát, 1848 márciusának egyik vezéralakját a magyar nép szívébe zárta, emlékét megőrizte mindmáig. Életműve része népünk félévszázados történetének. Egy emberöltőnyi korszakban – amely 1848-tól íveli át a szabadságharc, az elnyomatás, a kiegyezés és a polgárosulás idejét, s magába foglalja a századfordulót is — Jókai Mór a maga sajátos módján a nép vágyainak és csalódásainak, álmainak és illúzióinak, nemegyszer önámításainak a kifejezője.

Szocialista társadalmunk becsüli Jókai életművének értékeit. A megbecsülés, a jogos olvasói igényeket szolgáló, újabb igényeket támasztó kulturális politikánk bizonyítéka, hogy az utóbbi 30 évben, 1945-től 1974-ig 335 alkalommal jelent meg Jókai-mű Magyarországon, összesen több mint 11 millió példányban! Hadd mondjuk meg: e számoknak, Jókai olvasottságának, népszerűségének örvendünk, és azt nem tekintjük valamiféle bocsánatos bűnnek. Népszerűsége nem az olvasói ízlés elmaradottságát, hanem kulturális fejlődést jelez, állomás azon az úton, amely az olvasó néphez vezet.

Jubileumi ünnepségeinknek nem az a célja, hogy az írót népszerűsítsük, mert nem szorul rá erre. Viszont célja lehet az, hogy megismertessük igazi értékeit. Szükség van erre, hiszen elbeszélő művészete olyannyira lebilincseli az olvasókat, hogy emiatt sokan valamifajta könnyű olvasmánynak, őt pedig „gyermeteg léleknek" vélik, aki gyermeteg közönség számára írt. Elterjedt egy olyan „áligényesség" is, amely még kérkedik is azzal, hogy Jókain már — úgymond – „túljutottunk", és közben nem is sejtik, hogy mi mindenért lenne érdemes még vissza is térni hozzá. Jókait lehet, kell is bírálni. Voltak, vannak is magyar írók, akik többet tudtak-mondtak az emberről, a társadalomról. De a gyermetegnek vélt Jókai-életmű valójában korántsem olyan

egyszerű irodalmi jelenség, mint ahogyan egyesek gondolják. Jókait „nagy mesélő"-ként, „álmodozóként" szokták emlegetni. Regényei kétségkívül egy álomvilág határán játszódnak, de ezeket az álmokat az aranykorról, az örök boldogságról, a történelmi tökéletesülésről évezredek óta álmodja az emberiség.

Felmerül a kérdés: mi a titka olvasottságának? Kétségtelenül az is, hogy művei a magyar történelmet idézik, s az embereket mindenkor érdekli a haza jelene mellett a haza múltja is. Másrészt írásművészete is közrejátszik népszerűségében: kalandos, romantikus meseszövése, fordulatos történetbonyolítása. Ahogy Móricz Zsigmond fogalmazta meg: „Jókai egy egész boldog világ, tele millió alakkal, színnel, ragyogással, naiv és ellenállhatatlan varázszsal." Tegyük hozzá: és tele szép, nemes erkölcsi tulajdonságokkal felruházott emberekkel, akik többnyire az emberiség és a nemzet nagy eszméi iránti hűség és igazság, az emberiség és a hazaszeretet hordozói. Jókait olvasva szebb lesz a világ, és az olvasó — azonosítva magát az íróval és romantikusan eszményített hőseivel — úgy érzi, küzdeni kell a jóért, embernek nemes és szép dolga szolgálni az igaz ügyet. Ezért van mondanivalója a ma embere számára is.

Jókai Mór nem forradalmár író. Művei nem tartoznak a forradalmi progresszió irodalmi élvonalába. Életműve minden ellentmondásosságával együtt, mégis nagyértékű erkölcsi tanítást hordoz, amely az élet, embertársaink szeretetére éppúgy oktat, mint a természetére. Az ő lélektől és szeretettől áthatott világában az embernek sorsa és menekvése az erkölcsi tökéletesülés, a jellem és az akarat fejlesztése és megtisztulása, a jó keresése és a rossz leküzdése, s mindenek fölött az emberiség jövőjébe vetett hit. A Jókai-hősök humanista törekvései, szép erkölcsi és jellembeli tulajdonságai erények a mi számunkra is, és helyük van a szocialista embereszményben. Jókai Mór népszerűsége, hőseinek nagy vonzása erre is figyelmeztet.

Kedves Elvtársak!

A Jókai-műveket -regényeket olvasók megbecsülése a népszerű tömeges kiadásokban, valamint születése 150. évfordulójának ünnepségei tisztelet és főhajtás előtte. Bizonyítéka, bizonysága annak, hogy nemzeti múltunk és kultúránk értékei soha olyan megbecsülést nem kaptak és soha nem váltak olyan eleven erővé, mint a szocialista társadalomban.

SŐTÉR ISTVÁN

IDEÁK ÉS NOSZTALGIÁK KÖLTŐJE: JÓKAI

Akit sokan ismernek, azt sokan félreismerik, s aki túlságosan népszerű, azt nem mindig az igazi értékei miatt szeretik. Jókai a legnépszerűbb, legismertebb írónk, de kérdés, hogy jól ismeri-e a közönség nagy része, s azért szereti-e, amiért elsősorban megérdemli? Életműve spontán dinamikával széles körökben terjedt el, de vele terjedtek a hozzá kapcsolódó hiedelmek és félreértések is. Jókait talán túlságosan is könnyű megszeretni, de annál nehezebb megismerni az igazi Jókait. Egy író akkor mutatja meg igazi arcát, amikor hivatását és önmagát megtalálja. Jókai igazi világa az 1848 előtti Magyarország volt, de önmagát és közönségét a Világost követő évtizedekben találta meg. A Magyar nábobtól az Új földesúrig azt nyújtotta, amire ennek a korszaknak leginkább szüksége volt: a humort és a hősiességet, az álmot és a jóérzést. Sajnos, későbbi időkben, amikor pedig már az álmokból is, a jóérzésből is fel kellett volna ébresztenie kortársait, erre vállalkozni nem tudott. A múlt század utolsó évtizedeiben emiatt veszti el lassanként mindazt, amit valamikor megtalált — és nemzetének örömére, hasznára fordított.

Jókai mintegy összekapcsolta a kiegyezés körüli Magyarországot a reformkorival — hőseinek és történeteinek szivárványhídjával kapcsolta össze, s ezen a kecses, ragyogó íven a közlekedés a múlt és a jelen között könnyűnek, kockázatmentesnek látszott. Széchenyi vasból és kőből épített hidat — Jókai fényekből és színekből, de mindkettejük alkotása egyaránt időtállónak bizonyult. Széchenyi az önismeretet, az önkritikát szánta alkotásának pillérjéül, Jókai pedig az önbizalmat, a hitet önmagunkban. A két mű, a két egyéniség mégsem olyan idegen egymástól, mint első pillantásra hihetnők. A Lánchíd olyan országban épült fel, melynek fejlettségéhez valójában a hajóhíd fapallója illett volna. Jókai ifjúsága olyan nagy emberek, olyan rendkívüli, csodával határos teljesítmények szomszédságában telt el, hogy regényeiben alig kellett hozzájuk tennie valamit. Jókai fényei mögött azonban alig látjuk meg azokat a félelmetes árnyakat, melyeket Eötvös vagy még inkább Széchenyi látott. A kor legkegyetlenebbül ostorozó, kritikai alkotásának még csak nem is A falu jegyzőjét érezhetjük, hanem Széchenyinek kevesek forgatta naplóit, melyekben az ország akkori félbarbárságának, erkölcsi és anyagi hanyatlásának olyan tényei sorakoznak föl, hogy azokhoz

képest még hősibbnek, még áldozatosabbnak érezhetjük mindazt, ami a felemelkedés ügyét szolgálja. Jókait eszményítő írónak szokták nevezni — pedig ő nem is elsősorban a hőseit eszményítette, hanem náluk is inkább a társadalmat, a valóságos közállapotokat, melyeknek ijesztő arculatát humorral, anekdotaisággal kendőzte, illetve különcössé, tehát csaknem megbocsáthatóvá szelidítette regényeiben.

Jókai legfőbb témája az új Magyarország társadalmának kialakulása és a réginek letűnte volt. Erről az átalakulásról inkább látomást nyújtott, semmint látleletet, s annál többet mutatott meg a társadalomból, minél kevésbé a társadalmi kérdéseket tűzte programjára. Az Aranyember vagy akár a Mégis mozog a föld lényegesebbet közöl a kor átalakuló tudatáról, mint a társadalmi irányregény igényével íródott Gazdag szegények, vagy az Asszonyt kísér, Istent kísért.

Sajnos, regényeinek az érdekessége bizonyult legkevésbé időtállónak. Jókait ma azokon a helyein találjuk igazán érdekesnek, ahol nem az érdekességet kereste. Idővel mindig az érdekesség válik érdektelenné, és Jókai regényeiben ma nem a bonyodalmak vagy a színpadiasan kimunkált helyzetek keltik fel az érdeklődést, hanem az a páratlan életismeret, mellyel a régi Magyarország viszonyait, erkölcseit, szokásait, tájait, embereit, egész életmódját oly pontosan és hitelesen mutatja be, hogy némelyik regényét valóságos néprajzi, szociográfiai forrásnak tekinthetjük.

Ebbe a nemes és időtálló életanyagba keveredik a romlandó: a túlhajtott rendkívüliség, melyet Jókai oly baljós leleménnyel tud létrehozni. A 19. század legnagyobb regényíróinál a mindennapok válnak érdekesekké, Flaubert-től Dosztojevszkijig a mindennapi élet konfliktusai, tragédiái szolgálnak a regény anyagául. Jókai csak első regényének címében ígéri a hétköznapokat, de életművéből a mindennapiság mindenestől hiányzik. Ehelyett a nemegyszer rikító rendkívüliség jut szóhoz, ott is, ahol erre semmi szükség. Mikszáth méltán tekinti a Rab Rábyt a remekmű elmulasztott alkalmának, a mű komor és mély anyagától oly kiáltón elütő Gyöngyöm Miska-epizód miatt – Gyulainak, Péterfynek pedig, akik a Kemény Zsigmond-i lélek- és jellemábrázolást kérik számon Jókain, csaknem minden részletkérdésben igazuk van, csak épp a lényegben nem, mivel azt, amiben Jókai sajátos és egyedülálló, nem fogadják el, nem veszik észre.

Miben is áll ez a sajátosság? Talán a nosztalgia fogalmával lehetne azt jellemeznünk, a nosztalgiával, mely lényét és művét annyira áthatja. Jókai nem a maga korában érzi magát igazán otthon, és pl. a Szerelem bolondjai, mely kortársi viszonyok közt marad meg, épp e kortársiság miatt válik olyannyira rezignálttá és elégikussá, hogy mögötte személyes válságra lehet gyanakodnunk.

Jókai nosztalgiájának kettős iránya van. Az egyik a patriarkális Magyarországra, tehát nem éppen a történelmi múltra, hanem a megsejtett, a többé-

kevésbé tapasztalt félmúltra, közelmúltra irányul. A nosztalgia másik iránya pedig egy sajátos idea-világ, eszmék és eszmények régiója, melybe már a Magyar nábob és a Kárpáthy Zoltán is áttelepült, s melynek szivárványos színei A kőszívű ember fiaitól kezdve a Mégis mozog a föld freskójáig terülnek szét, hogy utolsót lobbanjanak Ráby Mátyás mártíromságának történetében. A maga korához Jókai leginkább ezekkel az idea-regényekkel szólt, bennük próbálta terjeszteni mindazt a hitet, rajongást, tökéletesülési elszántságot, melyet kortársainál annyira hiányolt.

A közelmúlt világa után vágyódó mélabús, zenei hangvételű regények érzékeny és rezignált hősei homlokegyenest különböznek a Kárpáthy Zoltánoktól, a Baradlay-fivérektől, a Jenőy Kálmánoktól és Ráby Mátyásoktól. Ennek a nosztalgiának valóságos remekműveként áll előttünk a Mire megvénülünk, a magyar romantikus regénynek is talán legjellegzetesebb, álmot és életet a legszerencsésebben egyesítő példájaként.

Jókai gyermekkorának Magyarországa úgy süllyedt az idő vízszintje alá, mint a Névtelen Vár Fertő-tavának ingoványain épült falvak és templomok — mint Vavel Lajos kastélya, „egész a forgó szélvitorláig", s vele együtt a patriarkális világ, életformájával, rendi bástyáival, „egész a címeren könyöklő kardhordozó karig, — lassan, csendesen, észrevétlenül, rombolás nélkül, földindulás nélkül, — örökre". Ennek az alásüllyedt világnak egyetlen tanulságát fogalmazza meg a regény zárósoraiban Jókai: a világon már csak „urak" maradtak, de „nemes emberek" nincsenek többé. 1877-ben mondja ezt ki, amikor nagy idea-regényeit megalkotta már — de ugyanez a tétel szolgál majd csakhamar egy nagy ígéretként jelentkezett fiatal írának, Mikszáth Kálmánnak alapeszméjéül is, melyet a Nemzetes uraimékban fejt ki. Jókai mindvégig visszavágyott egy olyan világba, ahol — úgy vélte — megtalálhatta azokat, akiket kortársai közt hiába keresett. Mikszáth pedig hidegen és részvétlenül figyelte azokat az urakat, akik közt „nemes embert" nem találhatott többé.

Igen, Jókai idea-regényei a hiányérzet kiváltotta nosztalgiából születtek meg. Legjobb regényeiben azonban az idea és a nosztalgia egyesül, áthatja egymást. Bizonyára ilyen mű az Aranyember, mely nemcsak a félmúltbeli Magyarországnak, de a közelmúlt gyermekkornak is regénye. Az elvágyódás itt rátalál arra, amit keres, sőt, el sem szakad a keresettől, mert ez a nosztalgia nem az ismeretlenbe, a látatlanba irányul, hisz a regény színtere, a Duna, a komáromi utcák és kereskedőházak egyszerre múltbeliek és jelenbeliek is a helybeli Jókai számára. Az Aranyember csodálatos egységét és sokrétűségét a múlt és a jelen, az emlék és a tapasztalat ritka egybeesése teremti meg: a regény öntörvényű közegében az eszmék is megvalósulnak, s minden dilemmát felold a Senki szigetének utópiája.

Jókai utolsó korszakában megszakad az idea-regények sora, s a nosztalgia is tárgyiasul: önéletrajzzá, memoárrá. Ennek az átalakulásnak talán a Tenger-

szemű hölgy a legérdekesebb példája. A 19. század második felében jelennek meg azok a nagy regények, melyek a korszak meghasonlottságát asszonyi tragédiákban fejezik ki. A polgárság korai korszakának nagy karrier-regényeit, Julien Sorel és Lucien de Rubempré történeteit Bovaryné és Karenina Anna kudarca, végzete váltja fel. A Tengerszemű hölgy önéletrajzi és anekdotai burkát lehántva, ebben a műben is a korszak asszonyi tragédiájára, az alá-hanyatlás, a kiszolgáltatás, a könnyelműség és a zabolátlanság emberi-társadalmi tragédiájára ismerhetünk. Jókai azonban a nagyon is korszerű témát immár korszerűtlenné vált módszerrel dolgozta fel, s a romantika rekvizitumai nagymértékben el is kendőzik e regény megdöbbentő mondanivalóját. Pedig a Tengerszemű hölgy mellékalakjai könyörtelen társadalomkritikát fejeznek ki, és Jókai talán csak a Szerelem bolondjaiban, valamint a Rab Rábyban tudott olyan egyértelműen kritikaivá válni, mint a Tengerszemű hölgy szerencsétlen házasságainak történetében.

A nosztalgia regényei, valamint az idea-regények a romantika ábrázolási módszerét éppúgy megkívánták, miként a realizmusét is. Az eszmények, melyeknek szolgálatában regényeit írta, romantikusan eszményített hősök cselekedeteiben bontakoztak ki: a nosztalgia legalkalmasabb kifejezési formája pedig egyféle romantikus költőiség lehetett. Az idea-regények hőseinek ugyanakkor koruk viszonyaival, erőivel kellett megküzdeniök, és a hős harcainak heroizálása érdekében is valóságos akadályok, valóságos veszedelmek realista bemutatására volt szükség. A visszavágyott közelmúlt regényei hasonlóképp realista ábrázolásban mutatják be a régi, a patriarkális Magyarország alakjait és szokásait. Jókai regényművészetének mind az idea-jellegű, mind a nosztalgikus válfaja: a romantika és a realizmus módszereinek vegyítését követelte meg.

Ennek a kettős eljárásnak legjellemzőbb példája a Mégis mozog a föld, melynek romantikusan eszményített főhősével, Jenőy Kálmánnal szemben realista módon egyénített különcök testesítik meg mindazt az elmaradottságot, melyből az országot ki kell mozdítani. Csollán Berti parlagisága, vagy az öreg Decséry gróf gőgöt leplező pietista alázatossága: ugyanazt a parlagi, szentszövetségi Magyarországot képviseli. Mindketten anekdotai alakok, de az anekdota az ő esetükben nemcsak kedélyesen, hanem kritikailag is csattan. A felületes olvasás mindebből csak a humort veszi észre — Jókai pontos olvasása azonban legtöbbnyire a humor mélyén fedezheti föl a társadalomkritikát.

Jókainak a különcei többnyire valóságosabb, élőbb regényalakok, mint az idea-hősei. Amikor azonban ideát hordozó hősét bizonyos mértékig különcnek ábrázolnia is sikerül, olyankor alkotja meg legvalóságosabb emberi jellemeit. Timár Mihályt és Ráby Mátyást tekinthetjük ilyennek, a bennük egyesülő eszményiség és különcösség folytán.

Akár a szerelem, akár a hazaszeretet hajtja is őket, csupa erkölcsi parancsot és példát testesítenek meg Jókai idea-hősei. Nála a nemzeti eszme is:

erkölcsi tartalmú. Életművének minduntalan visszatérő tanulsága az a hit és meggyőződés, hogy az emberben szükségképp felülkerekedik a jó, tehát a történelemben is végső kimenetelként a jó és az igaz érvényesül. Jókai nemzeti érzése mentes a fanatizmustól, a türelmetlenségtől, más népek gyűlöletétől. Különösen élete utolsó szakaszában fordult szembe az imperialista háborúk mindinkább jelentkező veszélyével, s olyan világbékében reménykedett, melyet erkölcsileg tökéletesült nemzetek, erkölcsi próbákat diadalmasan kiálló hősök valósítanak meg.

Jókai mégsem tartozik a 19. század prófétikus írói közé. Valójában a bensőség költője, és legszebb lapjain mindig el is fordul a romantika operai látványosságától, hogy valamely rejtett, sejtető költőiséget szólaltasson meg. Némelyik regényében a románc lágyságával, dallamosságával hangzik föl ez a költőiség. Például a Magyar nábob Fannyjának és Szentirmayjának szerelmében, vagy az Új földesúrnak — Jókai e leginkább kerekded, hatásaiban leginkább kiegyensúlyozott regényének — szerelmi történetében, mely ugyancsak románcra emlékeztető leleménnyel, természeti erőket híva segítségül, a tiszai árvíz boldog kényszerével egyesíti a szerelmeseket. Jókai ilyen románcos, meghitt költőisége egyetlen előzményre hivatkozhatik a magyar irodalomban: Vörösmartyra, akinek Szép Ilonkáját az intim és elégikus romantika teljességében csak Jókai legjobb lapjai közelítik meg.

Ha a Jókai-regények összhatását keressük, végső benyomásukként nem a cselekmény, nem is elsősorban az eszmeiség vagy a humor marad meg bennünk belőlük, hanem az atmoszféra, a belső éghajlat erőteljes sugallata. Jókai legjobb alkotásai hangulatot felidéző, az egész műre egységesen jellemző összbenyomásként, hangulati képletként maradnak vissza bennünk. Mindebben Jókai már a 20. század néhány írói útját készíti elő, elsősorban Krúdyét, tehát azokét az írókét, akiknél nem a történés, hanem a történés hiánya az elbűvölő.

A romantika végszavaként hangzik el az európai irodalomban Jókai életműve. Ez a végszó éppen nem felesleges, hisz virágkorában a romantika még nem tudta elmondani mindazt, amire eleve vállalkozott, és Dickens Nagy várakozásai vagy Victor Hugo Nyomorultjai ugyan összesűrítik a romantika nagy újításait, de távolról sem merítik ki ennek az irányzatnak minden lehetőségét. Jókai a magyar epikai művészet sajátos útját teremtette meg, olyan utat, mely különbözik az európai regény fejlődésétől. Kétségtelen, hogy erről az útról szükségszerűen tért le a Nyugat-korszakának epikája, és Móricz vagy Kosztolányi nem ok nélkül szakított Jókai hagyományával. Ebben a szakításban azonban sok volt a megőrzés is, hisz Jókaiból nemcsak a Nyugat előtti Mikszáth őrzött meg sokat, hanem Krúdy is.

Nem lepődhetünk meg azon a tiszteleten, sőt rajongáson, mellyel Ady adózott Jókainak, de még azon sem lehet csodálkoznunk, hogy az írói pontosság oly szigorú művésze, mint Nagy Lajos, Jókaiban éppen a valódiságát, a hitelességét s a felüdítő báját csodálta mindig.

Különösen Ady volt az, aki Jókai sorsában olyan intést fedezett fel, melyről a mi korunk néha megfeledkezik. A századforduló ünnepelt írófejedelme: áldozat is volt, s az ellene folytatott hajszának csak ürügyéül szolgáltak családi és magánéletének tulajdonképp nagyon is esetleges körülményei. Az agg író elleni közhangulatot olyan indulatok és erők szították, melyek számára Jókainak az eszméi voltak a gyűlöletesek.

Jókai még 1848 márciusában sem volt valódi forradalmár, nemhogy évekkel korábban, Petőfivel kezdődő barátsága idején az lett volna. Az annyira válogatós, oly nehezen barátkozó Petőfi mégis két költeményben vállalta Jókaival a barátságot, Ady pedig, aki már mindent tudhatott a politikában gyermekdedül gyanútlan Jókairól, mégis azonosulni tudott vele. Épp a legnagyobbak fedezték fel azt, ami Jókai lényében mindvégig tiszta és érintetlen maradt — azt, ami őt tulajdon hiedelmei és tévedései fölé emelte. Petőfi és Ady, Móricz, Krúdy és Nagy Lajos tisztábban, pontosabban ismerték föl Jókai igazi értékét és jelentőségét, mint akár a múlt, akár a jelen nem egy kritikusa vagy literátora.

Kemény Zsigmond vallotta, hogy a lélek ugyanaz marad, akár a hazát szereti, akár egy leányt. Titkos, nagy ellenlábasa ezzel tulajdonképp Jókai szemléletét jellemezte — azt a szemléletet, mely eszméket és nosztalgiákat egyesítőn mindazt, ami tiszta és a jó az emberben, a gyarlóságok fölé emelte, csábítások és gyengeségek ellenére is megtartandónak, kiküzdendőnek hirdette, az emberi lelket, valamint a természet lelkét mindig ugyanegynek érezte, és ebben az egyetemességben a fákat és a virágokat, a köveket és az állatokat is érző és szerető, érzést és szeretetet szomjazó lényekként fogadta el. Ebből a világot átölelő egyetemességből következett Jókai végső reménye és nosztalgiája is: ami jót és szépet a jövőtől, a történelemtől várt, azt nem egyetlen nemzetnek és nem egyes kiválasztott osztályoknak, hanem a nemzetek összességének és a nyomortól, a bűntől felszabadítandó embertársainak egyetemes sorsául óhajtotta.

BARTA JÁNOS

AZ ÉLŐ JÓKAI

A Jókai születésének százötvenedik évfordulójához fűződő megemlékezésnek van egy különös jelentősége: alkalmat ad ennek a nagyon népszerű, de oly sokat vitatott regényírónak életművével és értékeivel való nagyon is időszerű számvetésre. Az ünneplésben nem a megszokott görögtüzes dicsfénynek, hanem a megtisztító és megvilágosító távlatnak kell érvényesülnie.

Jókait a maga korán és évszázadán túl maradandóvá nyilvánvalóan ugyanaz a két tényező teszi, mint minden alkotóját az egyetemes irodalmi-művészeti kultúrának: kell hogy legyen valami mély mondanivalója az egyetemes emberi, egyéni és közösségi létről — ha meglátott és napvilágra hozott a világi lét mélységeiből valamit, ami a kortársak és az átlagközönség előtt rejtve maradt — és ha új művészi eszközöket talált a maga terra incognitájának kifejezésére. Az egzisztenciális mélység követelménye nagy mérce az írókkal-művészekkel szemben; semminemű szorgalommal vagy ügyeskedéssel nem tud magán segíteni az az alkotó, akinek nem adatott meg eleve az a képesség, hogy le tudjon az emberi lét mélyeibe szállni — aki nem tudja a felszín tüneményei után kapkodókat maga mögött hagyni. Az örök mondanivaló természetesen korszerű élményvilágon át aktualizálódik, és magához idomíthat másodlagos élményi anyagot is — Jókainak mindkettőben bőven volt része. Persze, egy olyan íróból, aki a spontán és szakadatlan produkció állapotában él, nehezebben tudnak feltörni ezek a mélységek — a forrás rövidebb vagy hosszabb időre ki is apadhat; de Jókai is élt át közösségi válságokat, olykor magánéletének is megvoltak a maga egzisztenciális krízisei, mélyebb intenzitást nyerhetett kapcsolata a lét közeli és távolabbi dimenzióival; nagyobb tehát a lehetősége annak, hogy nagy témákat találjon s rajtuk keresztül igazibb valójában megszólalhasson.

Az életrajzírók dolga ezeket a különös konstellációkat rekonstruálni — az emlékezőt közelebbről most már az érdekli: mi volt az, amit Jókai felszínre hozott a maga és a társadalom, az emberi lét mélyeiből, melyek az ő írói világának az uralkodó élményei. A központ, a legmélyebb gyökér és forrás a romantizált, valósággal mítikus szintre emelt élet- és természetélmény, az életnek és a természetnek elemi, produktív erő, dinamikus, alakokat teremtő és váltogató áradás gyanánt való átélése. Nem az alkotó, a szerző személyes vitalitá-

sáról van itt szó, amely maga a jelek szerint nem lehetett túlnagy sodrású; nem is a századvég vak, irracionális, gyönyörbe vagy kínba sodró életlendülete ez. Van benne valami idealizált szellemiesség: a természet és az élet pozitív, boldogító, fölemelő, nagyban és kicsinyben megnyilvánuló csodálatos erő ebben az írói világban, termékeny és kifogyhatatlan, az intim bensőségből körvonalai a kozmosz felé tágulhatnak ki. Ne csak Jókai tájleírásaira, növény- és állatkultuszára gondoljunk, amikor mindezt érzékelni akarjuk. Ott munkál ez az élmény bizonyos jellegzetes emberalakok megteremtésében, különösen pedig az emberközi viszonylatok ábrázolásában. Bizonyos értelemben a Jókai-regényhősök egyik típusa valóban ennek a magasabbrendű természetnek a gyermeke, nem naiv-paraszti értelemben, hanem moráljával, érzelmeinek természetes erejével, naivságával, enthuziazmusával és hyperthymiájával.

A másik döntő meghatározója ennek a világképnek: a világ, az élet, mint nagy és kis kalandok, vállalkozások, halálosan komoly kockázatok és kisszerű, bohókás-derűs játékok színhelye, amely olykor a lovagi kalandvilág, olykor a keleti mesék dimenziójává színeződik át. Az általános romantikus dimenziónak különleges, Jókai-féle változata ez, olyan világ, amely soha nincs nyugalmi állapotban, nem ismétli meg önmagát, tele van meglepetéssel és kockázattal, fordulatokkal, heroikus és nevetséges csapdákkal. Mintha a középkori lovagvilág és az észak-amerikai pionírok életformája élné ki magát számtalan változatban. Ebben a dimenzióban el van szabadítva a furfang, a kópéság, a rosszindulat, sőt a diabolikus gonoszság, de feltámadnak a mesei méretű, hősies emberi erők is: a jóság és gonoszság örök küzdelmének látványa elevenedik meg előttünk. Természetesen ez a dimenzió is kihat az őt benépesítő emberalakokra: így varázsolódnak elénk Jókai csodatevő mesehősei, sebezhetetlen és minden akadályon áttörő lovagjai (a szónak nem középkori értelmében), a minden csodára képes aszkéták — de a furfangos kópék, kisebb és nagyobb kalandorok, démonikus, elszánt gonosztevők is. A kritikus nem mulaszthatja el hozzátenni, hogy mindkét nagy élménynek és dimenziónak megvan a lesüllyedése, az üresjárattá-válása is: ott vannak az öncélú kalandregények, a mesterkélt fantasztikum, a konvencionális idill és a konvencionális romantikus kellékhalmozás. A világképet árnyalja még egy tendencia: a kisszerű kópék, a különcök és a zsáneralakok számára a kaland nagy égöve alatt egy külön, alsóbb dimenziót alkot Jókai, a nagynak igénytelenebb mását, amely többnyire a komikum finomabb és alantasabb változatainak törvényei szerint mozog, olykor telve excentrikus torzításokkal.

Ennek az atmoszférának az egyediségét akkor érezzük meg igazán, ha megpróbáljuk egybevetni a nagy kortárs: Kemény Zsigmond írói világával. Jókainál hiányzik egy szféra, amely Kemény világát töményen áthatja: a törvényszerű megkötöttségek szövedéke. Ha eszünkbe idézzük azt, amit Kemény a tragikumról mond, abból az világlik ki, hogy az egyén bele van bonyolódva az őt megkötő, korlátozó erők hálózatába. Hosszan lehetne, mint

Kemény teszi, felsorolni a viszonyok kényszerűségét, a konvencionális erkölcs hagyományait, az intézmények és a történelmi érdekek öntörvényű fejlődését és kikerülhetetlenségét. És tudjuk, hogy mindezek fölött Kemény világában valami végső, rejtett arcú erkölcsi törvény, olykor tragikus nemezis uralkodik. Jókai élet- és társadalomélményének a klímája szabadabb, és szabadabbak az emberei is. Egy vitálisabb-organikusabb térben mozognak, ahol a működő erőket nem eszmei törvények mozgatják; a hősöket ezen a szinten romantizált egyéni érzelmeik, ösztöneik és szenvedélyeik irányítják, s a szituációt ezeknek a találkozásai teremtik meg. Az élet és a szenvedélyek űzik játékukat a szereplőkkel, s ezek kiélik magukat vagy elsorvadnak. Mindez valami elemi lendülettel zajlik, innen van az, hogy az igazi Jókai-regények valóságos felszabadító hatást fejtenek ki az olvasóra; nem érezzük emberfeletti, sorsszerű erők és helyzetek szorítását; a kiúttalan, csak tragikumba torkolló szituáció ritka, és a tragikum élményébe mindig bőségesen vegyíti az engesztelő, enyhítő mozzanatokat is. A némán és hősiesen elsorvadó szerelmes nőalakok: Kőcserepy Vilma, Henriette, Timea tragikuma költőileg szépen van kifejtve, de nem emel az egyetemes tragikum magaslatáig. A nagy kivétel, amelyre ezúttal éppen csak hogy utalhatunk: a szabadságharc élménye; ennek katasztrófájában Jókai kevés nagy kortársával együtt képes megérezni a kollektív tragikumot, egy nemzet elbukását valami emberfölötti, kiismerhetetlen végzet ellenében. Az ellenfél arányai mítikussá vannak növelve — valóban az ez, aminek egy kutatónk mondja: a végzet játéka, nem az emberrel mint egyénnel, hanem a nagy egységgel, a néppel. De a kései Jókaiban már ezt a tragédiát is átfonják az engesztelő motívumok.

Ilyen tehát Jókai világa, mintegy kívülről, nagyobb távlatból nézve. De megvan ennek a világnak belülről tapasztalva is a maga különös, jókaias légköre.

Amikor Jókai magára talál, akkor rendszerint megfeledkezik a nagy távlatokról, hátat fordít az excentrikus dimenzióknak, összehúzza a horizontot, és különösen pályájának virágkorában, művészi igény és alkotóerő felajzott bevetésével elragadóan bájos vagy meghökkentően furcsa belső tereket tud teremteni. A közösségen belül ez, tágabb értelemben véve, az idill és az életkép dimenziója — és ez a variáció kapcsolja, köti le Jókait kora közeli, személyesen átélt valóságához. Felfokozottan jelenik meg nála induló és kibontakozó évtizedeinek, különösen az ötvenes éveknek nagy vonzódása, valósággal már nosztalgiája az elemi, patriarkális életformák iránt, beleértve azok minden bensőségét és bizarrságát. Szeret ő persze, pályája minden szakaszán arisztokratikus szalonokban is mozogni, de a kritika már régen észrevette, hogy az ő arisztokratikus-főúri miliőiben egyre több a mondvacsinált elem. A méretek lekicsinyítése, az érzelmes-kedélyes színeződés, a könnyebb fajsúlyú, enyhén csípős életképek, mindez az életszerűség és aktualitás a biedermeierrel rokon. Egy biedermeier ér mindenképpen jelen van a fiatal Jókai írói világában. Amit a 48 előtti elbeszélésekben korai realizmusnak szoktunk nevezni, hogy úgy

mondjam, a Sonkolyi Gergelyek világa; valójában ennek a tendenciának a megnyilvánulása a fiatal Jókai realizmusa, belenyúlva még az ötvenes évekbe is, európai irodalmi műszóval megnevezve: biedermeier-realizmus.

A Jókai-olvasókat nem kell emlékeztetni ennek az otthonos, kis világ teremtésének jellegzetes példáira; a színhely rendszerint valamely vidéki kúria vagy nemesi otthon, mint mondjuk Garanvölgyi Ádám vagy Ankerschmidték házatája, a Mire megvénülünk pozsonyi diákszállása, a Kedves atyafiak rokoni vendéglátó otthona. A példák jó része a groteszkebb vagy csak enyhén komikus variációból való: Lapussáék a Szegény gazdagokban, Brazovicsék, Apafi fejedelem és környezete, Mindenváró Ádámék házatája. Az olvasót Jókai éppen az otthonosság lépén fogja meg, és közben elfeledkezünk arról, hogy ennek az otthonosságnak nem mindig a hétköznapi empíria a fedezete, hanem az expanzív írói fantázia szélesebb körű valóságélménye.

A másik csábító erő, amely ebben a klímában uralkodik, olvasót megragadó varázs, olykor már elkábító ópium is: a Jókai-világ affektív telítettsége. Hadd célozzak előbb egy ellenpéldára: amikor C. F. Meyer egyik kései elbeszélését befejezte, nem volt megelégedve vele, hidegnek találta: „die Gemütstöne nicht genug angeschlagen" — a kedély hangjai, a szívhangok nem csendülnek föl. Nos, Jókai az az epikus, akinek világában mindig ott vannak és uralkodnak az affektív tónusok. Az olvasó rögtön ezeknek a sodrásába kerül bele, s az első hatóerő, amely megragadja, magának az elbeszélésnek meleg, közvetlen tónusa, olyan közelférkezés az olvasóhoz, aminőre az írott irodalomban nem sok példa akad – s amellyel kapcsolatban biztosan emlegették már az ezeregyéjszaka bűvölő mesemondóját. A narráció adománya ez, amelyet jellemezni esetleg lehet, de megokolni nem – ez is egyik eleme a veleszületett írói alkatnak. Nem okvetlenül következik ebből az, hogy Jókai érzelmileg átfűtött, ihletett elbeszélő; ilyen is tud lenni, noha ritkán emelkedik rapszodikus magasságokig; de fel tudja kelteni az olvasókkal való intim közösség hangulatát; mint az anekdotázó, megteremti azt a közeli, kézzelfogható csoport-atmoszférát, amely őt magát és közönségét egyetlen közegbe foglalja. Még nem is az elbeszélő, a mesélő technika fogásairól van szó; pusztán, de kiemelve arról a diszkrét delejességről, amely átjár bennünket, ha Jókait olvassuk.

Persze, a mesélésnek, a narrációnak többek között az a fő funkciója, hogy az olvasót a regény világába, az epikum-tükröztette életdarabba bevezesse, mintegy belevarázsolja. S ha ezt a lépést megtettük, megint csak az az élményünk, hogy egy affektíve telített világba kerültünk; emberei, embercsoportjai, egymáshoz való viszonyulásaik telítve vannak érzelmi energiákkal. De legyünk pontosak a ténymegállapításban: nem átlirizált epikáról van szó, amelyben a szerző szubjektivitása itatja át az epikumot, az ábrázolt világ tehát csak félig-meddig áll meg a maga lábán, nem is azokról az érzelmekről, amelyeket a mű az olvasóban akarva-akaratlanul fölkelt. A regény belső világa maga olyan, hogy érzelmi telítettsége magasabb, intenzívebb a regények, még

a romantikus regények hagyományos átlagánál is. Ami a Jókai-regényekben mélység, egzisztenciális tartalmasság, az nem gondolati, nem filozófiai, hanem érzelmi jellegű. Ezt megint sokféle tünetből lehet leolvasni. Valamennyi sikerült alakjának, még a különcöknek és a torzaknak is, van valami egyedi hangulati tónusuk, az egyéniségnek valaminő fényudvara, amely belülről sugárzik ki. Nincs közömbös, szürke, színtelen Jókai-hős. Képesek nagy érzelmekre és nagy élményekre, ilyen szempontból szinte mindig készenlétben állnak, karakterológusi szemmel nézve könnyen felajzhatók — egy-egy határesetet vagy végletes szituációt kivéve nincs közönyös, tompa, apatikus Jókai-hős. Tudjuk, hogy az ő ember-galériájában elég nyilvánvalóan elválnak egymástól a pozitív és a negatív hősök; a negativitásnak nem okvetlen a démoni gonoszság a fő ismérve, hanem éppen az érzelmi élet felszínessége, az ürességet álcázó affektáció, mint pl. Az új földesúr Pajtaynéjában, hogy csak a legismertebb példát említsem. Kiemelkedő, központi szereplői pedig egyenesen az érzelmek és szenvedélyek, vágyak és törekvések megszállottjai, akik között az emberközi érzelmi viszonyulások változatos játéka bontakozik ki. Persze az, hogy az emberek szeretnek és gyűlölnek, harcolnak és elbuknak — ilyesmi zajlik akárhány európai és magyar romantikus regényben, de Jókainál éppen ez az élet uralkodó, hordozó szintje, s az ő javára szól az emberközi viszonylatokban kifejlődő érzelmi feszültségek, vonzódások és taszítások áramlásának intenzitása.

Ezen a szinten találjuk meg Jókai emberalakjainak művészi-emberi igazolását is. Természetesen csak az a mintegy tucatnyi teljes lélekkel megírt mű lehet a példatárunk, amely ebből a 200 kötetes opusból a jövendő évtizedeket túl fogja élni. Az alakteremtés és a jellemzés ősrégi problémája a Jókai-kritikának. Mintegy mentegetésül szoktunk beszélni a romantika elszigetelő-felnagyító emberábrázolásáról, amely az egyént egyetlen uralkodó szenvedélyre redukálja, ezt azonban szinte emberfölötti méretre megnöveli, mint pl. a gyűlöletet a démoni nőalakokban. Ellenpéldaként szoktuk emlegetni a realizmust, amely összetett, motiváltan fejlődő jellemekkel dolgozik, a karakterológiai jellemfogalom éppen a személyiség tartós alkatelemeiből: a személyiség struktúrájából, az alapvető ösztönök, szenvedélyek, törekvések sajátos, egyedi kombinációjából olvas. Itt a hitelesség mércéje éppen a kombináció realitására, a struktúra belső átérthetőségére épül. Tény és való, hogy Jókai nem így látja az embert — és negatíve a nagyrealistákhoz való viszonyítás során csak ő lehet a vesztes. De ha a saját körén belül maradunk, sikerült esetekben mégis azt kell elismernünk, hogy van ezeknek az emberalakoknak valami belső hitele, a maguk módján valami öntörvényű realitása. Az író azzal teremtette ezt meg, hogy képletesen szólva bonyolult jellemvonások szövedéke helyett egy affektív magot ültet az egyéniség centrumába, amely önmagában hordja saját evidenciáját. Egy nagyon régi filozófushoz visszanyúlva: az „ordre du coeur", Pascal szerint, az emberi egyéniség emocionális törzse jut itt uralomra, túlnőve minden empirikus-racionális szövevényen, s megteremti a maga külön

érzelmi belátásait, értékelését és viszonyulásait. Egy Jókai-alak akkor hiteles, ha az írónak sikerült az alak emocionális töltését evidenssé, önmagából kisugárzóvá tenni. A nagy Jókai-hősök általában egy-öntésből valók, s az is ismert tény, hogy önmagukkal nemigen kerülnek konfliktusba. Az erkölcsi választutakon mindig megállják a helyüket, éppen azért, mert személyiségükben nincs hasadás vagy belső megosztottság. A morális problémának, ha egyáltalán válaszútként fölmerül, inkább a női szereplők az alanyai — nem önmagukkal jutnak ellentétbe, hanem a külső sors sodorja kényszerhelyzetbe őket: rendszerint első szerelmüket kell elfojtani egy kényszerű házasságban, amelyet becsülettel vállalnak, noha felőrlődnek és elsorvadnak benne, mint Mayer Fanni vagy Hátszeginé Henriette. Persze, hogy mikor sikerül Jókainak a keze alatt levő regény hőseiben ezt az evidens érzelmi töltést megteremtenie — az a művészi igénytől vagy az ösztönös fölajzottságtól függ. Az aprópénzre-váltásnak itt is megvan a lehetősége; a siker e tekintetben is váltakozik a kudarccal: az affektivitás, amely a személyt mozgatja, csak mímelt, affektált, mondvacsinált, banális — a költő nem tudott lelket lehelni alakjába — vagy éppen engedett a másodrendű romantikus sablonok csábításának. De ahol a teremtő ihlet megvalósult, ahol a hős vagy a hősnő valóban életre kel, ahol az alkotó a maga legmélyebb gondolatát tudja belelehelni — ott az alaknak mindig van valami archetípus jellege, akár egyetemes emberi, akár csak speciálisan magyar mélységekből tör elő: ezek az alakok úgy merülnek föl előttünk, mint az édenkerti ártatlanság vagy a diabolikus gonoszság megtestesítői, a mesebeli hősiesség és jóság őspéldái, a játékos teremtés különc és torz figurái, s a Bach-korszakbeli magyarság öntükrözésének és önértékelésének fehér-fekete, pozitív és negatív töltésű reprezentánsai, akikben éppen azért, mert mély egyéni és kollektív vágyak és tendenciák sűrített kifejezői, van valami nem tapasztalati, tapasztalat feletti realitás.

Befejezésül térjünk vissza oda, ahonnan elindultunk: vessünk egy pillantást a Jókai-életmű egészére — talán ez igazít el leginkább, hogy az értékelésben az utolsó szót kimondjuk. Mint minden nagy életműnek, ennek is van valami érezhető mélységi tagozódása, csak talán ez a tagozódás élesebb és rikítóbb Jókainál, mint a világirodalom más nagy prózaepikusainál. De igaziság és nem-igaziság dolgában ez a szempont adja kezünkbe a mértéket.

Legigazibb csak az lehet, ami az író-egyéniség és a közösség emberi mélyeiből tör elő: ezek azok a jellemből kisugárzó, minden reális tapasztalást megelőző és átszínező, átidomító ősélmények, Jókai esetében bizonyos romantikus-mesei archetípusok, majdnem már látomások, amilyen a lenyűgöző élet- és természetélmény, az édenkerti naiv boldogság és az enthuziasztikus mesei hősiesség, az eredendő jóság és az ősi gonoszság örök harca — s mindezekből és mindezeken felül a vitathatatlan hit az emberben és a bizalom az életben.

Igazi ennek az egyéniség-magnak az érzelmi kisugárzása, az a lappangó líraiság, a vágyaknak, a sóvárgásnak és a gyönyörködésnek, az élethez való

tapadásnak a lassúbb vagy erősebb hatékonysága, amely az emberalakokat, a zsánerképeket, szituációkat és természeti képeket átitatja.

Igaziság és nem-igaziság határán járunk, ha következő szintként Jókai megelevenítő fantáziáját vesszük figyelembe, amelynek a hivatása az volna, hogy ezeket a belső élményeket epikus köntösbe öltöztesse s hogy működési teret alkosson számukra. Nincs olyan irodalomtörténész, aki ennek a fantáziának az erejét tagadta volna. Minőségéhez, igényességéhez, eredetiségéhez és színvonalához azonban már szó fér. Szerencsés esetben csakugyan meg tudja teremteni azt az epikus világot, cselekményt, emberalakokat, környezetet, amely a belső mondanivalót tökéletesen realizálja, de a disszonancia veszélye két oldalról is fenyeget. Egyfelől az epikus fantázia külön utakra tér, nem enged a belső mondanivaló sugalmainak, hanem kevésbé eredeti játékot űz hagyományos romantikus cselekmény-képletekkel, emberalakokkal, motívumokkal, építőkövekkel. A szakirodalom sok mindent kiderített már Jókai másodlagos élményforrásaiból; bizony elég sokkal tartozik az egyetemes európai romantika kelléktárának, s ehhez kénytelen folyamodni akkor is, amikor a belső élményforrások gyérebben csordogálnak; többször is kénytelen önmagát ismételni. A másik veszély, hogy úgy mondjuk, a Jókai-féle fantázia dinamizmusából származik. Van ebben a fantáziában valami játékos, bűvészkedő hajlam, amely az olvasót, mai szóval mondva, manipulálni akarja; célja a meghökkentés, az elkápráztatás. Ez teremti meg a hírhedt Jókai-féle halmozásokat, felnagyításokat, sorozatos akadályversenyeket, a gyakori színpadias beállításokat. A bravúrt csak keskeny vonal választja el az üresjárattól, a valódi bensőséget a giccstől.

Végül is abban kell maradnunk, hogy az írói-költői nagyságnak két komoly mércéje van: az egzisztenciális mélység és az esztétikai értékekben való gazdagság — s e kettővel az alkotó művészi igényének és önfegyelmének kell sáfárkodnia. De azt is tudjuk múlt és jelen számos példájából, hogy a legnagyobb művész sem tud produkciójában mindig a tökéletesség magaalkotta szintjén megmaradni; nem egy világirodalmi nagyságunk van, aki ma már csak néhány művével él az olvasók köztudatában. Jókai dús, áradó termékenysége is sokszor jár a mélység és a művészi igény lazításával vagy feladásával. Megítélésében ma, több mint száz év távlatából, mégiscsak az a döntő, amit lehetőségként magában hordott és több nagy művében meg is valósított. Volt érzéke az élet gazdagsága iránt, le tudott szállni ennek az életnek emberileg mély érzelmi szintjeihez, átélte élet és természet dinamikus sodrását és mítikus alakváltozatait — s az esztétikum, életnek és művészetnek ez az illanó kisugárzása bámulatos gazdagságban támad fel az ő képzelete révén; nincs írónk, aki e tekintetben pazarlóan teljesebb volna nála, nincs az esztétikumnak még egy olyan tarka spektruma, mint az övé. Az ezeregyéjszakai mesélő, aki ösztönösen bírja a mesélés minden furfangját, a 19.század magyar világára is ráleheli ezt az ezeregyéjszakai varázst és színes tarkaságot. Ez az a Jókai, aki előtt az évfordulón az emlékezet zászlaját meghajtjuk.

EMLÉKÜLÉS JÓZSEF ATTILA SZÜLETÉSÉNEK 70. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

1975. ÁPRILIS 14.

HARMATTA JÁNOS elnöki megnyitója:

József Attila születésének 70. évfordulója alkalmából rendezett mai emlékülésünknek, más írókról történt megemlékezéseinkkel szemben, két sajátos vonása van. Az egyik az, hogy József Attila kortársunk volt, sokan közülünk, az ittlevők közül, személyesen ismerték, szerették, becsülték őt. Ha élne, mai emlékülésünk 70. születésnapjának köszöntése lehetne. Emlékülésünk másik, az előbbivel szögesen szembenálló vonása, hogy — bár József Attila személyisége ma is jelenlevő emlék-valóság sokunk számára — költészetét már egy korszak választja el tőlünk s még inkább a fiatalabb nemzedéktől.

Azok a forradalmi eszmék, amelyeknek szolgálatába állította költészetét, társadalmunknak a szocializmus útjára lépése s az ezen az úton megtett jelentős előrehaladása következtében, ma már megvalósultak vagy a megvalósulás útján vannak, s az a társadalmi rend, amely ellen sokszor izzó szenvedéllyel küzdött költészetében, már a múlté. A mi nemzedékünkben, amely még átélte azt a korszakot, amelynek József Attila életműve költői tükrözése volt, még elválaszthatatlanul egybe fonódik e korszak közvetlen személyes élménye és a költő tanúvallomása a korról. De a fiatalabb nemzedékek számára mindez már csak történeti és irodalmi élmény, amelynek egyik forrása számukra éppen József Attila költészete. A költő személyiségének ez a jelenvalósága és a költészete által tükrözött korszaknak visszatérhetetlen múlttá válása sajátos feszültséget hoz létre napjaink József Attila-élményében, s arra hívja fel figyelmünket, hogy a József Attila-kép változáson megy keresztül. Érdekesen tükrözte ezt a József Attila-szavalóverseny, amelynek során világossá vált, hogy a fiatal előadók József Attila-képe és -élménye sokszor jelentősen eltért az idősebb nemzedéket képviselő zsüritagokétól. S ha elhangzott ennek során az az igény, hogy a József Attila iránti érdeklődést az ifjúságban ébren kell tartani, ez önmagában is mutatja a távolságot az 1930 körüli évek középiskolás diákságától, amely az önképzőkörökben olykor szenvedélyes harcot vívott tanáraival szemben József Attila költészetéért. Ma a határvonalon állunk, amelyen a nekünk még nagy költő kortárs egy elmúlt korszak kimagasló tanújává válik a fiatalabb nemzedékek számára.

Költők és írók emlékünnepeinek mindig megvan az a jelentősége, hogy a figyelmet életművükre irányítják s ezzel fellendítik, ösztönzik a rájuk vonat-

kozó kutatásokat. József Attila értékelését és helyét irodalmunkban az utóbbi másfél-két évtized irodalomtörténeti kutatásai és vitái — úgy tűnik — véglegesen tisztázták. József Attila a korszerű szocialista realista költészetnek irodalmunkban legnagyobb képviselője, a proletár költő, akinek életműve a 20. század egyik legnagyobb világirodalmi teljesítménye is — hogy néhány mértékadó megállapítást egymásra vetítsek. Egy költő megítélésének egyértelműsége sokszor azzal a veszéllyel jár, hogy a rávonatkozó kutatások befejezettségének illúzióját kelti az irodalomtudomány világában. József Attila esetében szerencsés módon nem ez a helyzet. Szabolcsi Miklós akadémikusnak a költő 70. születésnapjára emlékező, napisajtóban megjelent nyilatkozata világos képet adott a még megoldatlan problémákról s a még elvégzendő feladatokról. Amilyen örömmel vehetjük tudomásul a József Attila-pályakép második, az 1923—1928 közötti éveket átfogó részének elkészültét, ugyanúgy reméljük, hogy a költő 70. születésnapjának megünneplése, társadalmi elkötelezettségének és koráról adott tanúvallomásának megelevenítése a rávonatkozó többi és további kutatásokat is elő fogja mozdítani.

SZABOLCSI MIKLÓS

„AZ ÉSSZEL FELFOGOTT EMBERISÉG VILÁGOSSÁGA"

I.

Kirakják a fát

A pályaudvar hídja még remeg,
de már a kényes őszi szél dorombol
és kiszáradt hasábfák döngenek,
amint dobálják őket a vagonból.

Ha fordul is egy, a lehullt halom
néma . . . Mi bánt? Úgy érzem, mintha félnék,
menekülnék, hasáb a vállamon.
A kisgyerek, ki voltam, mégis él még.

A kis kölyök, ki voltam, ma is él
s a felnőttet, a bánat fojtogatja;
de nem könnyezik, egy dalt zöngicsél
s ügyel, hogy el ne szálljon a kalapja.

Tőletek féltem, kemény emberek,
ti fadobálók, akiket csodáltam?
Most mint lopott fát, viszlek titeket
ez otthontalan, csupa-csősz világban.

Az elhangzott vers a „pályaudvar" szóval kezdődik; és máris ott vagyunk annyi József Attila-vers színterén — „a város peremén", a vasúti töltés mellett. „Fát és szenet loptam a Ferencvárosi-pályaudvarról, hogy legyen fűtenivalónk" — írja ez idő tájt a *Curriculum vitae*-ben —, a „teherpályaudvaron / úgy lapultam a fa tövéhez, mint egy darab csönd . . .", — emlékezünk az *Eszmélet* szavaira.

A *Kirakják a fát* talán két évvel későbbi, mint az Eszmélet, valószínűleg 1936 késő őszén keletkezhetett, a költő betegség sújtotta életének egyik mély-

pontján. A *Nagyon fáj* kötetben közölte — a nagy, összefoglaló politikai és a keserves-fájdalmas öntépő szerelmes versek szomszédságában. Ennek a 16 sornak hangvétele feltűnően nyugodt — lefojtott, fegyelmezett —, elgondolkodó, elmélázó. Dallama, pontossága, belső zenéje ragad meg először — csak lassan tárulnak fel mélyei.*

A magyar versolvasó számára jól ismert, akartan „köznyelvszerű" a versforma. A 10—11-es jambusokat fátyolozott keresztrímek fűzik össze, a versmondattan mértéktartó, alig van áthajlás, az első személyes előadásmód a folyamatos szemlélődő magatartást sugallja. Az egyenletes menetet a maga tűnődésszerű kitérőjével csak a 6. sor lassítja. És a szavak, a képek anyaga is annyira mindennapi, oly ismerős — ha máshonnan nem, éppen József Attila-versekből. A vers képeiben előző évek vívmányai sűrűsödnek össze, egy-egy jelzőben a „villódzó" József Attila-i képek élnek tovább, József Attila híres bájt, kellemességet érzékeltető igéi (dorombol, zöngicsél) is ott lelhetők benne; hang, ritmus, versmondattan fegyelmezett zenéje egy ütemre lüktet benne. De az egyszerűség, mindennapiság csak látszólagos, *mintha*-egyszerűség is, mert az egész versnek van ugyanakkor valamilyen kísérteties légköre és az őszi napfényben is borongós világítása. És számunkra ezt a kísértetiességet fokozza a „vagon" és az „emberi test" összekapcsolása — József Attila nem csak a „művelhető csillagokat" idézte meg előre . . .

A vers egyik szervező elve kétségtelenül az *idő*-tényező, az a „még-mármost" hármasság, amelynek meglétére ekkori verseiben már Németh Gt. Béla is rámutatott. Az első sor „még"-je és a második sor „már"-ja az indításban kényes egyensúlyi helyzetet határoz meg, erre utal vissza az utolsó előti sor „most"-ja, amely nagy ívben fogja össze a verset. De ez az időhármasság nemcsak egyéni élethelyzet, az egyéni lét idejének jelzése, hanem a történelmi időé is, pontosabban az egyéni élet és a történelem fordulóidejét együttesen jelenti. Az *idő*-fogalom József Attilánál, az 1925-ös *Végül* soraitól („mert földünkön az idő érik / zajtalanul és félelmesen"), az ugyanekkor írt *Esik*től az 1937-es *Márciusig* mindig a történelmi idő is — „Bankárok és tábornokok ideje", a „jelen idő", amelynek nagyságát és veszélyességét, buktatóit és lehetőségeit mindenki másnál jobban érezte. A *Kirakják a fát* indítása erre a *történelmi* időre is utal, tehát egyszerre határozott évszakra, az egyéni élet őszére, d9 Magyarország történetének őszére is, az elmúlt lehetőségek és remények, 191á és 1930 emlékére és az új, fenyegető szelekre. 1936 vészes őszén kell het helyét megállnia, életét felmérnie.

És mint ilyen sorsfordító és összefoglaló pillanataiban mindig, élete eseményei, múltja és őt kísértő képei új fényben, új jelentésben jelennek meg. A hasábfa — mint ez jól ismert — régi kísértő képzete, „obszessziója" a költőnek — s már korán a megdermedtség, a kiszolgáltatottság, még tágabban a

* A verset elemzik Horgas Béla—Levendel Júlia A szellem és a szerelem c. könyvükben (34).

megdermedt dolgok „halmaza", az általános elidegenedettség képzete társult hozzá . . .

puffanva hull a hasított fa le,
s dermed fehéren, ahogy leesett.

Az *Amióta elmentél* soraitól az *Eszmélet* és a *Magad emésztő* azonos híres képéig:

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ . . .

De ebben a versben a „fa", a „fahasáb" többféle, egymással is feleselő jelentéssel, konnotációval jelenik meg. Mert már nemcsak a kiszolgáltatottság, a félelem, a megdermedtség, az elidegenedettség jele, előhívó tárgya — nemcsak a megmásíthatatlan végzet, a determinizmus emblémája. Ugyanakkor más is: az utolsó versszakban a fa, fahasáb éppen az emberközelség jelzése lesz, éppen az emberhez tartozás jele, a közösség hasonlatának anyagává válik „mint lopott fát, viszlek titeket . . ."

Egy másik, még gyakoribb költői jel, a gyermeké is szerepet, funkciót vált a versben. Nem szükséges, hogy itt József Attila életére utaljunk; ismeretes, hogy kevés gyermekkor volt eseményekkel s megaláztatásokkal terhesebb, tanulságokkal és figyelmeztetésekkel telibb, mint az övé. Kevés gyermekkor sűrítette annyira egybe, jelképezte és összegezte a magyar proletariátus sorsát, a magyar szegénységből felemelkedő értelmiségi útját. S ennek ő is tudatában volt — legelső verseitől kezdve példává, mementóvá lesz élete, legnagyobb erővel már az 1926-os *Végül* vágtató soraiban. Az életúton belül tehát ismét és ismét előtör nála s sokféle értelmet nyer a gyermekkor. Olykor a tisztaság egyenértékese, mint a Vágó Mártához írt levelekben, de legtöbbször a megaláztatás, az üldöztetés érzete társul hozzá ezekben az években, mint a *Levegőt*!-ben:

Pedig hát engemet
sokszor nem is tudtam, hogy miért vertek,
mint apró gyermeket,
ki ugrott volna egy jó szóra nyomban.

És 1935—36-ban sorjáznak az ilyen képek:

Kioson, kenyeret szel a konyha kövén
s majszolja riadtan a gyermek.

*

Anyám kivert, a küszöbön feküdtem —
magamba bújtam volna, nem lehet —
alattam kő és üresség fölöttem.

*

Mint mezőn a kisfiút ha
eléri a vihar
s nincs tanya, anya ahova futna . . .

*

Úgy vártalak, mint vacsorát az este
ha feküdtem s anyám még odajárt . . .

*

Mint gyermek, aki pihenni vágyik
és el is jutott a nyugalmas ágyig,
még megkérlel, hogy „Ne menj el, mesélj"
(így nem szökik rá hirtelen az éj) . . .

A gyermekkor szorongató, magányra utaló, megaláztatást idéző képei merülnek fel a múltból — az életút is indokolja, a pszichoanalitikus kezelés is elősegíti, hogy kibuknak belőle a korai gyermekséget idéző valódi és pszeudoemlékek, egészen addig, míg megírja *Zöld Füzetét*. A „gyermek" hasonlat gyakorivá válik, és olykor egészen semlegesen is felbukkan, szinte „rájár a nyelve":

Mert elfárad benne a fájdalom,
elalszik, mint a gyermek s én is véle.
(Majd megöregszel)

A gyermekkor mint megszüntetendő, mint kínzó, mint szégyenletes és túlhaladandó állapot — a „fel kell ébredni, felnőtté kell válni" vágya, a „le kell számolni a gyermekkorral" indulata — mindez a korábbi évek verseinek egyik mozgatója. A fiatalkori kiáltástól:

Kölyökséged örökidőnyi,
De végül is fel kell már nőni!

a rezignált megállapításig:

Felnőttem már. Szaporodik fogamban az idegen anyag,
mint szívemben a halál . . .

A gyermekkor és a felnőtté válás kínzó ellentétét ez években kétszer oldja fel költészetében: az időben mozogva, a hatalmas történelmi és történelem feletti tablóban, *A Dunánál* ciklusban és a pillanatban maradva — a *Kirakják a fát*ban.

A gyermekkorral való viaskodás egész folyamata, egész drámája még egyszer lejátszódik itt. Előbb a kisgyermekkor megaláztatása és félelme bukkan

fel: „úgy érzem, mintha félnék, menekülnék . . ." és önmagát is csodálkozón vallatja: „A kisgyermek, aki voltam, mégis él még . . ." De ez nem marad a gyermekkortól való félelem, hanem annak felismerésévé lesz, hogy még van kontinuitása emberi jellemének, személyiségének, hogy még tud érezni, még tud önmaga lenni, hogy még megérti e nehéz percben mások és önmaga gondját. Ezért ismétli szeretettelivé enyhítve: „A kis kölyök, aki voltam, ma is él . . ."; ezért tör fel az emberi bánat a hideg félelem helyett. Mert a felnőtt-volt most már nem kényszerítő és szorongásos állapot: a gyermekkor megtagadása, folytatása és szerves módon továbbélése, felelős magatartás kialakítása.

Az *Eszmélet* idézett, szorongást, félelmet, létborzongást idéző részét folytatja, „megszüntetve, megőrizve":

Holtan lestem az őrt, mit érez,
s a hallgatag vagónokon
árnyát, mely ráugrott a fényes,
harmatos szénre konokon.

*

Tőletek féltem, kemény emberek . . . ?

A *Kirakják a fát* a maga egészében, nemcsak felépítésében és versmondattanában harmonikus, kiegyenlített — érzületében, mondanivalójában is az: egy új humanizmus meghirdetése, a megőrzés verse.

Egy nehéz történelmi percben vagyunk, a *még* és *már* közt — 1936 ősze a spanyol polgárháború véres csatáinak esztendeje. A kötetben bizonyára akarattal helyezte a *Kirakják a fát* . . .-ot a három nagy politikai vers *(A város peremén, Levegőt! A Dunánál)* s az *Egy spanyol földműves sírverse* meg az ugyancsak politikailag értelmezhető *Két hexameter* után — az *Irgalom* elé — éppen annak jelzéséül, hogy egyszerre történelmi és egyéni helyzetértelmezés. A baljós ősz képe már egy évvel korábban is felmerül: a *Kirakják a fát* színtere, díszletei már ott vannak az 1935-ös *Ősz*-ben:

Tar ágak-bogak rácsai között
kaparásznak az őszi ködök
a vaskorláton hunyorog a dér.

Fáradtság üli a teherkocsit,
de szuszogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér . . .

Az 1936-ost pedig így idézi a *Balatonszárszó* ciklusban.

Zúg már az ősz, gyűlik és kavarog
fehér habokba szaggatja a zöldet

Ezen az őszön pedig — világbajokkal, hazai vészekkel és egyéni betegségekkel kínlódva — a költő a többiekben megtalálja támaszát. Kétségtelen: az emberben való hit a költemény legsúlyosabb szava. A „kemény emberek", a nyomortól és harctól edzett, félelmetessé vált felnőttek, a „fadobálók", a dolgozók, a verseiben oly otthonossággal felbukkanó nehéz léptű és nehéz sorsú kétkeziek — a költő igazi társai. Már nem kell félnie tőlük, óvnia kell őket, emberségüket, egyéniségüket, értéküket önmaga számára támasznak kell megőriznie, a történelem számára is, „ez otthontalan, csupa-csősz világban."

A *Kirakják a fát* végének két csattanója: a „*viszlek titeket*" — a társakkal, a munkásokkal való együvétartozás szava, a támaszkeresésé. Az „*otthontalan, csupa-csősz világban*": pedig a világhelyzet és a magyar állapotok tömör összefoglalása, ennek a kétségbeejtő, az egyéni létet is tönkretevő, elidegenítő történelmi helyzetnek jelzése. A „csupa-csősz" itt az amphimelas, a körös-körül fekete antik szavának modern egyenértékese — annak a sötétnek jelzése, amely csakhamar Magyarországra is ráborul. És a vers kezdetének még világos, még érzelmes hangütése így komorul sötétté, válik borzongatóvá a kihangzásban; a „doromboló", „kényes" őszi szél így jelzi a történelmi telet.

II.

1935—37: a költő két nehéz, küzdelmes, felemelő éve. Már sokszor rámutattak a látszólagos paradoxonra: amikor egyéni helyzete a legnehezebb, amikor betegsége súlyosbodik, amikor elkomorul körülötte a látóhatár, költészete akkor szárnyal fel, akkor lesz áttetszően, leszűrten egyszerűvé, akkor hódítja meg a legnagyobb távlatokat. Fájdalom és remény, szívszaggató kín és derült felemelkedés, feneketlen mélységbe való tehetetlen hullás és szenvedéllyel — szenvedéssel megpecsételt bizalom együtt él benne.

Nem, József Attila nem a könnyű helyzetek költője; a nehéz folyamatoké, a történelem és ember mélyeit szaggató iszonyatoké inkább — ekkor tud igazán érvényeseket mondani: „Aki dudás akar lenni / pokolra kell annak menni. . ." — tudta önmagáról.

Mi mindennel kell megküzdenie? Önmagával, betegségével. Semmi okunk sincs tagadni a betegséget — erre annál kevésbé van szükség, mert a betegség csak személyiségében tett kárt, nem költészetében. Sőt: személyisége minél betegebb lett, annál kevésbé nyúlt a képzelt betegség, a szerepjátszás, az álarcviselés egészséges számára lehetséges játékaihoz, annál tárgyilagosabban és fegyelmezettebben ragaszkodott a bonyolult valósághoz. Ezért vetette meg a „koholt képeket és szeszeket", mert ő aztán igazán tudta, milyen mámor és mélység, milyen szakadék van a felszín alatt. Ez a mindhalálig ragaszkodás a lírában is a rációhoz, a fegyelemhez, az építéshez, a formát adáshoz — éppen győzelme a betegségen, éppen sajátos egészsége jele.

És meg kellett küzdenie korával is. Küzdött az elidegenedés ellen, az emberek atomizálódása ellen, a valóság széttörése ellen. De ez a megállapítás még túl általános. Mert nagyon is meghatározott, konkrét történeti szituációban kereste a megoldást — nemcsak kérdezni, felelni is akart. Olyan helyzetben, amikor az azonnali szocialista forradalom lehetőségének reménye tovatűnt már, amikor a német fasizmus berendezkedése immár szilárdnak kezdett látszani, amikor a háborúra való felkészülés jelei egyre félreérthetetlenebbek lettek. A német és magyar fasizmus uralma, a háborús fenyegetés minden sorát, minden gondolatát alapjában ez foglalkoztatja. Ez magatartásának alapja, ez kínozza, erre keres megoldást. És a problémát nehezítette számára az, ami sokakat kétségbeejtett: a tömegek, az érintettek közömbössége, az elnyomottak túl lassú tudatra ébredése; a nehéz helyzetekben az ellenség erősebbnek, ügyesebbnek bizonyult. A Mario és a varázsló, a Doktor Faustus is erre kérdez rá, az Arturo Ui, a Furcht und Elend im Dritten Reich Brechtje erre keres választ — József Attila lírája a nemzetközi antifasiszta irodalom e vonulatába tartozik. S itthon is: nagyobb volt az elnyomorodás, a megalázás, a múlt nyomai mélyebbek, a korrumpálás munkája alaposabb, mint azt hitték. A csalódás pedig annál mélyebb, mert József Attila látta a „kis szobában kis parasztokat", mert látta a „dolgos tömegeket",

kik daccal és tehetetlenül remegnek,
mert kínjukból jövőnk nem született meg,

és látott írókat és szellemi embereket, akik már készítették elő a fasizmussal faló „békés együttélés" módjait; és ha ekkori környezete írásait olvassuk pl. a Szép Szóban, a kevés remény és terjedő szkepszis, az inkább lemondó legyintés, mint bizakodás az emberekben, a tömegekben tűnik elő. Azt sem szabad elfelednünk: bár a világ munkásmozgalmában az időszak a Komintern VII. Kongresszusa utáni népfrontpolitika korszaka és a népfront sok helyütt, Franciaországtól Spanyolországig megvalósult, másutt megteremtésének lehetősége meg-megcsillan, Magyarországon 1936 májusától éppen szünetelt a KMP szervezeteinek munkája, az átállítás, az újjászervezés aprólékos munkája folyt. „A szakszervezetekben, az SzKP-szervezeteiben, szocialista kultúr- és sportegyesületekben működő kommunista csoportok egymással laza kapcsolatot tartva dolgoztak tovább. A KMP szervezetileg meggyengült."* Ha József Attila ekkor szervezetileg akarta volna megtalálni a Pártot, voltaképpen nem is volt kivel, nem is volt hová fordulnia. Lényegében egyedül kellett megjárnia nehéz útját.

Ezek között a körülmények között, ilyen kérdésekre válaszol az utolsó évek lírája. És ezért ekkori versének csattanói — amikor a kétségbeesésből magát úgy rántja ki, hogy a távoli jövőbe látszik menekülni — a látszat elle

*A magyar forradalmi munkásmozgalom története, 1967. *II. Köt. 177 l.*

nére sem illuzionisztikus, utópisztikus megoldások, hanem a forradalmár költő válaszai a kor kérdéseire:

Közeledik az én időm. Ha már
ennyi a kín, világot vált valóra —
én nem csalódom — minden szervem óra,
mely csillagokhoz igazítva jár.

Majd a kiontott vértócsa fakó lesz
s mosolyra fakaszt mind, ami ma bánt,
majd játszunk békés állatok gyanánt
és emlékezni s meghalni is jó lesz.

*

de mi férfiak férfiak maradjunk
és nők a nők — szabadok, kedvesek
s mind ember, mert az egyre kevesebb . . .

*

s ha csak pislog már a nap,
sarjaink bízóan csacsogva
jó gépen tovább szállanak
a művelhető csillagokba.

Az *Ars Poetica* zárószakasza: amelyet annyiszor idézünk, e kontextusban nyeri el értelmét:

Még nem nagy az ember.
De képzeli, hát szertelen.

Az emberben való hithez, az emberi tulajdonságokhoz való ragaszkodáshoz nagyon is mély, átgondolt meggyőződés kellett: az antifasiszta harc egyik eleme volt ez a humanizmus.

Egyenes utódja a 18. század harcos humanizmusának, a Varázsfuvola hangjának: „Wen solche Lehren nicht erfreun, verdient es nicht ein Mensch zu sein"; de utódja Gorkij szavának is: „Milyen büszkén zeng ez a szó: ember!" És harci jelzőt jelentett a süket hatalom, a fasizmus ellen, az Ember magasra emelése; az Emberé, akit csak a szocialista forradalom tud megvédelmezni. A szocializmus a reális humanizmus — fejtette ki akkortájt, önmagával is vitatkozva, önmagában is kételkedve, József Attila egyik szerkesztőtársa a Szép Szóban.

Idealizálnánk ez utolsó évet, ha csak ezt a hangot hallanánk ki belőle. Mert ott vannak a kétségbeesés, a káromlás hangjai is, ott van az ingadozásé is: jellegzetes, hogy a *Tudod, hogy nincs bocsánat* egy sorát előbb kéziratban így írta:

Ezt az emberiséget
magaddal együtt vesd meg.

Egy másik változattal is próbálkozott, Ignotus Pál emlékezése szerint:

Ezt az emberiséget
hisz ember vagy, szeresd meg.

S végül így alakította:

S ezt az emberiséget,
hisz ember vagy, ne vesd meg.

mert amikor az emberekért, az emberek ellen pörölt, amikor gyalázta őket, önmagát is beleértette:

Köztetek lettem bolond, én a véges;
Ember vagyok, így vagyok nevetséges.
(Le vagyok győzve)

És azért, amikor befelé tekintett, önmaga mélyeibe, akkor sem csak önmagát látta — a tönkretett, a fasizmus által megnyomorított, „követelni nem serény" népet látott — önmagát káromolva is érte pörölt; félt attól, ami el fog következni, s ami el is következett.

Csak legutolsó verseiben jutott el odáig, hogy külön lássa magát tőlük:

annak, ki tűzhelyet, családot
már végképp *másoknak* remél.

*

Tudta önmagáról, milyen beteg; de tudta azt is, hogy költészete a maga puszta létével győzelem a betegségen; és végig tudta betegsége és a külső körülmények összefüggését: mint az *Eszmélet* idején („Im itt a szenvedés belül, / ám ott kívül a magyarázat"), most is megfogalmazza a betegség és kor összefüggését:

És hallgatom a híreket,
miket mélyemből enszavam hoz.
Amíg a világ ily veszett,
én irgalmas leszek magamhoz.

1937 nyártól szólal meg egy új hang, a mindenen való felülemelkedés, szinte éteri hangja:

Megalkotom szerelmemet . . .
Égitesten a lábam:
elindulok az istenek
ellen — szívem nem remeg —
könnyű fehér ruhában . . .

III.

Min alapszik nála a helytállásnak ez a tiszta hangja? Mi adja erejét?

A költői tehetségnek, a személyiségnek ennél a gyenge fizikai alkatú s sokat próbált embernél voltak olyan összetevői, tartalékai, amelyek segítették s képessé tették erre. De az alkaton túl a világnézete s ennek alapján kialakított meggyőződése, világképe volt az alap, amire támaszkodott. Tudjuk, milyen bonyolult áttételeken át érvényesül a világnézet a kész költői műben, hogyan értelmezi át a segítségével a költő a nyers tapasztalatot. De kétségtelen, hogy a József Attila-i erőt a tiszta helytállásra, arra, hogy mindennek ellenére higgyen az emberben — ebben az időszakban is a ráció, az intellektusban való hit, s ezen túl változatlanul a történelmi materializmus adta: „A történelmi materializmuson alapuló tudományos szocializmus oly szabadabb világot ígér, melyben hinni érdemes . . . a kapitalizmus hajszája tette a lelkeket sivárrá, a tőkés gazdálkodás ellentéteit feloldó értelem helyet ád a lélekben mindama szépségeknek, jóságoknak, kedvességeknek, erényeknek, melyeket a tőkés gazdálkodás nyers törvénye, közvetve vagy közvetlenül halálra ítélt" — írja 1936 márciusában Hatvany Bertalan könyve kapcsán. És itt nemcsak a „történelmi materializmus" és a „tudományos szocializmus" vallott szavaira figyelhetünk fel; arra is, hogy a „feloldó értelem", József Attila egyik kulcsszava itt voltaképpen a szocialista forradalommal válik egyértékűvé, és arra is, hogy éppen az emberi lélek szebb oldalainak felszabadulását, tehát az emberi pszichikum megváltoztatását (a magáét is!) várja ettől a forradalomtól. És ez a meggyőződés tudja egyéni sorsán túlemeltetni, tudja messziről láttatni veszendő testi voltát. Nem jelenti ez azt, hogy a munkásmozgalom képviselőivel ne lettek volna vitái, hogy ne lettek volna elkeseredett pillanatai. Sőt, minél közelebb érezte magát valakihez, annál fájdalmasabban érintette szűklátókörűség, korlátoltság, hiba; „érted haragszom, nem ellened" — írta egykoron erről az ambivalens érzésről. És amikor a moszkvai perek híre elérkezett és a Szép Szó lapjain is írtak róla, akkor még nehezebb konfliktusok elé kerülhetett . . . De ez a szenvedéllyel színezett, szenvedéssel hitelesített világnézet, meggyőződés szilárd volt benne — ez adta a történelmi keretet egész világnézetéhez.

És a másik probléma: ez utolsó években költészete hangja, tónusa észrevehetően megváltozik. Többször utaltak már rá: formái még zártabbak, ha tetszik, hagyományosabbak; legmélyebb szenvedéseit szonettben vagy feszes formájú, antik vagy refrénes versben mondja; a képtechnika egyszerűsödik, régi vívmányai belesimulnak az új hangba, tömörítései még merészebbek, hangja prózában is még tisztább. Lehetetlen észre nem venni: visszatér fiatalsága mestereihez, a Nyugat első nemzedékéhez; közelebb kerül hangja a Kosztolányiéhoz, a Babitséhoz. Ez idő tájt azoké is változott: az utolsó évek szenvedéstől tépett, lehiggadt, díszeit levetett Kosztolányinak hangjára emlé-

keztet a kései József Attiláé. Az ilyen sorokra:

Ha meghalok majd, mélyre ássatok,
gyarló valómban meg ne lássatok,
ködként inogjon eltűnt társatok,
s nekem szegénynek, megbocsássatok.

(Könyörgés az ittmaradókhoz)

*

Amit ma tartok, azt elejtem,
amit ma tudtam, elfelejtem,
az arcomat kezembe rejtem,
s elnyúlok az üres sötétben,
a mélyen-áramló delejben.

(Ének a semmiről)

Vagy az idősebb, haldokló költő tanult a fiatalabbtól? Vagy már régebben mindketten egymástól? („A sárga napfény pállott pocsolyákban pezsgett a homokbuckákra" — kezdi Kosztolányi egy novelláját, mintha egy József Attila-tájverset hallanók.) Mindenesetre: közeledett egymáshoz hangjuk, s így alakult ki az 1936—37-es évek magyar lírájának egyik alaphangja — ez a sajátos szintézis, amely már nemcsak kettejükre jellemző. Az avantgard kalandja után, meggazdagodva az átalakított új népiességgel, felszíva a kor külföldi lírájának hagyományait, sokban visszanyúlva Aranyhoz: így alakul ki az az átlátszóbb, higgadtabb, fájdalmasabb hang, amely a magyar líra, ahogyan akkor nevezték, újrealizmusának jellemzője, amelyet más oldalról „baloldali klasszicista szintézisnek" is jellemezhetnénk. Az a hang, tónus, amely különféle változatokban, a magyar antifasiszta költészetnek, a Nyugat ún. harmadik nemzedékének, köztük Radnótinak is alaphangja lesz. Hadd utaljunk itt csak rá, hogy ez a folyamat a prózában is lezajlott — s más országokban is kialakult — a háború előtt, árnyékban, a szorítás alatt, de a reménység jegyében — a mégegyszer összefoglalás, mégegyszer sokakhoz szólás igényével gazdagodik ekkor az európai baloldali irodalom, kialakítva egy máig érvényes hangot.

*

Én, ki emberként vagyok élve, boldog.
mint olyan dolgok, mik örökre szólnak,
hadd kiáltom szét az egeknek újból —
Flóra szeretlek!

— szólal meg a vers, ugyanebben az utolsó évben — a legcsiszoltabb klasszikus formában, a legédesebben, a legsuhanóbban. A korábban nyomasztó, kísérteties „csillag", „ketrec-képzet" is az ellenkezőjére fordult:

Este van, mindent körüláll a csillag,
lásd, a mindenség aranyos kalitka,
benne itt vagy, én csevegőm, óh itt vagy,
rabmadaracskám!

Csak a szerelem tudja így átváltoztatni a világot? vagy a szerelem is csak régóta várt ürügy arra, hogy át tudja változtatni? Mindkettő együtt? És az utolsó hónapok felemelkedését, még egyszerűbbé és még légiesebbé válását, hallatlan erőfeszítéssel elért fegyelmét a halál előtti nagy erőfeszítés okozza — a zárás öntudatlan sejtelme? Ez az erőfeszítés is — de az erőtartalékot nála éppen költészetében való hit adta, éppen annak a tiszta felismerése, hogy betegséget és bajt egy módon tud legyőzni:

Már régesrég rájöttem én,
kétéltű vagyok, mint a béka.
A zúgó egek fenekén
lapulok most, e költemény
szorongó lelkem buboréka.

Gonosz gazdáim nincsenek,
nem les a parancsomra féreg.
Mint a halak s az istenek,
tengerben és egekben élek.

Tengerem ölelő karok
meleg homályú, lágy világa.
Egem az ésszel fölfogott
emberiség világossága.

Ebben a tömör, egyetlen kettősségre épített, kiélezett versben — aforisztikus pontossággal, kihegyezett csattanókkal jelenik meg a két szféra: a szorongásé és a világosságé, a betegségé és a felülemelkedésé. Régi gondolata: „a termelési erőké odakint / és az ösztönöké idebent" tér vissza az utolsó szakaszban. Az ösztön, amely itt a szexualitással — de talán az anyakomplexummal is — egyenértékű, csábító és elringató, „lágy" — de félhomályos és kusza is. Ennek *is* ad értelmet — s a költő egész életének, költészetének célja és betetőzése, „ege": az emberiség, a történelem egészének tiszta átlátása, az ember sorsának tudományos, racionális szemlélete. Az a megtartó, az az erőtadó, egyedüli támaszt jelentő felismerés ismét, amely a szocialista költőt ez években vezette. Ami megment: az az ész, a rend s ennek segítségével megragadott emberi sors és társadalmi szerkezet. Az ő ege a tudomány, a belátás, a rendező értelemmel átvilágított történelem — a kusza egyéni sorsok, a pillanatok felett átívelő értelem. És vannak helyzetek, vannak percek, amikor a forradalmi költő, a szocialista költő ezzel tudja kimondani éppen

a forradalomba vetett változatlan bizalmat. A forradalmár József Attila, a magyar proletariátus küldötte, a sokat szenvedett árva, a mozgalmi ember kiteljesítette, nem tagadta meg ezzel eddigi útját.

Tisztelt Közönség!

Ma, csaknem 40 évvel halála után, József Attila szava erősen hallatszik, minden nemzedék olvasójának mond valami csak neki-szólót. És szava, hangja, nyoma ott van költészetünkön is — szavakban, magatartásban, kifejezésben és világlátásban.

És mégis . . . talán az, amiről fentebb igyekeztünk szólni, az „ésszel felfogott emberiség világossága", mint költői formáló elv, mint meggyőződés — nem mindenütt látszik folytatódni. És olykor fel is vetődhet: lehetséges-e egyáltalán ma, akár nálunk, akár másutt olyan líra, amelynek alapján egy racionálisan — tudományosan áttekintett, megértett és rendezett történelem és valóságkép van? Sőt: lehetséges-e intellektuális líra egyáltalán? Lehetséges-e a József Attila-i út ilyen folytatása? Vajon a líra valóságképe nem tört-e szét reménytelenül? Vajon nem puszta érzelmi reagálás az egyedüli lehetséges, mint nálunk gyakori, a puszta bűvölés, bájolás, ráolvasás?

Igaz, az egyszervolt nem ismételhető meg, s mi sem állhat távolabb József Attilától, mint hogy példává, mintává, kánonná tegyük. „Emlékem egyre merevebb lesz . . ." — félt ő is tőle. De az 1936 37-es évek József Attila-költészete arra azért példa, hogy az ösztönöket sem tagadva, nagy egyéni bajokkal is küzdve, a „halál partszegélyein" is felül lehet emelkedni a saját sorson, hogy van lehetőség emberközeli, abban hívő, a történelmet átlátó, szenvedéllyel teli értelmi költészetre, hogy a felszínt át lehet világítani — a lírában is — „az ésszel felfogott emberiség világosságá"-val.

HAJDÚ PÉTER

A NYENYEC SÁMÁNDAL ÉS SZÖVEGE*

1. A nyenyec sámán *(tāďĭbe)* által énekelt dalok vizsgálata egyelőre nem különíthető el a többi népköltészeti alkotásétól, s ezért a következőkben a szöveg és a dallam viszonyának általános kérdéseiben a lírai és epikus költészetre is figyelemmel leszünk.

2.1. Több mint egy évszázada így nyilatkozott a nyenyec sámándalról a szamojéd filológia és a Szibéria-kutatás megteremtője, M. A. Castrén: „Ich muss noch bemerken, dass der Gesang der Tadibe's nur wenige Worte enthält und wenig mehr als eine Improvisation ist. In den Gesängen der Samojeden überhaupt ist nicht die Rede von einem oder dem andern einzelnen Worte, noch weniger von Versmass und Versfüssen. Weiss der Sänger, was er zu sagen hat, so kommt das Wort von selbst und passt es nicht zur Melodie, so schlüpft man über die eine oder die andere Silbe hinweg oder dehnt sie weiter aus, so wie es gerade die Melodie erfordert. Wenn aber der Samojede ein Lied nicht absingt, sondern nur recitiert, so ist ihm an einem gewissen Rhythmus gelegen, an den sich auch mein Ohr gewöhnt hat. Dieser Rhythmus lässt sich nicht auf ein bestimmtes Versmass zurückführen, zeigt jedoch eine gewisse Neigung zu Trochäen." (CASTRÉN 1853. 193.)

2.2 Az első világháború előtt a szamojédok között járt finn nyelvész, T. V. Lehtisalo hasonlóan nyilatkozott: „Den samojedischen und lappischen Jodlern ist der primitive Zug gemeinsam, dass in ihren Worten kein regelmässiges Metrum auftritt." (LEHTISALO 1973. 3.). S ezt megtoldotta még a következőkkel: „Da in den primitiven Liedern kein regelmässiges Metrum herrscht, wendet der Jodelnde Füllsilben an, um die Worte mit der Melodie in Übereinstimmung zu bringen. Diese Füllsilben sind entweder bedeutungsvoll, wie z. B. bei den Juraksamojeden *ŋäe* 'ist' . . . oder sie sind bedeutungslose einsilbige Partikeln." (LEHTISALO 1937. 4.). Másutt ilyen jellemzést adott Lehtisalo a nyenyec dalról: „A jurák-szamojéd daloknak csak énekelve van vers-

* E cikk továbbfejlesztett változata egy 1960-ban magyarul megjelent közleménynek, amely Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben címmel a Néprajz és Nyelvtudomány (= Acta Univ. Szegediensis Sectio Ethnographica et Linguistica) 3—4. kötetében (19—29. l.) jelent meg. Átdolgozását és közlését az indokolja, hogy a cikk eredeti formájában nehezen hozzáférhető és túlhaladott.

mértékük. Hogy a verssorok elérjék a megszabott hosszúságot, hogy igazodjanak a dallamsorhoz, a magánhangzókat két szótag terjedelművé nyújthatják, a szavak végéhez, sőt a szótagok közé is illeszthetnek jelentés nélküli töltő partikulákat és újra énekelhetnek egyes már elhangzott szavakat." (LEHTISALO 1922. 84.)

2.3. Sajnálatos módon azonban a legutóbbi időkig nem vállalkoztak a kutatók arra, hogy a nyenyeceknek ezt a számunkra különleges (de egyéb szubarktikus népek számára minden bizonnyal megszokott) éneklési módját konkrét példákon, a szöveg és a dallam együttesében vizsgálják meg. Azokat a nyenyec dalokat, amelyeket publikáltak, a dallam nélkül és a szövegben a dallam hatására beállott változások nélkül tették közzé (CASTRÉN 1855, 1940; LEHTISALO 1947; CASTRÉN—LEHTISALO 1960).

3.1. Azt a szöveget, amely az éneklés során bekövetkező módosulásokat nem tartalmazza, alapszövegnek nevezzük. Az alapszöveg azonban már az eddig elmondottak alapján sem tekinthető az ének hiteles szövegének, hanem mindössze az ének költőietlen változata, köznapi nyelven elmondott tartalmi kivonata. Ez a közlési mód természetesen legfeljebb torz képet adhat a nyenyec dalról. Az alapszöveg publikálásához való ragaszkodás azzal menthető, hogy a gyűjtők nyelvészek voltak és kiadványaikkal elsősorban a nyelvészet érdekeit kívánták szolgálni. Persze a dallamok jelentőségével pl. Lehtisalo tisztában volt — őt magát zenéhez értő embernek ismertük, közismerten jól kezelte a hegedűt —, és jó egy néhány nyenyec dallamot fonográfhengerre is fölvett, ezek azonban több mint félévszázados raktározás után kerültek kiadásra, a hozzájuk tartozó szövegek nélkül (VÄISÄNEN 1965). Valóban hiteles verstani vizsgálatokat viszont csak olyan énekeken lehet végezni, ahol az ének a dallammal együtt tanulmányozható: az ének szövege csak a dallammal egybeszerveződve él, s ezért is kívánatos a szöveg és a dallam együttes közlése. Mégpedig úgy, hogy az ének alapszövegén kívül közölni kell azt a módosult, betoldásokkal ellátott szöveget is, amely az éneklés közben jelenik meg. Az énekszövegnek a dallamtól vezérelt módosulásai persze nemcsak folklorisztikai szempontból érdemesek vizsgálatra, hanem nyelvészeti következtetésekre is módot nyújtanak.

3.2. Az énekelt szöveget is bemutató (s pláne hangjegyekkel is lejegyzett) nyenyec énekek száma rendkívül csekély: saját szórványos közlésemen kívül (HAJDÚ 1960) mindössze B. M. Dobrovolszkijnak a Kuprijanova szövegkiadványához írt Függelékére vagyunk e tekintetben utalva (KUPRIJANOVA 1965), amely Függelék 6 nyenyec epikus ének szövegrészletét közli dallamával együtt.

4.1. Néhány példán szeretném bemutatni azt, miképpen viszonylik az alapszöveg az énekelt szöveghez a nyenyecben, s ezekből kiindulva elsősorban nyelvészeti érdekű megállapításokra fogunk majd jutni. A probléma metrikai és zenei oldalával nem foglalkozom.

4.2. A nyenyec dalok szövege (mindenekelőtt a sámándalé) egy bizonyos fokig rögtönzött is lehet, ill. többé-kevésbé kötött frázisok, állandó fordulatok felhasználásával módosítható, újra alkotható. A szöveg azután integrálódik a zenében: ezeket az énekeket csak kötött ritmusképletű dallamokra lehet előadni, s ennek során a verssort a dallamsorhoz kell igazítani. A szövegnek a dallamsorhoz, ill. ezen belül az ütemekhez kötése úgy történik, hogy a sor végére, de a sorban énekelt szavak, sőt szótagok közé töltőszótagokat vagy töltőhangokat toldanak, amelyeknek semmiféle szemantikai, logikai vagy grammatikai szerepük nincsen. Pusztán ritmikai-metrikai funkciójuk van: az alapszövegnek a kötött dallamképlettel való fúzióját teszik lehetővé, egységbe szintetizálják a szöveget és a dallamot. A sorok végén refrénszerű *ŋäe, ŋäe-äe-äj, ŋäe-äe-äe-äj, ŋōw, ŋo-ōw* stb. formában realizálódó töltőszótagok jelentkeznek, máskor a sorvégi szó utolsó egy-két, esetleg több szótagja ismétlődik. Nem ritka azonkívül a sor egyes szavainak megtoldása különböző töltőszótagokkal *(-ej, -ŋow, -wa, -eji* stb.), de ilyen töltőhangok betoldhatók a szó belsejébe is (leggyakoribb a szóbelseji *-j-, -w-* betoldása) és ezzel kapcsolatban a szavak magánhangzóelemei megnyúlhatnak, sőt minőségileg is megváltozhatnak.

4.21. 1957 telén Leningrádban alkalmam volt magnetofonra venni néhány nyenyec dalt. Fenti megállapításaimat ezekből válogatott szemelvényekkel szeretném dokumentálni. Egyik legbuzgóbb informátorom az akkor 24 éves Vaszilij Ledkov főiskolai hallgató volt, aki már akkor is foglalkozott versírással és ma a nyenyecek egyik legismertebb költője (a Bolsaja Zemlja tundrán született). Az egyetlen sámándal-töredéket neki köszönhetem: nagy kár, hogy a dallam is, a szöveg is csak többszöri próbálgatás után kezdett kialakulni, s hogy emlékezetében csak nagyon rövid töredéke maradt meg a dalnak. Az alapszöveg így hangzik:

xora jidʔ pīśam	Hím vízi patkányt
ŋānarć meŋaw	vizen menni használok
xora pījam	hím hermelint
jonderć meŋaw	gyalog menni használok.[1]

[1] Azaz: ha a sámán vizen jár, akkor hím vízipatkány alakját ölti fel, gyalogosan pedig hím hermelinként közlekedik. — Az alapszöveg közlésében fonologikus átírást használok, az énekelt szöveg hangjelölése azonban ettől eltérően fonetikus, hogy ezzel is érzékeltessem a prozódiai változásokat.

Dallammal együtt így fest a fenti szöveg (a dallamot Szőnyi Erzsébet zeneszerző jegyezte le):

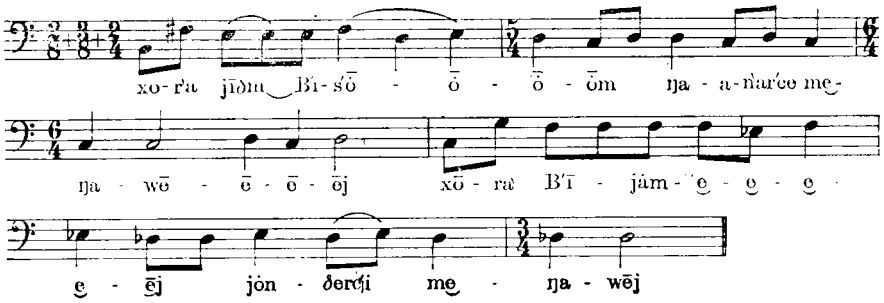

Hasonlítsuk össze továbbá az alábbi alapszövegeket énekben lejegyzett bővített változatukkal:

mańaʔ jiľewewaʔ.	Éltünk-éldegéltünk,
towandawaʔ jaγu (= jaŋku)	Senki nem jött hozzánk,
xäewandawaʔ jaγu.	senki nem ment el tőlünk.

Ez a három sor a *śiďe ńińekāw* és a *xańśerow jaxa* című énekek sztereotip bevezetése. Mindkét dalt az Oma környékén született (Kanin-félsziget) Tanja Latiseva (23 éves) énekelte. A két dallam teljesen eltér egymástól, ennek következtében az alapszöveg megjelenése a dallamban ugyancsak különböző.

A *śiďe ńińekāw*-ban a bevezetés alapszövege így realizálódik:

mańōw jiľōwę-ęẁōw ŋäę-äę-äę-äj
tōwęjnδā-aẁōw jà-àŋaōw ŋäę-äę-äę-äj
xäeẁęjnδāẁōw jà-àŋaōw ŋäę-äę-äę-äj

A *xańśerow jaxa* c. énekben viszont ekképp idomul a dallamhoz ugyanez a szöveg:

ma-ańō-ow jiľōwęwōw ŋā-äj
tō-owęk̀owaδāwow jàγōw ŋā-äj
xāwek̀ōwδāwow jàγōw ŋā-äj . . . stb.[2]

A *lexeʔ ńaxarʔ (= ńārʔ) xābt* című (ugyancsak kanini és az előbbi közlőtől származó) énekben viszont a sorvégi *-eji, -äjji* toldások és a szóbelseji szótagtördelések jellemzők:

alapszöveg	fordítás
lexe ńārʔ xabtʔ	Lexe három rénökrével
ńāw xānʔŋać	a néném útrakelt,

[2] A betoldásokra, változtatásokra aláhúzásokkal hívtuk fel a figyelmet. Az idézett két ének alapszövege és énekelt szövege teljes terjedelmében megtalálható szamojéd chrestomathiámban (HAJDÚ 1968. 82.).

ńabakojuw.	az én nővérem.
mań-jen ŋańi	Én pedig
waʔawkow ńīʔ	az ágyamra reá
jarć xubkadamś	borultam sírva,
ńārʔ xubkadamś.	három ízben rároskadtam . . . stb.[3]

Ugyanennek az énekelt szövege:

lęxę ńāręji_ka-a-āpt-äjji
ńāwa xāńōwwa-ŋa-a-āćējji
ńāwakōjējji-ju-u-ūu-wējji
mańi-jēnęji ŋa-a-āńēji
waʔawkońeji ńi-i-īŋęji
jarć xubukowa-da-a-āmźējji
ńār_kubukowa-da-a-āmźeji . . . stb.

4.22. E sovány anyag kiegészítéseképpen nézzük meg a Dobrovolszkij által közölt dalok közül is az egyik elejét:[4]

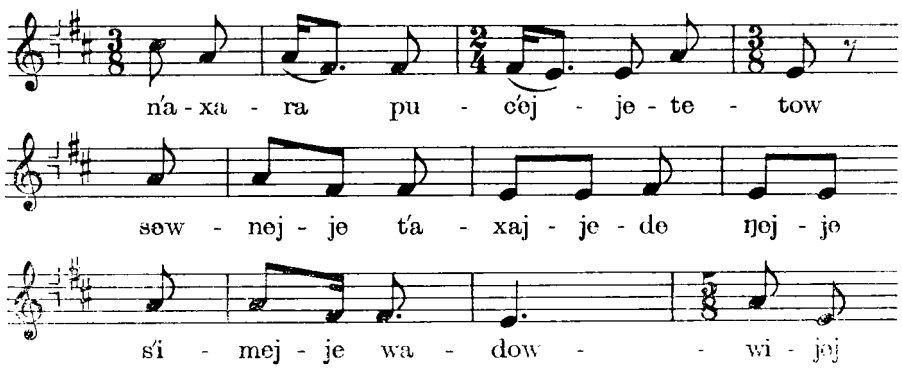

Ennek alapszövege ekképp rekonstruálható:

ńaxarʔ pūći teta	Három Puci-gazda
säewʔ ťaxad	— ahogy emlékezem —
śiʔm wādāwīʔ	nevelt engem . . . stb.

És ezzel kapcsolatban hadd jegyezzük meg a következőket. Kuprijanova tekintélyes mennyiségű nyenyec epikus anyagot adott ki (KUPRIJANOVA 1965), amelyek közlési formájukat tekintve prózai szövegeknek tűnhetnek. Valójában ezek végtelenül hosszadalmasan, éjszakákon át dalolt énekek alap-

[3] Teljes szöveg: HAJDÚ 1968. 81.
[4] Vö. KUPRIJANOVA 1965. 771—772.

szövegei. Jól példázza ezt az „Aćki" című malaja-zemljai jarabc (panaszdal, sorsének), amely Kuprijanova közlésében így kezdődik (cirill ortográfiáját a szokásos módon translitteráltam):

sewaɔn ťaxad Nośitetāna jīťewemɔ. Nośitetaɔ śiďe ńe ńūda, śiďe śata sawa. Nośitetaɔ ńārɔ śata sawa ńejedoɔ śata abɔ sawa.

Magyarul: „Emlékezetem óta [= szemem mögül] Nositetáéknál élek. Nositetának két leánya van, a két Széparcú [= arca-szép]. Nositetának [azonban] három Széparcúja [van], felesége is arcra szép lévén." (KUPRIJANOVA 1965. 544.) E jarabc-nak egy variánsa le van kottázva, és így bizonyítja az eredeti vers-dal formát:[5]

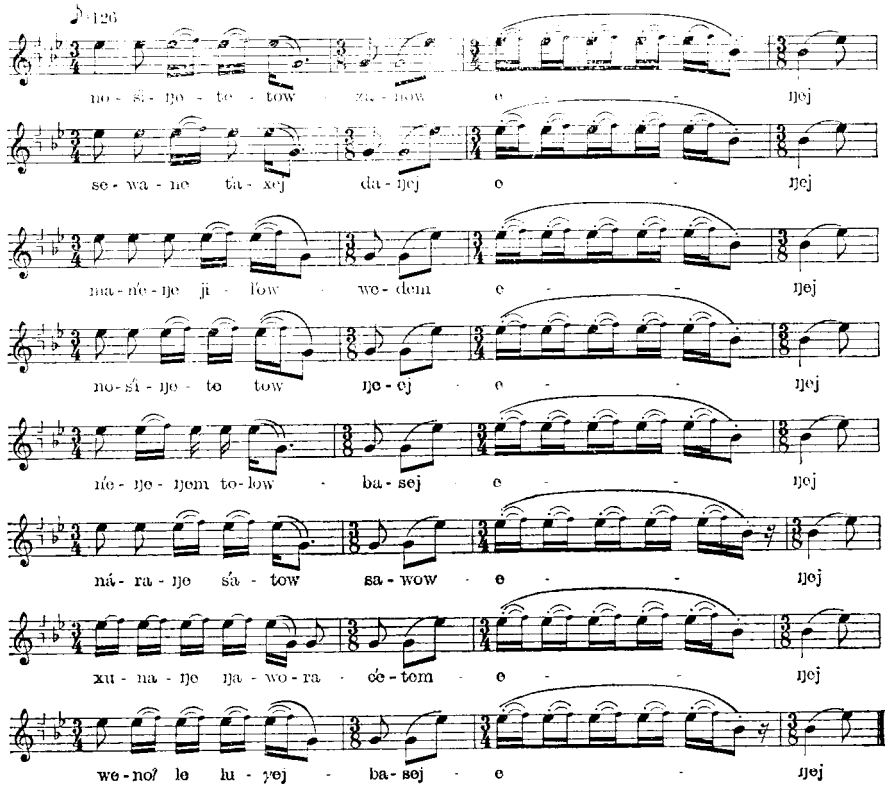

E Dobrovolszkijtól származó lejegyzés alapszövege viszont noha eltér a prózaként ható előbbi szövegtől, azzal alapjában rokon, néhol szóról szóra egyezik. Alapszövege fordítással együtt így hangzik:

nośitetaxana	Nositetá-nál
säewaɔn ťaxad	— ahogy emlékszem —

[5] L. KUPRIJANOVA 1965. 766.

mań jiľewedmɔ.	éltem én.
nośiteta ɔ	Nositeta
ńemɔ tolabaś	feleségét is számítva
ńārɔ śata sawa.	három Széparcúja [van].
xuna ŋaworćetmɔ	Néha eszegetem
wenoɔ lī luγbaś [= *luŋkambaś*]	a kutyák[nak vetett] csontokat rágom

4.23. Meg kell jegyeznünk még, hogy az alapszöveg változtatása nemcsak dalokban fedezhető fel, hanem a recitatív-szerűen, meghatározott metrum szerint ritmikusan előadott prózai mesékben is. „Az áfonyaszemű nő" című ritmikus prózaként elmondott mese pl. így kezdődik:

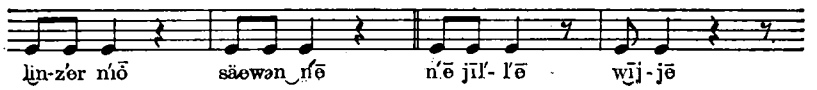

És ugyanez a mondat a hétköznapi beszédben:

linśerma säewɔ ńe jiľewī „élt egyszer egy áfonyaszemű nő".[6]

Vagyis a prózai textus is őriz valamit, mégpedig a ritmust a népköltészeti termékek hagyományos előadásmódjából, amelyre a vokális zenei és költészeti formák integrált jelenléte jellemző.

4.3. Meg kell vizsgálnunk még a töltőszótagok státusát is. Már említettük bevezetésképpen, hogy Lehtisalo egy helyütt nem tulajdonít semmiféle jelentést e töltőszótagoknak (Lehtisalo 1922. 84), később viszont megváltoztatva álláspontját lehetségesnek tartja, hogy e töltőszótagok egyikének másikának mégiscsak van jelentése (Lehtisalo 1937. 3): példaként a *ŋäe* töltőelemet említi, amelyet a létige (pozitív segédige) egyes szám 3. személyű alakjával tart azonosnak. A *ŋäe* ~ *ŋe* töltőszótag alakilag valóban azonos a pozitív segédigével, mégsem valószínű, hogy genetikailag kapcsolatban áll vele. Sem szemantikailag, sem a nyelvtani szerkesztés szempontjából nem szükséges és nem indokolt a létige efféle alkalmazása. Ha a *ŋäe* szócskát jelentéses elemnek fognánk fel, akkor kézenfekvő lenne az *-ow*, *ŋow* végződésekben, vagy pusztán a *-j*, *-w* töltőhangokban és ezekhez hasonlókban is valamiféle szemantikai vagy grammatikai funkciót keresni. A *-j* például augmentatív-deminutív képzőnek, a *-w* pedig éppenséggel első személyű birtokos személyjelnek is minősülhetne.

Korábban is kifejtett véleményem szerint erőszakolt volna a töltőszótagoknak bármiféle összekapcsolása a nyelv jelentést hordozó elemeivel, annyira világos ezeknek a töltőelemeknek a metrumból, a dal ritmusából fakadó léte. Úgyhogy inkább azt kellene megvizsgálni, miért éppen olyan töltőelemek használatosak a nyenyecben, amelyek jobbára magánhangzó *(äe, e, o, i,* ritkábban *u)* + *j* vagy *w* kapcsolatból állanak.

[6] Elmondotta Jelena Szuszoj főiskolai hallgató (24 éves, született Novij Port közelében, Jamal-félsziget).

4.31. A dallamsorok — mint láttuk — hosszabbak annál, hogysem azt az alapszöveg pontosan kitöltse. A szövegnek a dallamsorhoz, illetőleg a ritmikus prózában a kötött ritmusképlethez adaptálása megkezdődik a sor belsejében (szóközépi, szóvégi magánhangzók nyújtásával, ill. staccato-szerű szétt ördelésével, magánhangzó- és mássalhangzó-betoldásokkal ill. alternációkkal, szótagismétléssel). E sorbelseji igazítások révén azonban nem mindig érhető el a dallamsor megkövetelte szótagszám, s így a toldások zöme a sor végére marad. Ide pedig olyan töltelék-elem szükséges, amely a dallam adta kötött formáknak megfelelően tetszés szerint nyújtható. Erre a célra olyan szótag alkalmas, amely a légzés diktálta határokon belül szinte korlátlanul nyújtható magánhangzókat — főleg a középső nyílásfokúakat — és a leginkább tartós és legnagyobb sonoritású (hangzósságú) mássalhangzókat tartalmazza. A mássalhangzók csoportjában a nazálisok, likvidák, továbbá az ún. glide-ok közül éppen a *w* és a *j* disztinktív jegyei között szerepel a [+Son] jegy. Sőt mindezek közül éppen a leghangzósabb a $\begin{bmatrix} -\text{Cor} \\ -\text{Hgh} \\ -\text{Cnt} \end{bmatrix}$ és a $\begin{bmatrix} -\text{Cor} \\ +\text{Hgh} \\ -\text{Cnt} \end{bmatrix}$ DF-ekkel jellemzett *(w)* és *(j)*.

4.311. Fonológiai kitérő: A tundrai nyenyec fonémarendszer marginális elemeit formálisan $\begin{bmatrix} \alpha\text{Cns} \\ \alpha\text{Voc} \end{bmatrix}$ szegmentumoknak határozzuk meg, ahol tehát a [Cons] és [Voc] DF-ek előjele megegyező: a $\begin{bmatrix} +\text{Cons} \\ +\text{Voc} \end{bmatrix}$ jegyűek a likvidák, az ún. glide-ok pedig $\begin{bmatrix} -\text{Cons} \\ -\text{Voc} \end{bmatrix}$ jegyet viselnek. A $\begin{bmatrix} +\text{Cons} \\ +\text{Voc} \end{bmatrix} \longrightarrow$ [+Cor] és $\begin{bmatrix} -\text{Cons} \\ -\text{Voc} \end{bmatrix} \longrightarrow$ [−Cor] feltétel esetén tehát e marginális szegmentumok disztinktív jegyei ágrajzilag ekképp szemléltethetők:

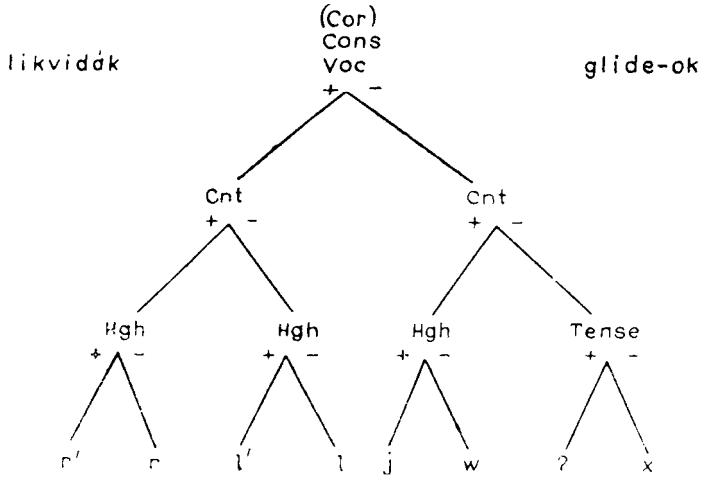

ahol egyébként csak $\begin{bmatrix} -\text{Cor} \\ -\text{Cnt} \end{bmatrix} \longrightarrow [-\text{Son}]$, az összes többi [+Son] is egyben. Felvetődhet a nyenyec likvidák és glide-ok másféle rendszerezése is, egy erre irányuló — bár talán nehezebben védhető — kísérletet hadd iktassunk ide:

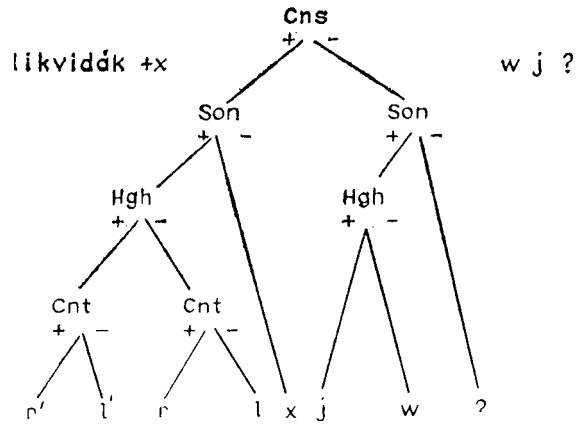

4.312. A *w* és *j* hangzóssága annyira szembeötlő — főleg szó- és szótagvégi helyzetben —, hogy Lehtisalo külön mellékjelet alkalmaz ennek jelölésére (w = *β̯*; j = *j̯*) és szükségesnek tartja azt is megjegyezni, hogy „*β̯* kommt *u* und *j̯* *i* nahe" (LEHTISALO 1956. CVII). Valóban, saját megfigyelésem szerint is állíthatom, hogy e hangok tartóssága a szokásosnál hosszabb, a rés, amelyen a képzési levegő távozik nagy, zöngéjük jellegzetes, a száj rezonátor üregének alakulása folytán rezonanciájuk is erős, viszont a képzéskor keletkezett súrlódási zörej kicsi: mindez ismérve a nagyfokú hangzósságnak.

Ilyen körülmények között szinte természetesnek tűnik, hogy a nyenyec *w* és *j* oly nagy szerepet kapott a töltőelemek kialakításában, mert az előttük levő *o* és *e* hangokkal együtt igen alkalmasak a dallamsor végének, vagy bármely más szegmentumának „szöveggel" való kitöltésére, a zenei vokalizálásra.

4.32. Kiegészítjük mindezt Dobrovolszkij észrevételével, aki szerint a *w* mint töltőelem szordinó hatású, azaz megelőző magánhangzók tónusát letompítva delimitatív szerepű is, mert sorvéget vagy szóvéget jelez, vagy pedig szótövet és suffixumot választ el egymástól. Ugyanilyen delimitatív szerepe van a többi töltőszótagnak is (*ηäe* stb., l. KUPRIJANOVA 1965. 762).

4.33. Az eddigiek alapján megvilágosodott lényegében a töltőszótagok funkciója, és most már csak annak a magyarázata van hátra, hogyan kell elképzelnünk az önálló töltőszónak is nevezhető *ηäej*, *ηow* partikulák kialakulását. Az előbbinek a létigével való kapcsolatát nem tartom védhető gondolatnak. Keletkezése ugyanúgy elválaszthatatlan az *-ej*, *-ej*, *-äej* töltőszótagokétól, mint ahogy a *ηow* létrejötte is az *-ow* töltőszótaggal magyarázható. A *näej* és *ηow* töltőszócskák kialakulását többféleképpen is elképzelhetjük.

4.331. Az egyik lehetőség az lenne, hogy a gyakori *-ŋa* végű egyes szám 3. személyű igealakokhoz járult az *äej* vagy az *-ow* töltőelem. Pl. a *tolertaŋa* igéből („ist dick") a sor végén lehet *tolertaŋow* vagy *tolertaŋäej* és ilyen esetekből önállósulhatott a *ŋäej* ill. a *ŋow* olyan helyzetben is, ahol eredetileg nem szerepelt a *-ŋa* zárómorféma: pl. *mā* „ő szólt" helyett *mā-ŋow* vagy *mā-ŋäej* vagy éppen *mā-ŋo-ŋäej*.

4.332. A *ŋow* és *ŋäej* töltőszócska más módon is létrejöhetett. Nevezetesen olyan helyzetben, amikor a szóvégi magánhangzót kellett volna egy teljes szótaggal hosszabbítani. E célra az *-ow*, *-ej*, *-äej* töltőszótag nem használható, mert ezek voltaképpen nem teljesen szótagértékűek. Ismeretes ugyanis, hogy a nyenyec nyelvjárások többségében magánhangzóval nem kezdődhetik sem szó, sem szótag, s az eredetileg magánhangzóval kezdődött szavak előtt másodlagos *ŋ-* nazális alakult ki. E szabály szerint tehát a *to* „jött", *mā* „mondott" igék egyszótagos megtoldása csakis így képzelhető el: *to-ŋow*, *to-ŋäej* vagy *mā-ŋow* stb. Látszólag ugyan ellentmond ennek a szótagalkotási szabálynak, hogy a dalokból kimutathatók „magánhangzós kezdetű szótagok" (pl. *xabt* helyett: *xa-a-abt*; *jaŋku* helyett: *ja-aŋkow*, vagy éppen a réjában *ŋäej* helyett: *ŋäe-äe-äe-äj* stb.), ámde korántsem valószínű, hogy a népköltés nyelvében más szótagalkotási tendenciák érvényesülnének, mint a köznyelvben. Inkább arról beszélhetnénk, hogy a szótag alkotásában lényeges nucleus (azaz a magánhangzó) több énekhangra eloszolva töredezik szét és lebeg anélkül, hogy a szótag egysége megbomolna. A *ŋäe-äj* esetében és a hozzá hasonló esetekben bizonyos mértékig félrevezető tehát a magánhangzó-elemek közötti kötőjel, mert a többszótagúságot sugalmazza, holott e szótagok egysége n y e l v i l e g megmarad.

4.333. Igen gyakran előfordulhatott azután az is, hogy a dallamvonal, a dallam ütemezése megkívánta, hogy a sor végén ismételten nyújtható önálló töltőszó, nyugodtan mondhatjuk: refrén álljon, amely nem minősül az előző szó megnyújtásának, mert attól egy rövid szó-, ill. ütemhatárt jelző kis szünettel elválik. Ilyen helyzetben érthető az *-äej*, *-ow* töltőszótagok refrénként való önállósulása *ŋäej*, *ŋow* formában, minthogy magánhangzóval nem kezdődhet szó a nyenyecben.

4.334. Származhat a refrén *ŋ*-je olyan környezetből is, amikor a szóvégi nazalizálható hangszalagzárhang nazális-váltakozópárja lép fel: *ńīʔ* „rá" → *ńi-i-ŋej*.

4.34. Válogathatunk hát a legkülönbözőbb magyarázatokban, ki-ki dönthet a számára legmeggyőzőbb vagy legérthetőbb feltevés mellett. Mi nem ezt tesszük, mert véleményünk szerint valamennyi felsorolt (sőt még esetleg több fel nem sorolt) körülménynek szerepe volt a *ŋäej* és *ŋow* töltőszavak kialakulásában. Ez más szóval úgy is értelmezhető, hogy a *ŋäej*-nek csakugyan nincsen köze a nyenyec létigéhez.

4.4. Az ének nyelvének a vizsgálata, az énekelt szövegben megfigyelt

módosulások elemzése nyelvészeti szempontból máris bizonyos eredménnyel járt. Az ének nyelvének ismerete azután megvilágíthat előttünk olyan jelenségeket, amelyek előtt mind ez ideig értetlenül álltunk. Nyenyec szöveggyűjteményekben és szótárakban tömegesen találunk olyan szavakat, amelyek a szótári címszavakkal, vagy a köznyelvvel szemben bizonyos „deformálódást" mutatnak. Egyes alakok olyan morfémaváltozatokat mutatnak, amelyeket a nyelvtanok nem tartanak számon. Lehtisalo szótárából pl. garmadával lehetne idézni olyan alakokat, ahol a 3. személyű birtokos személyjel *-ta* helyett *-taj* alakban jelenik meg. Ugyanilyen látszólag indokolatlan *-j*, *-aj* végződés található nemcsak a 3. személyű és nemcsak az egyes számú birtokost jelölő alakban, hanem a locativus, ablativus, prosecutivus ragjában, valamint igei személyragokban, képzőkben, határozószókban is. Egy régebbi dolgozatomban (HAJDÚ 1959. 233—234) utaltam is arra, hogy az ilyesféle szokatlan alakulások az ének nyelvének nyomát őrzik. Ezek az alakok az éneklésben keletkeztek, s onnét olykor a mindennapi élő beszédre átterjedve új alakváltozatokat hoztak létre. Sőt, olykor az ének nyelvében olyan elemek is születhetnek, amelyek morfologizálódnak és új grammatikai kategóriák kialakulásának adhatnak indítékot. A nyenyecben pl. elég sok „vocativus"-nak jelölt *-ow(ɔ)*, *-ej*, *-ɔ* végű alak van, annak ellenére, hogy a nyenyec nyelvtan nem ismeri a vocativust. Ilyenek pl.: erdei nyenyec *kattōw* „Hallo Grossmutter" (vö. *katta* „Grossmutter"), *pījekōw* „Hallo Hermelin" (vö. *pījeku* „Hermelin"), *kućēj* „Heda, Kuckuck" (vö. *kući* „Kuckuck"), tundrai nyenyec *xādakejɔ* „heda, Grossmutter" (vö. *xādake* „Grossmutter"), *jeptowɔ* „armer Kleiner", *pūxūɔ* „Alte!" stb. Mindezek a nagy hangerejű kiáltásból vagy az éneklésből a mindennapi beszédbe is átterjedt megszólító formák, de ugyanígy magyarázhatók az *-j*, *-jɔ* és *-iɔ* végződésű női nemzetségnevek is: mindezekben a hosszan kitartott nagy szonoritású hangokat egy hirtelen letompítás követi. Emocionális tartalmú megszólító alakok ezek is tehát, amelyek a távolabb levő személyt hívó, messzehangzó, erős hangú kiáltásokban vagy énekben keletkeztek (l. HAJDÚ 1959. 236 és HAJDÚ 1970. 52, 54—55). Az ilyen formák grammatizálódhatnak is: a vocativusi alakokat ugyan még csak metaforikusan nevezzük így, a női nemzetségnevek képzőjeként azonban a *-j(ɔ)* végződés rögződött máris, és ennek következtében ugyanolyan alternációk részese, mint a többi *-j* elemű morféma (l. HAJDÚ 1970. 50—52).

4.5. A verstani kutatás számára úgyszintén lényeges dolog a töltőelemek vizsgálata, a bennük esetleg megnyilvánuló szabályszerűségek földerítése. Ezek az elemek biztosítják a dallamsor által megkövetelt szótagszámot, megadják a vers belső ritmusát, a sorvégi refrének összecsengése pedig rímeket hoz létre. A nyugat-szibériai rokon népek költészetére vonatkozó verstani kutatások eddig az alapszövegre korlátozódtak. Ezzel magyarázhatók azok a megállapítások, hogy a szamojéd versben nincsen metrum, nincsen rímelés. Ha azonban a vers és a dallam intéger egységét nézzük a nyenyec énekben,

rögvest kitűnik, hogy a csak az alapszöveget prezentáló közlési módszer tévútra vezeti a verstan kutatóját. Nem érdektelen ebből a szempontból az a tény sem, hogy mindazon nyenyec főiskolai hallgatók, akiktől énekeket jegyeztem le, vonakodva diktálták vagy írták le a dalok alapszövegét: az ének nélkül, töltőelemek és ritmus nélkül előadott nyers alapszöveget ugyanis nem tartják szépnek, nem minősítik népművészeti alkotásnak. Ez érthető is, hiszen az alapszöveg voltaképpen nem más, mint a költői mű tartalmi kivonata.

4.6. Töltőszótagok alkalmazásával más népeknél is találkozunk, többek között vogul és osztják rokonaink népköltészetében is (STEINITZ 1941. 4). A szöveg és dallam együttes vizsgálatára azonban itt sem volt mód a legutóbbi időkig: vogul énekeket dallammal együtt elsőnek Kálmán Béla publikált, s ugyancsak ő volt az, aki a töltőelemek szerepét behatóbban taglalta (KÁLMÁN 1962. 177 kk.). Kutatásait igen jól egészítik ki AUSTERLITZ (1967) további észrevételei a vogul szöveg és dallam egymásbaszövődéséről. Nyugat-szibériai nyelvrokonaink népköltészetének hiteles — a nyelvészt, a folkloristát, a verstan és a népzene kutatóját egyaránt kielégítő — publikálási módszerei tehát csak most kezdenek kialakulni, s ennek következtében népköltészetük megismerésében is csak a kezdet kezdetén tartunk, márcsak a hiteles anyagpublikálások szűkössége folytán is.

5.1. A nyenyec dalszöveg vizsgálata során fölvetődik még egy kérdés, amely szorosan csatlakozik Diószegi Vilmos munkásságához. Egyik nevezetes és fontos könyvének utolsó fejezetében arról ír, hogy a magyar jelesnapi énekek szövegében a *haj! regö rejtem* típusú refrén az egyedüli állandó elem (DIÓSZEGI 1958. 396—433). Ennek eredeti értelme ma már nem világos, a különböző megfejtési kísérletek közül Diószegi egyiket sem fogadja el maradéktalanul, hanem újra fogalmazva az eddigi próbálkozásokat így határozza meg e refrén feledésbe ment jelentését: „Haj! Révüléssel révülök" (DIÓSZEGI 1958. 416). Diószegi jelesnapi énekeink előzményének („ősének") a sámánéneket tekinti és úgy vélekedik, hogy a *haj! regö rejtem* refrén az improvizált szövegű sámándalban voltaképpen szellemidéző felkiáltásnak értelmezhető. Még tovább menve ezen a gondolatsoron kifejti, hogy a magyar refrén *haj* indulatszava (a *hej*, *huj* stb. változatokkal együtt) az obi-ugor (vogul és osztják) *kaj* indulatszóval etimológiai kapcsolatban áll. Ez az obi-ugor *kaj* a sámánénekekben „a szellemek megidézésére" szolgál.

5.11. Nyelvészeti szempontból a magyar *haj* és obi-ugor *kaj* etimológiai összekapcsolása természetesen nem védhető: mindkettő spontán, emocionális töltésű és hangszimbolikán alapuló felkiáltás. Ezekhez hasonló hangalakú indulatszó sok, a magyarral rokoni kapcsolatban nem álló nyelvben is megvan.

5.2. Diószegi gondolatmenetének egyik fontos láncszeme, hogy az obi-ugor *kaj* a szellem megidézésére szolgál. Ennek a bizonyítása persze nehéz feladat. Kétségtelen, hogy hasonló felkiáltásszerű refrének a lapp, szamojéd, eszkimó, valamint egyéb szibériai és amerikai indián népek sámánénekeiben

is előfordulnak — Diószegi idéz is ilyeneket bőven —, s ezek alapján több kutató hajlik arra, hogy e refrének egyikét-másikát az állathívogató szavakhoz hasonló státusú alakulatoknak tartsa, amelyek a szellem felidézésére, lecsillapítására vagy olykor éppenséggel elriasztására szolgálnak (LEHTISALO 1937. 21). Az alábbiakban mégis fölvetem azt a gondolatot, hogy e felkiáltások eredeti funkciója nem ez volt.

5.21. A vogul *kaj* indulatszó nemcsak sámánénekekben fordul elő: a medveénekek nagy része szintén a *kaj* tőből képzett *kajjajjūjiγ* indulatszóval végződik (KANNISTO—LIIMOLA 1958. 430, 28, 50, 94, 109; MUNKÁCSI—KÁLMÁN 1952. 186). Ugyanilyen használatú az osztják *kajuji!*, *kaj jum!* stb. felkiáltás is (MUNKÁCSI—KÁLMÁN 1952. 186, 260; STEINITZ 1939. 170—171, 331). A medveéneken kívül a vogul sorsének kezdőszavaként is szemünk elé kerül a *kaj-ajjuk!* exclamatio (MUNKÁCSI 1896. 3), sőt a *kaj* indulatszó a mindennapi vogul nyelvhasználatban is gyakori (MUNKÁCSI 1910—1921. 0353). Ezért számomra hihetőbb, hogy a hétköznapok nyelvében is alkalmazott indulatszó bukkan fel a sámánénekben és nem megfordítva. Annyira evidens az efféle felkiáltások léte a köznyelvben, a beszélt nyelvben is, hogy számomra erőltetettnek látszik a sámánének nyelvéből való eredeztetés: persze nemcsak az obi-ugorban, hanem a magyarban is köznyelvi provenienciájúnak tartom a regösénekben vissza-visszatérő *haj!* elemet.

5.3. Vessünk egy pillantást még a nyenyec sámánének felkiáltó szavaira is. Diószegi említi (i. h.) — Lehtisalo nyomán —, hogy a nyenyec sámándalban *xō!*, *xo-xo-xōw!*, *jē-xej!*, *xe xej!*, *jē-ē-ēj!*, *xōj xōj!* stb. alakban jelentkeznek „szellemidéző" indulatszavak. Ezek azonban a sámándalokban nemcsak olyan szituációkban fordulnak elő, amikor szellem-hívogató funkciójú szavaknak lehet értelmezni őket. Másrészt az is feltűnő viszont, hogy egyes sámánénekekben igen gyakoriak ezek a felkiáltásszerű elemek, olykor 3—5 soronként vissza-visszatérnek, más sámándalokban viszont egyetlen egyet sem találni közülük (vö. LEHTISALO 1947. 469—546 lapjain közölt sámándalokat).

5.31. Ez a megfigyelés arra a feltevésre késztet, hogy az indulatszavak, refrének alkalmazása a sámán gyakorlottságától, diszponáltságától, énekesi képességeitől is függhet. A sámándal szövege rögtönzött, s könnyen meglehet, hogy egyes dallamsoroknak indulatszavakkal való kitöltésére azért van szükség, hogy az énekes előkészüljön a következő szövegrészletre (l. még FOKOS 1965. 275). Steinitznek egy megjegyzése megerősít feltevésemben. Steinitz ugyanis 3 osztják medveéneket tett közzé, egyet a szinjai nyelvjárásból, kettőt pedig a serkali nyelvjárásból. A két hosszabb, több mint 200 soros serkali medveénekben csupán az utolsó előtti sor áll felkiáltó indulatszavakból: *kaj jum kemijəγ kaja juw jiγə*, ill. *kaj jum kaj juw jiγ* (STEINITZ 1939. 320, 331). A rövidebb, 20 sorból álló szinjai medveénekben azonban a szövegben elszórtan három ízben ismétlődik az egysoros *kajuji kajuji kajuji!* felkiáltás (STEINITZ 1939. 170—171). Ehhez pedig Steinitz a következő megjegyzést fűzi:

„*kajuji*: typischer Ruf, der in der Einleitung und (besonders) am Schluss, oft auch zwischendurch — bei schlechten Sängern sogar sehr oft zwischendurch — in den Bärenliedern erscheint" (STEINITZ 1941. 195—196). A szövegsor helyetti gyakori refrén-éneklés tehát — úgy látszik — főleg a rossz szövegmondású énekest jellemzi.

5.4. A szövegtudás normája e népeknél persze másképp van megszabva, mint egy kamaraénekesnél. Ezzel kapcsolatban érdemes Lehtisalo alapján amerikai indián analógiákat is említeni. Alice Fletcher nyomán közli, hogy az észak-amerikai indiánok költészetében a logikusan egymást követő szavak rendjét minduntalan felkiáltások szakítják félbe, pl. az omaha indiánoknál jelentés nélküli, egyszótagú, *he, ha, ho* elemek (LEHTISALO 1937. 5). F. Boas szerint az eszkimó dalban kevés az értelmes szó, s a ritmust az *aja, amna aja* elemek ismétlése adja meg, sőt néha egy-egy dal mindössze csak ilyen refrénpartikulákból áll (LEHTISALO 1937. 5, 10). Aránylag közismert, hogy hasonló jelenség a lapp éneklésben is tapasztalható: a lapp juoigos-ok refrénje több típusba osztható *(lul lū lul lū; läl läl lā̈; nā̈ nän nā̈; ko lällä lo lullu* stb.), melyek az ének jellege szerint jelentkeznek ilyen vagy olyan formában (ITKONEN 1948. II: 559—568). A lapp éneklés jeles kutatója, Armas Launis szerint a juoigos dalolója az ének kezdetén még nem is tudja, mit fog énekelni: a szöveg és dallam egyaránt kialakulatlan, bizonytalan. Először csak rövid ritmikus motívum hangzik föl, melyet bizonytalan melódiával ismételget, így alakítja ki a juoigos dallamsorát, s csak ezekután kezdi megformálni az értelmes (jelentéses) szavakat, vagy azokat is tartalmazó szöveget (ITKONEN 1948. II: 363—364). Ezt a tapasztalatot az újabb lapp népzenei kiadványok is alátámasztják (GRUNDSTRÖM 1958; AIKIO—KECSKEMÉTI—KISS 1972). Analóg jelenség ezzel, hogy a vogul énekben is megfigyeltek változó tempójú, rubatoszerű bevezető felkiáltásokat *(ō, xəjᵊ)* az ének vagy énekszakasz kezdő soraként (AUSTERLITZ 1966. 45, 52—54).

5.5. Eurázia északi részének (részben szubarktikus) népeinél tehát a dalok és sámánénekek indulatszavai, felkiáltó elemei, interjekciói voltaképpen a töltőszótagokkal, töltőszavakkal azonos funkciót mutatnak. A szövegben alkalmazott interjekciók mint refrénpartikulák úgyszintén sortöltő elemek, amelyek a dallam és a szöveg laza kapcsolatából, ill. az ének improvizált voltából magyarázhatók. A szövegben elszórt felkiáltások persze a hangszimbolika révén alkalmasak arra, hogy a hallgatóság figyelmét lekössék, sőt a sámánénekben a sámánszertartás misztikus hangulatának érzékeltetésére is alkalmasak: ez gyakran vonta magával, hogy az ének érthetetlen — mert nem jelentéses szavakból álló — sorait a szellemekkel folytatott s a beavatatlanok számára érthetetlen párbeszédnek vélik. E népi hiedelem szivároghatott be a szaktudományba azon megállapítás formájában, hogy a sámánénekek szellemhívogató exclamatiókat tartalmaznak.

6. Összegezésre aligha van szükség, legfeljebb azt hangoztatjuk újólag,

hogy e cikk gondolatmenetének érvényét a szűkös anyag szükségszerűen korlátozza. Teljesen osztjuk tehát Austerlitz véleményét, akinek alább idézett sorait akár jelen cikkünk rezüméjeként is el lehetne fogadni: „Alles oben Gesagte ist selbst verständlich bei so spärlichem Material wie das uns zur Verfügung stehende alberne Plauderei. Ich möchte daher die Sammler ... auffordern, möglichst viel vollständiges Material zu sammeln und vorzulegen. Unter vollständigem Material verstehe ich Lieder mit ihren ganzen Melodien, einschliesslich Wiederholungen, Füllsilben, Rubato-Einleitungen und dergl. Die Wiederholungen sind für eine Analyse wie das hier dargelegte von besonderer Bedeutung. Die Veröffentlichung von Texten für didaktische Zwecke weicht also stark von der Veröffentlichung für wissenschaftliche Zwecke ab; dieser Unterschied ist wesentlich." (AUSTERLITZ 1968. 101.)

IRODALOM

Aikio—Kecskeméti—Kiss 1972: Lappische Joiku-Lieder aus Karasjok. Gesammelt und herausgegeben von S. AIKIO, I. KECSKEMÉTI, Z. KISS. Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 149.)

Austerlitz 1966: AUSTERLITZ, ROBERT: Text and Melody in Mansi Songs. In: Current Musicology. (Columbia University Dept. of Music. Spring 1966. pp. 37—57.)

Austerlitz 1968: AUSTERLITZ, ROBERT: Das Ineinandergreifen von Text und Melodie im Wogulischen. In: Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II Acta Ethnologica. Helsinki 1968, pp. 94—101.

Castrén 1853: CASTRÉN, MATHIAS ALEXANDER: Reiserinnerungen aus den Jahren 1838—1844. Hrsg. von A. Schiefner. St. Petersburg.

Castrén 1855: CASTRÉN, MATHIAS ALEXANDER: Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen. Bearbeitet von A. Schiefner. St. Petersburg.

Castrén—Lehtisalo 1960: Samojedische Sprachmaterialen. Gesammelt von M. A. CASTRÉN und T. LEHTISALO. Hrsg. von T. Lehtisalo. Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 122.)

Diószegi 1958: DIÓSZEGI, VILMOS: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest.

Fokos 1965: Osztják (chanti) hősénekek. Reguly A. és Pápay J. hagyatéka. III. k. 2. füzet. Közzéteszi FOKOS D. Budapest.

Grundström 1958: GRUNDSTRÖM, HARALD: Lappische Lieder — Lapska sånger. Uppsala—København. (Skrifter utgivna genom Landsmål- och Folkminnesarkivet i Uppsala Ser C: 2 A B).

Hajdú 1959: HAJDÚ, PÉTER: A jurák-szamojéd nyelvtan két kérdéséről. In: Nyelvtudományi Közlemények. 71: 223—246.

Hajdú, 1960: HAJDÚ, PÉTER: Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben. In: Néprajz és Nyelvtudomány 3—4: 19—20.

Hajdú 1968: HAJDÚ, PÉTER: Chrestomathia Samoiedica. Budapest.

Hajdú 1970: HAJDÚ, PÉTER: A nemek megkülönböztetése a nyenyec névadásban. In: Nyelvtudományi Közlemények 72: 45—57.

Itkonen 1948: ITKONEN, T. I.: Suomen lappalaiset I—II. Porvoo—Helsinki.

Kálmán 1962: KÁLMÁN, BÉLA: Über die Rolle der Füllworte und Füllsilben in den wogulischen Liedern. In: Commentationes Fenno-Ugricae in honorem P. Ravila. Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 125.)

Kannisto—Liimola 1958: KANNISTO, ARTTURI: Wogulische Volksdichtung. Bearbeitet und herausgegeben von M. LIIMOLA. IV. Band: Bärenlieder. Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 114.)

Kuprijanova 1965: KUPRIJANOVA, Z. N.: Epičeskie pesni nencev. Priloženie: B. M. Dobrovol'skij: O napevach neneckich epičeskich pesen. Moszkva.

Lehtisalo 1922: LEHTISALO, T. V.: Jurakkisamojedien lauluista. In: Kalevalaseuran Vuosikirja 2: 82—102.

Lehtisalo 1937: LEHTISALO, T. V.: Beobachtungen über die Jodler. In: Journal de la Société Finno-Ougrienne 48/2: 1—35.
Lehtisalo 1947: LEHTISALO, T. V.: Juraksamojedische Volksdichtung. Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 90.)
Lehtisalo 1956: LEHTISALO, T. V.: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki.
Munkácsi 1896: MUNKÁCSI, BERNÁT: Vogul népköltési gyűjtemény. IV. kötet 1. füzet. Életképek. Budapest.
Munkácsi 1910—1921: MUNKÁCSI, BERNÁT: Vogul népköltési gyűjtemény. II. kötet 1. rész. Istenek hősi énekei. Bevezetés. Budapest.
Munkácsi—Kálmán 1952: Manysi (vogul) népköltési gyűjtemény. III. kötet 2. rész. Medveénekek: Az obi-ugor medvetisztelet. Tárgyi és nyelvi magyarázatok. MUNKÁCSI BERNÁT hagyatékának felhasználásával sajtó alá rendezte KÁLMÁN BÉLA. Budapest.
Steinitz 1939: STEINITZ, WOLFGANG: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen. I. Teil. Tartu.
Steinitz 1941: STEINITZ, WOLFGANG: Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen. 2. Teil. Stockholm.
Väisänen 1965: VÄISÄNEN, A. O.: Samojedische Melodien. Helsinki. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 136.)

SÜPEK OTTÓ

A KÖTELESSÉG ÉS A SZERELEM DIALEKTIKÁJA A „CLÈVES HERCEGNŐ"-BEN

E tanulmányban, mint már címe is jelzi, nem a szokásos, teljességre törekvő módon szándékozom elemezni Madame de La Fayette regényét; nem azt az utat követem tehát, mely a jelentéshordozó elemek összességétől összességük jelentése felé, a filológiai adatok összességétől egy összefoglaló irodalmi értékelés felé vezet; nem fogom kőről kőre megvizsgálni ezt a nagyszerű, barokkos-klasszicista palotát, amelynek termeiben egy emelkedett és illatos, törékeny és elfajult, egyénileg álarcot viselő, történelmileg pedig elátkozott arisztokrata világ csillog önnön dicsőségében és titkait magába rejtvén.

Szándékom az, hogy új megvilágításba helyezzem a „Clèves hercegnő" központi problematikáját, s ezzel olyan új olvasatot javasoljak, amely szükségképpen a mű jobb megértését eredményezi.

Mielőtt belefognék ebbe az éppoly lelkesítő, mint nehéz feladatba, hadd emlékeztessek arra, hogy a középkor évszázadainak folyamán *a kötelesség (devoir) fogalma* az emberi viszonylatoknak olyan sajátos rendszerét fejezte ki, amely egyszersmind meg is határozta *a feudális embert* a társadalommal, a külvilággal való kapcsolatában, azon egyszerű oknál fogva, hogy ez volt ennek az embernek par excellence cselekvési területe. A *szerelem* ugyanakkor, éppen ellenkezőleg, úgy jelent meg, mint a korabeli emberi sors legbensőbb szférájának fogalma, mint a belső világ szimbóluma. Így azután a kettőt egymáshoz fűző dialektikus kapcsolat nem is csupán hajtóerő volt, méghozzá az a legáltalánosabb, legelvontabb és talán leghatékonyabb hajtóerő, mely a feudális embert mint a társadalmi viszonyok eredőjét irányította, hanem ezenfelül s mindenekelőtt a középkori ember teljességének szimbolikus kifejezője is.

Ez a teljesség azonban csak akkor valósult meg, ha kötelesség és szerelem, e kölcsönösen egymást kiegészítő és egymásnak ellentmondó fogalmak mindegyike magába sűríthette a másik lehetőségeit is. Ehhez pedig arra volt szükség, hogy egyfelől a szerelem úgy viszonyuljon a kötelességhez, mint a külső cselekedetek morális tökéletesedésének belső motivációja, míg másfelől a kötelesség képezze a kollektív, társadalmi-történelmi erkölcs egyéni megvalósulásának keretét. Egy lovag hősiességében és „Dame sans merci"-je, kegyetlen Hölgye iránti szerelmi szenvedélyében ily módon ugyanannak a feudális létmódnak két aspektusa fejeződött ki, s kettejük epikai harmóniája a szóban forgó

korszak társadalmi rendszerének harmóniáját tükrözte. S megfordítva, a középkori Hölgy csak azért volt kegyetlen, hogy hódolóját olyan hősi tettekre késztesse, amelyek erkölcsileg méltóvá teszik hozzá. A kettő közti kapocs *az akarat* volt, amely egyszerre a kötelességhez is és a szerelemhez is hozzátartozott.

Íme, ezért kell azt a történelmi pillanatot, amikor kötelesség és szerelem antagonisztikus konfliktusa megjelenik a műalkotásokban, úgy tekintenünk, mint a feudális világkép megbomlásának biztos jelét, mint azoknak a hűbériségre jellemző konfliktusoknak a felszínre törését, melyek a feudális rendszer felfelé ívelő szakaszának körülményei közt a művészi alkotásokban mindig elfojtódtak vagy kompenzálódtak, kezdve a *chanson de geste*-ektől, amelyekben általában a hősiesség, a hadi szolgálat olvasztja magába a szerelmet,[1] egészen Villon *Hagyatékáig*,[2] amelyben a költő lovaggá teszi magát, hogy kezében a hadi kötelesség és a szerelmi szenvedély két középkori tekintélyével, Vegetiusszal és Ovidiusszal parodizálhassa a megingó középkort.

E két fogalom megoldhatatlan konfliktusának első igazán tragikus megjelenése Pierre Corneille *Cid*-je. Ha e dráma első jelenetére gondolunk, amelynek lágy harmóniája még a moll és dúr színezetű hangok zenei váltakozásában is érvényesül, Ximena ugyanis *szereti* azt, akihez *köteles* feleségül menni, Rodrigo pedig kész arra, hogy *teljesítse kötelességét*, azaz *szerelemből* feleségül vegye Ximenát, közvetlenül megragadhatjuk a lényegét ennek a társadalmi egyensúlynak, amely valójában csak viszonylagos, hiszen mihelyt egy külső, noha a rendszerhez tartozó mozzanat, tudniillik a király választása szembeállítja egymással a két apát, ezt a két indulatos feudális urat — az *epikai egyensúly* megbomlik, s csak nagy emberi szenvedések árán állhat majd helyre, mégpedig egy *minőségileg* új szinten, a centralizált monarchikus hatalom szintjén, minthogy egyedül a király képes legyőzni az elavult múlt etikai erőit és létrehozni egy új morális egyensúlyt. Nyilvánvaló tehát, hogy a fiatalok szerelmének beteljesülése, a szeretők egyéni boldogsága, egyéniségük autonómiája nem valósulhat meg a király közbelépése nélkül, másfelől viszont a királynak is szüksége van az ő támogatásukra központosító törekvésében. Kölcsönös függőség jön tehát létre a király és híveinek egyéni boldogsága közt, olyan viszony, amely egyszersmind *új jelentést ad a kötelességnek és a szerelemnek* is. Ez utóbbi a monarchikus központosítás történelmi viszonyai közt a „tisztán emberi" emberek jelképe, mint Descartes mondaná,[3] míg az előbbi, vagyis a kötelesség a király szolgálatában ölt testet, ahogyan azt az udvaronc

[1] „Gardé m'avez et servi par amor" („Oltalmazott és szolgált szerelmetességből") — ld. Le Charroi de Nîmes. J.-L. Perrier kiadása. Paris 1966. CFMA, 66 (306. sor). A király intézi e szavakat Guillaume-hoz. Vö. még: MICHEL ZÉRAFFA: Roman et société (Regény és társadalom). Paris 1971. Presses Universitaires de France. 99—106. old.

[2] Ld. elsősorban a Hagyaték első két szakaszát.

[3] Ld. Descartes: Discours de la méthode. Paris 1950. Éditions sociales. 41. old.

Don Arias akarja a *Cid*-ben.[4] Ezt foglalják össze és fejezik ki a *Cid* utolsó sorai Rodrigo és a király szavain keresztül:

Pour posséder Chimène, et pour votre service,
Que peut-on m'ordonner que mon bras n'accomplisse?

(Ximenáért, s a te szolgálatodra, Felség,
Kívánhatsz bármit is, nincs, amit meg ne tennék . . .)

— kérdi Rodrigo, s íme a király válasza:

Espère en ton courage, espère en ma promesse;
Et possédant déjà le coeur de ta maîtresse,
Pour vaincre un point d'honneur qui combat contre toi,
Laisse faire le temps, ta vaillance et ton roi.

(Reményed: önmagad, s reményed: az ígéret;
És mert szerelmesed szíve máris tiéd lett,
Hogy a becsület is megkapja, ami jár,
Majd megsegít karod, az idő s a király.
(Nemes Nagy Ágnes fordítása)

Ez az egyéni minőség, mely morális középpontja, a szerelem által fokozatosan tökéletesedik, s ez a királyi hatalom, mely segíti őt abban, hogy „a becsület is megkapja, ami jár", vagyis a feudális múlt etikai rendszere elleni küzdelmében — ezek alkotják *a karteziánus ismeretelméleti forradalom* történelmi-szociológiai alapját.

Csakugyan, szükségtelen is mondanunk, hogy a kartéziánus racionalizmus, amikor a *tökéletesség* fogalmát a törvényeknek és hazája szokásainak engedelmeskedő *egyén* fogalmához köti, amikor ugyane tökéletesség egyetlen kezesének a racionálisan megragadott legfelsőbb lényt teszi meg,[5] egyszóval amikor lerombolja a hűbériség *elméleti* piramisát — hogy tehát a karteziánus racionalizmus filozófiai síkon a francia társadalomnak éppen azt a történetileg paradox helyzetét fejezi ki, amikor a király, az abszolút uralkodó csak azért áll a feudális hierarchia csúcsán, mert a polgárság történelmi érdeke a visszafeudalizálódás folyamatának döntő pillanatában oda helyezte. Oda helyezte, éspedig azért, mert a francia polgárságnak nagyon is szüksége volt egy abszolút uralkodó *végrehajtó hatalmára* ahhoz, hogy a parlamentek *törvényhozó hatalmát* ténylegesen érvényesíthesse.

[4] Ld. Pierre Corneille: Le Cid. II. 1. 372. sor: „Que qui sert bien son roi ne fait que son devoir" („. . . jó szolgálatod kötelesség csupán" — Nemes Nagy Ágnes fordítása).
[5] Ld. Descartes i. m. 48—49, 60, 70—71. old.

Az egyeduralkodó király szolgálata azonban végsősoron a társadalmi lét feudális minőségére vall, minthogy a polgárnak a feudális rendbe való beilleszkedésre irányuló törekvését tükrözi. Ebből következik, hogy a kötelesség fogalma *még* változatlanul ehhez a történelmi minőséghez kötődik.

A szerelem viszont *már* úgy jelenik meg, mint az embert mint olyant, vagyis az összes régi viszonylattól megszabadult embert kifejező fogalom, egyszóval mint *az egyén autonómiájának*, az új történelmi minőségnek szimbóluma.

Azzal, hogy ily módon kompromisszumot teremt a történelmi lét feudális és polgári minősége közt, a karteziánus világfelfogás csupán *látszólagos teljességet, színleges integritást, álcázott létet* ad a személyiségnek.

Mindez nyilvánvalóan nem más, mint egy kompromisszumon alapuló társadalom türöződése, amelynek létezési módja szükségképpen a *színlelés*, az a nevezetes *kompromisszum lét és látszat között*, amit olyan kíméletlenül leplez le majd Alceste terve: „De fuir dans un désert l'approche des humains"[6] — „Sivatagba futni az emberek elől!" (Szabó Lőrinc fordítása.) Alceste „Misanthrope"-pá, embergyűlölővé válik, mert nem képes tovább „. . . souffrir cette lâche méthode | Qu'affectent la plupart de vos gens à la mode";[7] azaz: „Nem bírom e gyáva modort, ezt, amiben ti, Te s a többi uracs, szoktatok enyelegni". Őszinteséget, igazságot akar, vagy, más szóval, olyan emberi magatartást, mely elutasít minden tettetést, minden színlelést, minden kompromisszumot, hogy klasszicista emberhez méltó egyéni autonómiáját biztosítsa:

> Je veux qu'on soit sincère, et qu'en homme d'honneur
> On ne lâche aucun mot qui ne parte du coeur.[8]
>
> (Légy őszinte; és csak a becsületedre adj,
> Ne mondj ki szót, mely nem a szívedből fakad.)

Az *Embergyűlölő* szerint tehát: *az egyén autonómiájának egyetlen biztosítéka a látszat világának teljes elutasítása.* E mindenekelőtt a port-royali Remeték által hirdetett morális és szociális magatartásnak a hívei a társadalmi tevékenységet, azaz a kötelességet minden igazi keresztény számára lehetetlennek tartják. Ebből adódik, hogy a történetileg adott kompromisszumos körülmények közt az emberi egyén nem találja meg többé a maga teljességét. Egysége megbomlik, a társadalmi tudathasadás tüneteit mutatja, *tragikus* egyéniséggé válik, s egyetlen adekvát kifejezési formaként a szerelem marad meg számára, a tragikus szerelem, amivel a karteziánus akarat, amely lehetővé teszi az embernek, hogy „arra vállalkozzék és azt valósítsa meg, amit legjobb-

[6] Molière: Le Misanthrope. I, 1.
[7] Uo.
[8] Uo.

nak ítél",[9] már mit sem kezdhet,[10] legföljebb *álarccá változtathatja a kötelességet*, amely mögött tovább remeg és gyötrődik az emberi szív, várva, hogy *a kötelesség egy új szférájára* találjon, amely minőségileg méltó hozzá.

Jean Racine és Madame de La Fayette tragikus hősei autentikus tanúi ennek. Befejezetlen, sőt megcsonkított személyiségük ugyanazt a történelmi üzenetet közvetíti, mint Izaiás próféta szavai: „Vox clamantis in deserto: Parate viam Domini . . .": „A pusztában kiáltónak ez a szava: Készítsétek elő az Úr útját!"[11]

Azoknak az embereknek társadalma, akik egyszerűen csak emberek, *még* süket erre a vészkiáltásra, a királyi udvar pedig, ahol az arisztokrácia él, *már* túlságosan hozzászokott a szerelmi kazuisztikához, az érzelmek túlfinomult játékához, hogysem mást lásson benne, mint a hagyományos udvari szerelem, az „amour courtois" mesterkélt és szórakoztató művészi megnyilvánulását.

Csakugyan, ebben a királyi udvarban, e fennkölt és tudatlan, kecses és gáláns arisztokrácia körében, amelyről La Bruyère beszél „Des grands" („A nagyokról") című fejezetében,[12] a szerelem már *lényegileg* kifinomult, s *barokk széptevéssé*, *„galanterie"-vá* alakult át, aminek fókuszában immár nem az emberi lény morális megnemesedésének keresése áll, hanem az *illúzió*,[13] ez az igen bonyolult szociológiai jelenség, mely lényegét illetően nem más, mint valamiféle varázsszőnyeg, amelynek segítségével az ember fölébe emelkedik a való világ kényszereinek. Ezt fejezi ki nyers őszinteséggel La Rochefoucauld herceg következő maximája: „Ce qui se trouve le moins dans la galanterie, c'est de l'amour."[14] („Ami legkevésbé van meg a széptevésben, az a szerelem.")

Ha pedig ez így van, akkor *a fényűzés* (magnificence), ami a „Clèves hercegnő" első mondatának tanúsága szerint mint saját társadalmi atmoszféráját, a „galanterie"-t is magában foglalja, a fényűzés tehát nem egyéb, mint egy hanyatló társadalmi osztály *jellemző jegye*. Azok a bekezdések, amelyeket La Bruyère az udvar leírásának szentel, éppúgy, mint Saint-Simon hercegnek és magának Madame de La Fayette-nek személyes tapasztalatai – hogy csak a legismertebb emlékírókra hivatkozzunk —, egy valóban szigorúan hierarchizált világot mutatnak be ugyan, de amelyben a piramis minden fokán

[9] Descartes: Traité des passions (Értekezés a szenvedélyekről). Paris 1965. Union générale d'éditions. III. 153.

[10] Ld. Chartres vidame-jának szavait a „Clèves hercegnő"-ben: „l'on n'est pas amoureux par sa volonté" („nem önakaratából szerelmes az ember"). Paris 1878. A. Quantin. 164. old. — Vö. még: Molière: Le Misanthrope. I, 1: „Mais la raison n'est pas ce qui règle l'amour." („De az ész szavára fütyül a szerelem." — Szabó Lőrinc fordítása.)

[11] Ld.: 3. 1—6.

[12] La Bruyère: Les Caractères. IX.

[13] Vö. JACQUES EHRMAN: Un paradis désespéré: L'amour et l'illusion dans l'Astrée (Reménytelen paradicsom: Szerelem és illúzió az Astrée-ban). New Haven—Paris 1963. Yale University Press — Presses Universitaires de France.

[14] LA ROCHEFOUCAULD: Réflexion ou Sentences et Maximes morales. Paris 1961. Garnier. 106. old. (CCCCII.)

a nagyság és a felemelkedés egyéni érdekei állnak, amelyeknek már semmi közük a hajdani feudális urak elvben kollektív céljaihoz. Mint az emberek cselekedeteinek mozgató rugói, ezek az érdekek — La Rochefoucauld szavaival — „mindenféle nyelven beszélnek s mindenféle szerepet játszanak, még az önzetlenség szerepét is".[15] Az udvar élete következésképpen érdekek folytonos játéka, melyet igazi játékok és ünnepségek álarca fed[16]: „. . . c'était tous les jours des parties de chasse et de paume, des ballets, des courses de bagues ou de semblables divertissements" („. . . minden nap vadászattal és labdajátékokkal, balettekkel, lovas versenyekkel vagy hasonló szórakozásokkal telt") — írja Madame de La Fayette, amikor a „Clèves hercegnő" elején a királyi udvar életének lefestésébe kezd.[17] Ám ez a hierarchizált s egyéni érdekek mozgatta élet, amelyben a cselekvés kizárólagos területét az udvari ünnepségek jelentik, természeténél fogva átalakítja a régi lovagi kötelességet, sőt még az abszolút uralkodó közvetlen szolgálatát is, *a kötelesség barokk illúziójává*.

Magától értetődik, hogy *a szerelem barokk illúziójá*ban, azaz a „galanterie"-ban, és a *kötelesség barokk illúziójában*, vagyis a fényűzésben a megszelídített arisztokrácia létének *illuzorikus teljessége* nyilvánul meg, ami pedig azt jelenti, hogy *az arisztokrácia világa a látszat világa*.

Egy arisztokratának azonban, ha nemes emberként akarja megvalósítani önmagát, mégis az az egyetlen lehetősége, hogy Versailles-ban, a királyi udvarban, ebben a látszat-világban éljen; a vidéki életnek már nincs értéke önmagában, hiszen nem tükröződhet benne a Napkirály hatalmas sugárzása.

Ez hát az oka annak, hogy Madame de Chartres, a jövendőbeli Clèves hercegnő „végtelenül büszke" anyja bevezeti leányát az udvarba. E „tökéletes szépség" megjelenését ragyogóan előkészíti a regény *ellenpontozott szerkezete*. Az udvari hierarchia és az emberi kapcsolatok leírása oly módon történik, hogy Clèves herceget — *prince* — Chartres *vidame*-ja követi, őt pedig Nemours herceg — *duc* —, a vidame bizalmas barátja. Így tehát Chartres vidame-ja, aki Mademoiselle de Chartres-nak nagybátyja s egyben a szokásjog szerint képviselője is, a két leendő vetélytárs között helyezkedik el, akik közül az egyik, *a férj* bírja majd felesége *testét*, míg *szíve* a másiké, *a szerelmesé* lesz.

Íme, így mutatja meg autentikus módon a regényíró művészete, hogy ebben a szigorúan betartott hierarchiában csak származása szerint kap helyet az ember, s hogy másfelől ugyanezen hierarchia belsejében, a belső események e külső színpadán bontakozik ki a központi konfliktus is.

Külsőnek és belsőnek ez a dialektikája szolgáltatja az energiát a regény mozgásához. Minden külső esemény saját belső megfelelőjének előfutára és

[15] Uo. 15. old. (XXXIX.)

[16] Vö. RICHARD ALEWYN: L'univers du baroque (A barokk világa). Genève 1964. Gonthier.

[17] Mme de La Fayette id. kiad. 33. old.

előkészítője, s megfordítva, a belső események csak válaszolnak a külső tények által feladott kérdésekre. Egyidejűleg kölcsönösen közvetlen kapcsolat áll fenn a két egynemű kategória között: így a horizontális és vertikális összefüggések koherens rendszerbe foglalják az emberi kapcsolatokat. Mademoiselle de Chartres kivételes szépségének leírása például az emberi tulajdonságok síkján közvetlen válasz Nemours hercegének leírására, s egyszersmind a külső események síkján ellenkező előjelű reakció a herceg és az angol királynő házassági tervére.

Madame de La Fayette már írói működésének kezdetén igen jól értett az emberek és az események, vagyis a belső és a külső szféra, egyszóval a szerelem és a kötelesség birodalmának ilyetén dialektikus ábrázolásához. Íme példaképpen egy mondat első művéből, *Sévigné márkinő portréjá*ból: „. . . le brillant de votre *esprit* donne un si grand éclat à votre *teint* et à vos *yeux*, que quoiqu'il semble que l'esprit ne dût toucher que les oreilles, il est pourtant certain que le vôtre éblouit les yeux, et que, lorsqu'on vous *écoute*, l'on ne *voit* plus qu'il manque quelque chose à la régularité de vos traits, et l'on vous croit la beauté du monde la plus achevée."[18] („. . . az ön ragyogó *szelleme* olyan fényességet ad *arcszínének* és *szemeinek*, hogy noha azt mondják, a szellem csak a fülhöz szól, annyi bizonyos, hogy az öné mégis elvakítja a szemet, s hogy aki önt *hallgatja*, nem *látja* többé, hogy valami hiányzik vonásainak szabályosságához, s úgy véli, ön a legteljesebb szépség a világon.")

Ilyen Mademoiselle de Chartres szépsége is, éspedig azon egyszerű okból, hogy *a tökéletesség fogalmát* már régen kisajátította *az arisztokratikus öntudat*, s egyébként éppen ez indította meg azt a sajátos etikai küzdelmet, amit a tökéletesség új, karteziánus fogalma vív a régi, feudális ellen. Ez az arisztokratikus öntudat azonban még nem jelent meg Mademoiselle de Chartres-ban; ő még teljes mértékben anyja öntudatát örökli, aki, vidéken élvén, olyan világképet oltott leánya lelkébe, amelynek alapja az *erény* volt, vagyis az őszinte és hűséges viselkedés az élet forgatagágban, az erény megőrzésének eszköze pedig az *önmagával szembeni bizalmatlanság*, azaz, s itt Madame de La Fayette-et idézem: „un grand soin de s'attacher à ce qui seul peut faire le bonheur d'une femme, qui est d'aimer son mari et d'en être aimée."[19] („. . . nagy gonddal ragaszkodni ahhoz az egyetlen dologhoz, ami egy nőt boldoggá tehet, vagyis szeretni férjét és szeretve lenni általa.")

Nyilvánvaló, hogy ez a világkép *a régi típusú feudális nemesség* világképe, amely szerint az emberi személyiségnek, hogy megvalósítsa önmagát, teljesen fel kell oldódnia kötelezettségeiben, azaz a kötelességben — amint ezt Szalézi Szent Ferenc impozáns filozófiája és Desportes, Du Perron, Jean Bertaut komor költészete tanúsítja.

[18] Oeuvres complètes de Mesdames de La Fayette, de Tencin et de Fontaines. Paris 1825. Moutardier. III. köt. 242. old.

[19] Mme de La Fayette id. kiad. 45. old.

Így hát ezen az *első* szinten, *történelmi-társadalmi létének síkján* Mademoiselle de Chartres cselekedeteit és érzelmeit kizárólag a kötelesség határozza meg, még pontosabban a gyermeki kötelesség, ami az anya akaratának való *engedelmesség*ben áll.[20]

Ez az anya, „akinek javai, erénye és érdemei rendkívüliek voltak" („dont le bien, la vertu et le mérite étaient extraordinaires"), mindamellett tudatában van a saját világképe és az udvaré közt fennálló lényegi különbségnek. Érdemes felfigyelni arra, hogy Madame de La Fayette művészete ezt a különbséget éppen az érdekekben és a „galanterie"-ban, a látszat e két fő kategóriájában láttatja vele. S Madame de Chartres „másra sem gondolt, mint hogy mi módon óvja meg leányát ezektől" (ne songeait qu'aux moyens d'en garantir sa fille").[21] Egyik módja ennek az ősztinteség *lehetett*, ez a *belső tulajdonság*, mely abban állt, hogy Mademoiselle de Chartres *köteles* volt beszámolni anyjának „minden bókról, amit mondanak neki" („de toutes les galanteries qu'on lui dirait"); de az anya számára, feudális világfelfogása értelmében még hatékonyabbnak, sőt véglegesnek tetszett a másik megoldás, a házasság, ez a társadalmi aktus, ez a *külső minőség*, mely az adott korban mindenekelőtt a kötelesség szférájához tartozott, sokkal kevésbé a szereleméhez. Madame de Chartres tehát felségül adja leányát Clèves herceghez, s mint a szöveg mondja: „elle ne craignit point de donner à sa fille un mari qu'elle ne pût aimer en lui donnant le prince de Clèves"[22] („egyáltalán nem félt attól, hogy Clèves hercegben olyan férjet ad leányának, akit az nem tud szeretni"). A hála és a nagyrabecsülés érzelmeire alapozza ezt a házasságot, ezekre az inkább illendőségből, mint vonzódásból fakadó érzésekre, melyekkel leánya Clèves herceg iránt viseltetik; megint a regényt idézem: „elle prit de grands soins de l'attacher à son mari, et de lui faire comprendre ce qu'elle devait à l'inclination qu'il avait eue pour elle avant que de la connaître, et à la passion qu'il lui avait témoignée en la préférant à tous les autres partis, dans un temps où personne n'osait plus penser à elle."[23] („. . . nagy gonddal igyekezett őt férjéhez kapcsolni, s megértetni vele, mennyit köszönhet e vonzalomnak, melyet amaz már megismerése előtt érzett iránta, és e szenvedélynek, amit azzal tanúsított, hogy valamennyi lehetőség közül őt választotta házastársul, olyan időben, amikor már senki sem mert gondolni őrá.") Ami a herceget illeti, ő egyrészt *valóban őszinte szerelmi szenvedélyére* építi házasságát, másrészt pedig arra a reményre, amit felesége hálájából merít. Csakhogy e hála természete *klasszicista módon* máris *előre jelzi*, hogy Clèves herceg őszinte szerelme soha nem nyer viszonzást feleségétől, mivel az ő számára férje, mint a külső, társadalmi szféra képviselője, mindig a kötelesség

[20] Uo. 60. old.
[21] Uo. 52—53. old.
[22] Uo. 61. old.
[23] Uo. 64. old.

oldalán marad. Így lesz Clèves hercegből az őszinte szerelem és a barokk kötelesség antagonisztikus konfliktusának hordozója, így válik meghasonlott személyiséggé; szerelmének őszintesége és pusztító heve által túllép ugyan a „galanterie" világán és tisztán emberi emberré válik, feleségének érzelmei azonban, melyek soha nem mennek túl „a nagyrabecsülésen és a hálán", arra kényszerítik, hogy örökre a barokk kötelesség rabja s egyszersmind képviselője maradjon. Éppen ezért, helyzete kétértelműségének megszüntetése végett kell egyébként élete végén azt kívánnia, hogy bárcsak megcsalták volna, mint a kasztjához tartozó többi férjet, mert így teljesen és szenvedés nélkül a látszat gáláns világához tartozhatott volna.[24]

Az az elképzelés tehát, melyet ideológiai elvei alapján Madame de Chartres a házasságról alkotott, nem védhette meg leányát a legnagyobb veszélytől, amely az udvarban leselkedett rá; ellenkezőleg, éppen a házasság lett színapada annak a szerelmi szenvedélynek, amely a hercegnő egyéniségének autonómiáját lett volna hivatott megadni. Madame de Chartres-nak örökre el is kell hagynia leányát, mihelyt Nemours herceg iránti szerelmének születésével személyisége előtűnik és magára ébred, s kilép a régi feudális világkép kereteiből, új realitást adva önmagának *történelmi-társadalmi létének e második síkján*, ami nem egyéb, mint házassága, vagyis az udvarban való élete, ahol — Madame de Chartres szavaival — „ami látszik, az csaknem sohasem az igazság" („ce qui paraît n'est presque jamais la vérité").[25] Nem meglepő hát, hogy az utolsó tanács, amit az anya halálos ágyán leányának ad, az, hogy *vonuljon vissza az udvarból*.[26]

Ez az új realitás először teljesen az arisztokratikus kötelesség jegyében áll; a hercegnő, hogy méltó legyen önmagához, csak azt cselekszi, amit *hitvesi kötelességből* tennie *kell*, de e hitvesi kötelesség teljesítése egyszersmind kasztjához is méltóvá teszi. Ebben természetesen nagy szerepe van anyja emlékezetének is.

E barokk pompa („magnificence") légkörében, e *látszólagos harmóniában*, ahol a *nagyrabecsülés* az utolsó kategória az objektív érdekviszonyok fontossági sorrendjében s ugyanakkor a szubjektív szféra első kifejezési formája is — itt születik meg s fejlődik ki külső és belső mozzanatok váltakozásának szabályos ritmusában *a szerelem*, ez a tisztán emberi szenvedély, mely arra hivatott, hogy egy autonóm egyéniség fokozatos kiformálásával *legyőzze a kötelességet*.

A szerelem születésének, kibontakozásának és tragikus győzelmének aprólékos, igen érzékeny, igen finom, igen klasszicista leírása s az a reális pszichológiai és szociológiai motiváció, ami ezzel a szerkezeti megoldással együtt jár, lehetővé teszi Madame de La Fayette számára, hogy megvalósítsa

[24] Uo. 257. old.
[25] Uo. 72. old.
[26] Uo. 94. old.

a klasszicizmus nagy eszményét: kortársairól beszél, de túl minden időbeli és térbeli távolságon az egyetemes emberhez intézi szavait.[27]

Testet öltött tehát a platonista ige, s ezúttal egy szerkezetében is, stílusában is barokkos-klasszicista palotában lakozik. Ez a kristályosan tiszta, minden erős színt mellőző szókincs, ez a finom hangnem, ezek a ritmusos és eleven, feszes és kicsiszolt mondatok, ez a tömör és tudósan ellenpontozott szerkezet, ez a külső események repkényfonadékával ékes épület, melynek három emeletét a három búcsú, az emberi lét három döntő mozzanata alkotja, adekvát kifejezője a regényben lejátszódó drámának.[28]

Ez a dráma pedig, mely egy Nemours hercegre vonatkozó „hallomással" kezdődik, s azzal a kíváncsisággal, sőt türelmetlenséggel folytatódik, amivel a hercegnő látni kívánja, a tudat szintjén először hiánytudat képében jelentkezik, s így ez az érzés válik, paradox módon tudattalanul, az egyéni autonómia megvalósulásának első eszközévé: „l'intérêt qu'elle prenait à M. de Nemours: elle n'avait encore osé se l'avouer à elle-même"[29] („hogy mennyire érdeklődött M. de Nemours iránt: eddig még önmagának sem merte bevallani"). E szavak, melyekkel Madame de La Fayette ezt a sajátos lelkiállapotot tükrözi, önmagukban is kifejezik az érzelmi szituáció látszólag paradox jellegét; a hercegnőben már van valami, de ez a valami még csupán homályos érzés formájában bujkál tudatalattijának ismeretlen tájain.

„Elle vit alors que les sentiments qu'elle avait pour lui étaient ceux que M. de Clèves lui avait tant demandés; elle trouva combien il était honteux de les avoir pour un autre que pour un mari qui les méritait."[30] („Ekkor látta, hogy amit iránta érez, éppen az, amit M. de Clèves annyira kért tőle; rendkívül szégyenletesnek találta, hogy más iránt érzi ezt, mint férje iránt, aki megérdemelné.") E két részre tagolódó mondat szerkezete tisztán és világosan mutatja, hogyan kapcsolja össze a regényíró *a szerelem felfedezését a kötelesség beavatkozásával.* A szégyen, amit a hercegnő érez, valójában nem más, mint önvédelem, a félelemnek egy sajátos formája attól, hogy új egyéniségre tegyen szert, vagy más szóval, hogy szakítson a régi, megszokott normákkal; menekülés ez az új elől s egyszersmind ragaszkodás a régihez, pontosabban ahhoz a régi életmódhoz, amelyben igazi érzéseket nélkülöző lénye egyensúlyban volt a környező valósággal.

Mi sem bizonyítja jobban a hercegnő lelkének e dialektikus mozgását, mint az az elhatározása, hogy mindent elmond anyjának. Ennek az elhatározásnak szimbolikus jellege abban áll, hogy anyja már tudja, amit el akar neki

[27] Vö. JACQUES ROGER: XVIIe siècle français, Le grand siècle (A francia XVII. század, A nagy század). Paris 1962. Seghers. Előszó.

[28] Vö. H. ASHTON: Madame de La Fayette, sa vie et ses oeuvres (Madame de La Fayette élete és művei). Cambridge 1922. At The University Press. 176—178. old. — ANTOINE ADAM: Histoire de la littérature française au XVIIe siècle. IV. köt. Paris 1958. Éditions mondiales. 193. old.

[29] Mme de La Fayette id. kiad. 89. old.

[30] Uo. 89. old.

mondani. Pedig ezzel a gesztussal olyan erősségbe menekülhetett volna, ahol egyszerre kettős fal védelmezi: a *gyermeki kötelesség* és a *hitvesi kötelesség*. De anyja nem hallgathatja meg ezt az első jajkiáltását; mindössze annyit tehet, hogy a búcsúzás pillanatában emlékezteti hitvesi kötelességére, erre az egyetlen dologra, mely a királyi udvartól távol ellenszere lehet szerelmének.

Anyja halála tehát megakadályozza a hercegnőt abban, hogy visszaforduljon a megkezdett úton; *akarata ellenére* vállalnia kell *végzetes* sorsát: autonóm személyiséggé kell válnia a szerelem által s a kötelesség megtagadásával.

Mégis, miközben szerelmi szenvedélye egyre erősebbé, s a szerelmesek körül mind szorosabbra fonódó külső körülmények közt árapálya egyre fenyegetőbbé válik, miközben azok a fogalmak, melyek kezdetben a kötelesség szférájához tartoztak, mint például a szégyen és a féltékenység,[31] e szenvedély eszközeivé válnak, s míg végül lelkét teljesen betölti a szerelem, s így bensejében minden összezavarodik — a hercegnő folyvást új kiutakat keres. Méltó akar maradni férjéhez s egyben arisztokratikus lényéhez. A szenvedélyétől való menekülés egyetlen lehetséges módja pedig az a különös *vallomás*, melynek paradox jellege abban áll, hogy szakítást jelent a régi normákkal, de éppen megőrzésük végett. Filológiailag bizonyítja ezt a következő idézet: „Je suis vaincue et surmontée par une inclination qui m'entraîne malgré moi; toutes mes résolutions sont inutiles: je pensai hier tout ce que je pense aujourd'hui, et je fais aujourd'hui tout le contraire de ce que je résolus hier. Il faut m'arracher de la présence de M. de Nemours; il faut m'en aller à la campagne, quelque bizarre que puisse paraître mon voyage; et, si M. de Clèves s'opiniâtre à l'empêcher ou à vouloir en savoir les raisons, peut-être lui ferais-je le mal, et à moi-même aussi, de les lui apprendre."[32] („Legyőzött, fölém kerekedett egy olyan vonzalom, mely akaratom ellenére magával ragad; minden elhatározásom hiábavaló: ugyanazt gondoltam tegnap, amit ma gondolok, s amit ma teszek, épp az ellenkezője annak, amit tegnap határoztam. Ki kell szakítanom magam M. de Nemours jelenlétéből; vidékre kell mennem, bármily furcsának tűnjék is ez az utazás; és ha M. de Clèves makacsul ellenkezik vagy mindenáron az okát tudakolja, talán megteszem, ami mindkettőnknek fájdalmas lesz, hogy eléje tárom.")

A kényszer, hogy „bűnös" szenvedélyét bevallja férjének, aszerint fokozódik tehát, ahogyan szaporodnak a jelek, melyekkel a hercegnő akaratlanul tudtára adja szerelmét hódolójának; minél jobban elárulja magát, annál erősebb a bűntudata, s minél inkább jóvá akarja tenni kötelességmulasztását,

[31] Vö. CLAUDETTE DELHEZ-SARLET: Les jaloux et la jalousie dans l'oeuvre romanesque de Madame de La Fayette (A féltékenyek és a féltékenység Madame de La Fayette regényeiben). Revue des Sciences Humaines. Miscellanées sur le Dix-septième siècle, Juillet-septembre, 1964, 293—301. old.

[32] Mme de La Fayette id. kiad. 183. old.

annál inkább kötelességének érzi, hogy kitárulkozzék férje előtt. Íme, az az örvénylő mozgás, az a barokk spirál, mely a kötelesség szférája felé halad.

A vallomás, amit a belső tartalomhoz illő külső keretben, a királyi udvartól távol, vidéki *visszavonultságban* tesz férjének a hercegnő, nem éri el a kívánt célt. Nemours herceg titkos és szimbolikus jelenléte, mely a hercegnő menekülésvágyát ellenpontozza, már előre érezteti, hogy sem őszintesége, sem bátorsága, hogy szeretőnek nyilvánítsa magát, sem gyengesége, hogy lemondjon ennek az új minőségnek a megvalósításáról, mely *történelmi-társadalmi létének harmadik síkjára* helyezné, nem eredményezhet mást, mint *a szerelem pólusának* megerősödését. Mégis, a vallomás jelenete a regény mértani középpontja, s látszólag e ponton kerül egyensúlyba a kötelesség és a szerelem. Ettől fogva a szerelem kerekedik fölül; a hitvesi kötelesség a továbbiakban már csak látszat. „Toutes les fois que cette princesse parlait à son mari, la passion qu'il lui témoignait, l'honnêteté de son procédé, l'amitié qu'elle avait pour lui, et ce qu'elle lui devait faisaient des impressions dans son coeur qui affaiblissaient l'idée de M. de Nemours; mais ce n'était que pour quelque temps, et cette idée revenait bientôt plus vive et plus présente qu'auparavant."[33] („Valahányszor e hercegnő a férjével beszélt, a szenvedély, amit amaz iránta tanúsított, eljárásának lovagiassága, a barátság, amit ő érzett férje iránt, s mindaz, amivel tartozott neki, olyan hatást tettek szívére, mely elhomályosította M. de Nemours képét; ám ez csak bizonyos ideig tartott, s nemsokára újra visszatért ez a kép, még élénkebben és valóságosabban, mint azelőtt.") Világosan kiderül e szövegből, hogy a szerelem végleges győzelme csak nagy szenvedések árán lehetséges, melyek a hitvesi kötelesség, a látszat-kötelesség állandó, zavaró jelenlétéből fakadnak. Hogy a szerelem önállósulhasson, hogy önmaga középpontjává válhasson, e kötelességnek teljesen meg kell szűnnie. A hercegnőnek *egyedül* kell maradnia szerelmének, magának a létnek kérdéseivel. S következésképpen a válasz, amit ezekre ad, egyéni állásfoglalását fogja tükrözni, *autonóm egyéniségének történelmi minőségét* képviseli majd.

Így a második búcsúnak, a kötelességet képviselő férj halálának akkor kell bekövetkeznie a regényben, amikor megérti, hogy már nem méltók egymáshoz. A férj úgy tűnik el tehát, mint a szerelem áldozata, azé a szerelemé, amit ő maga érzett felesége iránt, s azé, amit ez utóbbi érzett egy másik iránt.

Ez az új állapot *történelmi-társadalmi létének harmadik síkjára* helyezi Clèves hercegnőt. „Plus de devoir, plus de vertu, qui s'opposassent à ses sentiments: tous les obstacles étaient levés, et il ne restait de leur état passé que la passion de M. de Nemours pour elle et que celle qu'elle avait pour lui"[34] („Nem volt többé kötelesség, nem volt többé erény, mely szemben állt volna

[33] Uo. 238. old.
[34] Uo. 267. old.

érzelmeivel: minden akadály elhárult, s múlt állapotukból nem maradt meg más, mint M. de Nemours szenvedélye iránta s az övé M. de Nemours iránt") — mondja Madame de La Fayette, mielőtt figyelmeztetné az olvasót arra, hogy a halottak árnya megremegteti az élőket, azaz hogy a kötelesség, mely már csak a hercegnő képzeletében létezik, mint maga is megjegyzi,[35] mégis álcává válik, hogy ezúttal azt az igazi indítékot leplezze, ami Nemours herceg szerelmének visszautasítására készteti. Clèves hercegnő szemében e szerelem nem több *szándékos* vagyis *akarati* cselekedetnél, nem egyéb, mint Nemours *győzni akarásának* sajátos eszköze, egyszóval *a „galanterie" megnyilvánulása:* „ön minden tekintetben udvarlásra született — mondja neki —, az összes tulajdonsággal együtt, melyek e téren szép sikereket hozhatnak" („vous êtes né avec toutes les dispositions pour la galanterie et toutes les qualités qui sont propres à y donner des succès heureux").[36] Lemond tehát róla, ilyen szükségképpen álcázott módon, az igazi, érdek nélküli és akarattalan, de örök érzések nevében, a legemberibb dolog: a tiszta szerelem nevében. „Érezze mindamellett — mondja neki a *búcsú*, a regény harmadik búcsújának percében — azt az örömet, hogy megszerettette magát egy olyan személlyel, aki semmit sem szeretett volna, ha soha nem látja önt; higgye el, hogy érzéseim ön iránt örökéletűek lesznek, s nem is múlnak el, bármit tegyek." („Ayez cependant le plaisir de vous être fait aimer d'une personne qui n'aurait rien aimé, si elle ne vous avait jamais vu; croyez que les sentiments que j'ai pour vous seront éternels et qu'ils subsisteront également, quoi que je fasse.")[37]

Clèves hercegnőnek egyedül kell maradnia egy *minőségileg új akarat* erejénél fogva, élnie kell, vagy pontosabban, eltemetkeznie a magányban, hogy megvédhesse a tiszta szerelmet, az eszményi szerelmet vagy a szerelem eszményét, egyszóval az *ideált* a társadalmi élet, az objektív valóság, egyszóval a *realitás* elviselhetetlen, mert nem kielégítő, hazug, mert a kötelesség álcáját viselő formájával szemben. A végső visszautasítás tragikuma katartikus, mert mintegy szentségtartóként mutatja fel annak szükségességét, hogy olyan új objektív viszonyok jöjjenek létre, amelyek közt a szerelem, középpontjában az új akarattal, minőségileg hozzá méltó kötelességet találhat magának.

A szerelem és a kötelesség dialektikája pedig már az új történelmi minőség teljes emberének megvalósulását jelképezi.

Íme, így hagyta számunkra „Clèves hercegnő" „az erény utánozhatatlan példáját".[38]

[35] Ld. uo. 282. old.
[36] Uo. 279. old.
[37] Uo. 282. old.
[38] Uo. 291. old.

VOIGT VILMOS

A MONDÁK STRUKTURÁLIS-MORFOLÓGIAI VIZSGÁLATA*

1. Mind a morfológia, mind a struktúra fogalma kétféle értelemben használatos: általános (és némileg üres) fogalomként, valamint (sokkal ritkábban) specifikus és a tudományos módszert is egyértelműen megszabó terminusként. A kétféle értelmezés között természetesen különbséget kell tennünk, ám ezt a folklorisztika csak ritkán valósította meg.

2.1. *A morfológia általános értelemben* a formai leírással azonosítható, és ez a módszer gondos elemzők kezén elméleti jellegű általánosításokhoz is vezethet. Közvetlenül a mondakutatás esetében ilyennek nevezhetjük például Folkers, Friedrich Ranke vagy Max Lüthi tanulmányát.[1] Ezek többnyire a monda műfajával foglalkoztak, és azt más műfajokkal (szinte mindig a mesével) vetették össze.

2.2. A *morfológia specifikus értelemben* sajátos tudományos felfogást képvisel, amelyet számunkra is igen tanulságos módon a negyvenes években

* A mondakutatás terén a magyar folklorisztika hosszú idő óta megérdemelt nemzetközi szerepet vívott ki. A harmincas években Honti Jánosnak ez epikus néphagyomány műfaji tagolódásáról írott cikkei sok időszerű gondolatot tartalmaztak. A hatvanas években megélénkülő nemzetközi mondakutatásba Dégh Linda és Dömötör Tekla kezdeményezésére hamar bekapcsolódtak a magyar kutatók, és 1963 őszén az International Folk Narrative Research Society éppen Budapesten rendezte mondakutató megbeszélését, amelynek anyagát Tagung der Sagenkommission der International Society for Folk-Narrative Research címmel az Acta Ethnographica [XIII (1964) 3—131] jelentette meg. Itt a mondarendszerezés kérdései kerültek előtérbe, és az itt megfogalmazott elvek alapján kezdődött el a magyar mondakatalógus elkészítése. Ennek munkálatait Dömötör Tekla irányította, és eddig két rész jelent meg: Dobos Ilona: A történeti mondák rendszerezéséről. Ethnographia 81 (1970) 97—112; Körner Tamás: Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból. — B) A halál és a halottak. Ethnographia 81 (1970) 55—96. A mondakutatás eredményeit összegezi és a magyar monda általános jellemzését adja Dömötör Tekla: Monda. In: Dömötör Tekla—Katona Imre—Ortutay Gyula—Voigt Vilmos: A magyar népköltészet. 2. kiadás. Bp. 1974. 155—174. A nemzetközi mondakutatás az utóbbi néhány évben mintegy elcsendesült, jóllehet új feladatok és törekvések a prózai elbeszélő folklór kutatásában éppen ez időben bukkantak fel. Ezekkel bizonyos mértékig foglalkozhatott az 1972. szeptember 27—30 között Freiburgban rendezett „Probleme der Volkssagenforschung" megbeszélés, amelyen a magyar kutatók is részt vehettek. E megbeszélés anyaga Probleme der Sagenforschung (hrsg. von Lutz Röhrich, Freiburg i. Br. 1973.) címen külön kötetben jelent meg.

[1] Folkers, Johann: Zur Stilkritik der Volkssage. Kiel 1910. — Ranke, Friedrich: Volkssagenforschung. Breslau 1935. — Lüthi, Max: Volksmärchen und Volkssage. Zwei Grundformen erzählender Dichtung. Bern—München 1961.

Günther Müller és Horst Oppel irodalomtudományi alapon fogalmaztak meg[2]. Mint ismeretes, e felfogás Goethe híres természettudományi formatana nyomán halad, és a költészetet a természeti képződmények (például a növények) analógiájára „természeti valóságnak" *(Wirklichkeit der Natur)* nevezi, amelynek megvannak a maga sajátos alkati *(Gestalt)* törvényszerűségei. Goethe szerint az alkat egy élőlény létének összefüggésrendszere *(Komplex des Daseins eines wirklichen Wesens)*, és sajátos folyamatok jellemzik. Rendkívül tanulságos, hogy Müller, aki a leginkább követi Goethet, irodalomtudományi alapfogalmakként kezeli a „típus", a „metamorfózis" és a „faj" *(Species)* kategóriáit. Itt közvetlenül hivatkozhatunk a morfológiai folklorisztika klasszikusára, Proppra, aki a maga 1928-as mesemorfológiájában[3] közvetlenül Goethe nyomdokain halad, és német kollégái előtt is nagyjából azonos felfogást képvisel. Propp munkájának úttörő voltát már sok tekintetben hangsúlyozta a folklorisztikai tudománytörténet,[4] arra azonban ritkán utaltak, hogy munkája az általában vett morfológia szempontjából is számottevő kezdeményezés. Könyvében, valamint a varázsmesék átváltozásairól írott tanulmányában[5] funkciókról, szereplőkről, asszimilációkról, disztribúciókról, transzformációkról ír — olyan morfológiai módszert adva ezzel, amely a későbbiekben és más foklór műfajokra alkalmazva is kivihető. A következőkben még látni fogjuk, mennyiben élt ezzel a lehetőséggel a modern folklorisztika.

3.1. A *struktúra és a struktúrakutatás általános értelemben* minden olyan vizsgálatot jelent, amelynek célja a szerkezet sajátosságainak feltárása. Természetes, hogy ilyen értelemben a mondakutatás legkezdeteitől fogva ismerünk olyan tanulmányokat, kommentárokat, amelyek a mondák (egyes mondák, egyes mondatípusok, akár mondai műfajok) struktúrájára vonatkoznak. Célkitűzésüket tekintve tulajdonképpen ide vonhatók a mondai típus- és motívumindexek elkészítésére vonatkozó munkálatok, valamint a mondai műfajkategóriákat megállapítani szándékozó kísérletek, amelyek ismertebbek annál, hogy külön fel kellene sorolni mindegyiküket.[6] Csupán azt szükséges itt külön is megemlíteni, hogy azok a rendszerezési kísérletek, amelyeket a

[2] MÜLLER, GÜNTHER: Morphologische Poetik. In: Helicon 5 (1943) 1—22. — MÜLLER, GÜNTHER: Die Gestaltfrage in der Literaturwissenschaft und Goethes Morphologie. Halle 1944. — OPPEL, HORST: Morphologische Literaturwissenschaft. Goethes Ansicht und Methode. Mainz 1947.

[3] Пропп, В. Я.: Морфология сказки. Ленинград. 1928. Magyar fordítása: PROPP, V. J.: A mese morfológiája. Bp. 1975.

[4] Legutóbb: BREYMAYER, REINHARD: Vladimir Jakovlevič Propp (1895—1970). Leben, Wirken und Bedeutsamkeit. In: Linguistica Biblica 15/16 (1972) 36—66. Lásd még a mostani emlékkönyvet: Мелетинский, Е. М.—Неклюдов, С. Ю. сост.: Типологические исследования по фольклору. Сборник статей памяти Владимира Яковлевича Проппа. Москва 1975.

[5] Пропп, В. Я.: Трансформации волшебных сказок. In: Поэтика 4 (1928) 70—89.

[6] RÖHRICH, LUTZ: Sage. Stuttgart 1965. — PETZOLDT, LEANDER hrsg.: Vergleichende Sagenforschung. Darmstadt 1969.

harmincas években Granberg, von Sydow és mások kezdeményeztek,[7] sajátos vonásokkal rendelkeznek. Mint ismeretes, mindeme munkákban a struktúra fogalma középponti szerepet játszik, ugyanakkor ezzel szinte egyenrangú a mondák pszichológiai, valóságelsajátító sajátosságára való figyelem is. Az élménytől az elbeszélésig, az egyéni benyomástól a közösségi valóságelsajátításig terjedő folyamatokban elfoglalt helyük szerint csoportosítja a monda műfaji kategóriáit von Sydow, aki megintcsak aligha véletlenül, ismét botanikai analógiákat és példaképet keres, és műfaji rendszerezése mintáját Linné művében találja meg. A funkciónak pszichologizáló felfogása és a struktúrának következetlen kutatása késztette a mai mondakutatók egyik csoportját arra, hogy éppen e ponton fejlesszék tovább von Sydow elképzeléseit. Erről, a turkui iskola elgondolásait érintve, később még szó esik.

3.2. A *struktúra és a strukturalizmus specifikus értelemben* nehezen meghatározható fogalmak, még a strukturalizmus mai divatja ellenére is. Voltaképpen ahány strukturalista iskola van, annyiféle a struktúra-definíciók irányának száma, és az egyes feladatok is tetemesen módosítják a célkitűzéseket, meg a követett módszert. Általában véve mégis azt mondhatnánk, hogy a strukturalizmus módszertana szerint a struktúrák vizsgálata önálló feladat, a kutató célja az, hogy a struktúrák felépülését, kapcsolódásait más jelenségektől függetlenül vizsgálja.

3.2.1. Közvetlenül a folklorisztikában igen nehéz meghatározni, hol ér véget a morfológiai kutatás és hol kezdődik már minden kétséget kizáróan a struktúravizsgálat. Ez a szempont a leghatározottabban Propp morfológiájának értékelése során bontakozott ki. Mint ismeretes, Lévi-Strauss[8] 1960-ban éppen azt kifogásolta Propp-interpretációjában, hogy a Propp által adott morfológia összeegyeztethetetlen az általa képviselt strukturalizmussal. Bonyolítja a kérdés eldöntését, hogy viszontválaszában Propp[9] elsősorban csak azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a morfológiai elemzés az első szint, amelyet más még követhet, sőt követ is — de itt nem a strukturalista, hanem a genetikus-történeti munkákra hivatkozott. 1969-ben viszont Meletyinszkij éppen azt mutatta ki,[10] hogy Propp morfológiája már a strukturalizmus csírája, amelyet közvetlenül strukturalizálni lehet. Még később ennél is tovább ment,

[7] GRANBERG, GUNNAR: Memorat und Sage. Einige methodische Gesichtspunkte. Saga och Sed 1935. 120—127. — SYDOW, CARL-WILHELM VON: Kategorien der Prosa-Volksdichtung. In: Selected Papers on Folklore. Copenhagen 1948. 60—88.

[8] LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: La structure et la forme. Réflexions sur un ouvrage de Vladimir Propp. Cahiers de l'Institut de science économique appliquée 99 (1960). Série M: Recherches et dialogues . . . No. 7. 1—36. — LÉVI-STRAUSS, CLAUDE: L'analyse morphologique des contes russes. International Journal of Slavic Linguistics and Poetics 3 (1960) 122—149.

[9] PROPP, VLADIMIR JA.: Struttura e storia nello studio della favola. In: Morfologia della fiaba. Torino 1966. 201—207.

[10] MELETYINSZKIJ, E. M.: A mese strukturális-tipológiai kutatása. In: Propp: A mese morfológiája. Bp. 1975. 220—281.

és tanítványaival írott két tanulmányában[11] már egyenesen a szemiotikához kapcsolja Propp kezdeményezését. Erről a kérdésről a későbbiekben még egyszer szó esik.

3.2.2. A felvetett probléma eldöntésére azt mondhatjuk, hogy elvileg nincs kizárva a folklorisztikában a strukturalizmus (vagy akár ennél is magasabb szintre vonatkozó vizsgálatok), azonban esetenként kell megvizsgálni, hogyan függ össze ez a morfológiainak nevezhető eljárásokkal, milyen konkrét módszerrel és eredményekkel jár.

4. Viszonylag igen gazdag a morfológiai és strukturalista folklorisztikai kutatás tudománytörténeti-metodikai szemléje. Mindazáltal a mondakutatás esetében szinte elölről kell kezdeni az ilyen áttekintést.

4.1. Nincs most terünk arra, hogy bemutassuk a mesekutatás,[12] a mítoszkutatás,[13] vagy akár más folklór műfajok strukturalista és morfológiai tanulmányozásának eredményeit.

4.2. Legalább röviden mégis utalni kell arra, hogy többen is megkísérelték azt, hogy különböző műfajok ilyen módszerű vizsgálatát végezzék el, vagy legalábbis hasonlítsák össze egymással. Elli Köngäs és Pierre Maranda már 1962-ben több folklór műfaj azonos módszerrel elkészített strukturális modelljét adták,[14] voltaképpen Alan Dundes csak később összegyűjtött különböző műfaj-tanulmányai is empirikus módon hasonló célt tűztek maguk elé. A legutóbbi időben lehetővé vált többfunkciós műfajelmélet kiépítése is,[15] és megkísérelhették a narratív műfajok általános szabályszerűségeinek feltárását is.[16]

4.3. Mindezek a vizsgálatok kezdeti jellegűek, nem is vonatkoznak közvetlenül a mondára, mégis, a most vázolt távlatok között kell a mondák morfológiai és strukturális kutatásának a szemléjét elvégezni.

5. A mondakutatás, mint egyértelműen megállapítható, az 1950-es évek közepétől új lendületet nyert, és körülbelül arra az időre (egy évtizeddel később), mire ez a felismerés egyértelműen megfogalmazódott,[17] már ki is fulladt. Az utóbbi években tetemesen csökkent a mondákkal foglalkozó, valóban újat hozó tanulmányok száma. Ennek metodikai okát abban láthatjuk, hogy úgy látszik, kimerültek azok a módszertani források, amelyek mintegy

[11] Vö. 39—40. jegyzetben idézett munkák.

[12] Összefoglalja LÜTHI, MAX: Märchen. 4., durchgesehene und ergänzte Auflage. Stuttgart 1971. 106—112.

[13] Összefoglalja: BUCHLER, I. R.—SELBY, H. A.: A Formal Study of Myth. Austin 1968. — MARANDA, PIERRE ed.: Mythology. Harmondsworth 1972.

[14] KÖNGÄS, ELLI-KAIJA—MARANDA, PIERRE: Structural Models in Folklore. Midwest Folklore 12 (1962) 133—192.

[15] Vö. 24—29. jegyzetben idézett munkák. — DUNDES, ALAN: Analytic Essays in Folklore. The Hague — Paris, 1975.

[16] Erre utal: VOIGT, VILMOS: Some Problems of Narrative Structure Universals in Folklore. Linguistica Biblica 15/16 (April 1972) 78—90.

[17] HAND, WAYLAND D.: Status of European and American Legend Study. Current Anthropology 6 (1965) 439—446. — SCHMIDT, LEOPOLD: Vor einer neuen Ära der Sagenforschung. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 68 (1965) 53—74.

megújították az ötvenes-hatvanas évek fordulójának mondakutatását. Ezzel egyszerre új törekvések is jelentkeztek, amelyek azonban egyelőre nem voltak elég határozottak ahhoz, hogy áttörésszerű módon felhívhatták volna magukra a figyelmet. A következőkben éppen ezért bizonyos törekvések felsorolásáról, eredményeik csoportosításáról esik szó, annak érdekében, hogy az így jellemzett munka a jövőben merészen folytatódhasson tovább.

6. A hatvanas években több olyan konferencia szerveződött meg, amely témájául tűzte ki a monda katalogizálásának kérdéseit is. Ezek során gyakran felbukkantak olyan elgondolások, amelyek a morfológia számlájára írhatók.

6.1. Az 1963 őszén Budapesten tartott *„Sagentagung"* alkalmával Sirovátka foglalkozott a mondamorfológia kérdésével.[18] Véleménye szerint a morfológia a katalogizálás előkészítése, és tulajdonképpen a monda műfajának meghatározásához járulhat hozzá. Igen finom megfigyelőkészségről tanúskodó megjegyzései egy általános értelemben vett mondamorfológia terére tartoznak, maga azonban nem általánosította a szerkezetre, stílusra, előadásra vonatkozó elgondolásait rendszeres mondamorfológiává.

6.2. Előbb az 1964-es moszkvai etnológiai kongresszus orális műfaj-klasszifikáció vitájában bukkant fel a szovjet kutatók újabb morfológia-felfogása. Itt különösen Propp zárszava[19] érdemel figyelmet. Akkor tájt írott egyéb műfajelméleti dolgozataira is támaszkodva elég sokat és élesen foglalkozik az akkor friss mondakutatás rendszerező kísérleteivel, és megállapítja, hogy ezek műfajelméletileg nem kielégítőek. Maga sem ad azonban konkrét morfológiai javaslatot.

6.3. A szovjet kutatás később is általában a klasszifikáció oldaláról közelített a mondamorfológia kérdéséhez. Ennek nem egyetlen, de legkövetkezetesebb képviselője Csisztov. Ugyancsak az 1964-es moszkvai kongresszuson tartott előadásában[20] csak röviden összegezte a korábbi kísérleteket, és a mondák műfaji meghatározását a klasszifikáció kellékeként tárgyalta. Részletesebben fejtette ki elgondolásait 1966-ban a liblicei konferencián,[21] azonban célkitűzése itt sem más, és az általa szemügyre vett munkák értékelése során sem emelkedik túl a fentebb (**2.1.** és **3.1.** pontokban) már jellemzett általános morfológiai és struktúrakutató elgondolásokon.

[18] Sirovátka, Oldřich: Zur Morphologie der Sage und Sagenkatalogisierung. Acta Ethnographica 13 (1964) 99—106.

[19] Propp, V. Ja. (bevezető hozzászólás) Симпозиум 12. Классификация устно-поэтических жанров. In: VII Международный конгресс антропологических и этнологических наук. Москва 3—10 августа 1964. Том VI. Москва 1969. 428—435. — Vö.: Пропп, В. Я.: Принципы классификации фольклорных жанров. Советская Этнография 1964. № 4. 147—154.

[20] Čistov, K. V.: Zur Frage der Klassifikationsprinzipien der Prosa-Volksdichtung. VII Международный конгресс . . . Том VI. Москва 1969. 365—371.

[21] Чистов, К. В.: Проблема категорий устной народной прозы несказочного характера. Fabula 9 (1967) 13—26. — Das Problem der Kategorien mündlicher Volksprosa nicht-märchenhaften Charakters. Fabula 9 (1967) 27—40.

6.4. Igazán csak említésszerűen bukkant fel az 1964 májusában Svédországban rendezett mondaszimpózium alkalmával az a gondolat,[22] hogy a monda műfaji definíciónak újrafogalmazásával, egy újszerű esztétikai megközelítéssel próbálják megoldani az elméletileg zsákutca felé közelgő mondakatalogizálás kérdéseit. A hagyományos morfológia bírálatával együtt járt ez a felismerés, de új morfológia irányába nem történt javaslat.

7. Egészen külön kell említenünk a turkui iskola javaslatait a mondakutatás néhány kérdését illetően.

7.1. Bizonyos mértékig hasonló törekvések felbukkannak más skandináv kutatók (Alver, Blehr és mások)[23] munkáiban is, voltaképpen azonban itt csak részeredményekkel számolhatunk, amelyek a mondák és hiedelmek funkciós összefüggéseire vonatkoznak.

7.2. Ennél sokkal következetesebb, fejlődést jelzőbb a turkui iskola gondolatrendszere.

7.2.1. Lauri Honko az 1960-as évek elejétől fejtette ki funkcióvizsgáló módszerét,[24] majd a műfajvizsgálat irányába módosította elgondolásait.[25] Ilyen értelemben legrészletesebben az 1966 májusában Stockholmban tartott „Tradition Analysis and Source Criticism" szimpóziumon fogalmazta meg elgondolásait.[26] Még később a „role theory" módszerét alkalmazza,[27] amely még inkább műfaji és vallástudományi céllal átvett szociológiai, egyetemes néprajzi módszer. Honko középponti kategóriája a hagyomány, az a folyamat, amelynek során az egyes folklór alkotások tovább élnek. Mivel rendszerint a hiedelemmondákat vizsgálja, szükségszerűen kerül elő munkáiban a vallástudomány és a mítoszkutatás számos elgondolása. Közvetlenül mondamorfológiával vagy mondastruktúra-kutatással nem foglalkozik, a „struktúra" és a „forma" vizsgálata nála egyike a műfaj (pontosabban a „hagyomány" adott fajtája) jellemző vonásainak.

7.2.2. Bizonyos fokig nem függetlenül Honko elgondolásaitól formálódott ki Juha Pentikäinen több tanulmánya, amelyek azonban több ponton is közvetlenebbül érintik a mondakutatást. Több más részlettanulmány és nagymennyiségű szöveg vizsgálata után 1966-ban a tradicionális morfológiai-

[22] VOIGT VILMOS: A mondák műfaji osztályozásának kérdéséhez. Ethnographia 76 (1965) 200—220.

[23] ALVER, BRYNJULF: Category and Function. Fabula 9 (1967) 63—69. — BLEHR, OTTO: The Analysis of Folk Belief Stories and its Implications for Research on Folk Belief and Folk Prose. Fabula 9 (1967) 259—263.

[24] HONKO, LAURI: Funktionanalyyttisestä tutkimustavasta. Sananjalka 3 (1961) 136—164. — HONKO, LAURI: Geisterglaube in Ingermanland. I. Helsinki 1962 (FFC 185) 61—158.

[25] HONKO, LAURI: Memorates and the Study of Folk Beliefs. Journal of the Folklore Institute 1 (1964) 5—19.

[26] HONKO, LAURI: Genre Analysis in Folkloristics and Comparative Religion. Temenos 3 (1968) 48—66.

[27] HONKO, LAURI: Rooliteorian soveltamisesta uskontotieteessä. Sananjalka 11 (1969) 107—123.

strukturalista mondaműfajvizsgálatok legkritikusabb összegezését adta,[28] egyszersmind a szerep-elméletnek és a műfaj-analízisnek a módszereit is felhasználva. Ebből a tanulmányból elsősorban az derül ki, hogy a tradicionális mondavizsgálat műfaji (és műfaji alcsoportokra vonatkozó) definíciói egyrészt önmagukban tovább formalizálhatók, bizonyos következtetések tovább folytathatók; másrészt azonban az is világossá válik, hogy több korábbi kísérlet metodikailag következetlen, illetve hiányos. Pentikäinen ugyan adós marad a maga monda-műfaj rendszerezésének közlésével, kritikai és elemző áttekintése mégis egyértelműen lezárása egy korszaknak, amelyet — most csak ezt a vonást hangsúlyozva! — éppen a morfológiai rendező elvek következetlensége miatt érhet vád.

A későbbiekben a „textus és kontextus" problémák felé fordult figyelme,[29] majd ezt a „mélykutatás"-nak nevezett szociológiai interjúmódszerrel egészítette ki.[30] Ebből látszik a leginkább világosan, hogy Pentikäinen figyelmét a „hagyomány" sajátosan felfogott kommunikációelméleti megközelítése érdekli, és voltaképpen ennek a feladatnak rendeli alá mind a szerepelmélet, mind a műfajelmélet kérdéseit, a szó szoros értelmében vett morfológiai vagy strukturalista megközelítés pedig csak ennél is kisebb részfeladatok elvégzése érdekében kap szerepet.

7.3. Egy időben úgy látszott, hogy a skandináv-turkui iskola újítja meg a mondakutatást.[31] Ma már inkább úgy látjuk, hogy ez nem a morfológia vagy strukturalizmus keretében történik, a kutatók figyelme a műfajelmélet és a tradíciókutatás más jellemvonásai, összetevői felé fordult. Talán felesleges is hangoztatni, hogy ez semmi esetre sem jelent negatív értékítéletet.

8. A hagyományos értelemben vett specifikus morfológiának viszonylag igen csekély számú követője akadt a mondakutatásban. Az is feltűnő körülmény, hogy műveik nem is jutottak nagyobb nemzetközi elterjedtségre.

8.1. Bohuslav Beneš 1965—66-ban pontról pontra követve Propp mesemorfológiáját, gondosan analizálta 15 morva démonikus hiedelemmonda szövegét.[32] Bár maga is első kísérletnek nevezi munkáját, mégis sok általános tanulságot vont le, amelyeknek legalább utalásszerű megemlítése célszerű,

[28] PENTIKÄINEN, JUHA: Grenzprobleme zwischen Memorat und Sage. Temenos 3 (1968) 136—167.

[29] PENTIKÄINEN, JUHA: Testfrågor, kontextfrågor och källkritiska frågor i intervjun. In: Fältarbetet. Synpunkter på etnofolkloristik fältforskning. Helsingfors 1968. 26—42.

[30] PENTIKÄINEN, JUHA: Perinne- ja uskontoantropologisen syvätutkimuksen menetelmästä. Sananjalka 12 (1970) 72—119. — PENTIKÄINEN, JUHA: Quellenanalytische Probleme der religiösen Überlieferung. Temenos 6 (1970) 89—118.

[31] Vö.: PETZOLDT, LEANDER: Einleitung. In: PETZOLDT, LEANDER hrsg.: Vergleichende Sagenforschung. Darmstadt 1969. viii—ix. — PETZOLDT, LEANDER: Wege und Probleme der vergleichenden Sagenforschung. Studium Generale 1969.

[32] BENEŠ, BOHUSLAV: Lidové vyprávění na Moravských Kopanicích. Pokus o morfologickou analýzu pověrečných povídek podle systému V. Proppa. Slovácko 8—9 (1966—1967) 41—71.

annál is inkább, mivel a maga idején ez volt az első olyan munka, amelynek szerzője Propp morfológiájának módszerét tovább alkalmazta, és egy másik folklór műfajt vizsgált ily módon. (Az utóbbi években megnőtt az ilyen kísérletek száma, több epikus és rituális műfaj proppiánus elemzése készült el.)

Beneš a kismennyiségű anyagban 15 funkciót talált (mint ismeretes, az orosz varázsmesékben Propp 31 funkciót sorolt fel), ezek közül 11 azonos a Propp által megállapított funkciókkal, 5 funkció viszont csak a mondákban fordul elő. Az anyagban 5 transzformációs szabályszerűség volt észrevehető, ezek közül hármat Propp már az orosz mesékben is megtalált. Beneš anyagában a legegyszerűbb szövegben 3, a legösszetettebben 14 funkció volt, egy-egy mondában átlag 8 - 9 funkció fordult elő. Ez jóval kisebb szám, mint a mesékben, ahol az átlag a tízet meghaladja. Beneš megkülönböztet egy nyolcfunkciós és végül egy négyfunkciós „menet"-et. Az utóbbi egy redukált forma, amely a szövegek felében megtalálható, és mintegy a demonologikus mondák alaptípusának tekinthető.[33] Más kérdésekkel, mint a mondai szereplők vagy az asszimilációk és transzformációk, a szerző nem foglalkozik, dolgozata így is mindmáig a legjelentősebb hozzájárulás a mondamorfológiához. Kár, hogy a mindössze 15 szöveget feldolgozó munkát mások nem folytatták vagy egészítették ki.

8.2. 1970-ben készített kéziratos dolgozatában Körner Tamás áttekintette a magyar hiedelemmonda-katalógus teljes tündérmondaanyagát (74 szöveg), és ezt „morfológiai" módszerrel is elemezte. Publikálatlan dolgozatában Propp eljárását követte, ugyanakkor a „*dramatis personae*" szerinti cselekménycsoportosítást választotta, és anyagát a szereplők közti elsődleges kapcsolatok alapján csoportosította. Hangsúlyozza ugyan elgondolásának eltérését mind Propp, mind Beneš munkáitól, eredményei azonban lényegileg nem térnek el amazokétól.[34] Nem kellő következetességgel és körültekintéssel készült, de érdekes dolgozatában végül is hétféle „egyszerű szerkezet", négyféle „összetett szerkezet" és egyetlen „hiányos szerkezet" meglétét mutatja be. Mivel nem funkciókra osztotta anyagát, az elemzést inkább csak célkitűzésében és megjegyzéseiben nevezhetjük morfológiainak.

[33] Idézett helyen 71.
Az alapvető négyfunkciós menet:

$$i \quad e^- \quad D^- \quad R^-$$

A jelek magyarázata: i = kiinduló helyzet; e = félelem egy démonikus lénynek egy reális lényre való hatásától; D = démonikus lény; R = reális lény. A negatív index a funkció negatív megvalósulási módját jelzi.
A bővebb nyolcfunkciós menet:

$$i \quad e^- \quad D^- \quad R^+ \quad R^- \quad L \quad P \quad S$$

A további jelek magyarázata: L = varázseszköz felhasználása; P = a démonikus lény üldözi a reális lényt; S = a reális lény megmenekül a démonikus lénytől.

[34] Körner Tamás: A magyar hiedelemmondák természetfeletti lényei: A tündér. Bp. 1970. 18—47. (Kézirat az ELTE Folklore Tanszékén.)

9. Az említett munkák fényében is külön kell hivatkozni néhány olyan munkára, amelyek szerzői ugyan nem a mondával foglalkoztak, de morfológiai és strukturális elemzésük során olyan eredményekre jutottak, amelyek a mondakutatásban is rendkívül gyümölcsözőnek látszanak.

9.1. Vj. Vsz. Ivanov és V. N. Toporov egész sor tanulmányban foglalkoztak előbb a szláv, majd újabban a ket mitológia oppozíciós rendszerével.[35] Ennek során a fonetikai megkülönböztető jegyek analógiájára bináris oppozíciók szintsorozatába helyezték el több mítosz anyagát, valamint az egész mitológiai rendszereket.

9.2. A tartui szemiotikai iskola, leginkább maga Lotman több szövegelemző munkájában[36] foglalkozott prózai szövegek kompozíciójának stilisztikai és kulturális jelentésével. Itt olyan középkori szövegeket is vizsgál, amelynek közvetlen rokonait mi általában mondának nevezhetjük.

9.3. Mindennél sokkal közvetlenebbül vág témánkba Meletyinszkijnek és tanítványainak munkássága.

9.3.1. Több tanulmányban, leginkább 1969-ben a Propp-írta mesemorfológia második kiadásához írott utószavában foglalkozik azzal a kérdéssel, mennyiben folytatható tovább Propp módszere, és hogyan lehet ezt összekapcsolni a legmodernebb strukturalista és szemiotikai irányzatokkal.[37]

Meletyinszkij különösen gondos módon mutatja be Lévi-Strauss és Greimas mese- és mítoszelemzését, és a tőlük tanult módszert alkalmazza a maga transzformációs eljárásában is. Bizonyos ötleteket Köngäs és Maranda, valamint Pop meseelemzéséből kölcsönöz, de a voltaképpeni transzformációkban legkiválti Greimas szemantikai strukturalizmusát[38] veszi alapul. Meletyinszkij tanulmánya végén csak utal két olyan lehetőségre, amelyek segítségével Propp megoldásai tovább formalizálhatók: egyrészt a mesék szintagmatikus szerkezetét tekintve bináris blokkok rendszerét vázolja fel (a mese értékek és cselekvések bináris blokkjainak váltakozó előjelű folyamatossága); másrészt bizonyos mesetípusokat a bennük helyet foglaló fő oppozíciók alapján csoportosít, és ily módon öt főtípust és összesen tíz altípust különböztet meg az orosz varázsmesék szerkezetei között.

9.3.2. Mindezek a gondolatok részletesebben, messzebbre mutatóan kerülnek elő a későbbi tanulmányokban.

[35] Иванов, Вяч. Вс. — Топоров, В. Н.: Славянские языковые моделлирующие семиотические системы. Москва 1965. — Иванов, Вяч. Вс. — Топоров, В. Н.: — Успенский, Б. А.. Кетский сборник. Мифология, этнография, тексты. Москва 1968. — Иванов, В. В. — Топоров, В. Н.: Исследования в области славянских древностей. Москва 1974.

[36] Лотман, Ю. М.: Структура художественного текста. Ленинград 1972. 3—132.

[37] 10. jegyzetben idézett művek.

[38] Vö.: Greimas, A.-J.: Sémantique structurale. Paris 1966. 192—213.

9.3.3. Az 1969-ben megjelent első tanulmányban[39] Meletyinszkij Nyekljudov, Novik és Szegal különböző kérdéseket érintenek.

Bizonyos tudománytörténeti áttekintés után előbb a mese „nagy szintagmatikus egységeit" vizsgálják (harc — győzelem, feladat — megoldás), majd a bináris blokkok rendszerét mutatják be. Ez után funkciópárok rendszerét, alternációit, a mesei oppozíciók rendszerét vázolják fel, és ebből vonják le a fentebb már említett 5 illetve 10 morfológiai típus bizonyítékait. Új rész ehhez képest az általános szemiotikai oppozíciók rendszerének megmutatása, amelyet Lévi-Strauss, valamint Ivanov és Toporov bináris oppozíció-hierarchiái nyomán végeztek el a szerzők. Külön kis részfejezet foglalkozik a Lévi-Strauss által kezdeményezett mediátor-formula ($f_x(a) : f_y(b) :: f_x(b) : f_{a-1}(y)$) alkalmazásával és értelmezésével. Rendkívül érdekes az a gondolat, amit a 9. részfejezetben fejtenek ki: itt a mediáció szintagmatikus megvalósulását részletezik, és ebben látják mind a bináris blokkok meglétének magyarázatát, mind a mesei modalitásviszonyok rendszerének okát. A maga módján ez a rész a strukturális szemantikai mesekutatás eddigi csúcspontja.

Szinte ugyanilyen figyelmet érdemelnek a mesei hősök rendszerére vonatkozó részek. Amint ismeretes, Propp a maga morfológiájában két definíciót adott a meséről („31 funkciós történet", illetve „7 szereplős történet"), de az utókor megfeledkezett a második definíció tanulságairól. Meletyinszkij és munkatársai gondosabb analízissel 8 alapvető mesei szereplő meglétét mutatják ki, és ezek funkciókörét is megrajzolják. Részletesen foglalkoznak azzal, milyen szemantikai oppozíciók figyelhetők meg az egyes mesei szereplőfunkciók között, és azt is megvizsgálják, hogy az egyes mesei szereplő-kategóriák milyen vonásokkal rendelkezhetnek. Végül a mesehősöknek a mese folyamán megvalósuló változásait, fejlődését mint a kompozíció fontos mozgató erejét mutatják be.

9.3.4. 1971-ben kiadott újabb tanulmányuk[40] néhány újabb kiegészítést tartalmaz, ezek azonban új elgondolások csírái is egyszersmind. Voltaképpen „metaszüzsé" teória mindez, azoknak a rendező elveknek a keresése, amelyek az egyes szüzsékhez viszonyított általános forma, a „metaszüzsé" jellemvonásait biztosítják. Előbb Lévi-Strauss és a mítoszkutatás nyomán a mese és a társadalomszervezet (főként a házassági szabályok), valamint a *természet* és *kultúra* oppozíciójának sajátszerű mesei megjelenését vizsgálják. Ezután a mesei tárgyiasságok (reáliák, szereplők, állapotok) szemantikai oppozíciós rendszerét vázolják fel. Ezután a mesék statikus és dinamikus elemeinek kompozicionális eloszlását vizsgálják.

[39] Мелетинский, Е. М. — Неклюдов, С. Ю. — Новик, Е. С. — Сегал, Д. М.: Проблемы структурного описания волшебной сказки. Труды по знаковым системам 4 (1969) 86—135.

[40] Мелетинский, Е. М. — Неклюдов, С. Ю. — Новик, Е. С. — Сегал, Д. М. Ещё раз о проблеме структурного описания волшебной сказки. Труды по знаковым системам 5 (1971) 63—91.

9.3.5. Meletyinszkij és munkatársai több kisebb tanulmányban is kifejtették elképzeléseiket, különösen a mítosz és a mese, valamint a hősepika és a mese műfaji összefüggéseit illetően.[41] Ennek ellenére is azt mondhatjuk, hogy elgondolásaik rendszere már a fentiekből is világos. Tudománytörténeti áttekintés (1969) után az első közös cikk (1969) a szüzsék strukturális teóriáját adja, a második tanulmány (1971) pedig metaszüzséelméletet nyújt. Ami a módszertant illeti, a formalista, morfológiai eljárás egyértelmű meghaladása a cél, terminológiailag azonban a szerzők némi következetlenséget árulnak el. Elvben módszerüket szemiotikainak tartják, ugyanakkor a szövegben a „strukturális szemantika" eljárásait említik.

Annak ellenére, hogy itt a mese vizsgálatáról volt szó, a felvetett szempontok a monda kutatásában is minden további nélkül alkalmazhatók, talán még inkább gyakorlati jelleggel, mint a mese esetében, elsősorban a monda közismert formai labilitása következtében.

10. Külön kell csoportosítanunk több olyan kísérletet, amelyek szerzői különböző műfajokat hasonlítottak össze egymással, és eközben foglaltak állást a monda formájának vagy szerkezetének néhány kérdését illetően is.

10.1. Mint ismeretes, 1926-ban Malinowski funkciójuk alapján különítette el egymástól a „fairy tales", „legends" és „myths" néven jelölt műfajokat.[42] Jolles rendszerében az egyszerű formák között foglalt helyet a monda is.[43] E kísérletek, és későbbi követőik (mint például Bausinger[44]) azonban nem adnak morfológiai vagy strukturális elkülönítést monda és más műfajok között.

10.2. Ebből az elgondolásból azonban könnyűszerrel kialakulhatna teljes érvényű morfológiai rendszerezés. Az amerikai folklorisztikában Bascom,[45] majd Utley[46] előbb általános módon fogalmazták meg a funkciósoros műfaji rendszerezés lehetőségét, majd (Alan Dundes tanácsait is figyelembe véve) 1965-ben Bascom ilyen módon hasonlította össze a „myth", a „legend" és a „folktale" műfajait.[47] Tőle függetlenül dolgozta ki a prózai elbeszélések

[41] МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М.: Миф и сказка. In: ПУТИЛОВ, Б. Н. отв. ред.: Фольклор и этнография. Ленинград 1970. 139—148. — НЕКЛЮДОВ, С. Ю.: Черты общности и своеобразия в центрально—азиатском эпосе. Народы Азии и Африки 1972. № 3. 96—105.

[42] MALINOWSKI, BRONISLAW: Myth in Primitive Psychology. New York 1926. Kivonatos magyar fordítása: A mítosz a primitív lélektanban. In: MALINOWSKI, BRONISLAW: Baloma. Válogatott írások. Bp. 1972. 373—399.

[43] JOLLES, ANDRÉ: Einfache Formen. Halle 1930.

[44] BAUSINGER, HERMANN: Formen der „Volkspoesie". Berlin 1968.

[45] BASCOM, WILLIAM R.: Four Functions of Folklore. Journal of American Folklore 67 (1954) 333—349. — BASCOM, WILLIAM R.: Verbal Art. Journal of American Folklore 68 (1955) 245—252.

[46] UTLEY, FRANCIS LEE: Folk Literature — An Operational Definition. Journal of American Folklore 74 (1961) 193—206.

[47] BASCOM, WILLIAM R.: The Forms of Folklore — Prose Narratives. Journal of American Folklore 78 (1965) 3—20.

műfajainak rendszerét Littleton,[48] aki a „factual — fabulous" és a „secular — sacred" tengelyek köré csoportosítja az általa „myth", „legend", „folktale", „secular history" és „sacred history" néven említett műfajokat. Mindkét konkrét javaslatban tehát a monda műfaja is helyet kap, és éppen a vele rokon műfajokkal összehasonlítva, ami a mondakutatásnak mindig is egyik legfontosabb célkitűzése volt.

10.3. Feltűnő körülmény, hogy legutóbb, amikor a szóbeli műfajok rendszerezésére több új kísérlet is napvilágot látott, ezek a morfológia vagy a strukturalizmus szempontjait elejtve, inkább a kommunikáció formalizálását választották alapul. Nagyjából azonos időben jelent meg Abrahams[49] és Jason[50] műfaji rendszerezése, ezek azonban a mondakutatás szempontjából kevesebb újat adnak, távlataik mások, nagyobbak.

10.4. Bizonyos mértékig hasonló törekvések figyelhetők meg a fentebb (**7.2.**) már tárgyalt turkui iskola képviselőinek műveiben is. Ők általában reagáltak is az általuk elérhető amerikai kezdeményekre, egyszerre átvéve és bírálva azokat. A mi szempontunkból azonban az észak-európai kutatók módszere jóval közelebb áll a mondakutatáshoz, ami nem is véletlen, hiszen tudjuk, hogy Honko, Pentikäinen (de Alver, Blehr és mások is) voltaképpen a mondakutatás területéről rándultak át a folklorisztikai műfajelméletbe, illetve kommunikációelméletbe.

10.5. Végül, de nem utolsó sorban itt kell megemlíteni azt a műfaji rendszerezést is, amelyet még 1962-ben dolgozott ki Köngäs és Maranda, és amelynek új távlatokba állított, de lényegileg változatlan felfogású második kiadása 1971-ben jelent meg.[51] Amint ismeretes, Lévi-Strauss közhasználatú mediátor-formulájából kiindulva (amelynek fontosságát a folklorisztikában éppen ők ismerték fel először!), minden műfajt aszerint vizsgáltak, hogyan jelentkezik bennük ez a sajátosság. Voltaképpen ötféle megoldást találtak, négy előfordulási változatot („modellt") és ötödiknek ennek hiányát. A monda előfordul a II., a III. és a IV. modell példái között, vagyis a modellek általuk adott rendszerében a három legbonyolultabb esetben.[52]

[48] LITTLETON, C. SCOTT; A Two—Dimensional Scheme for the Classification of Narratives. Journal of American Folklore 78 (1965) 21—27.

[49] ABRAHAMS, ROGER D.: The Complex Relations of Simple Forms. Genre 2 (1969) 104—128.

[50] JASON, HEDA: A Multidimensional Approach to Oral Literature. Current Anthropology 10 (1969) 413—426.

[51] KÖNGÄS MARANDA, ELLI—MARANDA, PIERRE: Structural Models in Folklore and Transformational Essays. The Hague—Paris 1971. (Approaches to Semiotics : 10.) Az első kiadás: a 14. jegyzetben idézett munka.

[52] Rajz az idézett mű 36. lapján látható ábra alapján.

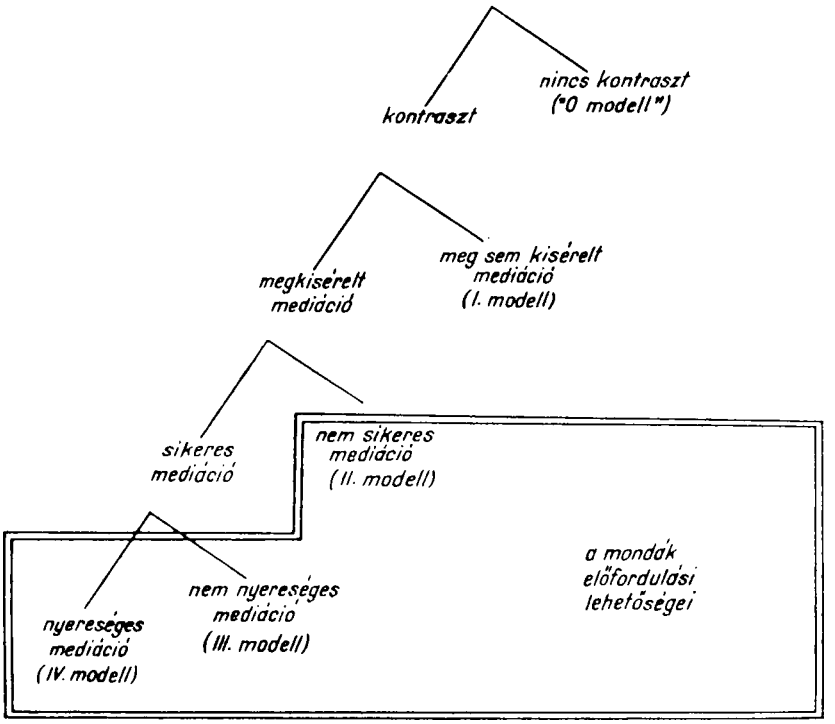

Ennek a körülménynek az okáról maguk nem nyilatkoznak, mivel könyvükben általában nem vontak le közvetlenül műfaji tanulságokat.

10.5.1. Később, amikor a szerzőpár figyelme inkább a mítosz és más műfajok felé fordult,[53] erre a kérdésre nem tértek érdemben vissza.

11. Még számos más előtanulmányt lehetne megemlíteni, a mondák morfológiai és strukturális kutatásának előzményeiről és eredményeiről szólván.

11.1. A szorosabb értelemben vett folklorisztika újabban különösen gondos figyelemmel vizsgálja a mondahagyományozás kérdését. E téren főként az amerikai kutatók munkái figyelemre méltóak.[54]

11.2. A francia strukturális szemantika és kommunikációkutatás hosszú ideje foglalkozik az általában vett elbeszélés („récit", „narrative") strukturális, újabban kifejezetten szemiotikai vizsgálatával.[55] Ennek során a mondák is bekerültek példatárukba.

[53] Vö.: MARANDA, PIERRE—KÖNGÄS MARANDA, ELLI ed.: Structural Analysis of Oral Tradition. Philadelphia 1971.

[54] Ezt képviseli legutóbb: HAND, WAYLAND D. ed.: American Folk Legend. A Symposium. Berkeley—Los Angeles—London 1971.

[55] BARTHES, ROLAND: Introduction à l'analyse structurale des récits. Communications 8 (1966) 1—27. — BARTHES, ROLAND: L'analyse structurale du récit. Recherches 58 (1970) 17—38. — BREMOND, CLAUDE: Le message narratif. Communications 4 (1964)

11.3. A most említett két iskola szemléjét mégis csupán ennyiben kell hagynunk. Egyrészt újabb művek vannak megjelenőben, másrészt egyik elképzelésben sem centrális gondolat éppen a monda morfológiai és strukturális analízise.

20. *Összegezés*re térve át, ezt két szempontból is elvégezhetjük: az eddigi munka eredményeit foglalhatjuk össze, egyszersmind rámutathatunk a soronkövetkező feladatokra.

21. Azzal kezdhetjük, hogy a morfológiai és strukturalista mondakutatás mintegy a levegőben van, és az elmúlt években, a mondakutatás bizonyos megtorpanásának az idején is tovább fejlődött. Ugyanakkor rendkívül kevés az eddig tüzetesen átvizsgált anyag. Lehetséges, hogy egymástól elszigetelten dolgozó folkloristák nagy mennyiségű mondaanyagot néztek már át ilyen módszerrel, jelenleg azonban a nemzeti és nemzetközi mondakutatásban egyenesen elhanyagolható a morfológiailag — strukturálisan megvizsgált mondák száma.

22. A kutatások módszertani következetessége is kifogásolható: nem vették figyelembe a morfológiai és strukturális folklorisztika újabb, biztosnak vehető eredményeit. Ez egyszersmind a jövő kutatások módszertanát illetően figyelmeztetésnek is vehető.

23. Ugyanakkor a morfológiai és strukturális kutatás egymástól sem válik el megfelelő következetességgel, sőt újabban, a strukturális szemantika, illetve a szemiotika megjelenésével csak tovább bonyolódott a helyzet. Metodikai és terminológiai zűrzavarban jelennek meg a tanulmányok, és ezt nem csupán a kívülállók vehetik észre, hanem maguk az irányzatok képviselői is. (Egyébként ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a mai „strukturális" vagy „szemiotikai" folklorisztika egészében.)

24. Még így is igen sok közvetlen *eredményt* sorolhatunk fel azonban, az említett, nem következetesen morfológiai vagy strukturális módszerű vizsgálatok alapján.

24.1. Egyrészt a hagyományos folklorisztika ismert kategóriái, műfajai új fénybe kerültek. A monda műfaji definíciója, szerkezete, szereplői, kommunikációs és hagyományozó törvényszerűségei önmagukban is sokkal tisztázottabbak az idézett munkákban, mint korábban voltak. Másrészt a hasonló

4—32. — Bremond, Claude: La logique des possibles narratifs. Communications 8 (1966) 60—76. — Bremond, Claude: Postérité américaine de Propp. Communications 11 (1968) 148—164. — Bremond, Claude: Morphology of the French Folktale. Semiotica 2 (1970) 247—276. — Greimas, A. J.: Éléments pour une théorie de l'interprétation du récit mythique. Communications 8 (1966) 28—59. — Greimas, A. J.: Sémantique structurale. Paris, 1966. — Greimas, A. J.: Éléments d'une grammaire narrative. L'Homme 9 (1969) 71—92. — Greimas, A. J.: Du sens. Paris 1970. — Pouillon, Jacques: L'analyse des mythes. L'Homme 6 (1966) 100—105. — Todorov, Tzvetan: Les catégories du récit littéraire. Communications 8 (1966) 125—151. — Todorov, Tzvetan: Les transformations narratives. Poétique 1 (1970) 322—333.

módszerrel vizsgált rokon műfajokkal való összevetés is azonos metodikai alapon történhet az új módszerek segítségével.

24.2. Itt külön hangsúlyozni kell azt, hogy mind a *mesekutatás*, mind a *mítoszkutatás* morfológiai és strukturális ágazata igen nagyot fejlődött az utóbbi másfél-két évtizedben. Voltaképpen ezt az utat kell követnie a mondakutatásnak is. Ezt nem csupán általános értelemben, hanem a legminuciózusabb vizsgálatot követelve állapíthatjuk meg. A mai mondakutatás egyik legfontosabb feladata lenne egy viszonylag nagymennyiségű mondaanyag morfológiai elemzése (pontosan úgy, ahogy ezt Propp annak idején elvégezte, illetve Lévi-Strauss a mítoszok elemzése során bemutatta), majd az így kapott anyagot úgy kell strukturális módszerrel megvizsgálni, ahogy ezt Lévi-Strauss, Greimas, Meletyinszkij és tanítványai fentebb idézett műveikben mesékkel és mítoszokkal tették.

30. Amikor a fentiekben azt mondtuk, hogy szinte teljesen hiányzik a konkrét módon elemzett anyag, természetesen ez azt is jelenti, hogy most hazárd vállalkozás lenne a *monda* morfológiai vagy strukturális definícióját megadni. Arra viszont mégis utalhatunk, miben és milyen irányban képzelhető ez el.

31. A már alaposan vizsgált mítosz és mese (varázsmese) műfaja ugyanis egyszersmind genetikus és klasszifikatorikus összefüggésben áll a monda különböző műfajaival. E kapcsolatot igen elnagyoltan a következő módon vázolhatjuk fel

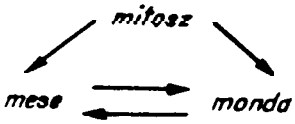

31.1 Ilyen értelemben a meséhez képest kevesebb a mondában a funkciók és a szereplő személyek száma. Ezek a számok nem olyan állandóak, mint a Propp által vizsgált, elég szigorú műfaji kötöttséget tükröző orosz varázsmesékben, ugyanakkor nem is olyan labilisak, mint a mítoszban. A monda szintagmatikája egyszerűbb, mint a meséé, gyakran a mítoszénál is. Paradigmatikája viszont egyszerűbb a mítoszénál, és a szüzsét véve figyelembe egyszerűbb a meséénél is. A monda paradigmatikája viszont nem csupán szüzsészerű, hanem hiedelemszerű (illetve történetileg verifikált). Ebben a mítoszra hasonlít. Ami az általános szemiotikai oppozíciókat illeti, a mítosz fogalmi és orientációs oppozíciói többé-kevésbé megtalálhatók a mondában is, azonban itt a „natura" kategóriái maradnak extra-szüzsetális jellegűek, a „kultúra" kategóriái pedig texturálisakká válnak. Nehéz általános képet adni a szegmentumok rendszeréről; általában itt is értékek és cselekvések bináris blokkjai találhatók meg, ezek kezdő és záró párjai azonban nem kötelezően pozitív vagy negatív jellegűek, hanem mindkét kiindulópont és mindkét végpont

elképzelhető. A mediátor-formula mind szüzsészerű, mind ideológikus formában előfordul: az átváltozások és a transzformábilis szereplők (alakváltoztató hiedelemlények) a leginkább természetesek a hiedelemmondákban. A mítoszban mindez gazdagabban és rendszertelenebbül, a mesében esztétikusabban nyilvánul meg. A monda színhelyét, idejét és egyéb kellékeit illetően egyelőre csupán az általában ismert különbségeket fogalmazhatnánk újra: mindez a mondában extraszüzsetálisabb, mint a mesében, a mítoszhoz képest pedig egyszerűbb, nem annyira markirozott (szinte ugyanezt mondhatjuk a meséhez való viszonyról is).

31.2. Természetesen mindezek alapján még nem határozhatjuk meg a mítosz, a mese és a monda összefüggéseit. Ez elnevezések önmagukban is nagy kategóriák, és egyelőre csak néhány mítosz-fajta, valamint néhány mesefajta morfológiáját ismerjük elégséges módon. Viszont éppen a hiedelemmonda, a varázsmese és a mítosz kapcsolatait már az eddigi előtanulmányok alapján is könnyűszerrel feltárhatná a mondakutatás morfológiai—strukturális válfaja.

32. A fentiek értelmében a monda morfológiai vagy strukturális leírását adni önmagában is nehéz feladat. Egyelőre műfaji definíciót aligha adhatunk, legfeljebb utalhatunk arra, milyen irányban képzelhető el ennek megragadása.

32.1. A Greimas kidolgozta, majd Meletyinszkij alkalmazta megoldás szerint (amelyet az empirikus mondamorfológiák is megközelítenek) a monda általában három nagy szintagmatikus egységből áll: szituáló kezdet — változás — igazoló vég. Ezen belül a *kezdet* statikusból dinamikussá, a *vég* dinamikusból statikussá válik. A *változás* természetszerűen transzformáció, amely viszonylag sokféle lehet, legáltalánosabban mégis a következő képlettel írható le:

$$\frac{\text{natura} - \text{szereplő}}{\text{kultúra} - \text{feladat}} \rightarrow \text{inf/caus} \rightarrow \text{oper} \rightarrow \frac{\text{plus}}{\text{minus}} \rightarrow \frac{\text{kultúra} - \text{szereplő}}{\text{natúra} - \text{érték}}$$

Természetesen ez az általános séma még sok konkrét módosulásban jelentkezhet, és ezeket egyenként kell elemezni.

32.2. A Lévi-Strauss javasolta, majd Köngäs és Maranda elemezte mediátor-formula, illetve strukturális modellek alkalmazása esetén a mondát tulajdonképpen három modell alkalmazása esetében fedezhetjük fel. Ezek Köngäs és Maranda ábrázolásában[56].

[56] Köngäs Maranda—Maranda: Structural Models 89 alapján.

(a) $A > B \rightarrow A$

(b) $A < B \rightarrow \bar{A}$

(c) $A \ll B \rightarrow B$

Már ők utalnak arra, hogy e három eset (náluk a II., III. és IV. modell, erre utalnak a római számok) tulajdonképpen egymásra épül: a kevéselemű mondából úgy lesz többelemű, hogy az (a) megoldás (b) megoldássá folytatódik, majd ez tovább folytatódik (c) megoldássá. Ez a szukcesszivitás jellemző strukturális sajátossága a mondának (szemben például a mesével, amelynek ismert jellemvonása kötelező befejezettsége), és mind az egyes, összetett mondák, mind a mondaciklusok tényének strukturális megfogalmazását adja.

Azzal kapcsolatban, hogy a transzformációs műveletek éppen a „hiányzó" mediáció, a nullifikáció, illetve a permutáció (rendre az (a), (b) és (c) megoldásokban) nyilván még további következtetések vonhatók le. Most csak annyi világos, hogy kevés számú elem transzformációja szükségképpen ezeket az utakat járja be. A műveletek egymásutánisága, szukcesszivitása egyébként még határozottan logikai, nem annyira esztétikai, kompozicionális, mint a mesében. Ez megint valószínű következtetésnek látszik.

32.3. Mindezek alapján is a mondai műfaj *átmeneti* helyét lehet felismerni: egy olyan körülményt, amelyre a hagyományos mondakutatás is elégszer rámutatott.

40. Egyelőre ennyit mondhatunk a mondák morfológiai és strukturális elemzéséről. Az elvégzendő munka zöme még előttünk van.

Mindehhez még annyit kell hozzátennünk, hogy az utóbbi években rendkívüli fejlődésen ment át a poétika és a szemantikus nyelvészet, sőt ezek összefogásából új szövegelmélet és irodalomelmélet bontakozott ki, amelynek első összefoglalásai[57] is napvilágot láttak. Ebbe a fejlődési vonulatba pontosan beleillik a morfológiai és strukturalista folklorisztika, és ha a mondakutatás ilyen területen fejlődik tovább, a vizsgálatok ebben a távlatban nyerik igazi értelmüket. Ilyen távlatban a morfológiai és strukturális folklorisztika más tudományok számára is jelentőséggel bírhat, mivel a prózai műfajok kialakulásának és kezdeti formáinak általános vizsgálatához, minden poétika fontos témájához is sok adatot szolgáltathat.[58]

[57] BENVENISTE, EMILE: Problèmes de linguistique générale. Paris 1966. — TODOROV, TZVETAN: Théorie de la littérature. Paris 1966. — KRISTEVA, JULIA: Narration et transformation. Semiotica 1 (1969) 422—448. — KRISTEVA, JULIA: Séméiotikè. Recherches pour une sémanalyse. Paris 1969. — IHWE, JENS: Prolegomena zu einer Theorie der Literaturwissenschaft. München 1971. — IHWE, JENS hrsg.: Literaturwissenschaft und Linguistik. I—III. München 1971. — VAN DIJK, TEUN A.: Some Problems of Generative Poetics. Poetics 2 (1971) 5—35. — GREIMAS, A. J. éd.: Essais de sémiotique poétique. Paris 1972.

[58] E témakörből két részletkérdést érinthettem (hivatkozással a további irodalomra): Some Problems of Narrative Structure Universals in Folklore. Acta Ethnographica 21 (1972) 57—72. és For „Text-Context" Researches in Folklore. Annales Universitatis . . . de Rolando Eötvös Nominatae — Sectio Linguistica 4 (1973) 169—177.

TOKUNAGA JASZUMOTO

ÁZSIA- ÉS AFRIKA-KUTATÁS JAPÁNBAN

A címmel ellentétben ebben az előadásban* a Japánban folyó Ázsia- és Afrika-kutatásnak csak egy kis részéről lesz szó, arról az intézetről, amelynek igazgatója vagyok. A japán Ázsia- és Afrika-kutatás különben is olyan nagy terjedelmű, annyi intézmény és szakember foglalkozik vele, hogy egy előadássorozatban is igen nehezen lehetne kimeríteni.

Helyzeténél és hagyományainál fogva Japánban az Ázsia-kutatásnak nagy múltja és gazdag jelene van. Ez a kutatómunka pedig egyre szélesedik és gazdagodik. Ma már jelentős japán Afrika-kutatásról is beszélhetünk. Az ezekkel a területekkel foglalkozó intézmények munkája nem szorítkozik csupán az illető nyelvek, népek, kultúrák nyelvészeti és történeti vizsgálatára, hanem nemegy közülük foglalkozik Ázsia és Afrika népeinek, országainak közgazdaságával, politikai helyzetével is.

A vezetésem alatt álló „Ázsia és Afrika Nyelveinek és Kultúrájának Intézete, japánul „Adzsia – Afurika gengo bunga kenkjuso", viszonylag fiatal intézmény. A japán Tudományos Tanács javaslatára – ez a szervezet Japán legkiválóbb tudósait egyesíti a tudományok minden ágából — 1964-ben alakult. Szervezetileg a tokiói Idegen Nyelvek Egyetemével kapcsolódik, de mint országos intézmény, a Művelődésügyi Minisztériumnak alárendelve közvetlenül, mint neve is mutatja, Ázsia és Afrika népeinek nyelveivel, történetével, néprajzával, földrajzával stb. foglalkozik. Az intézet alapításakor lefektetett céljai a következők:

1. Ázsia és Afrika nyelveinek és kultúráinak kutatása és az ilynemű kutatások előmozdítása;

2. szótárak és nyelvtanok készítése;

3. specialisták számára nyelvoktatás biztosítása;

4. Afrika és Ázsia még fel nem tárt vagy kevéssé ismert nyelveinek tanulmányozása;

5. kutatók küldése külföldi kutatómunkára;

6. kapcsolat és együttműködés létesítése hasonló kutatóintézetekkel Japánban és külföldön;

7. az intézet céljának megfelelő egyéb funkciók ellátása.

* Elhangzott a Kőrösi Csoma Társaság 1973. május 29-én tartott ülésén.

Amint a feladatokból is látható, az intézet a kutatómunka mellett gyakorlati igényeket is kielégít. Gyakorlatban az intézet munkája a kutatómunka mellett ázsiai és afrikai nyelvek nyelvtanfolyamainak szervezése Tokióban és Oszakában, a kutatás eredményeinek kiadása, valamint nem utolsósorban információs központ a szakemberek számára.

Szervezetileg az intézet vezetésében az igazgató mellett tanácsadási joggal egy bizottság vesz részt, amelynek tagjai Japán legkiválóbb Ázsia- és Afrika-kutatói. E bizottság hatáskörébe tartozik a tudományos kutatási tervek felülbírálása és jóváhagyása. Az intézet felépítése szerint hat főosztályból áll, úgymint adminisztratív-ügyviteli, kiadói, szerkesztési, könyvtári, nyelvtanfolyami és kutatási főosztályokból.

Az intézet érdemi munkáját végző kutatási főosztály tizenkét osztályból áll. Az első két osztály konkrét anyag alapján általános, elvi jelentőségű témákkal foglalkozik. A többi osztály:

3. Északkelet-Ázsia: ide tartozik a koreai, tunguz, gilják, ajnu stb. nép és nyelv;
4. Kína.
5. Török és uráli.
6. Indokína I.
7. Indokína II.
8. Indonézia és Óceánia.
9. India I.
10. Irán.
11. Arab népek.
12. Afrika.

A tervek közt szerepel három további osztály felállítása:

India II. (Dél-India).

Tibet.

Mongólia.

Az egyes kutató osztályokban elvileg nyelvész, történész és néprajzos kutató egyaránt található. Ezt azonban még nem mindegyik területen sikerült megvalósítani. Az intézet munkatársainak egyéni munkái mellett az intézet külső szakemberekkel együttműködve komplex munkaterveken dolgozik. Az ilyen munkaterveket külön bizottság állítja össze és irányítja. Az eddig elvégzett és folyamatban levő munkatervek a következők.

1965 és 1967 januárja között az intézet külső szakemberek bevonásával elkezdte egy nyelvészeti kérdőív kidolgozását, amely Ázsia és Afrika nyelvei anyagának gyűjtésére volt szánva. (A munkát végző bizottság huszonkét külföldi nyelvészeti kérdőívből, alapszókincsjegyzékből és szótárból 63 000 tételt vetett egybe egy kétezer szóban megállapított ázsiai és afrikai alapszókinccsel. A munka végső formájában a kétezer szavas szókincset öt részre tagolta: A: 200, B: 300, C: 500 és D: 1000 szavas részekre. A tervből kiadvány

jelent meg, 1967-ben, „Nyelvészeti kérdőív Ázsia és Afrika nyelveiről" címen, két kötetben. Az első kötet az A, B és C szójegyzékeke anyagát tartalmazza japán, angol és francia jelentésekkel, kérdőív-formában, a második kötet az egész anyag összehasonlító szótárát adja a legfontosabb szóbajöhető közvetítő nyelveken, azaz japánul, angolul, franciául, arabul, kínaiul, németül, hindiül, indonézül, perzsául, oroszul, spanyolul és szuahéli nyelven.)

Külön bizottság foglalkozik az ázsiai és afrikai nyelvek tanításának kérdésével. A munka során elkészült a koreai, bengáli és szuahéli nyelvkönyv, amelyeket az intézet nyelvtanfolyamain használnak.

A harmadik tervmunka az ázsiai és afrikai országok anyanyelvi nevelésének vizsgálata. Főként általános iskolai tankönyvek alapján folyik ez a munka, az anyag többek közt délkoreai, mongol, délvietnami, kambodzsai, fülöp-szigeti, malájziai, thaiföldi, burmai, indiai, pakisztáni, török, libanoni, iráni, tanzániai és magyar iskolakönyveket tartalmaz. Lehetőség szerint történelemkönyvek, földrajzkönyvek és számtankönyvek is feldolgozásra kerülnek, ha anyanyelven íródtak. Elemzésük két vonatkozásban történik: egyrészt az általános iskolai tankönyvek tartalmazta szókincs vizsgálata, másrészt a tankönyvekben visszatükröződő társadalmi élet és nemzeti öntudat. E tárgykörből eddig két kiadvány jelent meg.

A negyedik munkálat témája az iszlám terjedése. Ez az interdiszciplináris, legkülönbözőbb szakmák specialistáit foglalkoztató vállalkozás a következő, eddig csak kevéssé figyelemre méltatott szempontok szerint vizsgálja a kérdést:

1. az iszlamizálódás struktúrája Afrikában egy-egy ország minden szintjén (falvaktól országrészekig), az iszlám 7. században kezdődő terjeszkedésétől fogva elterjedési folyamatának egész összefüggésében;

2. a modernista irányzatok szerkezete és funkciója az iszlámban, valamint politikai és társadalmi tömegmozgalmak a hagyományosan mohamedán országokban;

3. az iszlámizálódás történelmi folyamatának változatai olyan országokban, mint az Egyesült Arab Köztársaság, Irán és Törökország, valamint az iszlamizálódás jelentősége a nyelvben, a hagyományos kultúrában és a nemzeti mozgalmakban;

4. az iszlám és a modernizálódás kapcsolata, viszonya, különös tekintettel az iszlám általános vonásaira és helyi változataira.

Afrika-kutatás. A részletkutatások mellett az intézet a Művelődésügyi Minisztérium, a Mombusho támogatásával 1970-ben tízéves, tereptanulmányokon alapuló kutató munkát kezdett Afrika középső szavanna-övezetében. Ennek során anyagot gyűjtenek Kamerunban, Nigériában, a Közép-Afrikai, Köztársaságban, Etiópiában és Tanzániában, tanulmányozva a nomád, állattenyésztő, földművelő, városi élet törzsi társadalmait, összehasonlítva kultúrájukat, történelmüket, társadalomszervezetüket, életmódjukat, nyel-

vüket, vizsgálva történeti kialakulásukat és a törzsek egymáshoz való viszonyát stb.

Emellett a hosszúlejáratú munkaterv mellett folyamatban van az afrikai törzsi társadalmak összehasonlító vizsgálata.

Szerepel továbbá a külső szakemberek bevonásával végzett nagyobb munkatervek között a délkelet-ázsiai társadalmak és kultúrák változási folyamatainak vizsgálata. Ez a munka tavaly áprilisban kezdődött el, s egy év alatt tizenhét téma került kidolgozásra.

Folyik e munkatervek közt az ázsiai és afrikai vallási mozgalmak vizsgálata, ennek célja a 19. század óta az ezeken a területeken bekövetkezett társadalmi-politikai változások következtében fellépett népi tiltakozás formáinak elemzése.

Az altaji nyelvészet fontos segédeszközeként az intézet kiadta Jamamoto Kengo hagyatékából mandzsu élőnyelvi kiejtési szójegyzékét. A mű hszincsiangi gyűjtés alapján készült. Készül ezenkívül egy altajisztikai lexikon is, amely az altaji népek történetének névanyagát tartalmazza.

A Dél-Ázsia területére vonatkozó munkálatok közül megemlíthetjük az indiai faluközösségre vonatkozó kutatásokat.

Az intézetben folyó iszlámkutatás egyik speciális témája a két évre tervezett „Török népek és az iszlám viszonyá"-nak a kutatása. Ennek a konkrét problematikája:

1. Az oszmán birodalom, mint iszlám birodalom a mohamedán történetírásban.

2. Az „iszlám feudalizmus" fejlődése, az *iktár* rendszertől a *timár* rendszerig.

3. A Földközi-tenger, a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán közti iszlám kereskedelmi övezet alakulása a török népek behatolásával, kapcsolata a khoraszáni és belső-ázsiai kereskedelmi utakkal szárazföldön és tengeren, az oszmán udvar számára Isztanbulba érkező adók árucsere-történelmi helye.

4. A szúfizmus szerepe a török népek iszlámizálódási folyamata során. Ennek és a török népek samanizmusának a viszonya.

5. A Török Köztársaság helye a mai iszlám világban, mint az iszlám „szekularizálódásának" különleges példájáé. Mi tette lehetségessé az Iszlám Birodalom világi állammá való válását.

A fenti, nagyobb szabású, sok kutatót és szakembert foglalkoztató és sokszor sok évre kiterjedő tervek mellett az intézet tagjai *egyéni kutatással* is foglalkoznak. Ezek a következők:

1. *osztály.* Iskigaki Jukio: 1. A mai etiópiai nyelvek nyelvtanának vizsgálata; 2. a szótárkészítés elméletének módszere az amhara nyelv anyagának tükrében.

Macusita Sudzsi: a csád nyelvek összehasonlító vizsgálata: gvandara nyelvi anyag gyűjtése — a gvandara nyelv a hausza nyelvekhez igen hasonlít,

a csád nyelvek közt hausza-fulani komplexum, hausza-gvandara csoport állapítható meg.

Kagaja Rjohei: a kínai írásjegyek szerkezete és egyszerűsítése; a koreai nyelv hangjainak és hangképzésének műszeres vizsgálata.

2. *osztály.* Hara Tadahiko: az emberi kapcsolatok típusai és a világnézet viszonya a mohamedánizmusban; a mohamedán vallási mozgalmak és társadalmi hatásuk a 19. század közepén.

Hino Sunja: az afrikai városok kialakulásának szociál-antropológiai vizsgálata; a modernizálódás vizsgálata Iszlám-Afrikában; az észak-kameruni *mbum*-faluközösségek és városok nemzetségi rendszerének vizsgálata.

3. *osztály.* Okada Hidehiro: tanulmányok a mandzsu írásbeliségről, az 1911 előtti mandzsu irodalom összegyűjtése, kommentálása, mint forrásanyagé, a mandzsu nép és nyelv történetéhez a kínai társadalom, politika, kultúra keretein belül; tanulmányok a mongol írásbeliségről, a mongol történelemmel, az irodalmi alkotásokkal és a kulturális hagyományokkal összefüggésben, az erre gyakorolt kínai hatás; tanulmányok a mai Kínáról, a Kínai Népköztársaság és Tajvan tanulmányozása a társadalmi magatartás-patternek szempontjából.

Umeda Hirojuki: a mai koreai nyelv leíró tanulmányozása, Szöulban gyűjtött anyag alapján; közép-koreai nyelv tanulmányozása.

Ooe Takao: mai koreai nyelv tanulmányozása.

4. *osztály.* Hasimoto Mantaro: tanulmányok középkínai nyelvjárásokról, a Ming-kori perzsa átírásos kínai szöveg vizsgálata.

Nakadzsima Motoki: tanulmányok a mai kínai nyelvjárásokról; a mai kínai nyelvjárások történeti előzményeinek vizsgálata; kínai nyelvjárástörténeti anyag gyűjtése.

5. *osztály.* Jukava Kjobin: elméleti kutatások a hangtan, a nyelvtan és a jelentéstan viszonyáról; mai tibeti (gyűjtött) nyelvi anyag hangtani, nyelvtani és jelentéstani feldolgozása.

Nagata Juzo: társadalmi változások vizsgálata az állami földtulajdon felbomlása és a magánföldtulajdon kifejlődése során az oszmán-török birodalomban, Anatóliában és Ruméliában.

Fukui Kacujosi: tanulmányok a kelet-afrikai földművelő és állattenyésztő társadalmak életmódjáról; tanulmányok az etópiai népi növénytanról.

6. *osztály.* Kavabe Tosio: a délkelet-ázsiai kínai közösségek vizsgálata tereptanulmányok alapján; tanulmányok a thai történelemből; thai-japán szótár szerkesztése.

Iidzsima Sigeru: A „törzs", a „paraszt" és az „állam" Thaiföldön.

Mori Mikio: kísérleti az indokínai kultúrák összehasonlító vizsgálatára történeti megközelítésben; az indokínai államok jellege.

7. *osztály.* Kitamura Hadzsime: tanulmányok mai tibeti nyelvjárásokról.

Szakamoto Jaszujuki: tanulmányok a mai khmer nyelvekről; a monkhmer nyelvek affixációs rendszerének összehasonlító vizsgálata.

Jabu Siro: tanulmányok a mai burmai nyelvről: burmai nyelvtörténet és burmai nyelvjárások, a tibeto-burmai nyelvcsalád, karen nyelvi kutatások.

8. *osztály.* Nagazumi Akira: a délkelet-ázsiai nacionalizmus kialakulása; a kínaiak Kelet-Ázsiában.

Cucsida Sigeru: a kaosan nyelvek tanulmányozása, a cou nyelvek osztályozásának kérdése.

Maotani Szakae: az indonéziai nacionalizmus kialakulása, az iszlám reformizmus szerepe, Moh Natsir eszméire való különös tekintettel; az indonéz kulturális értékrendszer és gazdaság fejlődése; az indonéz társadalom gazdaságtörténete.

9. *osztály.* Nakamura Heidzsi: India története az 1930-as években; a mai indiai politikai pártok politikájának fejlődése.

Nara Cujosi: Összehasonlító tanulmányok a modern indo-árja nyelvekről: hindi és bengáli nyelvi anyag gyűjtése; a kelet-bengáliai csittagongi nyelvjárás alapszókincsének vizsgálata.

Karasima Noboru: tanulmányok a dél-indiai kultúráról, a tamil nyelvről és kultúráról; dél-indiai gazdaságtörténeti tanulmányok.

Naito Maszao: tanulmányok a maráthi nyelvről és Mahárásztra jelenkori történetéről; a 19. század középi angol elnyomás súlyosbodása és a mahárásztra-társadalom belső változásai; önállósági, szeparatista mozgalmak 1920 és 1947 között.

10. *osztály.* Kamioka Kodzsi: tanulmányok az iráni szintaxis történetéből; kísérlet a mai perzsa nyelv és a japán nyelv összehasonlító nyelvtanára; mai perzsa társalgási könyv előkészítése.

Isii Hirosi: a nevári törzsek szerkezete, a faluközösségek vizsgálata; a faluközösségek változása az utolsó ötven évben; a kasztrendszer változása a neváriak között; nevári nyelvi tanulmányok.

11. *osztály.* Miki Vataru: a modernizálódás előtti arab társadalom szerkezete; a 19–20. századi társadalmi változások a társadalmi eszmék szempontjából.

Nakano Akio: arab nyelvjárások (egyiptomi, marokkói), valamint újhéber és újarámi, nyelvi tanulmányok, saját gyűjtés alapján; a berber nyelv kabil nyelvjárásának tanulmányozása; újarámi szöveggyűjtemény.

Jadzsima Hikoicsi: iszlám kereskedelmi tevékenység az Indiai Óceánon a portugálok előtt.

12. *osztály.* Tomikava Morimicsi: afrikai törzsi viszonyok tanulmányozása.

Jamagucsi Maszao: a nigériai jukun nép társadalmi és politikai szervezete, elemző tanulmányok a törzs történetéről, világnézetéről és értékrendszeréről, gyűjtött népmeseanyag alapján.

Morino Jaszuo: a szuahéli nyelv legújabb változásai, saját gyűjtésű anyag alapján.

A fenti kutató munka egy részét a Mombuso, a Művelődésügyi Minisztérium külön támogatásban részesíti, a többit az intézet költségvetése fedezi. A nyelvészeti és néprajzi munkák nagy része, mint látható volt a fenti felsorolásból, önálló anyaggyűjtésen, terepmunkán alapul. Ezekből máris számos kiadvány született.

Az intézet munkájának fontos segédeszköze a könyvtár. Jelenlegi állománya húszezer kötet, háromszázhuszonhat folyóiratot járat, vagy kap cserébe, ajándékba rendszeresen. Ezek mellett a könyvtár adat-, kézirat- és mikrofilmtárral is rendelkezik. A nyelvészeti tanulmányok előmozdítására szolgáló gépi felszerelésben van hangspektrográf, mágneses oszcillográf, pitch indicator, sonalyzer, memoriscope stb.

ÉVFORDULÓK — MEGEMLÉKEZÉSEK

BÚCSÚ KARDOS TIBOR AKADÉMIKUSTÓL
(1908—1973)

Az MTA I. Osztálya nevében búcsúzom Kardos Tibor akadémikustól, a reneszánsz és a humanizmus művelődésének kiváló kutatójától, az ELTE tanszékvezető professzorától. Személyében a magyar irodalomtudomány egyik legsokoldalúbb, legszínesebb egyéniségét vesztette el, akinek hazai és nemzetközi elismerését az egyetemi tanszék, a Kossuth-díj, a Filológiai Közlöny felelős szerkesztői tiszte, hazai és külföldi tudományos és kulturális szervezetek és társaságok tisztségei és tagságai, a Comenius-emlékérem, az Olasz Nemzeti Dante Bizottság aranyérme és más kitüntetések szemléletesen tanúsítják. Ám most, amikor megrendülten állunk hamvai előtt, figyelmünk mégsem a tudós életnek e gyakran hőn óhajtott, néha csak eltűrt, máskor meg éppen fájdalmasan nélkülözött, szépen csengő, kísérő akkordjaira irányul, hanem sokkal inkább életművére, célkitűzéseire és eredményeire: tudós testamentumára, amelyet reánk hagyott.

Kardos Tibor azok közé a szerencsés tudósok közé tartozott, akik tudományos életprogramjukat már korán ki tudják alakítani, hogy azután teljes erővel munkálkodjanak annak megvalósításán. 1931-ben meginduló tudományos munkássága alig egy évtized alatt széles körvonalú szintézishez jutott el, az 1942-ben megjelent „*A magyarság antik hagyományai*" c. monográfiához, amely egyben egész életre szóló tudományos programját is felvázolta. E könyvében grandiózus látomásként jelenik meg az a felismerés, hogy „a klasszikus latin világ" bontotta ki „a magyarságban rejlő egyéniséget", hogy „az antik műveltség segített önszemléletét kialakítani" és „a magyar irodalmat s művészetet éppen úgy megihlette, mint a magyar államot". Nem kevesebbről van itt szó, mint annak a belátásáról, hogy a magyar művelődés története és a magyarság nemzeti tudatának formálódása nem érthető meg az antik hagyományok ismerete, tanulmányozása és ápolása nélkül. Ez viszont csak egyrészt a reneszánsz és a humanizmus, másrészt a magyar nemzeti műveltség, irodalom és nemzeti nyelv kialakulásának, történetének és kapcsolatainak kutatása útján valósítható meg. Így, e feladat elvégzésén fáradozott több mint négy évtizeden át kifejtett tudományos munkásságában.

Az antik műveltség továbbélését, hatásait sokan vizsgálták már, s hatalmas megfigyelés-anyag bizonyítja ennek meglétét, jelentőségét az európai népek kultúrájában. De Kardos Tibor új szempontból közelítette meg a kérdést: „Nem »hatásokat« keresek" — írta —, „hanem két kultúrát teremtő géniusz találkozását . . . Azt igyekszem ábrázolni, hogy az antik műveltség tartalma és formái miként segítettek fölszabadítani és öntudatosítani a magyar kultúrát és hogy a magyarság hogyan alakította önmagához az antik világot. Azt . . . igyekszem . . . igazolni, hogy (a magyarságot) . . . a római műveltség

soha nem fojtotta el, hanem inkább kibontotta benne rejlő egyéniségét és értékeit. Nem idegenítette el, hanem önmagára ébresztette." Egy fontos és bonyolult ideológiai probléma jelenik meg itt előttünk: az antik műveltség sajátként való elfogadásának ténye későbbi társadalmi formációk viszonyai között élő egyének és közösségek által; az a probléma, amelynek nehézségére már Marx figyelmeztetett: „A nehézség annak megítélésében áll, hogy (a görög művészet és eposz) számunkra még műélvezetet nyújtanak és bizonyos vonatkozásban mértéket és elérhetetlen példaképet jelentenek." S ha Kardos Tibor „*A magyarság antik hagyományai*" és „*Középkori kultúra, középkori költészet*" c. monográfiáiban akkor még ugyan bámulatosan széles körű tájékozottsággal, de lényegében a szellemtörténet módszereivel nyúlt e kérdéshez, az ötvenes évek elejétől kezdve már marxista szemlélettel vizsgálja újra át hatalmas forrásanyagát s alkotja meg „*A magyarországi humanizmus kora*" c. nagy monográfiájában a magyar humanizmus történetének első marxista igényű ábrázolását.

Közben és ezt követően sorra jelentek meg fontos részlettanulmányai a huszita biblia keletkezéséről, a régi magyar színjátékról, a „trufa" régi magyar irodalmi műfajáról, a magyar humanizmus forrásairól, az olasz reneszánsz és humanizmus nagy alakjairól, az olasz és a magyar irodalom kapcsolatairól, hogy csak néhány fontosabb témakört emeljünk ki száznál több cikkre tehető tudományos terméséből. Közreadta a „*Régi magyar drámai emlékek*" monumentális gyűjteményét „*A magyar színjáték kezdetei*" c. monográfiája kíséretében, számos kiadványt szerkesztett, de hallatlan energiájából jutott ismeretterjesztő cikkekre és kritikákra is. Érdeklődésének széles körét, tudós szemléletét jól illusztrálja „*Élő humanizmus*" c. tanulmánygyűjteménye, amelynek skálája Dantétől Weöres Sándorig terjed, kutatásainak mélységét és térbeli-időbeli kiterjedését pedig — hogy saját kifejezését használjuk — „a földi szerelem ritka szép himnuszáról", „*Az Árgirus-széphistoriá*"-ról írott monográfiája példázza. Fejtegetéseinek az Rg-vedától Vörösmartyn és Petőfin keresztül Adyig, az „Árgyilus, az álmok királyá"-ig vezető útja, Indiától a Mediterráneumon át Magyarországig terjedő földrajzi horizontja s az irodalomtörténet, stíluselemzés, nyelvtörténet, mesekutatás, vallástörténet, ikonográfia, helytörténet alkalmazását magába foglaló módszertani köre párosulva a marxista kutató érzékenységével az Árgirus-történet társadalmi funkciója iránt még akkor is bámulatra méltó teljesítménnyé avatják e legkedvesebb, negyedfél évtizeden át érlelgetett művét, ha történeti rekonstrukciója csak feltevés marad.

Egy tudományos életmű sem független a tudós egyéniségétől, de Kardos Tibor esetében egyéniség és életmű között kivételesen szoros az összefüggés. Kevés tudósnál figyelhető meg a kutatási tárgyával való azonosulás ilyen mértéke és hőfoka. Igazi reneszánsz ember, igazi humanista tudós, a reneszánsz életteljességének megtestesítője volt. A Divina Commediával kapcsolatban írta le egyszer: „A Színjáték genezisének kérdése úgy vonz magához, mint valami mágnes." De minden tudományos kérdés mágnesként vonzotta, szenvedélyes élményként kötötte le, élő szenvedéllyel élte át és adta elő. Mert lelkesedett és szívesen adott elő: „vonzotta a szónak az a közvetlen, nyilvánvaló ereje, amely győzedelmeskedik a lelkeken" — mint maga írja a humanistákról. De humanista hagyományt követett abban is, hogy értékrendjében „a fordítás és magyarázat méltó testvére" volt „az alkotásnak". Egész életét kitöltötte az az alázatos és mégis büszke feladat, hogy finom értője és ma-

gyarázója legyen költőknek és íróknak. S bár bizonyára tudta, hogy e küzdelemben, az írói alkotás megértésére és megértetésére tett erőfeszítésekben a tudós az íróval és költővel szemben rendszerint alulmarad, a küzdelmet soha fel nem adta. A humanista tudósokhoz hasonlóan műveiben a hangsúlyt a művészi ábrázolás meggyőző evidenciájára helyezte, a művészi tudomány ideálját kívánta megvalósítani, s egy-egy írói életmű megértése és értelmezése a részletelemzéseken keresztül végül is képekben, szimbólumokban összpontosult nála. Képekben, szimbólumokban látott és láttatott. Ha azt írta, hogy „Janusnak és társainak a mitológia a legteljesebb élet volt", akkor az ő tudós víziójában a reneszánsz irodalmi élete öltött mitológiai képekben formát. Így vált életérzésében az aranykor visszatérésének antik mítosza, amelyet Dante Statiusnak Vergiliushoz intézett szavaiban keltett új életre:

> Quando dicesti: 'Secol si rinnova,
> torna giustizia e primo tempo umano
> e progenie scende dal ciel nuova'

a jelen aktuális feladatává: „Dante sejtette, tudta — írja —, hogy a fáklyát magasra ő tartja, és évszázadoknak fog világítani. Csak egyet nem tudhatott, hogy igazság és aranykor az égből le nem ereszkedik, azt csak magunk teremthetjük meg."

A humanizmusnak a népi nyelvek felé fordulása irányította figyelmét a magyar irodalmi nyelv kialakulására és a nemzeti tudat történetében játszott szerepére. „A humanizmus állította talpra a nemzeti irodalmakat" – szögezte le tömören és Dante híres sorait idézte a „vulgáris nyelv"-ről: „Ez lesz az édes kenyér, mellyel ezrek fognak betelni. Ez lesz az új fény, ez lesz az új nap, amely fel fog kelni, ahol a régi lenyugodott, és sugározni fog a sötétben levőknek, akiknek a megszokott nap már nem fény." Az „édes nyelv", az irodalmivá emelkedő népi nyelv, amelyet hamarosan követ a „mindenkinek édes hazaszeretet" képzetének kialakulása, hogy azután nemzeti tudattá érjen, a „csaknem negyven éve jókora sötétség közepette" leírt „A virtuális Magyarország" gondolatától kezdve élete végéig foglalkoztatta. S ha talán túlságosan szélesre nyitotta is a humanizmus fogalmának történeti kereteit, s ha talán túl könnyen ugrott is át történeti hézagokat, az aligha lehet kétséges, hogy nemzeti tudatunk történetének, szocialista hazafiságunk történeti előzményeinek kutatásában elévülhetetlen érdemeket szerzett.

Összeforrottsága a reneszánsz korának eszméivel és nagy alakjaival személyes élmény-valósággá tette számára mindazt, amit róluk írt. Így sejtette és írta meg saját sorsát a Macchiavelliről rajzolt képben: „. . . ha este hazatért, a rideg szoba izzó kohóvá lett, társalgott az ókorral, országok, népek, városok drámáját forgatta fejében . . . Magas ormokra ért, . . . egyre közelebb az igazsághoz, amikor a betegség szinte egyik napról a másikra kettétörte életét." Betegsége egyik percről a másikra kettétörte az ő életét is, fáradhatatlan tudós erőfeszítéseinek vége szakadt. Ám küzdelme a humanizmus eszméinek megértéséért, az „édes nyelv", a „mindenkinek édes hazaszeretet", a nemzeti tudat, a szocialista hazafiság előzményei történetének feltárásáért mint eszme tovább él és további feladatokat jelöl ki számunkra. Ez Kardos Tibor igazi hagyatéka, tudós testamentuma.

*

Harmatta János

Valamennyien megrendülten állunk a hirtelenül eltávozott Kardos Tibor professzor hamvai előtt, akinek elvesztése nemcsak családjának jelent mérhetetlen veszteséget, hanem a nagyobb családnak, a Bölcsészkar oktatói és hallgatói kollektívájának is. Leszármazottaiban éppúgy élete folytatását látta elégedetten, mint tanítványaiban vagy megjelent munkáiban. Ezért gyászolunk most együtt mély fájdalommal, szeretett családja és elárvult munkatársai. Egy befejezetlen, mégis teljes életmű s az élet általa mindenkor vallott evilági folytatása hathat tudatunkra, de nem enyhítheti érzelmeink kicsordulását, amikor Bölcsészettudományi Karunk egyik legrégibb, kiemelkedő eredményekkel, teljesítménnyel sem elidegenült, kötelességeit szó szerint élte fogytáig példásan teljesítő professzorától kell végbúcsút vennünk. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora és tanácsa nevében, a Bölcsészettudományi Kar oktatói, dolgozói, hallgatói nevében búcsúzom Kardos Tibor tanszékvezető egyetemi tanártól, a szeretett kollégától, elvbaráttól, mestertől.

Halottunk 1908-ban született, grafikus és festőművész apjától örökölte ragyogó képességét a felfedett irodalmi, történelmi jelenségek árnyalt ábrázolására, színes rekonstrukciójára. Kardos Tibor Pécsett, az Erzsébet Tudományegyetemen és Rómában végezte egyetemi tanulmányait. Ifjúságát és férfikora jórészét abban a rendszerben élte le, ami mai hallgatóink számára régmúlt és sok tekintetben érthetetlen. Ebből a korszakból mégis annyit fel kell idéznem, ami példa lehet a ma újra keresett tanár és tudós egybeforrt típusára, arra, hogy a középiskolai tanári pálya ne végleg vonjon el, hanem éppen lépcsőt adjon a tudományos munkához. Kardos Tibor mint a Berzsenyi Dániel gimnázium latin és olasz tanára lett egyetemi magántanár, az 1936—42-es években proszemináriumi előadó volt a budapesti egyetemen. Előadások sorát tartotta az olasz szakos tanárok továbbképzésére is. Emellett a kettős fáradságos munka mellett vette ki részét a kor tudományos és tanári közéletéből: választmányi tagja volt a Magyar Irodalomtörténeti Társaságnak, a Budapesti Philologiai Társaságnak, a Parthenonnak, rendes tagja volt a Magyar Történelmi Társulatnak, a Magyar Goethe Társaságnak, az Országos Tanáregyesületnek, az Evangélikus Tanáregyesületnek. A felszabadulás után Pécsett tevékenykedett az egyetem helyreállításán, 1945—46-ban a középkori magyar irodalom és művelődés előadója volt, s felkészültsége alapján egyaránt válhatott volna belőle magyar vagy olasz irodalomtörténeti oktató. Az 1946—49-es években a római egyetem magyar irodalmi tanszékét töltötte be és vezette a római Magyar Akadémiát. Így a pécsi egyetemi magántanár hiába nyerte el már 1948-ban a budapesti egyetem olasz tanszékét, csak az 1950/51. tanévben kezdhette el ezt a működését. Hatalmas feladat volt akkor ez: az olasz irodalomtörténet önálló marxista feldolgozása, kutatások az olasz írók és irodalmi áramlatok körül, egyetemi segédanyagok készítése, nem utolsósorban pedig marxista szellemű munkatársak nevelése. Azóta vezetői feladatát megszakítás nélkül ellátta, legutóbb 1973. július elsején újították meg tanszékvezetői megbízatását, az Olasz Nyelv és Irodalom Tanszékén. Oktató munkája magas színvonalú volt, hallgatóiban sikerült felébresztenie az igényességet. Sokoldalú tanár volt, 1952 óta istápolta a hallgatóság irodalmi és zenei estjeit, a 60-as évek során az Olasz Hét, majd az Olasz Napok fő szervezője volt, kiküzdötte egy tanszéki film elkészítését. Emlékezetes maradt évről évre a diákköri pályamunkák nyilvános értékelésével, bírálatával, buzdításával. Mindez nem valami arisztokratikus oktatási célból történt. Mindig

gondolt az oktatás elsődleges céljára, a tanárképzésre, és szívós küzdelmet folytatott a hazai középiskolákban folyó olasz és spanyol nyelvoktatásért. Egyidőben a középiskolai olaszoktatás vidéki szakfelügyeletét is ellátta. A középiskolai olaszoktatás iránti érdeklődése változatlanul megmaradt, a középiskolai tanárokkal a szakmában is szívesen dolgozott, számon tartotta őket utánpótlás szempontjából. Utolsó nagy beadványai éppen a középiskolai olaszoktatás ügyében és az erre is gondoló professzorra kettős feladatot, gondot rovó magyar—olasz kapcsolatok jobb kihasználása tárgyában készültek. Mint tanszékvezető, munkatársait komoly tevékenységre tudta serkenteni. Irányításával a tanszék dolgozói jelentékeny kollektív és egyéni tudományos munkákat készítettek el és tettek közzé. Megvalósult hát Kardos Tibor határozott elve, amit 1961-ben tanszékvezetői programként írt le: „a minél gyakrabb, minél emberségesebb személyes érintkezés, a mindennapos beszélgetés, a minden problémával való törődés, a tárgy és az emberek szeretete a legbiztosabb módozat. Baráti viták, az igazság állandó megközelítése, a kölcsönös korrekció a leghelyesebb út a vezetés színvonalának emelésére, s meggyőződésem szerint nem veszélyeztetheti a vezető tekintélyét". Emlékét annál szélesebb körben fogják őrizni és felidézni, mert ezeket az elveket nemcsak az olasz, hanem a spanyol stúdiumok kialakítására is alkalmazta. Érdemei a spanyol filológiai oktatás egyetemünkön való meggyökereztetésében, oktatói kinevelésében hervadhatatlanok. Így lehetett 1957-ben a spanyol önálló tanári szakká, így alakulhatott meg 1961—62-ben a Spanyol Tanszéki Szakcsoport, amely csak az utolsó évben szakadt ki teljesen az Olasz Tanszék keretéből és tanszékvezetői felügyelete alól. Kardos Tibor utolsó szakbizottsági munkálata 1973. november 14-én éppen a javaslat kidolgozása volt a Spanyol Tanszék vezetésére. Ez a nagy aktivitás és áttekintő képesség magyarázza, hogy Kardos Tibor készítette el egyetemünk 1945—70-es évekre kiterjedő történetében „Az újlatin népek nyelve és irodalma" című fejezetet.

A vázolt tevékenység mellett párhuzamosan sok más feladatot is vállalt. Főleg kezdetben kiterjedt figyelme a magyar irodalomtörténeti oktatás feltételeire. Az 1951—52-ben megjelent kétkötetes régi magyar irodalmi szöveggyűjteményről 1953-ban beható ismertetést készített. 1952—55-ben az Irodalomtörténeti Dokumentációs Központ vezetője volt, és így kezdeményezte, szerkesztette, válogatta a korai magyar marxista irodalomtörténet külföldi dokumentációval ellátását. Majd a Filológiai Közlöny szerkesztője lett, amit 1958 óta tanszékén, majd az olasz és spanyol tanszék közreműködésével szerkesztett. Kardos Tibor 60. születésnapját egész tudományos tábor ünnepelte a Filológiai Közlönyben, annyi tudományág, problémafelvetés ihletője volt. Az irodalomszervezőre, a tudományos ismeretterjesztőre, a rádió avatott előadójára, a filológiailag hiteles műfordítóra csak utalhatunk, hogy a sokoldalú életpálya, a tanár és tudós eszközeire mégis fényt vessünk.

Az 1950-es évek közepén Kardos Tibor jelentékeny terheket vállalt magára az egyetem szervezeti életében. A Felsőoktatási Szemle hasábjain is kifejtette tanári módszereit. Működését kormányzati szinten is elismerték, 1953-ban a Felsőoktatás Kiváló Dolgozója kitüntetést kapta. 1955-ben a Nyelv- és Irodalomtudományi Kar dékánja lett. 1956-ban Kossuth-díjjal tüntették ki. Az év októberében azonban összeroppant az ellenforradalmi események súlya alatt, közeli kollégáival is meghasonlott, megszűnt szervezeti kapcsolata a munkásmozgalommal, amelyben 1950 óta lelkesen, tevékenyen dolgozott. Mindez súlyos magatartásbeli válságot jelentett, s mint dékán,

majd mint az egyesített Bölcsészkar 1956/57. évi dékánhelyettese, utóbb mint az egyetemi kulturális bizottság elnöke kényes helyzetbe került. Néhány évi megfeszített munkával javarészt visszanyerte a bizalmat. Politikai meggyőződése mindenkor több volt, mint a rendszerünk iránti lojalitás, feltétlenül haladó, közösségi érzésű, diákjait, az ifjúságot szerető ember volt. 1960 táján a Magyar Szocialista Munkáspárt Agitációs és Propaganda Osztályának megbízásából italianisztikai és vallástörténeti témákon dolgozott. Hazáját és annak rendszerét külföldön mindenkor gerincesen képviselte. Aktívan részt vett a békemozgalomban. Jól ismerte és reálisan értékelte Európa számos országát, azok tudományos és egyetemi életét, politikai irányzatait és ifjúsági mozgalmait. Publikált Francia- és Olaszországban. Tanulmányutakon és előadókörutakon, kongresszusokon legtöbbször Itáliában járt, de Ausztria, Görögország, a Német Demokratikus Köztársaság, Franciaország, Csehszlovákia, Lengyelország, Anglia tudományos életével is kapcsolatba jutott, irodalmukat, gyűjteményeiket gazdagon kiaknázta. Széles látókörű, ötletekben gazdag ember volt, rendkívüli akaraterővel dolgozott, és évtizedeken át gyűrte le a betegségéből eredő fizikai gyengeséget. Kár, hogy sokan nem vették figyelembe a betegségtől felerősített természetbeli adottságait, a túlzott vitakészséget, az érzékenységet, a vélt mellőztetés miatti sértettséget. De a Kar bizalmát, szeretetét mindenkor aktivitással viszonozta. Dolgozott a Kar Tudományos Bizottságában. A kari tanácsnak mindig aktív tagja volt, s ezen az őrhelyén hunyt is el, valamennyiünk megdöbbent, tehetetlen fájdalmától övezve. Oktatói, tanszékvezetői példájára a továbbiakban is emlékezhetünk.

Nem volna azonban teljes Kardos Tiborról alkottt képünk mint oktatóról sem, ha elfeledkeznénk a tanítását átható tudományos meggyőződéséről, módszereiről. Nem említve itt egyetemes humanizmusra vagy olasz irodalomra vonatkozó hatalmas munkásságát, amiről mások emlékezhetnek meg méltóbban, inkább arra utalnék, hogy a magyar humanizmus és reneszánsz kutatója, marxista kutatásának úttörője is volt, s a magyar irodalom egészét is teljesen és alkotó módon fogta át. Filozófiai, irodalomelméleti, kritikai felkészültsége kiemelkedő volt, marxista, materialista alapon állt és maradt. Így lehetett a Világosság című folyóirat egyik legsikeresebb szerzője. A magyar irodalomtörténet vonulatai közül nagy intenzitással kutatta fel az eretnekségek (spirituális, patarén, huszita) és a devotio moderna tükröződését. Dante alvilági útja és Tari Lőrinc pokoljárása számára olyan irodalmi témák voltak, amelyek kapcsán az enyészet és az öröklét, a test és lélek végessége témáit fejtegethette, az egyházi tanokban való kétkedés történeti útját érzékeltette. Az irodalom, a művelődés, az ideológia történeti összefüggéseit mélyen szántóan boncolgatta. Korán követelte a művelődéstörténet helyét a magyar történetírásban, s ehhez segítően járult hozzá. Korán és példamutatóan volt módszere interdiszciplináris, ezt mutatja történész, nyelvész, folklorista kollégáival való hasznos együttműködése. Igen tanulságosan vett részt 1952-ben a magyar történelem periodizációs vitáján, 1954-ben az egyetemi történeti tankönyv vitáját gazdagította, 1966-ban a debreceni nemzetközi nyelvészkonferencia tematikáját gyarapította. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai sorában publikált. Egész kutatói tevékenységét átfogta a magyar humanizmus szélesen értelmezett feltárása. Ehhez kutatott itthon az 1931—43-es években, Rómában az 1946—49-es esztendőkben, majd újra itthon 1949—54 viharos éveiben. Magántanári habilitációs dolgozatának címe *A magyar humanizmus kezdetei* volt 1936-ban. A Történettudományi Intézet 1950 táján kérte fel az

egyetemi történeti tankönyvhöz előtanulmány írására, amit 1952. december 31-én át is adott. Ebből dolgozta ki a nagy monográfiát: *A magyarországi humanizmus kora* (1955). Ebben nemcsak az irodalomtörténész, de a történeti problémák kiváló ismerője is megszólalt: Dalmácia és a Délvidék, Mátyás, Janus Pannonius, Vitéz János, Bakócz Tamás, 1514 és 1526 gazdasági-társadalmi, katonai-külpolitikai okai, Dózsa György és Mészáros Lőrinc huszita öröksége azóta sem értékelhető Kardos Tibor állásfoglalásait kikerülve. Nem véletlen, hogy a monográfiát hivatott történész ismertette a Századokban. A szerző azonban nem tartotta lezártnak művét. Egy hatalmas válogatása, *A renaissance Magyarországon* (1961) jelzi, hogy az időben már munkálta a magyarországi humanizmus kora folytatását, de ez a tervezett mű, A magyar humanizmus mint monográfia nem készült el életében. Egyre inkább az a gondolat hódított benne teret, hogy a teljesen elfogyott mű és a folytatás együttesen, kibővítve, mint Magyar renaissance lásson napvilágot. Részlettanulmányok sorát tervezte, ezek anyagát gazdagon gyűjtötte, s idevágó publikációi (Dús Pannonia, a tájszépség felfedezése a renaissance-kori magyar irodalomban, A magyar humanizmus olasz kapcsolatainak alakulása és jellege, Hír 1527-ből I. János király választását dicsőítő népénekről), előadásai (a Janus Pannonius-, Vitéz János-, Dózsa György-évfordulókon) sorra mutatják az 1960-as, 70-es éveinek ígéretes munkálkodását. Ebben a hatalmas lángolásban önmaga azonban elégett, s csak részben lesz helyreállítható a tervezett mű váza, amit az utóbbi két esztendő nagy gyűjteményes kötetei is jeleznek.

De így vagyunk a magyar irodalom és a magyar történeti források gazdag tárházával is: Kardos Tibort minden kutató újraéli majd, ha Kálti Márk, Thuróczi János, Bonfini, Tubero Dalmata, az erdélyi emlékiratírók, Szamosközy István, Zsámboki János művéhez közeledik. Az 1930—60-as évek folyamatos publikációi, előadásai mindezt átdolgozták. Nem lehet Kardos Tibort elkerülni az egyetemtörténeti kutatónak: az 1967. évi Pécsre, 1968. évi Academia Istropolitana-ra vonatkozó publikációi annyira figyelemreméltóak. Nem véletlen, hogy irodalmi indítású, de művelődéstörténeti jelentőségű régi munkái történész kiadásúak: Deákműveltség és magyar renaissance (1939) a Századok, Középkori kultúra, középkori költészet (1941), a Magyar Történelmi Társulat égisze alatt látott napvilágot. Az 1930-as évek magyar Anjou-korra, az 1930/50/60-as évek magyar és cseh huszitizmusra, az 1930-as évek Mátyás kancelláriája körüli kutatásai, az 1930/40/70-es évek Janus Pannoniusra irányuló sokoldalú vizsgálatai mutatják, hogy a magyar szellemi, politikai, ideológiai élet középkor végi táborait és műhelyeit sem lehet immár nélküle áttekinteni. Szinte jelképes ebben a sorban, hogy 1973 télutóján Padovában, az Eremitani templomban a Martirio di San Cristoforo-kápolna Mantegna-freskóján Janus Pannonius képmását kívánta azonosítani. Nemkülönben így állunk a magyar irodalom belsőbb életével, műfaji vizsgálataival. Az 1950-es években a trufa, az 1950—60-as években a régi magyar színjátszás, az 1940/50/60-as években a reneszánsz és barokk jelenségek, az 1967-es év nagy monográfiájában, az Árgirusban a széphistória világa és egyetemes összefüggései bontják ki virágukat. Ez a mű maga mutatja Kardos Tibor sokoldalúságának kivirágzását: hat ismertetésben méltatták a magyar és egyetemes irodalomtörténet, a néprajz képviselői. Ezek a művek tovább élnek, tovább munkálnak, új nemzedékek vitáiban újulnak. Bennük, általuk tovább él egyetemünk nagyhírű professzora. Csak haló porától búcsúzunk.

Székely György

AZ 1973. ÉVI KÖZGYŰLÉS ANYAGA

ORTUTAY GYULA

BESZÁMOLÓ AZ OSZTÁLY TEVÉKENYSÉGÉRŐL*

Főtitkár elvtárs, igen tisztelt vendégeink, tisztelt Osztály!

Mielőtt rövidre szabandó referátumomhoz hozzákezdenék, el kell mondanom, hogy ebben a ciklusban az Osztálynak igen fájdalmas veszteséget okozott kitűnő akadémikusaink, munkatársaink halála. Hadd emlékezzem meg most Trencsényi Waldapfel Imre akadémikusról, Szabolcsi Bencéről, Pais Dezsőről, Moravcsik Gyuláról, akadémikusainkról, hadd emlékezzem meg Dezsényi Béláról, az irodalomtudományok kandidátusáról, a Magyar Könyvszemle főszerkesztőjéről, Diószegi Vilmosról, kandidátusról, a Néprajzi Bizottság tagjáról, Papp Istvánról, a nyelvtudományok doktoráról, a Finnugor Munkabizottság és a Szótári Munkabizottság tagjáról, Szelényi István főiskolai tanárról, a Zenetudományi Bizottság tagjáról és O. Nagy Gábor kandidátusról, akit csak éppen ezekben a napokban ragadott el tőlünk a halál. Kérem, hogy egy perces néma felállással áldozzunk emléküknek. Köszönöm.

S ha már egy Herder-díjas igen tisztelt jugoszláv kollégát üdvözölhetünk körünkben, hadd mondjam el az Osztály őszinte örömére, hogy Harmatta János tagtársunk, most kapta meg a Herder-díjat. Őszinte jókívánságainkat küldjük neki!

Tisztelt Osztályülés!

Amikor most, ennek a beszámolónak a végeztével az osztály vezetése leköszön és visszaadja az Osztálynak a megbízatását, valójában két ciklusra kell emlékeznem, amikor is részint mint az Osztály titkára, részint mint az Osztály elnöke két ciklus, egymáshoz szinte jelképesen kapcsolódó két ciklus idején vezethettem az osztály munkáját, és kifejezhettem nemegyszer köszönetemet az Osztály tagjainak, intézetek munkatársainak a segítségéért, amit ehhez a vezetéshez Szabolcsi Miklóssal együtt kaphattunk.

Jelképesen kapcsolódik ez a kétszer három év egymáshoz, hiszen a 67-től 70-ig tartó időszak egy periódus lezárása volt, az Akadémia történetében egy korszakhatár. Hiszen 1970 márciusában az Akadémia új szervezeti szabályzata az Akadémia munkájának új végiggondolása valójában egy új korszak, egy új munkastílus kezdetét jelentette mindnyájunk számára. Ennek a két időszaknak a vezetési munkájában való részvétel kemény felelősség, jó gond volt; és itt mindjárt elöljáróban mégegyszer hadd köszönöm meg azt a segítséget, amelyet az évenkénti üléseken is, a vitában is, az évközi munka során is tapasztalhattunk mind az Osztály, mind pedig az intézetek munkatársai részéről.

* A közgyűlési osztályülésen 1973. május 8-án elhangzott beszámoló.

Azt is megállapíthatjuk azonban, hogy ez a két hároméves ciklus csak részben tekinthető egymástól éles határvonallal elvágottnak, hiszen éles határvonalak — tudjuk — úgysincsenek a történelemben. Egyszerre tapasztalhattuk a folytonosságot, a kontinuitást és az új nyitásokat, az új kezdeményezéseket, az új indítást. Fehér-könyvünk részletesen elemzi az egész Akadémia munkájának tendenciáit, irányait, eredményeit, a problémákat is, az elnökségi beszámoló éppúgy, mint a főtitkári referátum, a tegnapi ülés. A mi osztályunkról való beszámoló is a fehér-könyvben megtalálható, úgyhogy igyekszem rövidre szabni mondandómat, néhány témát kiemelni csupán. Talán bizonyos elfogultság által vezettetve lesz egy-két téma, amiről több ízben is szólni szeretnék.

A hatvanas évek utolsó harmadában azt mondhatnók, hogy betetőzés felé közeledett az Osztály területén folyó kutatások akadémiai és nem-akadémiai kutatóbázisainak kiépítése, a korábban létesített intézetek szervezeti, személyi viszonyainak rendbentartása, a végleges arányok kialakítása, mind a személyi, mind az anyagi ellátottság szempontjából egyaránt. Igyekezett az Osztályunk a Művelődésügyi Minisztériummal, a rektorátussal egyetértésben az egyetemeken is módszeresen kialakítani kutatóbázist, vagy legalábbis kutatóbázis-csírát. Vagy — hogy még általánosabban mondjam — az akadémiai kutatóintézetek és csoportok és az egyetemi tanszékek közötti különböző jellegű, különböző erősségi fokú kapcsolatok kiépítésére. Így az orientalisztikának Budapesten és Szegeden, a finnugrisztikának elsősorban Szegeden — bár Debrecenben sem hanyagoltuk el ezt a jelentős stúdiumot —, a klasszika-filológia fejlesztése Budapesten, a modern filológia, a kelet-európai kutatás számára Budapesten igyekeztünk az egyetemmel együttműködve a bázisszervezésre gondolni. A néprajz terén is mind Debrecennel, mind Szegeddel igyekeztünk a kapcsolatokat fejleszteni. A bázisfejlesztés további feladatait az átszervezett Akadémián a szakigazgatási ágazatnak kellett átvennie, át is vette, és ezen a téren az a tapasztalatunk, hogy a szakigazgatás, az intézeti munka között elmélyülten és jól alakult ki a viszony, felelős beszámoltatás is megtörtént. Az a meggyőződésünk, hogy éppen ilyen kapcsolat mellett az előttünk álló, most következő évben lesz feladata ismét a testületi vezetésnek, az Osztálynak szemügyre vennie a reform negyedik évében a bázisfejlesztés irányelveit, a bázisfejlesztés eddigi arányait és a fejlesztés esetleges lehetőségeit illetőleg problémáit, mint erről későbbiekben kívánok majd szólni.

Előljáróban hadd beszéljek néhány olyan problémáról azonban, melyek arra vallanak, hogy megoldatlan feladataink, gondjaink még bővében vannak. Így sajnálatosan elhúzódott a Zenetudományi Intézet új otthonának kialakítása, az új otthonba való költözése. Ez önmagában elegendő ok arra, hogy visszafogja ennek a jelentős területnek a fejlődését. Tudjuk azt, hogy Szabolcsi Bencének, igen tisztelt tagtársunknak, ifjúkorunk óta tisztelt és szeretett barátunknak a halála és az utolsó évekbeni gyöngélkedése szintén akadályozta a gyorsabb fejlődést. A személyzeti arányok kialakításában sem volt előrehaladás, ami akadályozta a témák gazdagabb kifejtését. A legnagyobb elismeréssel szólhatunk az intézet ezekben az években végzett munkájáról is, igen nehéz körülmények között, de az a reményünk, hogy most, új vezetéssel, a remélhetőleg hamarosan elfoglalható intézeti hellyel megkezdődhetik a szervezett, folyamatos munka.

Nem lehetünk elégedettek — ha erről részletesen nem is szóltunk a fehér-könyvben —, a klasszika-filológia kutatóbázisának jelenlegi szintjével, sem

szervezeti szempontból, sem a személyi ellátottság szempontjából, holott megmondhatom, a filológiai kutatásoknak ez egyik alaptudománya, amelyet a magyar irodalmi kutatástól, a nyelvtudománytól kezdve mondhatnám a néprajzig — Bél Mátyásnak latinul íródtak a munkái például, hogy ne folytassam tovább — ezen a téren, tehát a magyarországi latinitás kérdése éppúgy, mint a klasszika-filológia hagyományos stúdiumainak a terén még sok a tennivaló, amit eddigi szervezeti és személyi összetételében a terület nem is vállalhatott és nem is végezhetett.

A modern filológia, tudjuk, közel egy évtizede kéri és keresi új magasabb szintű kereteit, lehetőségeit, hogy megfelelhessen a maga elé világosan kitűzött feladatoknak, és olyan nagy vállalkozásnak is — a világirodalom történetével kapcsolatosan —, amelyről később még néhány szót szólanék.

Jelentkeztek újabb igények is, a fejlesztésnek olyan igényei, amelyekről később majd néhány szót szintén szólani szeretnék. Annyi azonban bizonyos — ilyen hiányosságaink ellenére is —, hogy a marxista társadalomtudomány Magyarországon, az ötvenes évek utolsó harmadában, a hatvanas években érte el azt a színvonalat, amely mindenekelőtt nagy összefoglaló művek létrehozásában vagy ilyen művek létrehozásának előkészítésében fejeződhetett ki. Itt, azt hiszem, megengedi az igen tisztelt Osztály, hogy eltekintsek a példák felsorolásától, hiszen a magyar nyelvtudomány különböző ágazatainak, a legkülönbözőbb egyéb nyelvészeti diszciplínáknak, irodalomtudományunknak, de sorolhatnám az összes többi ágazatot, a zenetudományi kutatásokat, a Népzenekutató Csoport, a Néprajzi Kutatócsoport munkáját, mindenütt vagy a már elkészült nagy monográfiák, szintézisek, összefoglalások, vagy egy-egy részterület összefoglaló monográfiái, vagy pedig a befejezéshez közeledő nagy összegzések azok, amelyekről beszámolhatnánk ezen a területen. Azt mondhatjuk, hogy a részkutatások és a szintézis-alkotás viszonylatában igen termékeny dialektikus viszony állott elő. Elégedettek lehetünk a tekintetben, hogy a nagy, központi feladatok megvalósításáért, amelyekért az intézeteket, kutatócsoportokat alapító okmányunk létrehozta, ezeknek megvalósítására nemcsak a tervek, hanem a rész-monográfiák, részterületek összefoglalásai, és nem egy területen, a hosszabb ideje dolgozó intézeteinknél a nagy összegezések is megszülettek. Itt ezt mondhatnók — és nagyon tanulságos volt számunkra másoktól hallani ezt — legutóbb egy utunkon egy kisebb bizottság járt Stockholmban, Helsinkiben, ahol az egyik svéd kutatónyelvész elismerően mondotta, hogy milyen tanulságos, hogy Európában szinte egyedülállóan Magyarországon nemcsak bejelentik a megszülető monográfiákat, szintéziseket, hanem azok szinte év késés nélkül megjelennek. Hát ebben a dicséretben bizonyos túlzás azért van, nem bízzuk el magunkat jobban a kelleténél, de az bizonyos, hogy a bejelentett monográfiák, a bejelentett összegzések megvalósultak vagy a megvalósulás felé haladnak. Úgyhogy ezen a téren elégedettek lehetünk, és joggal számolhatunk be az Akadémia nagy testületi nyilvánossága előtt erről az elismerésről és erről a haladásról is. Azt hisszük, hogy a részmonográfiáknak és a szintézisek megvalósulásának és egymáshoz való dialektikus viszonyának ez a folyamata kell hogy jellemezze az előttünk álló évtizedet is. Amint eddig rendelkezésünkre álló egyes bizottságoktól, illetőleg kutatóintézetektől, csoportoktól kapott távlati, tíz-tizenöt éves tervek is bizonyítják, ilyen fejlődés, ilyen megvalósuláshoz közeledő összegezése a résztanulmányoknak és a nagy szintéziseknek minden intézetünk, minden kutatócsoportunk előtt világosan áll. Azt csak megjegyzem,

hogy nem is egy területnek jó szerencséje, hogy ezeknek a szintéziseknek és összefoglaló munkáknak a megvalósításában intézetek, kutatócsoportok — néhány esettől eltekintve — harmonikusan együtt tudnak dolgozni az egyetemi tanszékekkel, múzeumokkal, tehát nem akadémiai területekkel. Ezt is az utóbbi évek jó eredményei közé számíthatjuk

Milyen új tendenciák jelentkeznek? Elsősorban — amiről majd egy pár példán keresztül szólanék — új kutatási irányok, témacsoportok, a marxista igény modern, korszerű megfogalmazása, a marxista igény jobb, következetesebb számonkérése jellemző a munkánkra. Milyen új tendenciákról beszélhetünk már most és a hetvenes évek első harmadában, és melyek azok a tendenciák, amelyeknek a megvalósítását egyre jobban elő kell segítenünk?

Ilyen új kutatási terület a művelődéstörténeti igény előbbrelépése, határozott követelése. Nemcsak a II. Osztály egyes stúdiumainál, hanem a mi területeinken is egyre jobban érezzük ennek az igénynek a szükségét, a művelődéstörténeti összegző stúdiumok elkészítését. Másrészt a közművelődés kérdéseivel való intenzív foglalkozás és a jelenkori műveltséggel való foglalkozás sokkal nagyobb igénnyel lép fel a nyelvtudománytól, irodalomtudománytól kezdve a legkülönbözőbb területekig. Azt kell mondanunk, hogy ezen a területen az Osztályra, különösen az előttünk álló években nagy feladatok várnak. A művelődéspolitikánkban — szinte azt mondhatnók — az általános iskola teljes és egységes, magas szintű kifejlesztése mellett — ami még mindig csak igény és nem megvalósulás — a közművelés és a jelenkori kultúra kutatása az, ami segít a művelődéspolitikát minden területen határozottabbá, igényesebbé, marxista öntudatúvá tenni. Ebben a mi osztályunk több területe, a nyelvtudománytól kezdve — majd egy más példán rátérek erre — az irodalomtudományig, de a tudatvizsgálódás legkülönbözőbb fokaiig, a paraszti tudat alakulásától kezdve egy sor téma van, amivel foglalkoznunk kell. És amint a tavalyi ilyen típusú ülésünkön Szabolcsi elvtárs is hangsúlyozta, ismét hangot adnék azoknak az igényeknek, a jelenkori kultúra problémáival kapcsolatosan, amit a rádió, a film, a televízió jelent az irodalmi stúdiumok, nyelvi kutatások számára még. Ezekben a témákban a tudományos elemzés, a tudományos magyarázat, a szakszerű segítségnyújtás olyan nagy ágazatoknak, mint amit a rádió, televízió, a film jelent, elengedhetetlen feladatunk. Nem kívánok itt rátérni olyan területekre, mint amilyen a színháztudomány, amelynek régibb, hagyományos módszerei, kutatási ágazatai ismeretesek, múzeuma van, tudományos kutatóhálózata alakul a filmtudománnyal együtt. Mégis azt hisszük, hogy a színháztudományt is meg kell említenünk, mint olyan területet, amely a rádió, a film és a televízió mellett éppen a jelenkori műveltség kialakításának a közművelődés mai gondjainak megoldásában szerephez juthat.

A divatosnak tűnő, úgynevezett emberi kommunikáció, az emberi közlés- és érintkezési formák rendszereinek új típusú és új módszerű megközelítése, új kutatási irányzatok kibontása elsősorban a nyelvtudomány területén, de nemcsak a nyelvtudományban, igen jelentős. Értékes vizsgálatsor, nagyon jelentős munka és egyben egy igen hasznos akadémiai osztályvita foglalkozott az oktatáspolitikánkban az anyanyelvi oktatás kérdésével, oly módon azonban, hogy az anyanyelvi oktatás kérdéseinek a vizsgálata elválaszthatatlanul összefüggött az oktatás minden szintjén a kultúra befogadásának, elmélyítésének minden problémájával, nemcsak a magyar nyelv és

irodalom tanításának kapcsán, de az anyanyelv helyes és modern tanítási módszerei jelentősek az egész műveltségi színvonal jobb kialakításában. Ennek a kérdésnek a vitatásával megbízott kutatóink, majd az Akadémia I. Osztálya szintén foglalkozott egyik legutóbbi ülésén.

A modern filológiai bizottság elhatározta egy új, korszerű világirodalomtörténet megírását, amelyet az Osztály örömmel fogad, támogatni kíván. Ez ismét számos területet mozgósít, mert természetesen a világirodalomtörténet megírása az irodalomtörténet alapjaitól kezdődően nyelvtudományt, folklorisztikát igénybevevő, a modern filológia különböző területeit és benne a magyar irodalmi filológiát, mind-mind mozgósítani kívánja.

A néprajzi kutatás igyekszik hamarosan tető alá hozni a négykötetes néprajzi és folklór lexikont, amely a magyar néprajz egész területét lexikálisan dolgozza fel, és először törekszik arra „A magyarság néprajza" 1930-as évekbeni első összegezése után, hogy egy modern megközelítésű áttekintést adjon. Ez a lexikon az előkészítője a magyarság néprajza új, nagyobb monográfiájának.

Szeretném azt is megmondani — és ne tűnjék ez úgy, hogy ez csak az osztályelnök-helyettesnek, az osztályelnöknek és a tudományos titkárnak a gondja és szenvedélyes érdeklődése —, hogy a magyar nyelv nagyszótárát még azért ha ebben az évszázadban talán nem is hozzuk létre (mert amilyen terminusokat mondtak a mi igen tisztelt nyelvészkollégáink, nem engedélyezi nékem, hogy közeli terminust mondjak), de hogy ennek az évszázadnak meg kell kezdeni, és reményeink szerint be kellene fejezni a magyar nyelv nagyszótárának a megvalósítását, ezt mint célt mindenesetre kötelességünknek érezzük leszögezni. Tudjuk ennek a gondjait, erről, az új létesítendő bázisok kérdésével kapcsolatban még néhány szót szólni kívánok. Aligha hinném, hogy ennek a feladatnak legalábbis a megkezdését, nemcsak a körvonalainak és az igényeknek a kirajzolását, de ennek a nagy munkának a megkezdését, ami nem egy-két év feladata, tudjuk, nem könnyű és nem könnyelműen elhatározható feladat. Tudjuk, hogy mennyi személyi feltétellel, mennyi gonddal jár, de nem hinném, hogy könnyen átadhatnók a 21. századnak, hogy az kezdjen hozzá ehhez a feladathoz. Úgy éreztem, hogy ezt legalábbis le kell szögezni.

Az is meggyőződésünk, hogy a nálunk különleges szerepet betöltő finnugor kutatások követelik, hogy ennek a területnek a számára is teremtsünk egy bázist, minthogy a magyar finnugrisztika most már nemcsak a nyelvtudomány által szorosan körülhatárolt terület, hanem beleszövődtek irodalomtudományi, néprajzi, folklorisztikai, zenefolklorisztikai, történettudományi, régészeti területek, sőt a történettudományok modern ágazatai is. Éppen ezért, igen tisztelt szovjet kollégáink nagy helyeslésére teszem ezt a javaslatot. A Szovjetunió kis finnugor népeinek modern módszerű vizsgálata és a modern történeti sorsuk fejlődésének a kialakulása, ez mind új feladat a finnugrisztikai kutatásokban. Nékünk is, immár a finnek és észtek után, egy központi bázist, egy központi archívumot, egy központi kutatórendszert, ennek valamiő szerény lehetőségét a finnugor kutatások számára meg kell teremtenünk. Itt hadd említeném meg ezeknél a bázisproblémáknál, hogy régi, sokat emlegetett kívánsága a marxista tudományosságnak, hogy a komplex kutatás módszerét valósítsuk meg. Nem kívánok arra rámutatni, hogy az elmúlt korszakokban is egy-egy nagy tudósunk a maga egyéni munkájában megvalósította és példáját adta a komplex érdeklődésnek, a munkássága természetéből

folyóan foglalkozott filozófiai, nyelvészeti, társadalmi vizsgálatokkal is. Itt történészektől, nyelvészektől, irodalomtörténészektől kezdve hivatkozhatnék a legkülönbözőbb területekre, elég, ha megemlítem mégis egy példaként az egyik legnagyobbat, Bartók Béla példáját, mellette Kodály Zoltánét, akik valóban komplex érdeklődéssel tekintették tudományukat. Én azt gondolom, hogy a mi tudományterületeinken, és immáron nem is csak az I. Osztály viszonylatában, hanem az I. és II. Osztály viszonylatában a finnugor kongresszusok megteremtettek egy olyan módszert, hogy a finnugrisztikai kutatásokban egyre határozottabb körvonalakban alakult ki egy komplex kutatási módszer, együttműködési irányzat. Nem azt jelentené ez, hogy a nyelvészek oldják meg a régészek feladatait, és viszont; erre is volt sok példa, ismerünk néprajzi, nyelvészeti vitákat is a két világháború közötti időkből, igen heves és szenvedélyes vitákat, amikor egymás területébe kaszáltak bele a kollégák. Itt inkább azt mondhatnánk, hogy az együttműködésnek, a közös tervek kidolgozásának olyan jó módszerét kezdi megvalósítani a finnugor kongresszusok rendszere, hogy erre mint kezdeményezésre mi magyarok büszkén hivatkozhatunk. A most előttünk álló kongresszus témái között csak egy főelőadást hadd említsek: Kustaa Vilkuna akadémikus előadását, aki a „Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ" című előadásával — azt hiszem — eléggé komplex módon közelít meg egy igen nehéz problémát a finnugor népek vonatkozásában. Ez az egyik fő vitatéma lesz. De a kongresszus arra törekszik, hogy a főelőadások egy-egy olyan témát ragadjanak ki akár az uráli társadalomszervezés kérdésében, akár teszem azt az „alapnyelvről mint modellről" szóló előadásban, hogy csak két példát ragadjak ki, amely előadások komplexen vizsgálják a kérdést, és több tudományágat, több szakterületet hívnak ki vitára, hívnak ki kezdeményező összefogásra. Említhetném a verstani kutatások példáját, amelyek szintén arra mutatnak — a finnugor kongresszusok gyakorlatában —, hogy egyre komplexebb egységben fogják össze az archaikus verstani vizsgálatokat a legmodernebb verselméleti problémákkal. De nem folytatom, csak annyit szeretnék jelezni, hogy a komplex kutatás módszerére ott törekedjünk, ahol azt természetesen meg tudjuk valósítani; ne legyen jelszó a komplex kutatások igénye, hanem módszeresen ott dolgozzuk ki, ahol természetesen alakul ki a komplex kutatásokban mind az együttműködés, mind a problémák vitája, a kérdések közös földerítése, a valóság megközelítésének, a bonyolult valóság-viszonylatok megközelítésének a komplex módszere. Azt szeretném a mi osztályülésünknek jelenteni, hogy a finnugor kongresszus új rendszerével egy ilyen igényt igyekszünk megvalósítani.

Mindezek az igények, a fejlesztésnek mindezek a tervei tehát azt kívánják tőlünk, itt az ideje az intézeti hálózat fejlesztése után az intenzív munkának, annak a kimunkálási igénynek, amely az eddigi keretek között igyekszik újabb és nagyobb, bonyolultabb feladatait, a párt által elénk tűzött új feladatokat megvalósítani. Ideértem a tudatvizsgálásnak, a társadalmi mozgásirányok vizsgálásának új problematikáját is. Nem létszámszaporítással, nem új intézetek, új kutatócsoportok létesítésével kell fejleszteni az intézményi hálózatot, a kutatási bázist. Mégis le kell szögeznünk, hogy a társadalomtudományok dinamikus fejlesztése adott esetekben megkövetelhet tőlünk intézményi jellegű fejlesztést. Itt szabadjon csak fölvetnem ezen a nyílt és nagy plénumon az előttünk álló új három esztendő munkájához, hogy igenis, annyi vita után, és annyi elmélkedés és kalkuláció után itt lenne az idő az akadé-

miai nagyszótár megvalóístásához az első lépéseket megtennünk, itt az idő — hogy még a nyelvtudomány területén maradjak — egy modern, európai igényű fonetikai intézet létrehozására. Ezen a területen egykor a magyar nyelvtudomány mind a fonetikai, mind a fonológiai és ide kapcsolódó kérdések terén Európa élvonalában volt, a mostani új, nagy fonetikai intézetek, európai intézetek ismeretében — természetesen laikus módjára mondom ezt — az az érzésem, hogy itt van tennivaló, van behozni-valónk. Azt hiszem, szükség van, ha egy modern világirodalomtörténetet akarunk megvalósítani, aminthogy erre — ismétlem — a kutatók részéről a terv és szándék megvan, egyfajta kutatói bázist meg kell teremteni, hogy együttműködve az intézetekkel, kutatócsoportjainkkal, tanszékeinkkel ezt a nagy tervet megvalósíthassa. És ismétlem, itt az idő — előzetes régi tervek óta közel tíz éve fontolgatjuk már ezeket a terveket — itt az idő egy nemzetközi jellegű finnugor dokumentációs központ, vagy archiváló központ megteremtésére. Mert — hadd szögezzem le még egyszer — a társadalomtudományok terén nemegyszer akkor derül ki a felelősség, amikor a társadalmi tudatban a megzavarodás jelenségeit látjuk, amikor ez elmaradás következtében romantikus, naiv vagy kártékony ideák ütik fel a fejüket, és ekkor derül ki az, hogy a társadalomtudományok területén többet kellett volna tennünk. Hadd szögezzük le azt, hogy ennek a területnek dinamikus fejlesztési igénye, nem is olyan személy-, anyag- és pénzigényes, mint bármely más területé; nem maradhat el a természettudományoktól. Egy társadalom, egy szocialista nemzet öntudata, fejlődése, társadalmi mozgásiránya nem lehet közömbös számunkra, akiknek ez akadémiai felelősségünk, akiknek ez a mi három osztályunk szempontjából alapvető kötelességünk és feladatunk. Úgy érzem, ennyit legalábbis le kellett szögeznünk a mi munkákkal kapcsolaban.

Ha még ezekhez az új tendenciákhoz és az előttünk álló feladatok kapcsán néhány témát megpendítenék, inkább csak annyit mondanék, hogy fontos számunkra — a komplex kutatás gondolatkörére utalva — a határterületek, az érintkező területek közötti együttműködés jobb fejlesztése, sőt, hasznos lenne, hogy gyakrabban találkozzék a II. Osztály különböző tudományaival a mi osztályunk különböző tudományágazati területe. Változatlanul hangsúlyozni szeretném, hogy a jelenkori kultúra kutatásában végzendő munkához még magukat a feladatokat is az eddiginél világosabban, céltudatosabban, olyan nagy intézményekkel együtt, mint a Rádió, a Televízió és a filmközpont, kellene együtt kialakítanunk. Az együttműködés feltétlenül szükséges lenne mindnyájunk számára. Új feladatként kell kezelnünk mindazt a problémát, ami az oktatásügyünk modernebbé, korszerűbbé, szocialistává tételében még előttünk áll. A párt által ezen a téren kiküldött bizottságok vizsgálatai, a párt által adott szempontok mind arra vallanak, hogy a mi osztályainknak a nyelvtudománytól kezdve végig az egész területen feladatai vannak a mai nevelés, oktatás, az egész művelődéspolitika szempontjából. Arra nem akarok rámutatni, nem az én feladatom, hogy akár a történettudományi ismeretek tanítása terén, a patriotizmus és az internacionalista szemlélet kérdésében mi a tennivaló, vagy a gyakorlati morális megvalósításában nemcsak az úgynevezett állampolgári ismeretek kérdésében, hanem egy szocialista morális, egy szocialista erkölcsi stílus kialakításában mi a feladata a II. Osztálynak, de nekünk is van itt feladatunk bőven, mert egy társadalom morális stílusát meghatározza a nyelvi stílus is, amelyben az a társadalom él; példáit azért nem akarom itt előadni, mert a rádióban, szín-

házainkban, regényeinkben és novelláinkban bőven megolvashatjuk ezeket. Akár az italozás, akár a szerelmi élet területére tekintünk, a szókészletnek az alakulása olyan, hogy mutatja, a morális területen mi a tennivalója a mi osztályainknak is.

Azt hiszem, mindez arra vall, hogy feladataink, amelyek az előttünk álló évben megvalósításra várnak, nagyok, jelentősek, ebben a legutóbbi három évben éppen csak elkezdhettük ezeknek a feladatoknak a megvalósítását, és távolról sem fejezhettük be. Ebben az új, hároméves munkaperiódusban kell az Osztálynak igen sokat tennie, kell az Osztály érdekeltségi körébe tartozó intézeteknek igen sokat tenniök.

Azt hiszem, arra is válaszolnia kellene a beszámolónak — amire a fehérkönyvünkben adott szűkszavú válasz nem adott lehetőséget —, ami a mi morális felmentésünket tartalmazná. Ezt a kérdést is fel kell vetnünk. Kérdésünk volt az, hogy a mi testületi szerveink, az Osztályunk, bizottságaink, folyóirataink, intézményeink felelős gazdái tudtak-e lenni a szakterületüknek az elmúlt három évben, tudták-e előre vinni tudományunk ügyét szemléletben, marxista ideológiában, konkrét tudományos eredményekben? Képesek voltak-e testületi szerveink kijelölni a helyes irányzatokat, a kutatás új módszereire utaltunk-e elegendő módon? Az a meggyőződésem, hogy ebben a három évben minden tőlük telhetőt megtettek az Osztály testületi szervei. Az Osztály testülete és szervei továbbfejlesztették a tudomány és a gyakorlati élet eleven kapcsolatát, valóságos munkakapcsolatokat létesítettünk, nem is egy társintézménnyel, tanszékkel, főiskolákkal, múzeumokkal, a mindennapi élet legkülönbözőbb műhelyeivel. Azt hiszem, az Osztály igyekezett lépést tartani a nemzetközi fejlődés fő irányvonalával, színvonalában nem maradt el attól, megszereztük kapcsolataink révén a nemzetközi kutatás vezetőivel a jó együttműködés lehetőségeit, kongresszusokon, szimpozionokon, találkozókon. A tőlünk telhetőt és adott lehetőségeink keretei között mindazt, ami valóra váltható volt, megteremtettük. Az is a meggyőződésünk, hogy az Osztály bizottságai, testületi intézményei, a kutatóintézetek, csoportok megtették a maximumát annak, amit népünk egész művelődési színvonalának, eszmei-politikai fejlődésének előremenetelében segítségként megadhattunk. Tudom, itt is elsorolhatnék egy sor olyan jogos kívánságot, egy sor olyan jogos várakozásra rámutathatnék, amit még nem teljesítettünk. Mégis elmondhatom ennek a három évnek a summázásaként, hogy az egyetemes emberi műveltség eszméit szolgáltuk, ki-ki a maga szakterületén, néha szerénynek látszó eszközökkel, néha csak egy részletkérdés, egy kis filológiai probléma megoldásán keresztül is: az egyetemes emberi haladás, az emberi szellem tisztán látásának nagy eszméit szolgáltuk. Igyekeztünk erőinkhez mérten tisztázni vitákon, elvi, elméleti, ideológiai vitákon a marxista—leninista álláspontot. Nem állítom, hogy tévedések nélkül, nem állítom, hogy folyóirataink ne tévedtek volna, nem állítom, hogy nem voltak hibák, nemegyszer talán szerencsétlen viták is folyóiratainkban, de azt hiszem, az alapvető törekvés, az alapvető tendencia abban, ami egy tudományos testületre erkölcsileg kötelező, megtettük a magunk dolgát, és így kérhetjük a felmentést a lelépő vezetés nevében az Osztálytól, az Akadémia egész testületétől. Ugyanis most, amikor bejelentem azt, hogy megbízatásunk, mandátumunk lejárt, engedjék meg, hogy egy személyes megjegyzést tegyek. Sokfajta elfoglaltságom miatt már tavaly márciusában kértem a legilletékesebbektől, hogy a most következő periódusban tisztséget ne vállaljak az Akadémián. A munkáim

számát nem kívánom felsorolni, kelleténél több az, és ismert mindenki előtt. Éppen ezért úgy búcsúzom, hogy a következő periódusban szeretnék visszaállni a sorba, az Osztály munkásai közé, szolgálni azt a munkát, mely mindnyájunk kötelessége. És ebben a pillanatban a magam nevében is meg kell köszönnöm mind az Osztálynak, mind munkatársaimnak, elsősorban Szabolcsi Miklós elvtársnak, helyettesemnek, Patyi Sándornak, az Osztály tudományos titkárának, akivel hosszú évekig mind az egyetem rektorátusában, mind itt az Akadémián együtt dolgozhattunk; mindazoknak a munkatársaimnak, Tarnóc Mártonnak, Oszlánszki Magdának, akik közvetlenül velem dolgoztak, de megérti az egész Osztály, ha azt mondom, köszönöm az intézeteknek, kutatócsoportoknak, mindenkinek, aki itt, az I. Osztály területén dolgozott, hogy segítettek abban, hogy ez a három év eredményeket hozott, hogy erről a három évről nyugodt öntudattal szólhattam Önöknek, és így kérhetem a felmentést. Köszönöm, hogy meghallgattak!

VITA

(Összefoglalás)

LIGETI LAJOS akadémikus, *az ülés elnöke* megköszönte Ortutay Gyula osztályelnök elemző, lényeget feltáró beszámolóját. Felhívta a figyelmet a közgyűlési kötetben megtalálható írásos beszámolóra, s kérte az Osztály tagjait, hogy ezt is vegyék tekintetbe, amikor a zárt közgyűlésen a leglényegesebb dolgokat szóváteszik.

HAJDÚ PÉTER akadémikust elsősorban az indította felszólalásra, hogy — nagy örömére — az osztályelnöki beszámoló igen tekintélyes teret szentelt a finnugor tudományszaknak. Kifejtette, hogy tartalmi okoknál fogva szívesebben alkalmazza az uráli jelzőt, ha e tudományokról szól.

Megnyugtatónak tartja, hogy az Akadémia és az Osztály a jövőben nagy szerepet szán a finnugrisztikának, s ez azért fontos, hogy e tudományterület mélyebben épüljön be a magyar közművelődésbe: ezáltal nemigen lesz talaja a romantikus és álromantikus sumér és egyéb ősrokonsági gondolatoknak.

Az a véleménye, ha e tudományterület a maga komplexitásában jelenik meg az egyetemi előadásokban, akkor — bizonyos támadások helyett — az egyetemi ifjúság körében is nagyobb lesz az érdeklődés.

Egyetértett a fejlesztés intenzív jellegével és irányával. Felhívta azonban a figyelmet, hogy javítani kell a kutatási segéderők számarányát a társadalomtudományok területén is, mert nélkülözhetetlenek a dokumentátorok, a könyvtárosok, a bibliográfusok, az adminisztratív munkatársak.

Az Akadémia Elnökségének a bizottságok újjáválasztásával kapcsolatos útmutatójára hivatkozva felvetette egy, a jövőben megalakítandó komplex finnugor bizottság gondolatát.

NAGY PÉTER akadémikus a Textológiai Munkabizottság, illetőleg a kritikai kiadások gondjáról szólt. Idézte a közgyűlési ún. fehér-könyvnek a textológiai munkálatokkal kapcsolatos megnyugtató mondatát, mely összevetve az ugyanazon oldalon található kiadási statisztikával, már nagyon is nyugtalanító helyzetet jelez. Kritikai kiadvány 1970-ben négy, 1971-ben tíz, 1972-ben három jelent meg. A hirtelen felfutás után erős visszaesés lát-

ható. A véletlenek is közrejátszhatnak a könyvek, folyóiratok megjelenésében, a kritikai kiadások helyzete, az egész textológiai munka azonban súlyos válságban van. Ezen az Osztálynak alapvetően és radikálisan segítenie kell. Nincs e munkálatoknak személyi utánpótlása, s ennek oka, hogy sem erkölcsi, sem anyagi megbecsülésben nem részesülő munkáról van szó. A tisztességes és figyelmes textológiai munka — különösen egy kicsit nehezebb anyagnál — gyakorlatilag ráfizetéses az illető számára. Végig kell gondolni e tevékenység egész folyamatát, mert az Akadémiai Kiadó nem finanszírozhat kutatómunkát, az adott, kötött összegű céltámogatás pedig relatíve évről évre érdemben csökken. A kellő áttekintés és ellenőrzés hiányában a meglevő céltámogatás felosztása sem megnyugtató.

Tehát alapvetően újra kellene vizsgálni a kritikai kiadás egész honoráriumrendszerét, támogatási rendszerét s nem utolsósorban azt — mert ez az egyetlen ésszerű megoldás és az utánpótlás egyetlen biztosítási lehetősége —, hogy valamiféle intézményes megoldást találjunk a kritikai kiadások előkészítésére. Ezzel el lehetne érni, hogy a kötetek ne legyenek túlduzzasztott apparátusúak. Az apparátusban az szerepeljen, ami valóban fontos. Az elmondott gondolatok mindenekelőtt intézményes úton, az egész Osztály súlyával, határozott fellépésével oldhatók meg.

Ligeti Lajos akadémikus hangsúlyozta, hogy feladatunk a valóságos gondokat felszínre hozni, mert kötelességünk a rendelkezésre álló eszközökkel a problémákat megoldani.

Hont Ferenc kandidátus köszönetet mondott az Osztályelnöknek, hogy az akadémiai munkálatok perifériájáról kiragadta az olyan területeket, mint a film, a tv, a színház, a rádió — s ez a sor még megtoldható pl. a táncművészettel, melynek nálunk jelenleg nincs megfelelő perspektívája.

Beszámolt a Színháztudományi Munkabizottság több éves eredményes munkálkodásáról, a kiadványokról, a Munkabizottság tudományos rendezvényeiről, és sajnálkozását fejezte ki, hogy éppen az akadémiai reform után különböző szervezeti és személyi okok miatt e tevékenység szünetel. A kutatások tovább folynak, s időszerű lenne az érdekelt tudományterületek teljesebb összefogása, s e területek kapcsolatait meg kellene teremteni a gyakorlattal, különösen az esztétikai neveléssel összefüggésben a pedagógiában. Kérte az Osztályvezetőinek szervezeti és erkölcsi támogatását.

Csapodi Csaba, az Akadémia Könyvtár Kézirattárának vezetője, az akadémiai kutatások s más intézmények (egyetemi tanszékek, múzeumok) közötti egészséges kapcsolatok meglétét és igényét kérte kiterjeszteni a tudományos könyvtárakra is, melyeknek korábban a kutatásban igen tekintélyes szerepük volt.

Ortutay Gyula osztályelnök soronkívüli *válaszában* hangsúlyozta, hogy a könyvtár mindennapi munkaeszközünk, s a tudományos könyvtárakkal való folyamatos együttműködés magától értetődő, s akkor is evidens, ha külön s névszerint nem említjük azokat.

Barta János akadémikust a két megelőző hozzászólás késztette arra, hogy szót kérjen. Csapodi Csaba kérelme, hogy a könyvtárakat tekintsük tudományos műhelynek, tartsunk igényt a segítségükre, úgy érzi jogos kérés. A Vajda kritikai kiadás egyik kiváló munkatársa egyben hazánk legnagyobb közkönyvtárában dolgozik. Az ő helyzete, körülményei azt bizonyítják, hogy csupán a minimális feltételeket biztosítják a szaktudományi kutatásokhoz. A könyvtár legalábbis közönyös az iránt, hogy az ott levő tudományos káde-

rek tudományosan dolgoznak-e vagy sem. Vázolta a régebbi helyzetet, amikor a szaktudomány jelentős képviselői háborítatlanul dolgozhattak a könyvtárakban. Azt kérte, hogy a könyvtárak nagyobb mértékben tegyék lehetővé most is a szaktudományok művelését, adjanak nagyobb megbecsülést is ezeknek a könyvtári dolgozóknak.

Egyetértett Nagy Péter akadémikussal, hogy a kritikai kiadások ügye olyan krónikusan elhúzódó, nehéz időszakban van, amelyen sem a Textológiai Munkabizottság, sem az egyes kritikai kiadások szerkesztői önmagukban segíteni nem tudnak.

Saját tapasztalatai alapján részletezte a káderutánpótlás körüli gondokat. Tehetséges, fiatal kutatók szinte egyáltalán nem vállalkoznak textológiai munkára. Nemcsak a szervezeti és anyagi feltételeket kellene kedvezőbbre változtatni, hanem a szemléleten is javítani kellene, és ebben szerepet kellene vállalnia az Irodalomtudományi Intézetnek és a könyvtáraknak. Javasolta egyébként, hogy új kritikai kiadást ne indítsunk, ne készítsünk elő addig, amíg a folyamatban levő, nagyszámú kritikai kiadvány-sorozatot be nem fejeztük. Az új, fiatal textológiai szakembereket a meglevő, folyamatban levő kritikai kiadások számára kell biztosítani.

Megerősítette a beszámolónak azt a szomorú kitételét, hogy az irodalomtudományi kutatómunkában az érdeklődés az ún. klasszikus magyar irodalom iránt alábbhagyott. Élénk, eleven kutatómunka és feltárás tapasztalható az 1800-as évek előtti korszakokban s a 20. század iránt is rendkívül erős, spontán érdeklődés nyilvánul meg. Hangsúlyozta; a jelenleginél sokszorosan nagyobb figyelmet érdemel a 19. század irodalmának kutatása, mely mind irodalomtörténeti mind esztétikai szempontból jelentékeny, kiemelkedő korszak.

Majd szólott az Irodalomtörténeti Társaság munkájáról, azokról az eredményekről, amelyeket a Társaság elért azáltal, hogy országos érdekűvé tudta tenni tanári tagozatának tevékenységét, és sikeresek a vándorgyűlések is, melyek megmozgatják hazánk egy-egy vidékének kulturális életét, az irodalom iránt érdeklődők s az irodalmat művelők táborát. Jelezte, hogy a tanári tagozat számára nagyobb anyagi támogatást kellene biztosítani, hogy a vidéki hálózatot ki lehessen építeni.

Javasolta, hogy az Irodalomtudományi Bizottság és az Irodalomtörténeti Társaság vezetősége közösen tárgyalja meg a hivatalos kereteken kívül eső irodalomtörténeti kutatások valamilyen összefogásának lehetőségeit.

Végül fontosnak tartotta az Osztály és a TMB rendszeres kapcsolatát. A jóindulatú tanácsadó szerep csak használhat a tudományos minősítés munkájának.

Szabolcsi Miklós akadémikus utalt arra, hogy az I. Osztály sok tudományterületet magába foglaló Osztály — s a szerteágazó problémák sokaságából, a referátummal is összefüggésben csupán néhányat emel ki.

Megállapította, hogy Osztályunkban általában jó a munkakedv, nagy a vállalkozó kedv, a légkör bizakodó, ugyanakkor természetesen, van több előttünk álló és megoldandó probléma is.

A hangulati, közérzeti tényezők legfontosabbika az Osztály belső demokratizmusa, a viták szabad légköre. A felolvasó ülések, székfoglaló előadások jó erjesztői, előrevivő fórumai tudományterületeinknek. A legfontosabb azonban, hogy maguk a tudományos bizottságok feleljenek meg a velük szemben támasztott követelményeknek. A bizottságok szervezetének és hatás-

körének széles skálája található meg Osztályunkban, s a bizottságoknak ezt a változatosságát, ezt a sokféleségét, a vállalkozó kedvet érdemes tovább fokozni, biztosítva a nagyobb szervezeti, anyagi és adminisztratív segítséget. Fontos lenne e folyamatban, hogy bizottságaink minél nagyobb mértékben támaszkodhassanak nem akadémiai bázisra is. Javasolta, hogy az újonnan megalakuló bizottságokba több fiatal kollégánk kerüljön, s fokozottabban kell bevonni a minősítéssel bíró nő-kollégákat a munkába, a vezetésbe.

A légkör és közérzet kérdésének két, az Osztály tevékenységével összefüggő, de kívülre eső és kívülre ható motívumát emelte ki. Az egyik: az elismertség kérdése. Tudományterületeink szavát meg kell hogy hallgassák az ország és a szakma dolgaiban. A tekintetben ma még egyenetlen a helyzet.

A másik: az elismerés dolga. Utalt arra, hogy az Osztály területén a nagyon tekintélyes akadémiai díjat olyan kolléga kapta meg, aki a filológiai, mégpedig régi magyar költők szövegeinek filológiai munkásságán dolgozott évtizedeken keresztül. A díj a szerény, csendes, de eredményes munka megbecsülését szimbolizálja. Helytelenítette Szabolcsi akadémikus, hogy a napi sajtóban az akadémiai díjak nem kaptak megfelelő publicitást.

Javult az akadémiai intézetek és az egyetemi tanszékek viszonya. Sok kutató végez oktatómunkát az egyetemen, s többen vesznek részt az egyetemi tanszékekről az intézeti tervfeladatok megoldásában. Nem ennyire kedvező a helyzet azokkal a tanárokkal, akik vidéken vagy Budapesten közép- vagy általános iskolában tanítanak, sőt számos tehetséges fiatal kollégánk helyzete sem jó a tudományos könyvtárakban. A főhivatású kutatói állások korlátozott volta miatt nincs más mód, mint hogy a nem kutatóintézeti munkahelyeken több levegőt, nagyobb megbecsülést és elismerést próbáljunk biztosítani a tudományos eredményt felmutató kollégák számára. Nem kielégítő a kapcsolat a Művelődésügyi Minisztérium intézményei és az Akadémia testületi szervei között. Nem világos például a Filmtudományi Intézet, a Magyar Színházi Intézet helyzete a tudományos kutatások szempontjából.

Rendkívül laza a kapcsolat a tankönyv-, a tantervkészítés és az akadémiai testületek között. Gyakorlatilag a végső döntések s a tanterv készítések a szakmák testületi fórumainak megkérdezése nélkül történnek. Ez nem helyes gyakorlat, s ezen kívánatos és érdemes változtatni.

A közérzet alakulásához szorosan hozzátartozó kérdés végül, hogy éppen a legeredményesebben dolgozó nagy intézeteinkben és legeredményesebben oktató nagy tanszékeinken a legáldozatosabb kollégák egyéni munkája — a közösségi feladatok miatt — bizonyos késedelmet és hátrányt szenved. Történtek már lépések az ilyen hátrányok leküzdésére, tovább kell azonban menni ezen az úton, s ez elvi szempontból is fontos, mert az Osztályhoz tartozó tudományok területén az egyéni teljesítmény, az egyéni megírás, az egyéni összefogás lényegesen hozzátesz a tudomány egészéhez.

A külkapcsolatokról szólva legszögezte, hogy a magyar tudományosság és köztük a mi Osztályunk által képviselt tudományágak külföldi kapcsolatainak súlya, jelentősége, szerepe az utóbbi időben a sokszorosára növekedett. Az Akadémián e feladatokhoz igazodtak a szervezeti feltételek is. Sajnos, az egyetemi oktatók kedvezőtlenebb helyzetben vannak, ezért javasolta, a Akadémia tegyen további erőfeszítéseket, hogy az egyetemi oktatók a kutatókéhoz hasonló feltételek mellett oldhassák meg ez irányú feladataikat. Felhívta a figyelmet arra a folyamatra, hogy a külföldi kapcsolatok egy ideig

segítik, fejlesztik a hazai kutatást, egy idő után azonban a külföldi kötelezettségek rendkívül nagy súllyal nehezednek egyes területekre és egyes emberekre, s ez a körülmény komoly mértékben hátráltatja a munkát. A jövőben is számolnunk kell külföldi kötelezettségeinkkel, s ezért időben meg kell tenni azokat az intézkedéseket, amelyek lehetővé teszik a feladatok érdemi elosztását és hovatartozását.

Néhány elvi és általánosabb szakmai kérdésre áttérve kifejtette, hogy az az I. Osztálynak a sajátossága, hogy egyesít magában leíró jellegű, a múltra vonatkozó tudományterületeket s olyan kutatási irányokat, melyek elsősorban törvényszerűségeket kereső, a jelen megnyilvánulásait kutató feladatokat tűztek maguk elé. Egyszerre van jelen a múltra vonatkozó hatalmas anyaggyűjtés, feltárás s ugyanakkor jelen van a nagy áttekintést szolgáló, a jelenkori kultúra, a mostani valóság, világunk törvényeit kereső s megfogalmazó tudomány. E kétféle tevékenység arányait, egyensúlyát a jövőben is biztosítani kell Osztályunknak. A probléma egyik oldalát már többen érintették. Mind Nagy Péter, mind Barta János több megszívlelendő javaslatott tett, amit Szabolcsi akadémikus azzal egészített ki, hogy a textológiai munka nélkül minden tudomány a levegőbe épít s nem tud tovább haladni. E tevékenységet hosszú időn át kell alapozni, s ezért fő bázisa egyrészt az oktatómunkát végző egyetem, másrészt a tárgyi anyagot kezelő könyvtár legyen. Megfelelő szervezeti átalakításokkal egyik fő műhelye lehetne a textológiai munkálatoknak a Petőfi Irodalmi Múzeum is.

Az összegező munkálatok igen jelentős előrehaladása mindinkább lehetővé teszi a komplex kutatások előtérbe állítását. Időszerű a művelődés egészének sokoldalú kutatása, a múlt és jelen dimenzióinak összehangolt vizsgálata. Feladatunk a mai magyarországi kultúra szerkezetének, mozgásának leírása, törvényszerűségeinek megállapítása s javaslatok megfogalmazása a jövőre. Remélhető, hogy tudományterületeink egy csoportja ezen a téren tud és fog dolgozni.

Utalt az Osztály területén folyó módszertani, ideológiai és módszertani-ideológiai és teljesen tiszta ideológiai vitákra. Ilyen viták folynak hol nyíltan, hol burkoltan a magyarországi nyelvészetben is. E vita a történeti nyelvészet és a jelenkori nyelvészet módszere körül folyik, s az átfogó kritikai elemzés és értékelés a közeljövő, előttünk álló feladata lehet.

Az Osztályhoz több olyan tudományterület tartozik, amelyeket kutatóbázisuk viszonylag szerény nagyságrendje miatt kis tudományágaknak szoktak tekinteni, holott valójában ezek — az orientalisztika, klasszika-filológia, zenetudomány — magyarországi múltjukat, nemzetközi súlyukat, jelentőségüket tekintve nagyon nagy tudományágak. Feladatunk e területek hátterének biztosítása, bizonyos szempontból hatáskörük kiszélesítése, hisz gondolnunk kell arra, hogy a „harmadik világgal" foglalkozó kultúra-kutatás, irodalomkutatás bizonyos aspektusait is bevonjuk a munkánkba, s ezt csak az egyetemekkel való legszorosabb együttműködésben lehet elvégezni. Végezetül javasolta, hogy a rendkívül érdekes, kitűnő főtitkári felmérés, elemzés figyelembevételével foglalkozzon az Osztály a nagyszámú és tehetséges fiatal kutatók helyzetével, problémáival, hiszen számos jel utal arra, hogy a fiatalok érdeklődése kiterjed minden olyan korszakra és problémakörre, melyeket terveinkben, vitáinkban fontosnak minősítünk.

Ligeti Lajos akadémikus Csapodi Csaba felszólalásához csatlakozott mint az MTA Elnöksége egyik bizottságának, a Könyvtári Bizottságnak az

elnöke. Helyeselte, hogy a felszólaló a figyelmet még inkább ráirányította az Akadémiai Könyvtárra. Tudni kell azonban, hogy az Akadémia vezetői, volt főtitkára, Erdei Ferenc akadémikus és mostani főtitkára, Köpeczi Béla akadémikus olyan bőkezű anyagi támogatásban részesítették és részesítik a Könyvtárat, ami a legnagyobb hálára kötelezi mindazokat, akiknek Magyarországon a tudomány ügye fontos. Ligeti Lajos akadémikus ezután részletesen feltárta a könyvtár Keleti Gyűjteményének értékeit, e gyűjtemény szerepét, funkcióját az orientalisztikai kutatásokban, s ezzel összefüggésben azokat a új eljárásokat, amelyek biztosítják a korszerű, a nemzetközi tájékozódást is elősegítő fejlesztést, az információs anyagok beszerzését. Méltatja azok érdemeit, akiknek ezt az eredményt köszönhetjük.

Az osztályelnöki beszámolónak a klasszika-filológiát érintő kitételei mély benyomást tettek rá, annál is inkább, mert a nyugtalanító körülmények, mint egykori klasszika-filológiai tanárt szubjektíve is érintik és foglalkoztatják. Javasolta, hogy az Osztály megválasztandó új vezetősége bízza meg a Klasszika-filológiai Bizottságot a jelen helyzet felmérésével, a közvetlen teendők kijelölésével — s az Osztály ennek nyomán alakítsa ki nézetét és a teendők sorrendját.

Az osztályelnökkel teljesen egyetért, amikor a „Nagyszótár" ügyét úgy minősíti, hogy ez a magyar nyelvnek az ügye. Tisztelettel és elismeréssel tölti el az a ragaszkodás és az a vaskövetkezetesség, amivel Osztályunk elnöke napirenden tartja a magyar nagyszótár ügyét. Akadémiánknak egyik régi adóssága a „Nagyszótár" létrehozása, s ennek érdekében valami nagy dolognak kell történni. Nagy dolog mögött nagy felelősség van, hangoztatta Ligeti akadémikus. Kérte a Nyelvtudományi Intézetet, a nyelvtudomány minden komoly, számottevő képviselőjét, tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy ez a terv elkészüljön, s felelős vezetőkről, munkatársakról már most, idejében történjék gondoskodás.

Egyetértett az osztályelnöknek a finnugor nyelvek kérdésében kifejtett álláspontjával is: fokozatosan ki kell alakítani az altajisztika és a finnugrisztika termékeny együttműködését.

Meghatottan emlékezett meg azokról a szavakról, amelyekkel Szabolcsi Miklós akadémikus méltatta a magyar orientalisztika érdemeit és eredményeit. Ha a magyar orientalisták jelenlegi képviselői valamelyes eredményt elértek, amellyel idehaza és külföldön megbecsülést szereztek és igyekeztek a nagy elődökhöz méltón továbbvinni a nagy örökséget, az elsősorban az Akadémiának, az Osztály vezetőinek, megértő támogatásuknak az érdeme.

Bejelentette, hogy a dolgoknak a rendje szerint eljutottunk orientalisztikánk történetében arra a pontra, hogy az idősebbek helyüket az utánuk következő fiataloknak adják át. Kérte az Osztályt, az Osztály vezetőit, hogy a tehetséges, szorgalmas, becsületes és lelkes fiatal orientalistáknak adjanak meg minden segítséget leendő feladataik méltó megoldásához.

Ortutay Gyula akadémikus *osztályelnök válaszában* nem tért ki részletesebben azokra a kérdésekre, amelyekkel egyetért. Hajdú Péter álláspontjával is egyetért, s ha a Finnugor Kongresszuson olyan álláspont születik, hogy a szóban forgó tudományágat uralisztikának nevezzék, akkor akár a kongresszus nevét is meg lehet változtatni.

Csapodi Csaba felszólalására Ligeti Lajos akadémikus válasza az irányadó, de nincs vitára ok, hisz legföljebb félreértésről lehetett szó.

A Hont Ferenc által mondottakkal egyetért.

A kritikai kiadás gondjairól szóló Nagy Péter akadémikussal is teljes mértékben egyetért. Kiegészítette a kérdéssel összefüggő problémákat azzal, hogy hosszú évek óta tapasztalható egyetemünkön egy bizonyos filológiaellenes hullám. Személyes tapasztalataiból mondott el példákat arra, hogy fiatal kollégáink nem értik, sőt lenézik, lekezelik a szöveggondozási munkát. A filológiaellenes áramlattal szemben oktatási kormányzatunknak kellene fellépni, mert az egész probléma — elismerve anyagi s más vonatkozását is — az egyetemi oktatásnál kezdődik.

Barta János és Szabolcsi Miklós megjegyzései az elkallódó szakemberek dolgában, sajnos, minden szakterületre érvényesek. A muzeológusokat is kötelezik egy sor olyan feladat ellátására, amely elvonja őket a szakma tudományos művelésétől. Felidézte a régebbi könyvtári, múzeumi gyakorlatot: akkor egy tudós a legjobban, legeredményesebben ott tudott dolgozni. Javasolta, hogy a valóban meglevő két funkció ezekben az intézményekben választassék el, s a rendkívül munkaigényes leltározási, leletleírási, katalogizáló stb. munkálatokra biztosítsanak megfelelő számú és felkészültségű munkatársat, de azért jó lenne, ha a könyvtár és a múzeum a tudósoknak is a műhelye lenne, maradhatna.

Szabolcsi Miklós elvtárs számos fontos problémát vetett fel. A lappangó, látens ideológiai és szakmai viták legyőzése csak nyílt, szakszerű vitákon lehetséges. Példának hozta fel a korábbi években Debrecenben tartott nyelvészeti vitát, amely a valóságos szakmai kérdésekre hasznos feleleteket adott. Hangsúlyozta, hogy egy-egy téma és a valóság egy-egy szegmentumának a megközelítése csak szinoptikus módszerekkel, sokirányú, egységben látó módszerekkel lehetséges. Helyeselte Szabolcsi akadémikusnak azt a javaslatát, hogy az ilyen típusú viták lebonyolítását elsősorban a tudományos bizottságokra kell rábízni.

A fiatalok anyagi megbecsülése, támogatása: fontos feladatunk, de az igazi kötelezettségünk — hangoztatta az osztályelnök —, hogy ne féljünk minél több feladatot, minél több felelősséget adni fiataljainknak.

Az ún. kis-tudományok — s ezek közé sorolta még Ortutay akadémikus a finnugrisztikát is — jelenét és jövőjét illetően a legfontosabbnak azt tartja, hogy a folyamatos fejlesztést egyetemeink biztosítsák, mert csak ezáltal biztosítható a többi szakterület számára is a tudós-utánpótlás, és világosan le kell szögezni, hogy e területek esetleges elsorvadása egész egyetemi képzésünk sérülését jelentené.

Megköszönte a felszólalásokat, s úgy látja, hogy lényegében egyetértés van a kérdések megítélésében. Köszönetet mondott azért, hogy az elnöki összefoglalót tipikus módon, tipikus problémák fölvetésével egészítették ki.

Ligeti Lajos akadémikus, az ülés elnöke az alábbi szavakkal zárta az Osztály 1973. évi közgyűlési osztályülését: „Tisztelt Osztály! Mielőtt eltávoznánk, engedjék meg, hogy visszatérjek elnökünk rövid beszámolójának egyik passzusára. Arra, amikor bejelentette nekünk azt, hogy egyéb elfoglaltságai miatt jelenlegi tisztségétől megválni kíván, illetőleg ezt a szándékát már korábban bejelentette és illetékes fórumok ezt el is fogadták. Engedjék meg, hogy ezt az alkalmat ünnepélyes alkalomnak érezzem és most, amikor — mondhatnánk — utolsó alkalommal tölti be az I. Osztály elnöki tisztét, én az Osztály egésze nevében búcsúzzam el tőle azzal, hogy őszintén megköszönjem neki azt az egész embert, egész szívét és agyát igénybevevő tevékenységét, amellyel hosszú időn keresztül az Osztály elnöki tisztjét

elláta, ahol önmagát nem kímélte, ahol valóban megtett mindent, amit az Osztály érdekében emberileg meg lehetett tenni. Ez a valami nem volt kevés, hiszen mindnyájan tudjuk, hogy Ortutay Gyula a Magyar Népköztársaság közéletének vezető személyisége, az ő szavát nagyon sok helyen, minden olyan helyen, ahol rólunk esett szó, nemcsak meghallgatták, kívánságának eleget is tettek. Engedjék meg, hogy éppen ezért, ebből az ünnepélyes alkalomból javasoljam az Osztálynak, hogy mondjon hálás köszönetet az eddigi eredményes tevékenységéért, ezt jegyzőkönyvben örökítse meg és az Osztálynak erről a határozatáról az Akadémia elnökét is értesítse. Fölteszem a kérdést, a javaslatot az Osztály elfogadja-e? (Nagy taps.)

Akkor kimondom, ezt a köszönetet személyesen átadom és köszönöm tagtársaim és munkatársaim figyelmét, türelmét, okos hozzászólásaikat és a mai ülésünket bezárom."

A vitát összefoglalta:
Patyi Sándor

AZ OSZTÁLY ÍRÁSBAN KIADOTT JELENTÉSE

Az Osztálynak 12 rendes, 10 levelező, 8 tiszteleti és 5 tanácskozási jogú tagja van; az ide tartozó tudományágakban a tudományok doktora 50 (ebből nyelvtudományi 21, irodalomtudományi 17, zenetudományi 7, néprajztudományi 5), kandidátus 305 (ebből nyelvtudományi 86, irodalomtudományi 140, zenetudományi 49, néprajztudományi 30).

Az Osztály 9 tudományos bizottság, 9 nemzeti bizottság, 15 munkabizottság, 3 albizottság és 5 társaság tevékenységét irányítja.

Az Osztály tevékenysége

Osztályülések

1970			1971			1972		
Ülések száma	Fontosabb témák	Résztvevők száma	Ülések száma	Fontosabb témák	Résztvevők száma	Ülések száma	Fontosabb témák	Résztvevők száma
7	20	18	8	30	19	9	20	19

Az Osztály szervezetileg első feladatának tekintette, hogy a tudományos testületeket elvi-módszertani szempontból — az elnökség segítségével — munkafeltételeikben is alkalmassá tegye belső feladataik ellátására s az érdekelt külső szervekkel való érdemi munkakapcsolatok kialakítására. A Társadalomtudományi Főosztály és a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya egyaránt erőfeszítéseket tett a feladatok, a tudományszervezési munkafolyamatok hovatartozandóságának világos és egyértelmű meghatározása érdekében. Ezeknek eredményeképpen körülbelül az 1971. évi közgyűléstől kezdve minden közös érdekű kérdésben folyamatos, elvszerű és jó együttműködés alakult ki. A főosztály nemcsak elfogadja, hanem kéri is az Osztály javaslatait. Különösen értékes volt a hároméves kutatóhelyi beszámolók és a középtávú tudományos tervek értékelése során végzett közös munka. Az Osztály és a Társadalomtudományi Főosztály kölcsönösen kezdeményezett konzultációk és ezt követő testületi állásfoglalások kialakítása révén érte el a tudományterületekkel az intézeti- és kutatóbázis fejlesztésével kapcsolatos elgondolások összehangolását, és azt, hogy ezekben a kérdésekben a szakigazgatási és testületi szervek azonos álláspontot képviselnek.

Az Osztály tudományos életében sok tekintetben meghatározó szerepű s művelődéspolitikailag is jelentős befolyású tudományos rendezvények táv-

lati és éves terveit az Osztály és a Társadalomtudományi Főosztály — kellő figyelemmel a célokra és funkciókra — folyamatosan megosztotta.

Az Osztály tevékenysége, befolyásoló szerepe növekedett a tudományos minősítések ügyeiben. A TMB apparátusával, a szakbizottságokkal az Osztály kapcsolatai korrektek, noha inkább esetlegesek voltak. Előzetes értékelő munkálataikban mind az Osztály, mind a tudományos bizottságok, nagy igényeket támasztó, elemző álláspontokat alakítottak ki. Az egyetértő vagy elutasító álláspontról a legtöbb pályázó esetében részletes, sokoldalú szakmai vélemény alakult ki, s ezt közölte is az Osztály. Az Osztály a szavazás titkosságát és a véleménynyilvánítás demokratikus légkörét biztosítva arra is törekedett, hogy egy adott időpontban hozott elutasító döntés ne roppantsa meg a pályázó tudományos életútját, és ne gátolja tevékenységét, hanem újabb eredmények elérésére serkentsen, melyeknek megvalósulása után az Osztály újból mérlegeli a disszertáció vitára bocsátásának lehetőségét. Az Osztály e gyakorlatával növelte a tudományos munka iránt támasztott és támasztható igényeket, egyben hozzájárult a vitázó, demokratikus légkör kialakításához.

Az Osztálynak hagyományosan kiterjedt és intezív kapcsolatai vannak a három tudományegyetem bölcsészettudományi karával, a tanárképző főiskolákkal és sok múzeummal. A legutóbbi években együttes kulturális és közművelődési vállalkozások eredményeképpen szorosabbá váltak a kapcsolatok a Művelődésügyi Minisztériummal, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulattal s a vidéki (főleg egyetemi) városok tanácsszerveivel is.

Az Osztály vezetése az ideológiailag s művelődéspolitikai vonatkozásban nagy befolyású tudományterületektől (pl. az irodalomtudománytól, a modern filológiától, a nyelvtudománytól) azt kérte és várta, hogy a kifejezetten szakszempontú teendők belső arányait is helyesen alakítva, az egyenletes fejlődést biztosítva közvetlenül járuljon hozzá a közművelődés korszerű fejlesztéséhez, a magyar, valamint az egyetemes szellemi értékek rendszeres feltárásához és közkinccsé tételéhez.

Az Osztály nem alkalmazott e célok megvalósítása során merev sémákat. Az irodalomtudomány területén pl. hangsúlyozta a korszak-kutatások komplexitását, az eszmeiség korszerű érvényesítését. A nyelvtudománytól elvárta az anyanyelvi műveltség, az iskolai anyanyelvi- és idegennyelvi oktatás magasabb szintre emelésének sokoldalú segítségét. A klasszika-filológia képviselőitől az osztály megkapta az antik kultúra jelenkori helyének és funkciójának értelmezését. Más tudományágazatokban, mint pl. a modern filológia és a néprajz vonatkozásában a társadalmi igények közvetlen szolgálata mellett az Osztály fontosnak ítélte a távlatosabb tervezést mind koordinációs (szervezeti), mind pedig tartalmi-tudományos szempontból. Az itt jelzett meggondolások példaként szerepelnek. Az Osztály a különböző programpontok tárgyalása során minden szinten (az osztályplénumtól az ad-hoc bizottságokig) igyekezett következetesen érvényesíteni a történeti szempontokat, figyelembe venni reális adottságainkat, s munkájának természetes, szerves része volt az ideológiai, politikai, társadalmi elkötelezettség.

Az alább kiemelt témákból kitűnik, hogy az Osztály miképpen vállalhat szerepet a tudomány, az oktatás, a közművelődés, a politika részéről felvetett igények kielégítésében. Ilyenek: az Akadémiai Nagyszótár távlati terve; „A hazai idegennyelv-oktatás helyzetéről és fejlesztésének irányairól" c., művelődésügyi minisztériumi tervtanulmány véleményezése; „Az antikvitás helye és funkciója mai társadalmunkban" c. tanulmány megvitatása; az 1969.

évi 27. sz. tvr. (levéltári törvény) kiegészítésével kapcsolatos észrevételek, módosító javaslatok; „A társadalmi tudat alakulása Magyarországon 1945—1970" c. távlati kutatási főirány megvitatása (az I., a II. és a IX. osztály együttes aktívaülése keretében); az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága ajánlásai alapján a társadalomtudományi intézetek által kidolgozott szinopszisok megvitatása.

A ciklus utolsó évében az Osztály folytatta véleményező és javaslattevő munkáját, és ebben kiemelkedő helyet és szerepet biztosított a hároméves tervbeszámolók és a középtávú kutatási tervek (1972—1975) értékelésének. Előterjesztést tett az ELTE világirodalmi tanszéke mellett működő kelet-európai irodalmak Kutatócsoportja és az ELTE belső-ázsiai tanszéke mellett működő Akadémiai Tanszéki Altajisztikai Kutatócsoport létrehozására; a szerkesztő bizottságok és a felelős szerkesztők értékes elemzéseket adtak át az osztályhoz tartozó folyóiratok munkájáról. A jelentések vitája azonban nem váltotta be a reményeket, ugyanis az Osztály hosszabb távra érvényes javaslatokat nem tudott kialakítani a szerkesztők, ill. a szerkesztő bizottságok számára. — A Modern Filológiai Bizottság előterjesztése alapján az Osztály támogatja egy Világirodalomtörténet elkészítését és kiadását.

A három év tapasztalatai alapján leszögezhető, hogy az Osztály lényegileg az MTA alapszabályaiban megjelölt irányban működött, s tevékenységét a munkamódszerek tökéletesítésével, az elvi és hosszabb távra kiható tudománypolitikai kérdések vitáinak elmélyítésével fejlesztheti tovább.

A bizottságok működése

A bizottsági ülések, a tárgyalt fontosabb témák és a résztvevők száma

Név	1970			1971			1972			
	Ülések száma	Fontosabb témák	Résztvevők száma	Ülések száma	Fontosabb témák	Résztvevők száma	Ülések száma	Fontosabb témák	Résztvevők	Témák összesen
Nyelvtud. Biz.	3	2	20	3	3	21	4	2	19	7
Anyanyelvi Biz.	3	2	16	3	1	17	3	2	15	5
Helyesírási Biz.	3	2	23	3	3	22	1	2	26	7
Orientalisztikai Biz.	9	2	16	10	2	17	8	1	16	5
Irodalomtud. Biz.	3	3	20	4	4	22	3	3	20	10
Modern Fil. Biz.	5	1	18	5	2	19	6	2	20	5
Klasszika-fil. Biz.	7	1	14	6	1	14	4	1	15	3
Zenetud. Biz.	2	1	11	2	2	11	2	1	12	4
Néprajzi Biz.	3	2	17	3	2	17	4	1	16	5

A bizottsági rendszer több év tapasztalatai alapján is megfelelőnek bizonyult. A tudományági bizottságok összefogó, irányító és koordináló tevékenységét nemcsak segítik az irányításuk alatt működő munkabizottságok, hanem fontos részterületeket és önálló tudományágakat gondoznak. Így a Nyelvtudományi Bizottság irányítása alatt dolgozik: a Magyar Nyelvtudományi Munkabizottság, a Finnugor Munkabizottság, az Általános Nyelvészeti Munkabizottság, a Szláv Nyelvészeti Munkabizottság, a Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottság, a Román- és Germán Nyelvtudományi Munkabizottság, a Szótári Munkabizottság.

Az Irodalomtudományi Bizottság munkabizottságai: a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság, a Textológiai Munkabizottság, a Stilisztikai és Verstani Munkabizottság, a Középkori Munkabizottság, az Élő Magyar Irodalmi Munkabizottság, az Irodalomelméleti Munkabizottság, a Színháztudományi Munkabizottság, az Összehasonlító Művészetelméleti Munkabizottság.

Az egyes tudományszakok bizottságai és a tudományszakok ágazatainak feladatait gondozó munkabizottságok olyan összecsiszolódott szervezeti egységet alkotnak, amely lehetővé teszi, hogy a bizottsági rendszer az Akadémia tudományos testületi tevékenységi körében a kutatás egész területére kiterjedő elvi és módszertani befolyást gyakoroljon. A munkabizottságok előkészítik a szaktudományi jellegű kérdések alaposabb, szakszerűbb megvitatását, és ezzel elősegítik, hogy a bizottságok a tudományterület egészét érintő általánosabb kutatási, tudománypolitikai és tudományszervezési kérdéseket áttekintsék, és velük érdemben foglalkozzanak. Az elmúlt hároméves periódusban a bizottságok munkájában következetesen érvényesült az a törekvés, hogy a szakterület problémái közül kiemeljék a legfontosabbakat, munkatervükbe vegyék őket. Ezeknek a témáknak részletes, konkrét elemzését az illetékes munkabizottságok feladatává is tették. Ezzel nem esett csorba a munkabizottságok önállóságán, viszont hatékonyan megvalósult a bizottságok és a munkabizottságok együttműködése.

Az utóbbi három év tapasztalatai szerint, a bizottságok által kijelölt feladatok helyesek és indokoltak voltak, és ha erre lehetőség nyílt, szervesen kapcsolódtak az országos kutatási főirányokhoz. A munkabizottságok feladataikat megoldották, de nem minden munkabizottság azonos színvonalon. Általában azok a bizottságok és munkabizottságok dolgoztak és dolgoznak jól, amelyeknek a titkára mozgékony, önálló kezdeményezésre hajlamos, aktív szervező egyéniség. A bizottságok és a munkabizottságok tevékenységét azonban számos, a titkár személyétől független tényező is befolyásolja. E befolyásoló tényezők közül a szakágazat általános helyzete, belső szervezettségének állapota látszik döntőnek. A Modern Filológiai Bizottságnak például igen sokrétű és kiterjedt alágazatokat kell áttekintenie, ami a koordináló feladatok ellátását nagymértékben megnehezíti. A munka hatékonyságát csökkenti, hogy a szakterületnek nincs kutatási központja, hagyományos káderhiánnyal küzd, és a tapasztalt kutatók energiájának nagy részét az egyetemi oktató-nevelő munka köti le. Következésképpen a bizottság elnöke, titkára és minden tagja az átlagosnál nehezebb körülmények között dolgozik, a tudományos szervező tevékenység szilárd kereteit most kezdik csak sikeresen kialakítani, és az évtizedek óta hiányzó kutatóbázisokat megteremteni. Azonban éppen a kedvezőtlenebb körülmények között dolgozó bizottságok és munkabizottságok eredményei igazolják leginkább a bizottsági rendszer helyességét és életravlóságát. Még nem minden szakágazatnak van az országban folyó kutatómunkáról teljes áttekintése, s ehhez a kellő nyilvántartása. Kedvezőek az új bizottsági adminiszráció tapasztalatai. Az önálló évenkénti elszámolás egyszerűsítette és hatékonyabbá tette a munkát.

A nyelvtudomány területén a Nyelvtudományi Bizottság és az említett munkabizottságok mellett még két tudományos bizottság működik. A Helyesírási Bizottság és az Anyanyelvi Bizottság. A három bizottság tevékenysége tartalmilag természetszerűleg összefonódik, az anyanyelvi műveltség fejlesztésében, a helyesírás szüntelen korszerűsítésében és egységesítésében vállalt

feladataikat az erre hivatott bizottságok azonban saját terveik alapján, önállóan végzik.

A *Nyelvtudományi Bizottság* munkájában az utóbbi három évben örvendetes fejlődés volt tapasztalható. Kiegyensúlyozott tevékenység folyt mind a bizottságban, mind a munkabizottságokban. A hároméves periódus fontos témái között szerepelt: a munkabizottságok szakterületén a kutatómunka tematikus felmérése országos viszonylatban; a szakember-utánpótlás problémái a nyelvtudomány egyes területein; a hazai nyelvtudomány külföldi kapcsolatai.

A bizottság témái mellett a munkabizottságokéi is azt mutatják, hogy a nyelvtudomány területén a bizottság és a munkabizottságok között egészséges munkamegosztás és jó szervezeti kapcsolat van.

A munkabizottságokban kiemelten tárgyalt szakmai kérdések: az anyanyelvi oktatásban alkalmazott nyelvészet problémái; a Nyelvészeti Lexikon elméleti-módszertani, szerkezeti és személyi problémái; a magyar nyelv gyakorisági szótárának tervezete; a magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának tematikai és szervezeti kérdései; Beke Ödön kéziratban hátrahagyott cseremisz szótárának szerkesztési elvei és a kiadás problémái.

A *Helyesírási Bizottság* munkájában az utóbbi három esztendőben a következő problémák szerepeltek: szakvélemény a Nyomdaipari Egyesüléstől felvetett kérdésekben; közreműködés a „Helyesírási- és tipográfiai tanácsadó" című nyomdászati kézikönyv kidolgozásában; munkálatok megindítása a magyar helyesírás szabályainak tüzetes felülvizsgálatára; a kémiai helyesírás rendezésének problémáiról és eredményeiről szóló beszámoló megvitatása és értékelése; állásfoglalás az Orientalisztikai Bizottság tervezetével kapcsolatban (a magyarba átkerülő keleti nevek magyar helyesírásának elvei és gyakorlati problémái); az iskolai helyesírási minimum kidolgozásának terve, a Művelődésügyi Minisztériummal közösen.

A Helyesírási Bizottságnak az elmúlt periódusban végzett munkája híven tükrözi, hogy Akadémiánk mily nagy fontosságot tulajdonít a magyar helyesírásnak.

Az *Anyanyelvi Bizottság* 1971-ben alakult önálló bizottsággá (korábban Nyelvművelő Munkabizottság volt). Átszervezését az tette szükségessé, hogy az új feladatokat munkabizottsági keretben már nem lehetett megoldani. A legutóbbi két év tapasztalata biztató a jövőre nézve. Írók, szerkesztők, közéleti személyiségek, felelős vezetők és nyelvész szakemberek tagjai a bizottságnak, és ezzel megnőtt a bizottság teherbírása, tudományos hatékonysága. — Az Anyanyelvi Bizottság 1972-ben létrehozta a Beszédművelő Munkabizottságot, a jövőben pedig szaknyelvi, valamint névtani munkabizottság létrehozását tervezi.

Az eltelt hároméves periódusban az Anyanyelvi Bizottság öt hangsúlyozott témával foglalkozott: 1. 1970-ben az anyanyelvi oktatást színesebbé, vonzóbbá, eredményesebbé kívánta tenni a Kodály Zoltán nyelvművelő pályázat meghirdetésével. A pályázat tapasztalatai azt mutatták, hogy ez a vállalkozás új lendületet adott az anyanyelvi oktatás korszerűsítésére irányuló vizsgálatoknak, és a kérdés szakirodalmát is értékes művekkel gazdagította. 2. A magyar nyelv hetét hét év óta a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat rendezi. Az utóbbi esztendőkben azonban a magyar nyelv hete egyszerű rendezvényből ünnepi eseménnyé, országos hatókörű mozgalommá is vált. Az Anyanyelvi Bizottság fokozott felelősséggel vesz részt a munkában a főiskolák-

kal, középiskolákkal, valamint a TIT-tel közösen. 3. Az Anyanyelvi Bizottság megalakulása óta foglalkozik azzal a gondolattal, hogy a Magyar Nyelvőr folyóirat mellett egy kis nyelvművelő folyóiratot is indítson. 1972-ben a tudományos és a kiadói problémák rendezése odáig jutott, hogy 1974-ben a tervezett folyóirat megjelenhet. 4. Az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének problémája a bizottság legátfogóbb, a nyelvművelés egészére kiható munkája. Ezt a feladatot eredetileg a Matematikai és Alkalmazott Nyelvészeti Munkabizottság kezdeményezte, de a téma az Anyanyelvi Bizottság megalakulása óta elsősorban a bizottság hatáskörébe tartozik. 5. Az államigazgatás szaknyelvének nyelvművelő szempontból történő elemzése. E fontos és a társadalmi kommunikáció szempontjából rendkívüli jelentőségű témát a bizottság 1972 decemberében tűzte első ízben napirendjére. Az Államigazgatási Szervezési Intézettel és a Nyelvtudományi Intézettel együtt átfogó tervet dolgoz ki a bizottság az államigazgatási szaknyelv és ezzel összefüggésben az ún. hivatali nyelv áttekintő vizsgálatára és javító szándékú értékelésére.

Az *Irodalomtudományi Bizottság* is kijelölte a tudományág fő problémáit és programtanulmány alapján vagy vitaindító bevezető segítségével megvitatta őket. A három év legfontosabb témái a következők voltak: A Petőfi Irodalmi Múzeum irodalomtudományi tevékenysége; tervezet Összehasonlító Művészetelméleti Munkabizottság felállítására; a külföldön folyó magyar irodalomtudományi kutatás helyzete; a hungarisztika szervezeti kérdései, a Hungarológiai Társaság létrehozásának feltételei; a mai magyar irodalmi kritika helyzete és problémái; a szemiotika helyzete Magyarországon; a Magyar Színházi Intézet színháztörténeti kutatási programjának vitája; a stilisztikai és verstani kutatások helyzete; az irodalomtudományi kutatóhelyek hároméves beszámolójáról és középtávú kutatási tervéről szóló vita; a kritikai kiadások helyzetének és a textológiai munka általános problémáinak megvitatása a Textológiai Bizottság titkárának jelentése alapján.

Az Irodalomtudományi Bizottság feladatának tekinti, hogy ne csupán az Akadémia keretében folyó irodalomtudományi kutatásokat, hanem az ország egész területén folyó irodalomtudományi munkát figyelemmel kísérje, és a lehetőségek határai között irányítsa. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a bizottság hatósugara alig-alig terjed túl az akadémiai körökön. A jövőben kívánatos lenne, hogy a bizottság erőteljesebben keresse azokat az utakat, módokat, amelyek a teljes irodalomtudományi munka koordinálását elősegíthetik.

A munkabizottságok a speciális szakmai problémák megvitatásával, a határterületek komplex kutatásával, az új tudományos módszerek kikísérletezésével és alkalmazásával, valamint azzal, hogy az aktuális művelődéspolitikai feladatokból is kiveszik a részüket, jelentős segítséget nyújtottak és nyújtanak a bizottságnak. Ebben a vonatkozásban ki kell emelnünk a Könyvtörténeti és Bibliográfiai, a Textológiai, a Középkori, a Stilisztikai és Verstani, valamint az Összehasonlító Művészetelméleti Munkabizottság tevékenységét. Kívánatos, hogy a következő években az Élő Magyar Irodalmi és az Irodalomelméleti Munkabizottság is szervezettebben, rendszeresebben és átgondoltabban folytassa munkáját, hogy a bizottság koordináló szerepe a szakterület egészén hatékonyabban érvényesülhessen.

Az *Orientalisztikai Bizottság* főként az orientalisztikai kutatások belső ügyét képező problémákat tárgyalt. Ilyenek voltak: a tudománypolitikai irányelvek és az orientalisztika; az orientalisztikai kutatóhelyek hároméves

beszámolója és középtávú kutatási terve; tervezet a „Kelet" c. folyóirat megindítására.

A Helyesírási Bizottsággal együttműködve vitatta meg „A keleti nevek magyar helyesírása (elvek és gyakorlati problémák)" c. témát.

Az utóbbi években a szorosabb értelemben vett szakmai problémák megbeszélésén túl a bizottság a magyar orientalisztikában hagyományos filológiai kutatómódszer keretein túllépve az orientalisztikai kutatómunkát a komplexitás irányába tágította ki, és egy-egy témánál a rokon tudományok képviselőivel együttműködött. Erre az együttműködésre leginkább a magyar őstörténet vitás kérdéseinek a megtárgyalását vélte legalkalmasabbnak.

A *Klasszika-filológiai Bizottság* egyedüli gazdája az ókortudományi kutatásoknak, az ókortudományi kutatások pedig jellegüknél fogva részben a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályához, részben a Filozófiai és Történettudományok Osztályához tartoznak. Ez egy komplex bizottság létrehozását sürgeti. A beszámolási periódusban a bizottság három kiemelt témával foglalkozott: 1. „Az antikvitás helye és feladatai mai társadalmunkban" c. felmérő tanulmány a szakterület minden problémáját érinti és elemzi. Elvi állásfoglalást tartalmaz az antik kultúra mai értelmezésével és funkciójával kapcsolatban, elemzi a tudományos utánpótlás, a középiskolai és az egyetemi oktatás feladatait, továbbá javaslatokat ad a szervezeti problémák megoldására is. Mindenekelőtt egy ókortudományi kutatócsoport létrehozását tartja szükségesnek. Ehhez hasonló alapos és mély helyzetfelmérés eddig csupán a nyelvtudomány területén született. 2. A klasszika-filológia nemzetközi kapcsolatainak ügye szervesen összefügg a fent említettekkel. 3. A klasszika-filológiai kutatóhelyek tervbeszámolóinak és kutatási terveinek értékelése. A klasszikai-filológiai kutatásokat nem fogja egybe központi intézmény, ezért kutatási terveinek vitája lényegében a feladatok egybehangolását biztosítja. Ezt a feladatot a bizottság más bizottsághoz hasonlóan nagy felelősséggel végezte, számos esetben módosította a terveket, és az esetleges párhuzamosságok kiküszöbölését biztosította.

A *Modern Filológiai Bizottság* az adott keretek között igyekezett továbbfejleszteni a kutatómunka szervezeti kereteit és kijelölni olyan központi feladatokat, amelyek a modern filológiai kutatásokat hosszabb távon, egy célra összpontosították. Ide tartozik a Kelet-európai Kutatócsoport létrehozása az ELTE Bölcsészettudományi Kar világirodalmi tanszéke mellett, továbbá a Világirodalmi Munkaközösség létrehozása.

E két szervezet problémáit, azoknak elvi és gyakorlati vonatkozásait a bizottság egy-egy vitában tárgyalta meg. A bizottság a kelet-európai irodalmak kutatása elvi és szervezeti kérdéseinek tárgyalása kapcsán olyan elméleti módszertani és gyakorlati problémákat vitatott meg, amelyeknek megoldása a Kelet-európai Kutatócsoport tevékenységét hatékonyan segítheti, és lendületet adhat a közép-kelet-európai népek irodalma és műveltsége kutatásának. „Az új világirodalmi szintézis elvi problémái" c. téma tulajdonképpen részét képezi annak a nagy vállalkozásnak, melyet a Modern Filológiai Bizottság egy új Világirodalomtörténet létrehozására megindított.

A modern filológiai kutatási helyek hároméves középtávú tervének és kutatási eredményeinek értékelése során 1972-ben már kezdtek kikristályosodni azok a keretek és elképzelések, amelyek a modern filológiai kutatásokat az elkövetkező években jellemezni fogják.

A *Zenetudományi Bizottság* munkájának középpontjában a „Magyar zenetörténeti kézikönyv" előkészítése áll. E kézikönyv létrehozása olyan feladat, amely a Zenetudományi Intézet, a Népzenekutató Csoport, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola kutatóit egyaránt igénybe veszi, sőt az említett kutatóhelyeken kívül még más intézményeknél dolgozó zenetudósok munkájára is nagy szükség lesz. A koordináló feladatot a bizottság látja el. Az elkészült tervezet, valamint a megvitatott próbafejezetek azt mutatják, hogy a bizottság ezeket a feladatokat felelősségteljesen és hozzáértéssel végzi. Bár a kézikönyv létrehozásának munkája az erőket csaknem teljesen lekötötte, a bizottság mégis felülvizsgálta a különböző kutatóhelyeken folyó zenetudományi munkálatok helyzetét, értékelte és lehetőségei között befolyásolta a magyar zenei élet fejlődését.

A *Néprajzi Bizottság* tevékenysége kettős célt tükröz: a néprajztudomány távlati kutatási tervének kidolgozása és a magyar néprajz jelenlegi helyzetének felmérése.

Az Osztályhoz tartozó tudományterületek közül a néprajz az egyetlen, amely hosszútávú tervek kidolgozására vállalkozott. Ezt a célt különösen értékessé teszi, hogy e hosszútávú tervezés a néprajz minden ágára kiterjed, és egyben felméri azokat az anyagi és személyi lehetőségeket, ill. adottságokat is, amelyek e tervek megvalósítását és ütemezését befolyásolhatják. Szervezési szempontból figyelmet érdemel az, hogy a bizottság megvizsgálta a vidéki múzeumokban dolgozó etnográfusok helyzetét és kutatómunkájuk feltételeit. Azzal a szándékkal tette ezt, hogy a vidéki múzeumokban dolgozó etnográfusok munkájára is feltétlenül számítani kell a hosszútávú tervek megvalósításában.

Tudományos életünk jelenlegi szakaszában is, de a jövőben még inkább szükséges, hogy a bizottság koordináló szerepe hatékonyan érvényesüljön. A szakterület széttagolódása kutatócsoportra, múzeumokra, egyetemi tanszékekre megnehezíti ezt a koordináló munkát, de úgy tűnik, helyes szervezéssel a bizottság a magyar néprajztudomány egészének gazdája lehet.

A távlati kutatási terven kívül a következő főtémákkal foglalkozott a bizottság: a középtávú kutatási tervekről és beszámolókról folytatott bizottsági értekezés; a néprajzi filmezés kérdéseiről szóló programtanulmány megvitatása; az éves könyvkiadási tervek összeállítása és annotálása.

A bizottságoknak külső szervekkel való kapsolatai az Osztály külső szervekkel tartott kapcsolatairól szóló beszámolóban szerepelnek. A bizottságokban megvitatott főbb témák is jelzik azonban, mely külső szervek munkáját és segítségét vették igénybe a bizottságok a problémák megoldásához, és nyújtottak segítséget külső szerveknek. A bizottságok kapcsolatai több irányúak: a Művelődésügyi Minisztérium, a Magyar Írók Szövetsége, a TIT és az egyetemek szerepelnek leggyakrabban partnerként tudományos, tudománypolitikai kérdések megoldásában. Számos olyan bizottság van, amelynek személyi összetétele is tükrözi azt a szándékot, hogy a bizottságok az egész tudományos szakterület gazdái legyenek.

A *Nyelvtudományi Társaság* munkája felöleli a nyelvtudományi kutatások mindenterületét. A hetenként elhangzó előadások híven tükrözik ezt, egyszerre szolgálják a tudományos kutatás, az oktatás és a magas szintű ismeretterjesztés célját. A felolvasó ülések mellett konferenciák, kongresszusok, vándorgyűlések, emlékülések alkotják a társaság tudományos programját. A hazai előadókon kívül több esetben neves külföldi tudósok is tartottak előadást.

Külön meg kell említeni „Az idegennyelvű oktatás nyelvészeti problémái" c., 1971-ben szervezett és elindított sorozatot, amelynek kiemelkedő eseménye volt Bárczi Géza rendes tagnak „Nyelvtörténet és nyelvoktatás" c. előadása. A külföldi előadók közül G. Ising a Germanisztikai-romanisztikai Szakosztályban „Zum Gegenstand und zu den Methoden in der Soziolinguistik" címmel tartott, nagy érdeklődéssel kísért előadást.

A jövőben a társaság egyre nagyobb mértékben kíván helyet adni az alkalmazott nyelvtudománynak, és tovább kívánja fejleszteni az eddig is mintaszerűen dolgozó Didaktikai Szakosztályt. Ennek révén érhető el, hogy a középiskolai tanárság gyakorlati és elméleti ismeretei tovább fejlődnek.

A *Magyar Irodalomtörténeti Társaság* helyzete az utóbbi két-három esztendő folyamán kedvezően alakult. Tükröződik ez a rendezvények növekvő számában, szakmai színvonalának emelkedésében éppúgy, mint a társaság munkája iránt megnyilvánuló érdeklődés általános fokozódásában. E kedvező körülményeket az Irodalomtörténet című folyóirat újraindításának, valamint a Tanári Tagozat megalakulásának köszönheti, továbbá annak, hogy az ismeretterjesztés meg a tudományos kutatás fórumai között sikerült olyan programokat kialakítani, amelyek a szélesebb szakkörök (egyetemi, főiskolai oktatók, középiskolai tanárok, szerkesztők és a művelődésügy különböző területein dolgozók) számára hasznos ismeretek forrásává válhatnak. A társaság szervező ereje ma már az egész ország területére kiterjed. Jeles évfordulók s más kulturális megmozdulások a társaságot az ország jelentősebb művelődési centrumaihoz kötik, ahol a társaság igen magas színvonalon, megfelelő keretek között realizálhatja a maga tudományos, tudománynépszerűsítő programjait is. A társaság eredményesen járult hozzá a magyar irodalomtudomány eredményeinek külföldi megismertetéséhez és elismertetéséhez. A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaságnak (AILC) a társaság keretében működő magyar tagozatától mind az irányító tevékenységhez, mind a multilaterális tudományos vállalkozásokhoz magas színvonalú segítséget kap. A Nemzetközi Lenau Társaság tagjaként pedig a közép-európai irodalmak kutatásában a közös munka területén évek óta kezdeményező szerepet játszik. Kívánatos lenne a jövőben pályázatok kiírásával, díjak alapításával fokozni a társaság munkájának eredményességét, egyben tekintélyét is.

Az *Ókortudományi Társaság* működésének gerincét a rendszeres havi felolvasó ülések, a rendkívüli felolvasó ülések (főként külföldi előadókkal), valamint a debreceni és a szegedi vidéki csoportban tartott előadások teszik. Az előadások és vitaülések fő célja új kutatási eredmények nyilvánosságra hozása és emellett színvonalas ismeretterjesztés. Az előadások és konferenciák tematikája híven tükrözi ezt a kettős célt. Az ókortudomány fejlődését nagyban elősegítheti a középiskolai latinoktatás hatékonyabb megszervezése. Ennek érdekében a társaság évenként megszervezi — a Művelődésügyi Minisztériummal karöltve — az országos középiskolai latin tanulmányi versenyt, és a legeredményesebb résztvevőknek díjakat adományoz. Hasonlóképpen díjakat adományoz a társaság az ókortudomány különböző területein kimagasló eredményeket elért kutatóknak. Három ilyen díja van a társaságnak: az Ábel Jenő-emlékérem, a Marót-díj és a Révay-díj.

A *Magyar Néprajzi Társaság* a magyar néprajztudomány legátfogóbb társadalmi szerve, mely magában foglalja a szakembereket és az önkéntes néprajzi gyűjtőket. Feladata a néprajz eredményeinek közreadása, fő kérdéseinek megvitatása, a tudományos eredmények széles körű elterjesztése. E célok meg-

valósítását szolgálják a tudományos ülésszakok, konferenciák, vitaülések. A társaság egyik legfontosabb tevékenysége a kiadványok megjelentetése. Hagyományos folyóirata, az Ethnographia mellett 1972-től kezdve rendszeresen megjelenik a Néprajzi Hírek c. kiadvány, mely rövid átfutási ideje révén aktuális kérdésekben is jelentős mértékben hozzájárul az egységes néprajzi közvélemény kialakításához. A társaságban szovjet, svéd, norvég, román, nyugatnémet, francia és osztrák tudósok előadásai hangzottak el, amelyeket élénk vita követett. Az üléseken elsősorban intézeti és múzeumi tudományos munkatársak, továbbá jelentős számban középiskolai tanárok és tanítók vesznek részt. A különböző előadásokhoz az értelmiségnek más-más rétegei is csatlakoznak. Pl. a népi építkezésről szóló előadásokat jelentős számban hallgatják az építészmérnökök, a mezőgazdászok; a közgazdászok pedig inkább az anyagi kultúrával kapcsolatos néprajzi kérdések iránt érdeklődnek. A társaság arra törekszik, hogy az értelmiség minden rétegének érdeklődését kielégítse. Ennek, valamint a következetesen megtartott vándorgyűléseknek tulajdonítható a társaság taglétszámának jelentős emelkedése is.

A *Kőrösi Csoma Társaság* még nem nagy múltra tekint vissza. 1968-ban alakult, de ez alatt a rövid idő alatt is sikerült összefognia az orientalisztika részstúdiumait, és alkalmat adni a kutatóknak arra, hogy új eredményeiket a társaság tagjaival megismertessék. Az elhangzott előadásoknak szinte mindegyike magas színvonalú, tudományos igényű megnyilatkozás volt, mindenki számára érthető formában. A felolvasó ülések résztvevői az orientalista szakok művelői (kutatók, egyetemi előadók), egyetemi hallgatók, valamint egyéb foglalkozású értelmiségiek, mindenekelőtt középiskolai tanárok. A társaság munkájában is tükröződik a magyar orientalisztikának az a célja, hogy az adott kereteken belül a szűk szakmai kérdéseken túl az egész magyar szellemi életre is befolyást gyakoroljon. Ezt a célt szolgálná a Kelet c. folyóirat megvalósítása. Ez a folyóirat hasznos lenne mind az orientalisztikával határos tudományterületek művelői, mind pedig az érdeklődő nagyközönség számára.

A nemzetközi kapcsolatok

Az Osztály szakterületeit képviselő tudósok nemzetközi kapcsolatai nagy hagyományokra tekintenek vissza, s eltérő mértékben, de kiterjednek mind az öt kontinensre. Egy korábbi felmérés szerint több mint 70 nemzetközi és külföldi tudományos társaságban, szervezetben, mintegy 140 tagsággal rendelkeznek az Osztályhoz tartozó szakemberek. Általában 10—15 nemzetközi szervezetben — ciklusoktól és választásoktól függően — tisztségviselők is kerülnek ki kutatóink közül.

Az utóbbi három évben az átszervezéssel együtt járó külön terhek mellett sem csökkent a külföldi tudományossággal való kapcsolatok intenzitása, sőt több területen (pl. magyar nyelvészet, finnugrisztika, alkalmazott nyelvészet, irodalomtörténet, klasszika-filológia, néprajz) elmélyültek, tartalmasabbá váltak a személyes találkozások s az intézményes programok.

A reform előtti évtizedben a közös tudományos vállalkozások egész sora jött létre a szocialista országok akadémiáival, valamint néhány nyugati országban tevékenykedő tekintélyes tudományos műhellyel is. A reform után a műhelymunka a kutatóintézetek hatáskörében maradt, így testületi ágon a kapcsolatok legjelentősebb fórumává léptek elő a munkaértekezletek, kollok-

viumok, konferenciák, kongresszusok, társasági közgyűlések, egyáltalán a nemzetközi vagy legalábbis külföldiek részvételével megtartott tudományos rendezvények.

Az utóbbi három évben minden jelentős kongresszuson képviseltette magát az osztály kisebb vagy nagyobb létszámban. A nemzetközi tanácskozásokon való részvételre — sokoldalú munkával — az osztály területén működő nemzeti bizottságok készítették elő a hivatalosan delegáltakat. A nemzeti bizottságok (az Osztály területén kilenc ilyen bizottság működik) általában képesek voltak kialakítani az érvényesítendő tudománypolitikai álláspontot.

Elismerésre méltó, színvonalas munkát végzett a Finnugor Kongresszusok magyar nemzeti bizottsága az 1975-ben Budapesten tartandó IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus tudományos programjának előkészítésében. A munkakapcsolatok fejlesztése és a nemzetközi koordinációs feladatok színvonalas ellátása tekintetében eredményes munkát végeztek: az AILC (Association Internationale de la Literature Comparée) magyar tagozata; az AILA (Association Internationale de Linquistiqe Appliquée), az IFMC (International Folk Music Council), IFNS (International Society for Folk-Narrative Research) a CIPL (Comité International Permanent de Linguistes) és a Nemzetközi Szemiotikai Szövetség magyar nemzeti bizottságai.

Az Osztály meghívására világszerte ismert jelentős tudósok látogattak el hozzánk, tárgyalásokat folytattak az együttműködésről, és szakmai előadásokat tartottak (Bjambin Rincsen, Mongólia; Manfred Mayrhofer, Ausztria; M. B. Hrapcsenko és B. L. Szucskov, Szovjetunió, Karl Haiding, Ausztria; Roman Jakobson, USA).

Az elnökség határozata alapján a legutóbbi két évben az I. Osztály is számos egyetemi oktató és kisebb mértékben múzeumi kutató részére biztosított hosszabb-rövidebb időre szóló tanulmányutat. E kutatóutak különösen jól szolgálták a romanisztikai és a russzisztikai kutatásokat, s számos lehetőséget adtak sokoldalú kutatómunkára a szomszédos szocialista országokban.

A könyv- és folyóiratkiadás

Az Osztály könyvkiadása híven tükrözi a szakterületek kutatási tematikáját, a műfaji irányokat és arányokat, egy-egy szakterület szervezetszerű helyzetét, a kutatóbázisok nagyságrendjét és általános színvonalát, valamint a kutatók személyi kvalitásait.

Név	1970		1971		1972	
	Magyar	Idegen	Magyar	Idegen	Magyar	Idegen
Nyelvtudomány	12	5	11	—	7	5
Irodalomtudomány	15	—	11	—	17	—
Kritikai kiad.	4	—	10	—	3	—
Könyvtártudomány	—	1	1	—		—
Modern Filológia	4	—	1	1	5	—
Orientalisztika	1	3	2	3	1	1
Klasszika-filológia	—	1	—	2	1	—
Zenetudomány	1	2	—	—	1	—
Néprajztudomány	2	—	4	2	2	1
Összesen	39	12	40	8	37	7

A legutóbbi három évben megjelent mintegy 150 mű összehasonlító vizsgálata természetesen nem lehetséges e beszámoló keretében, bizonyos tendenciák azonban megállapíthatók.

Az Osztály könyvkiadása hosszú időre szóló nagy összegezéseket, ill. alapvetéseket mutathat fel (pl. A magyar nyelvjárások atlasza II., A magyar nyelv történeti etimológiai szótára II., Magyar Értelmező Kéziszótár, A magyar szókészlet finnugor elemei II., Régi magyarországi nyomtatványok (1473—1600), A magyar irodalomtörténet bibliográfiája I. stb.).

Szinte minden szakterület létrehozott több, egy-egy fontos részkérdés vagy történeti korszak bemutatását szolgáló tanulmánykötetet. Ilyenek: az „Általános nyelvészeti tanulmányok" kötetei; a „Bibliotheca Orientalis Hungarica" sorozat egyes kötetei; a „Népi kultúra — népi társadalom" kötetei; a „Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa"; a „Magyar—francia eszmei és irodalmi találkozások"; a „Szomszédság és közösség. Délszláv—magyar irodalmi kapcsolatok" stb.).

Alapvető és fontos dokumentumkötetek, ill. forrásmunkák láttak napvilágot az osztályhoz tartozó minden szakterületen. Folytatódott a magyar klasszikusok életművének kritikai kiadása is. Mind a Textológiai Munkabizottság, mind az Irodalomtudományi Bizottság lépéseket tett a folyamatban levő kritikai kiadások munkálatainak meggyorsítására, mert az idő múlásával egyre nehezebb lesz a filológiai pontosság biztosítása, az adatolás helyes értékrendi arányainak megtartása.

A könyvkiadás korszerű irányának kibontakozását jelzik az újabb nagysikerű sorozatok, mint a Modern Filológiai Füzetek, a Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, a Kortársaink, az Apolló Könyvtár, a Muszeion Könyvtár. Ezt a megállapítást erősíti a nagy hagyományú sorozatok egyenletes színvonala és megjelenése (pl. a Nyelvtudományi Értekezéseké), ill. másoknak figyelemreméltó fellendülése (pl. az Irodalomtörténeti Füzeteké.) E sorozatok kiváltképpen azzal képviselnek nagy értéket, hogy gyorsan, s minden érdeklődő számára könnyen hozzáférhetően közvetítik az új tudományos eredményeket. Sajnálatos, hogy a szakkritika igazában még nem fedezte fel a sorozatok tudományos, művelődés- és kultúrpolitikai értékeit, ill. lehetőségeit.

Egy-egy elismerésre méltó kivételtől eltekintve változatlanul adóssága az érdekelt szakterületeknek a nagymonográfiák közrebocsátása. A jelentős életművek és korok szintetikus igényű összegezését nem pótolhatják a tudomány és a művelődés számára szintén nélkülözhetetlen, de más célt szolgáló, más funkicókat betöltő műfajok.

Az Osztály szakterületei 16 tudományos folyóirattal rendelkeznek. A folyóiratok általában évi 30 ív terjedelemben jelennek meg.

Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei

Nyelvtudomány:	
Magyar Nyelv	Acta Linguistica
Magyar Nyelvőr	Studia Slavica
Nyelvtudományi Közlemények	
Irodalomtudomány:	
Irodalomtörténet	Acta Litteraria
Magyar Könyvszemle	
Filológiai Közlöny	

Orientalisztika:	
—	Acta Orientalia
Klasszika-filológia:	
Antik Tanulmányok	Acta Antiqua
Zenetudomány:	
—	Studia Musicologica
Néprajztudomány:	
Ethnographia	Acta Ethnographica

Az akadémiai reform bevezetése után néhány nagy múltú folyóirat intézeti gondozásba került, mint pl. az Irodalomtörténeti Közlemények vagy a Helikon Világirodalmi Figyelő. A havonta megjelenő Kritika c. folyóirat helyett az Irodalomtudományi Intézet keretében lát napvilágot a Litteratura c. folyóirat.

A reform első évében tapasztalható aggodalmak után örömmel állapítható meg, hogy sem a szakigazgatás, sem a testületi ág felügyelete alatt megjelenő folyóiratok nem zárkóztak el a szakterület egészétől: vállalták a teljes nyitottságot, természetesen addig a határig, ameddig a folyóirat profilja ezt lehetővé tette. A tudományos szakterületek általában és egészében megfelelően vannak folyóiratokkal ellátva. A folyóiratok a tudományos munka egészét képesek viszonylag elfogadható időhatárok között publikálni.

Szükségesnek mutatkozik azonban néhány, hosszabb idő óta függőben levő kérdésnek mielőbbi rendezése. Mindenekelőtt annak a népszerű kis nyelvművelő folyóiratnak a megindítását kell megemlíteni, amely a Magyar Nyelvőr c. folyóirat mellett a legszélesebb közönség igényeit hivatott kielégíteni a nyelvműveléssel kapcsolatos kérdések vonatkozásában.

A jövő tennivalói

Az Osztály jövőbeli tevékenységének néhány fő területe az alábbiakban körvonalazható.

Az Osztály területéhez tartozó tudományágak helyzetét, fejlődését a továbbiakban is figyelemmel kell kísérni, főleg a teljesítmény értékelése s a problémák részletes elemzése útján.

Különös figyelmet kell fordítani az egyes tudományterületek módszertani, elvi, elméleti kérdéseire. A jövőben új kutatási irányok, elsősorban a tudományágak közötti területek fejlesztését kívánatos szorgalmazni. Ennek keretében ösztönözni kell a más társadalomtudományi osztályokkal, sőt egy-egy ponton a természettudomány képviselőivel közös kutatási programok gondos megvalósítását. Ilyen iránynak tekinthető változatlanul a tömegkommunikációs eszközök művészi, tudati, világnézeti stb. hatásának vizsgálatával foglalkozó kutatás.

A művelődéspolitikai feladatok vállalásában az Osztály nem képes bizonyos határokon túllépni, de tovább kell fejleszteni az e területen megkezdett munkát. Az anyanyelv-oktatás további segítése mellett határozott lépéseket kell tenni a jelenkori kultúra kutatása terén. Új feladatként kell kezelni az emberi magatartást, ízlést, tudatot sok tekintetben megalapozó általános és középfokú irodalomoktatás tartalmának, módszertani szempontjainak átfogó vizsgálatát.

A jelentős, új kutatási eredmények hívták fel arra a figyelmet, hogy olyan nagy szakterületeken is, mint a nyelvtudomány, irodalomtudomány tapasztalhatók kutatási egyenetlenségek, nemkívánatos elmaradások. A következő időszakban módszeres munkával gondoskodni kell a nyelvtörténeti kutatások fellendítéséről, a klasszikus magyar irodalom rendszeres, teljességigényű feltárásának, történeti-esztétikai feldolgozásának, bemutatásának feltételeiről.

Az Osztálynak változatlanul kötelessége, hogy a tudomány — és különösen a magyar művelődéstörténet — szempontjából korszakos jelentőségű Akadémiai Nagyszótár ügyét segítse új szervezeti és anyagi alapokra helyezni, az elkészítés folyamatos és rendszeres munkájának feltételeit megteremteni.

Az Osztálynak időszerű feladata sokoldalúan átgondolni külkapcsolatait. Az elkövetkező években a közvetlen tudományos érdek mellett a kongresszusok, konferenciák tervezése során fokozottabban kell figyelembe venni a szellemi erők teherbírását, a szervezési és anyagi realitásokat.

Kívánatos, hogy az Osztály elemezze és értékelje az elmúlt évek kongresszusait és konferenciáit, és a tapasztalatok birtokában az osztályplénum külön is foglalkozzon az Osztály szinte minden szakterületét közelről érintő egyik legnagyobb vállalásának, az 1975-ben Budapesten tartandó IV. Nemzetközi Tudományos Finnugor Kongresszusnak az ügyével.

A következő ciklus munkájának általánosabb követelménye lesz a testületek tevékenységének nagyobb kisugárzást, egyben nagyobb tekintélyt biztosítani, melyet a viták, eszmecserék színvonalának növelésével, s a társintézményekkel, különösen a Művelődésügyi Minisztériummal való kapcsolatok megerősítésével kíván az Osztály elérni.

AZ 1974. ÉVI KÖZGYŰLÉS ANYAGA

SZABOLCSI MIKLÓS

MEGŐRZÉS ÉS ÚJÍTÁS*

(BIZOTTSÁGAINK MUNKÁJÁNAK EGY ÉVE)

1973 elején, már a közgyűlés előtt, elkezdtük bizottságaink újjászervezését, új bizottságok megalakítását. 1973 őszére általában befejeződött ez a munka, habár néhány bizottság még mindig nem kezdte meg működését. Tegyük hozzá: nem minden bizottság készítette még el 3 éves munkatervét sem. Egy néhány hónapos időszak természetesen nem alkalmas arra, hogy végleges következtetéseket vonjunk le, de arra talán igen, hogy problémákra figyelmesek legyünk. Engedjék meg tehát, hogy egynéhány kérdést felvessek, segítségkérés, tanácskérés igényével, hangosan gondolkodva inkább, mintsem valamit véglegesen leszögezve.

Ismerik beszámolónkból a számokat: 10 tudományos bizottság, 1 komplex bizottság, 10 munkabizottság és ezenkívül talán 8—10 szakcsoport és munkaközösség működik osztályunkon. 74 kollégánk vesz részt a vezetésben.

1. Bizottságaink több típusba oszthatók. A legnagyobbak és a legösszefogóbbak az ún. *tudományági* bizottságok, a régi szóval „főbizottságok", amelyek az Osztályhoz tartozó egy-egy nagyobb tudományterületet képviselnek (irodalomtudomány, modern filológia, nyelvtudomány, orientalisztika, ókortudomány, zenetudomány). Mint ismeretes, az Akadémia Elnökségében és közgyűlésén is vita volt arról, hogy vajon van-e létjogosultságuk ezeknek a bizottságoknak; a mi hagyományaink és tapasztalataink egyaránt arra utalnak, hogy szükség van rájuk, hogy fontos szerepet tudnak betölteni. Tudományrendszertanilag talán előbb-utóbb végig kellene gondolni: helyes-e az Osztályhoz tartozó tudományágak elnevezése, területének meghatározása; ismeretes, hogy a klasszika-filológia területén ez a végiggondolás megtörtént és új felismerések nyomán alakult meg az Ókortudományi komplex bizottság.

Távlati terveink közé tartozhat annak a meggondolása, hogy más bizottságok területén nem kellene-e hasonló változtatásokat végrehajtanunk. (Ilyen javaslatokat tartalmaznak is a bizottságok jelentései, pl. a finnugrisztika területén.) Ennek tárgyalása azonban most ez alkalommal túl messze vezethet. Engedjék meg, hogy ehelyett bizottságainkkal kapcsolatban egy másik problémát vessek fel.

A társadalomtudományok helyzetéről szóló párt- és kormányhatározat is hangsúlyozza, akadémiai állásfoglalás is többször aláhúzta, hogy elengedhetetlenül szükséges egyes tudományterületek összefoglaló vizsgálata, teljes területek áttekintése, „helyzetfelismerés", az egyes területeken fellépő irányzatok, iskolák megvizsgálása és főleg az egyes területek módszertani, ideológiai kérdéseinek vitákban való tisztázása. Amikor a Minisztertanács az Akadémiát arra kéri fel, hogy, „fokozottabban segítse és szervezze a társadalom szélesebb

* A közgyűlési osztályülésen, 1974. május 8-án elhangzott beszámoló.

köreit érintő kérdésekben a tudományos viták kibontakozását, a polgári, kispolgári ideológiák, antimarxista nézetek bírálatát", akkor úgy gondolom, e feladat bizottságainkra is vár. Természetesen nemcsak rájuk — de éppen a tudományágakat összefogó testületek lehetnének alkalmasak erre; valamint a prognosztikára, azaz tudományágaink fejlődését, kívánatos jövő irányát felvázoló elemzések elkészítésére.

Néhány évvel ezelőtt az Osztály elvégezte a körébe tartozó tudományágak helyzetfelmérését — de az azóta eltelt idő megköveteli a kiegészítést, egyes kérdések előtérbe helyezését.

Néhány területen meg is indult az ilyen munka, vagy ennek előkészülete; hadd utaljak a néprajzi bizottság kezdeményezésére, amely a tudományág nagy vállalkozásainak helyzetét óhajtja megvizsgálni; az irodalomtudományi bizottság jól sikerült strukturalizmus-vitájára. De a feladat java még hátra van: hadd utaljak a nyelvtudomány területére, ahol újabb ilyen vitákra szinte megérett az idő, a Nyelvtudományi Közleményekben lefolyt vitasorozat szinte megköveteli a továbbfolytatást, hadd utaljak az irodalomelmélet más területére, a mai irodalom és művészet fejlődését tárgyaló anyagokra stb. Ismétlem: ez az irányzatokat számbavevő, értékelő munka más fórumokon is folyik. De nálunk is kellene folynia, olykor talán úgy is, hogy bizottságaink szélesebb fórum, szélesebb nyilvánosság elé lépnek, hogy állásfoglalásaiknak nagyobb súlyt adjanak.

2. Bizottságaink egy másik fajtája, típusa eléggé sajátos, és ha nem is csak nálunk fordul elő, de kétségtelenül az I. Osztály területén a legszámosabb. Nevet nem is tudnék adni ennek a bizottság-típusnak: amelynek jellemzője, hogy elsősorban a gyakorlattal való kapcsolatot biztosítja, a tudomány eredményeit közvetíti, és közülük egyik-másik széles körű társadalmi hatást fejt ki, sőt intézkedési, csaknem hatósági jogkörrel bír (Anyanyelvi Bizottság és munkabizottságai, Az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság egyes munkabizottságai, Helyesírási Bizottság, Szótani Bizottság, Textológiai Bizottság stb.). Osztályunk „hírét a világban", hatását, ismertségét nemegyszer ezek a bizottságok biztosítják. Ismét csak nem feladatom, hogy munkájukról értékelést adjak; csak kiemelem, hogy értékes kezdeményezések egész sora folytatódott vagy indult meg ebben az évben. Hadd utaljak itt az Anyanyelvi Bizottság fontos kezdeményezésére és megállapodására a hivatalos nyelv átvizsgálására (iratok, nyomtatványok), egy közéleti fogalmazási szótár megalkotására — ugyane bizottság más kezdeményeire; a Beszédművelő Munkabizottság sokoldalú tevékenységére, helyenként „képviseleti" alapon; a Textológiai Munkabizottságnak az Osztályülés előtti javaslataira, eredményes akcióira egyes kéziratthagyatékok megmentése érdekében, vagy arra, hogy az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság immár a Művelődésügyi Minisztériummal közös, jelentős anyagi erők felett rendelkező bizottsággá vált. Mivel éppen a nemzeti tudat, a nemzeti nyelv, az oktatás területét érintik ezek a bizottságok, fontosságukat nem lehet eléggé hangsúlyozni. Velük kapcsolatban egyetlen problémát vetnék föl: éppen a tudományos megalapozás szükségességét. Arról van ugyanis szó, hogy olyan területek, mint pl. a nyelvművelés, nem folytathatók tisztán társadalmi akcióként, megérett az idő arra, hogy egyes elvi kérdéseket alapos, részletes felmérések, viták során át tisztázzunk. Gondolatok a nyelvi szerkezetek értékelésére, a tudományos technikai forradalom kivívása által támasztott helyzetre, nyelvünk új rétegeire, irodalmi nyelvünk új formáira. Nem csökkentve a sajtó-nyilvánosságot, a tár-

sadalmi hatást, érdemes lenne ezekkel a kérdésekkel elmélyülten foglalkozni. Ugyanakkor fel kell vetnünk azt a kérdést is, hogy amennyiben munkabizottságaink „hatósági" operatív felelősséggel bírnak, úgy határozataiknak érvényt is kell szerezni, illetve hogy ennek előfeltételét meg kellene teremteni. Ilyen probléma elsősorban a Textológiai Munkabizottságnak az Osztály által tárgyalt javaslataival kapcsolatban vetődik fel.

Az Osztály egésze és „Főbizottságaink" is, munkabizottságaink is ebben az évben sokat foglalkoztak az *oktatás* különféle szintjeinek kérdéseivel, sőt: legszenvedélyesebb vitáink sokszor e körül lángoltak fel. A felsőoktatás általános kérdései az osztályüléseken, az idegen nyelvek felsőfokú oktatásának problémái a Modern Filológiai Bizottságban, az általános és középfokú nyelvoktatás az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság munkabizottságaiban szerepelt napirenden. Az Elnökségi Közoktatási Bizottságban elsősorban a nyelvi oktatás és képzés kérdései megoldásában kaptunk segítséget Bizottságainktól.

3. Az Osztályon belül az ún. *munkabizottságok* száma a legnagyobb. Ezek, mint közismert, a nagy tudományágak egyes részleteinek kutatására, irányítására jöttek létre; más esetekben a tudományág területének másfajta módszerrel, másfajta népzőpontból való vizsgálatára; vagy olyan területek vizsgálatára, amelyek eddig nem voltak a tudományos kutatás, megközelítés tárgyai. Mindebből következik, hogy formájuk, feladatuk, céljuk, munkamódszerük a lehető legváltozatosabb; s ez a változatosság előnyükre is válik.

Mint ismeretes, ilyen munkabizottságok már az előző időszakban is nagy számban működtek, sőt néhány „funkcionális" bizottságunk megalkotása úttörő lépésnek számíthat (Textológiai, Középkori stb.), közülük a legtöbb változatlanul folytatja munkáját. Néhányat azonban személyi vagy szervezeti okokból szüneteltettünk vagy megszüntettünk; s elég nagyszámú új munkabizottság alakítására is került sor. Itt is korai lenne még végleges értékelést adni; van olyan eset, hogy egy-egy munkabizottság még csak az ötlet szintjén maradt, csak felállítását határozták el vagy javasolták, de voltaképpen nem dolgozik. Más esetekben úgy tűnik, hogy elhamarkodottan szüntettünk meg eleven bizottságokat (pl. az ún. Stilisztikai és Verstani Munkabizottságot). De már most úgy látszik, helyes volt a Névtudományi, a Szaknyelvi, a Szemiotikai Munkabizottság megalakulása, az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság már jelentős eredményeket hozott. S még ha kezdeti nehézséggel is küzd egyik-másik, a felállítást indokoltnak kell tartanunk. Mindenesetre egész Osztályunk munkájának, a tudományos munkának, a tudományos közéletnek ezek a legmozgékonyabb szervei, a leginkább alkalmasak arra, hogy bennük igazi viták folyjanak, igazi felismerések jöjjenek létre, új módszerek kovácsolódjanak ki.

Munkabizottságaink szerepe tehát egyfelől éppen a kérdések tisztázása, a tudományos programok kidolgozása, ismeretlen területek megvizsgálása, másfelől a kezdeti munka után javaslatok tétele egy-egy terület továbbfejlesztésére, további munkákra. Ismeretes, hogy nem egy munkabizottságunk kezdeményezője, elindítója nagy tudományos folyamatoknak, vállalkozásoknak, akcióknak, előadássorozatoknak, olykor nemzetközi részvétellel folyó konferenciáknak (Könyvtörténeti- és Bibliográfiai Munkabizottság, Középkori Munkabizottság, Magyar Nyelvészeti Munkabizottság stb.). Legújabban az Irodalomelméleti Albizottság fogott hozzá az évtizedek óta hiányzó Irodalomelmélet megtervezéséhez, és visszatekintve — hadd emlékeztessek arra,

hogy bizottsági vagy munkabizottsági kezdemény sürgette az akadémiai Nagyszótár, Világirodalomtörténet ügyét, az ELTE Kelet-európai Munkacsoportjának felállítását. Ennek a folyamatnak egyik jelzője az is, hogy egyes munkabizottságok a fejlődés folyamán önálló bizottsággá is váltak. Azok a bizottságok járnak jó úton, amelyek intenzív vitákkal, szűk, majd egyre szélesülő körben tisztázzák problémáikat, és amelyek egy-egy nagyobb vállalkozás elindítását szorgalmazzák. Már evvel kapcsolatban fel kell vetni azt, hogy a Munkabizottságok csak akkor tudnak jól működni, ha megfelelő szervezeti, szervezési, intézeti, intézményi bázis áll mögöttük; ha meg tudnak nyerni egy-egy intézményt arra, hogy számukra adminisztratív szervezési segítséget adjanak. És ilyen szempontból természetesen nemcsak az MTA intézményeire kell gondolnunk és mégcsak nem is az egyetemekre; tudományos bázisnak, szervezési alapnak a nagy tudományos könyvtárak és más intézetek is szolgálhatnak.

A bizottságok és munkabizottságok újjáalakítása során szinte minden kívánságnak eleget téve igen sok új bizottságot állítottunk fel. Van ezek között, amelyiknek működését még nem sikerült megindítani, illetőleg amelyeknek működése nagy késéssel, tétovázva indul. Ilyen pl. az annyira fontos Művelődéskutatási Bizottság. Lehet, hogy túl tágra szabtuk a kutatási területet; lehet, hogy a kérdés annyira középpontban áll, hogy az Osztálynak nemigen marad teendője; lehetnek személyi és szervezeti kérdések — tény az, hogy ez az olyannyira fontos bizottság a tulajdonképpeni munkát nagyon nehezen kezdi el, programját még alig vázolta fel. Az Osztály egyik legfontosabb feladata, hogy sürgősen tisztázza a bizottság programját, létét, célját. Másrészt: vannak munkabizottságaink, melyek éppen hogy megalakultak (Élő Irodalom, Irodalomelmélet); itt az lenne a kívánatos, hogy ígéretes munkaprogramjukat teljesítsék is; az első ülés után a második megtartása a legnehezebb. Vannak meg sem alakult, össze sem ült munkabizottságaink; de talán ugyanilyen aggasztó, hogy vannak fontos munkabizottságaink, amelyekben a tagok nagy része nem vesz részt a munkában; ez felveti a „tiszteleti tagok" problémáját — és evvel egyáltalán nem minden szakterület tisztelt „nagy öregjeire" célzok, akiknek formális szereplése is megtisztelés, hanem olyan újonnan beválasztottakra, akik nem tartják érdemesnek a részvételt. Talán ez esetekben a ciklus közti törléstől sem szabadna visszariadnunk.

4. Hadd térjek rá néhány általános személyi és szervezeti kérdésre.

a) Felvethető, hogy bizottságaink és munkabizottságaink megalkotásában az egyes tudományágak bizonyos aránytalansággal vannak képviselve; ennek következményeként tehát pl. az irodalomtudomány és a nyelvtudomány területén jóval több munkabizottság dolgozik, jóval több ember tagja a bizottsági hálózatnak, mint a néprajz, az ókortudomány, az orientalisztika területén. Ez kétségtelenül probléma — annál is inkább, mert így a bizottsági tagság értéke, értelme más és más jellegű az egyes tudományágakban. És az is felvethető, hogy éppen az intézményi bázissal nem bíró vagy kis intézményi bázissal bíró tudományágak esetében lenne fontos a mennél több ember bevonása a bizottsági munkába. Az illetékes tudományágak képviselőitől várunk javaslatokat az arányosításra.

b) Ez persze nemcsak szervezeti és személyi, hanem tudományrendszertani probléma is; és a kérdés másik oldala az, hogy vajon vannak-e olyan területek, olyan tudományos vizsgálandó kérdések vagy olyan módszerek, amelyek a bizottsági hálózatban nincsenek képviselve? Ilyen szempontból

szükséges lenne egyszer, a jövő ciklusban az Osztályhoz tartozó tudományágak rendszerének elvszerű áttekintése; mert kétségtelen pl. hogy a nem irodalomművészet tudományoknak, a mi Osztályunk területén a színház- és filmtudományoknak kellene tudományos bizottság. Ilyen meggondolásból terveztük meg a Művelődéskutatási Bizottságot is; de el lehet-e képzelni, hogy a Modern Filológiai Bizottság munkája fejlődésével nyelvcsaládonként oszlik tovább; előbb-utóbb át lehetne gondolnunk a mi területünkön az afrikanisztika kérdését; olyan vizsgálati területek, mint „összehasonlító művészetelemzés"; „rendszerelmélet", „tudománytörténet" stb. is elképzelhető egy-egy előbb *munkabizottsági*, majd *komplex bizottsági* formában stb. Javaslom is, hogy 1975–76-ban ciklusunk utolsó évét egy ilyen ideális tudomány rendszertani modell felépítésével fejezzük be.

c) Ellenkező probléma viszont, hogy a bizottságok számát szervezeti, de rendszertani okokból sem lehet a végletekig gyarapítani, szaporítani, osztani. Bizonyos aggályt támaszt tehát pl. a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságnak az a javaslata, hogy az egy munkabizottság 7 szakbizottságot küld ki magából; ez a frakcionálás már túlzottnak tűnik. Ugyanúgy vannak olyan „osztódások", amelyek mögött nem elvi megfontolások, inkább nehéz személyi problémák megoldásának vágya, tehát pl. az egymással rossz viszonyban levő emberek szétválasztása szerepel.

5. *a)* Még tovább menve a szervezeti problémák vonalán, szólnunk kell bizottságaink és a kutatóhelyek viszonyáról. Olyan ponthoz értünk, amelynek végiggondolása az akadémiai reform fényében — véleményem szerint — szükségessé válik. Arról van szó ugyanis, hogy a tudományos bizottságaink és kutatóintézeteink kapcsolata meglazult, s evvel sajátos módon némiképpen távolodott egymástól az egyetemi és akadémiai kutatóhálózat is. Intézeteinknek nincs külső erőkből álló tudományos tanácsa; e tudományos tanácsok létét különben is nagyon meg lehetett kérdőjelezni. De e pillanatban nincs szervezett kapcsolata a tudományos bizottságokkal sem, mivel beszámolóit nem köteles a bizottságok elé vinni. Es ez annál inkább probléma, mert még mindig nem megoldott, hogy egyetemeink tudományos munkáját a bizottságok szemügyre vegyék; s még ennél is kevésbé, hogy akadémiai és egyetemi hálózaton kívüli kutatásról tudomást szerezzenek. Ahhoz tehát, hogy bizottságaink ne teljesen légüres térben dolgozzanak, hogy az Osztály és bizottságai országos felelősségének érvényt is szerezzünk, szükséges lenne az intézetek, egyetemek és bizottságok viszonyának szorosabbra fűzése. Nem valamiféle szervezeti intézkedésre, nem is kötelező előírásokra gondolok, hanem arra, hogy talán az illetékes tudományos bizottság évente egyszer tartson ülést az intézetek vezetőségével együtt, közösen beszéljék meg problémáikat, hogy mindkét részről a tudományág egészét lehessen látni.

b) Bizottságainknak és főként a tudományágakat összefogó bizottságnak az idők folyamán, és nem utolsó sorban éppen a mi Osztályunk kezdeményezéséből, egy sor döntést igénylő hatáskör jutott. Így a könyvterv összeállítása, a szavazás a doktori fokozatok ügyében, a folyóiratok szerkesztő bizottságainak megbízása. Ehhez járulnak még a tudományágak helyzetéről szóló beszámolók, helyzetfelmérések. És hadd tegyem hozzá, hogy ehhez kellene hogy járuljon a közeljövőben az immár elkerülhetetlen feladat: tudományágaink külföldi kapcsolatainak rendszeres, elvszerű áttekintése. Csak egy szót erről: örvendetes fejlődés eredményeképpen kiterjedt külföldi kapcsolataink zannak; szinte minden tudományágunk képviselői részt vesznek

nemzetközi szervezetekben; Magyarország maga pedig az utóbbi időben kongresszusok és szimpóziumok országa lett. De amennyire örvendetes ez a fejlődés, sokban annyira áttekinthetetlen és anarchisztikus is; egyrészt vannak területek, ahol nem vagyunk képviselve, más szervezetek, amelyekbe sok pénzt és energiát fordítunk, de nem sokat jelentenek. A személyekre való elosztás is egyenlőtlen. Szükséges tehát az egész kérdés nagyon differenciált, tudományáganként különböző felmérése. (Erre vonatkozóan az Ókortudományi Bizottság jelentése figyelemreméltó kezdeményezésekről, javaslatokról számol be.) Evvel kapcsolatban figyelemreméltó az a (más jelentésben szereplő) vélemény is, hogy minél több testületi szerv legyen egy-egy nemzetközi szövetség magyar nemzeti tagszervezete is.

c) De mindezekhez a feladatokhoz két dolog szükséges: egyrészt az eddiginél nagyobb és hatékonyabb szervezési munka, mind a tudományos testületi titkárság, mind az osztályelnökség, mind a bizottsági titkárok részéről (és ez összefüggésben van anyagi kérdésekkel is); ennek legelső lépéseként talán átgondolt határidők kitűzése. Másrészről azonban ezek a döntést igénylő kérdések nem tisztán szervezeti problémákat vetnek fel. Azt hiszem, mindnyájan helyesnek tartjuk, hogy bizottságainknak ilyenfajta „hatalmi" jogköre is legyen; de e jogkörrel élni is kell tudni. Felvethető, hogy a könyvtervek összeállításában, a tudományos fokozatok feletti vitában, egy-egy külföldi konferenciára való kiküldetésben nem érvényesül eléggé az elvszerű kiválasztás, az erők megoszlása és főleg a minőségi szempont; hadd jegyezzem meg, hogy elkerülhetetlen feladatunk ilyen szempontból az Osztály megjelent könyvtermésének alapos felülvizsgálata. Úgy gondolom tehát, hogy bizottságainknak jobban kellene élniök a szelektálás, a válogatás jogával és kötelességével.

6. És mindez átvezet természetesen az egyik kulcskérdéshez: a tudományos közélet szelleméhez, a tudományos demokratizmus problémájához. Többször elmondtuk már; a szervezeti, a szervezési aspektus csak az egyik probléma; a másik az, hogy egy-egy tudományág belső élete, az egymás értékeinek elismerése, az egymás véleményének tiszteletben tartása a különféle irányzatok és iskolák egyenrangúsága jegyében, építő és őszinte vitaszellemben folyjon. Ennek a folyamatnak elengedhetetlen állomása a *tudományos bírálat* feltámasztása. Ezért példamutató a Nyelvtudományi Bizottság kezdeményezése, amellyel a recenziós tevékenység értékelését tűzte napirendre. És erre annál is inkább szükség van, mivel tudománytörténetileg és nemzedékileg is Osztályunk területén nagyonis érezhető egy váltás szükségessége; egy nagy nemzedék tagjai sorozatosan távoztak el tőlünk; új nemzedékek léptek fel; egy nagy tudománytörténeti korszak, az újraalapozás, a megalapozás, az alapművek megalkotásának korszaka most záródik le. Ha jól meggondoljuk, szinte alig van tudományágunk, amelynek ma nem kellene végiggondolnia újból helyzetét, lehetőségeit, feladatait; a nemzeti művelődés egészében éppenúgy, mint a tudományágak között; saját belső erőit számbavéve éppenúgy, mint új kitűzendő feladatokon gondolkodva. Nem törésről van szó, nem robbanásszerű új korszakról, de az új követelmények felismeréséről, az új helyzet tudatosításáról, új és új erők bevonásáról. Mindehhez pedig tudományágaink belső életének vitákkal teljes demokratizmusa, tisztult légköre szükséges. Ha helyenként torzult formában is, de a problémák jelentkeznek a nem mindig jóízű vitákban, amelyek idősebb és fiatalabb kollégáinkat szembeállítják, ha nem is mindig világosan, de a korszakváltás

szükségessége tör utat egy-egy fokozat fölötti vitában, egy-egy vállalkozás elbírálásában. Szinte minden egyes tudományágnak szembe kellene néznie ez években saját történetével, mégpedig közelmúltjának történetével is; s fel kellene mérnie a közeljövő teendőit. Tudom, hogy mindez nehéz és fájdalmas kérdéseket érint; van példája a mi Osztályunk munkájában is a megcsontosodott konzervativizmusnak, élő bálvánnyá merevedett tekintélyek áhítatos tiszteletének; és van példája a hebehurgya újításnak, a mindent lerombolni akaró ál-avantgarde-nak, a fiatalságra hivatkozó hatalmi vágynak. De ezek a veszélyek nem szabadna hogy elriasszanak attól, hogy mégis csak el kell végezni a nyelv- és irodalomtudományok helyzetének, feladatának újrafogalmazását, egy szocialista magyar nemzeti művelődés modelljében; a marxista—leninista módszertan vitákban kivívott fölényét és ezzel a magyar tudományosság nemzetközi tekintélyének és színvonalának újabb megerősítését.

Mindehhez szervezeti intézkedések is szükségesek, szervezési segítség, de elsősorban az a bizonyos jó, tudományos, demokratikus légkör, amelyet bizottságaink is hivatottak megteremteni és ápolni.

Tisztelt Osztály!

Néhány problémát, néhány kérdést — ha úgy tetszik: néhány igényt jelentettem be. Azt szeretném, ha a most meginduló vita tovább tisztázná problémáinkat és lehetőségeinket és mindnyájunkat segítene a további munkában.

VITA

(Összefoglalás)

Ligeti Lajos akadémikus, az ülés elnöke megköszönte Szabolcsi Miklós osztályelnök gondolatébresztő expozéját és a vitát megnyitotta.

Lakó György akadémikus az Osztályhoz tartozó bizottságok, munkabizottságok hatáskörére, a határozatok érvényesítésére utalva kifogásolta, hogy az Erdélyi István által gondozott, Pápay József osztják hagyatékából megjelentetett kötet nem tartalmazza a szövegek magyar fordítását, csupán a németet. Helytelenítette ezt a gyakorlatot, mert ez ellentétes a Finnugor Munkabizottság határozatával, mely szakmai, nyelvi, nyelvészeti okokból tartotta elengedhetetlennek a magyar fordítás közlését is. Emellett etikailag is kifogásolható az eljárás, tudniillik így Pápay József szellemi teljesítménye is elsikkad. A lektorálás fontosságát hangsúlyozta, annál is inkább, mert egy ilyen mű kiadásához a teljes szakértelmet csak a sokoldalú lektorálás biztosíthatja. A német szöveget, melynek értéke itt-ott vitatható, szintén lektorálni kellett volna. Kérte az Osztályt, hogy ezekben a kérdésekben a testületi szervek szakszempontjai alapján döntsön, s hozza meg a szükséges intézkedéseket.

Kálmán Béla akadémikus a következő szavakkal kezdte felszólalását: „A jövő évben, amely egyben felszabadulásunk 30. és az Akadémia megalakulásának 150. jubileuma is, egy nagy nemzetközi esemény színhelye lesz fővárosunk. 1975 szeptemberében kerül ugyanis sor a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra, amely mintegy 600 külföldi és 200 magyar szakember megjelenését és közreműködését jelenti ezen a Kongresszuson." Hangsúlyozta a finnugrisztika komplex, tudományközi voltát, mely az I. Osztály szinte minden

tudományterületét érinti, többet a II. Osztály területéről is. Kérte az érdekelt tudományos bizottságokat, tűzzék napirendre a kongresszus kérdéseit, az azon való részvételt, jelöljék meg a szervezeti, szakmai tudományos feladatokat

HAJDÚ PÉTER akadémikus örvendetesnek tartotta, hogy az utóbbi évben a bizottsági munka megélénkült. Különösen kedvező fejlemény, hogy észrevehető módon javultak a Művelődésügyi Minisztérium és az Osztály kapcsolatai. Az érdekeltek komolyan veszik egymás véleményét, s ez most azért is fontos, mert sok múlik azon, hogy az oktatás átalakításához az Akadémia milyen támogatást ad a Minisztériumnak. Javasolta , hogy oktatásunk reformjának szakkérdéseivel foglalkozzanak a tudományos bizottságok is.

A szervezeti és személyi kérdések megítélésében hasonló a helyzet. Nem eléggé jó az együttműködés ugyanakkor az egyes tanszékek s az Akadémia Hivatala között. E kapcsolatok esetlegesek. A kutatás finanszírozásának összhangját is jobban meg kellene teremteni.

Csatlakozott Lakó György akadémikusnak a Pápay-kötettel kapcsolatos fenntartásaihoz. A szövegközlési módszerek is elavulhatnak, s úgy érzi, hogy ez a kötet egy ilyen elavult szövegközlési módszerrel készült.

NAGY PÉTER akadémikus az osztályelnöki beszámolót reálisnak, a területet jól átfogónak és mérlegelőnek ismerte fel. A beszámoló, mint akcióprogram és rövidebb lejáratú munkaterv, jó alap bizonyos következtetések levonására.

Az 1973. évi felszólalása nyomán megfelelő elhatározások születtek a textológiai munka elősegítésére. A határozatok végrehajtása, az érvényrejuttatás ellenőrzése azonban még elkövetkező feladatunk.

Javasolta, hogy a még mindig meg nem alakult Színház-, és Filmtudományi Munkabizottság dolgában elvi alapon szülessen döntés. Világosan és egyértelműen meg kell határozni, hogy e területekről jelenleg tartozik-e valami az Osztály kompetenciájába vagy sem. Nem érdemes cipelni magunkkal egy állandóan létező, de mégsem létező ügyet.

Nagy örömmel hallotta — és teljesen egyetért Szabolcsi Miklós elvtárssal — a nemzedékváltás kérdéséről mondottakat.

Voltak nagy tudós egyéniségek, akik neveltek, de sajnos voltak, akik nem neveltek tehetséges, méltó utódokat. Ennek következménye, hogy vannak olyan fontos diszciplínák, amelyeken nincs utánpótlás — és majd egy generáció óta nincs. Sok-sok év múltán számolhatunk csak avval, hogy e területeken megfelelő utódok nőnek majd fel. A tudomány területén tevékenykedők egyik legfontosabb feladata, hogy egyéni és kollektív erőfeszítéssel elkerüljék az ilyen jelenségek megismétlődését. Kifejtette, hogy a tehetségekkel való gazdálkodás körében elég súlyos bajok vannak. Ezek nem is elsősorban egyéni bajok, hanem inkább az egész szervezeti struktúrában levő rendellenességek.

A Minisztériummal együttműködve meg kell teremteni a folyamatos fluktáció lehetőségeit. Vannak egykori „ígéretek", akik nem váltották be a reményeket, s ma már csak a helyet veszik el a fiatal tehetségek kibontakozása elől. Sok a véletlenszerű abban, hogy ki kerül kedvező és ki kedvezőtlen körülmények közé a tudományos előrehaladás szempontjából.

A személyi viták kérdése is felmerült a beszámolóban. Ezekkel a tudományos közéletben mindig számolni kell. Azt azonban el kell kerülni, hogy a személyi ellentétek ideológiai vita köntösében jelentkezzenek.

A minősítési munkában különös érzékenységgel jelentkeznek ezek a problémák. A különböző minőségű disszertációkra való hivatkozással a gyenge

és még gyengébb teljesítményeket is lehet fokozottal zárni. Ez a folyamat és mechanizmus azonban devalvációhoz vezet. Javasolta, hogy az akadémiai testületek úgy védjék a tudományos fokozatok értékét, hogy ajánlásaikban a folyamatos tudományos munkát értékeljék. A tudományos munka ne pusztán egyetlen műben nyilatkozzék meg, hanem egy életfolyamatban és annak eredménye legyen az a mű, melyet végül is minősíthetünk.

UJFALUSSY JÓZSEF akadémikus az egyetemi kutatóhelyekkel való együttműködés egy olyan sajátos körét említette felszólalásában, mint a néhány évvel ezelőtt egyetemi rangot kapott művészeti főiskolák tanszékei.

A Zeneművészeti Főiskolának — közelebbi kapcsolatban lévén vele 20 éve — helyzetét jól ismeri.

A művészeti főiskolák óriási gyakorlati hagyományokkal rendelkeznek, világhírű művészek sorát adták a maguk művészeti ágának, és éppen ezért olyan gyakorlati tradícióik vannak, amelyekből egyúttal egy tudományos diszciplína is kinőtt. Példa a Zeneművészeti Főiskola, ahol a zenei tudományos utánpótlás képzését már évek óta egyetemi színvonalon végzik. Most, amikor a maga egyetemi arculatának a kialakítását próbálgatja, tapasztalható bizonyos tétovaság, bizonytalanság, amely éppen a gyakorlati és teoretikus rész szintézisének a megkeresésében és megtalálásában nyilvánul meg.

A II. Osztály közvetlenül érdekelt a Képzőművészeti Főiskolán. Személyileg az együttműködés általában biztosított, ugyanakkor a bizottságok és a főiskolai tanszékek kapcsolatai nem egészen rendezettek. Bizottságainknak sokkal nyomatékosabban kell figyelemmel kísérni az együttműködés alakulását.

A Művelődésügyi Minisztérium Felsőoktatási Főosztályával harmonikus és szépen fejlődő az Osztály kapcsolata. Sajnos, a művészeti oktatást érintő főosztállyal ez a szervezett kapcsolat szinte teljesen hiányzik és kialakulatlan. Javasolta, hogy mielőbb változtassunk ezen a helyzeten és az érdekelt intézmények együttesen gondolják át feladataikat.

BENKŐ LORÁND akadémikus elismerve az Akadémiai Kiadó munkáját, úgy látja, hogy az önálló művek, a könyvek mintha bizonyos előnyt élveznének a folyóiratokkal szemben. A könyv, bármilyen fontos a maga helyén, nem pótolhatja a folyóirat funkcióit, szerepét, s ezért sajnálatos, hogy az egyes folyóirat-számok 3—5 hónapot is késnek. Javasolta az Akadémia vezetőinek e kérdés megvizsgálását. Az 50-es évek egy helyes gyakorlatára emlékezve javasolta a kritikai légkör, tudományos bírálat elevenebbé tételét oly módon, hogy egy-egy könyv megjelenésekor bizottságaink rendezzenek arról vitaülést s ezáltal a mű a tudományos közvéleményben rögtön visszhangot kelthetne.

Az osztályelnöki referátum egy kitételével kapcsolatban javasolta,hogy a Magyar Tudományban megkezdett nyelvészeti vita folytatódjék, mert az ott felvetett gondolatok olyanok, amelyeken érdemes vitatkozni. Végül felvetette, hogy az oktatásügy továbbfejlesztésével kapcsolatos elgondolásokat vitassák meg a bizottságok és a munkabizottságok is.

BARTA JÁNOS akadémikus számos kérdésben csatlakozott a Nagy Péter által mondottakhoz. A kérdések súlyos volta miatt tért ezekre mégis vissza. Az egyetemeken nem folyik megfelelő ütemben az utánpótlás nevelése. A másik kérdés a tudományos minősítés fokozatos devalválódása. Felhívta az Osztályt, hogy döntéseiben minden szinten legyen igényesebb. Ez lehet az egyetlen követelmény.

Az igényesség kérdése az egyetemeken is felmerült. Ha másodrendű egy vezető, egy professzor, akkor harmadrendű munkatársakat válogat, hogy ne veszélyeztessék reputációját.

Felhívta az Osztályt, hogy az egyetemi oktatók kinevezésével kapcsolatos véleményezés során elvi alapokon hozza meg a határozatokat. Javasolta továbbá, hogy az I. Osztály azon az alapon ne engedjen a doktori fokozattal szemben támasztott követelményekből, hogy bizonyos más osztályokban könnyebb elérni a doktori fokozatot. Saját tapasztalatai alapján ismét óvta a bizottságokat, az Osztályt, hogy a minősítési eljárások során ne érvényesülhessenek a szubjektív, személyi szempontok.

Mind az osztályelnöki referátum, mind egy korábbi ülésen Keresztury Dezső szóvá tette az idegen nyelven megjelent akadémiai kiadványok nyelvi szintjének problematikus voltát. Az Akadémiai Kiadó gondoskodjék a megfelelő nyelvi lektorokról, mert kívánatos, hogy az idegen, az ő nyelvén valóban kifogástalanul szövegezett könyvet kapjon a kezébe.

Felvetette, hogy a megítélése szerint az Osztályban túl sok a bizottság. Meg kell nézni, hogy melyek életképesek és melyek nem, de véleménye szerint szükség volna arra is, hogy az Osztály és a bizottságok között a kapcsolat erősödjék.

Javasolta, hogy a Osztály-plénum időnként beszélje meg a bizottságok tevékenységét s előre megküldött anyag alapján döntsön a problematikus szervezeti ügyekben.

Valóban jelentkezik egy új, fiatal és rendkívül markáns tudósnemzedék a magyar irodalomtörténetírás terén is. Vannak fenntartásai ezek produkcióival kapcsolatban, de a nyilvánosságot és a nagyobb kifutást biztosítani kell számukra.

Végezetül a textológia néhány kérdéséről szólt. Az imponáló teljesítmény mellett, több kötet áttekintése alapján javasolta a lektori munka szintjének az emelését. Az igényes lektori tevékenységgel többek között el lehetne érni a kötetek terjedelmének jelentős csökkentését, a felesleges anyagok kirostálását s ezáltal más érdemes tudósok számára tudnánk megjelenést biztosítani.

Róna-Tas András, a nyelvtudományok doktora a magyar őstörténeti kutatások erőteljesebb tudománypolitikai irányításának szükségességét hangsúlyozta. Ezen a területen van olyan veszély is, hogy meglevő problémákat hajlamosak vagyunk nemlétezőnek tekinteni, s időnként a nacionalista keveredés veszélyeitől sem mentes ez a kutatási terület.

Javasolta, hogy az Osztály szenteljen nagyobb figyelmet a vidéki egyetemekkel való folyamatos együttműködés és kapcsolat megvalósítására. Szükség van a tudományos színvonal emelésére és az utánpótlás biztosítására is. A kutatás hatékonyságának fokozása érdekében a tudományegyetemeken olyan „téma-finanszírozási" rendszer kialakítását javasolta, amely a tudományos káderek rugalmas igénybevételét tenné lehetővé.

Hadrovics László akadémikus az osztályelnök szavaihoz csatlakozva két egymással összefüggő kérdésről szólt.

Az egyik a korszakváltás kérdése. A nyelvtudományban ez a tudományos korszakváltás általában két szóban szokott megformálódni: az egyik a hagyományos, a másik a modern nyelvészet formulája. Ez tovább fejlődve odavezetett, hogy manapság általában a hagyományos nyelvészetet mint valami lejártat, elavultat tekintik, az úgynevezett modern módszerekkel

dolgozó nyelvtudományt pedig mint valami újat, mint valami termékenyet, továbbvívőt értékelik. Kifejtette az ilyen szétválasztás és szembeállítás helytelen voltát. Amikor a nyelvtudományt tovább akarjuk fejleszteni — mondotta —, akkor egyrészt minden olyan értéket, amelyet az úgynevezett hagyományos nyelvészet teremtett, át kell mentenünk a következő korszak számára. És ugyanakkor mindazt, ami a modern nyelvtudományt jelenti, természetesen azt nagyon szigorú rostán kell átbocsátanunk ahhoz, hogy ne essünk teljesen felesleges és zsákutcába vivő kísérleteknek áldozatul.

Két konkrét javaslatot tett. Pais Dezső életművéből ki kellene adni mindazt, ami maradandó. Egy „Pais-breviárium" tartalmazhatná azokat az írásokat, amelyek a nyelvtudomány fejlődése szempontjából jelentősek. Kérte e terv megvalósításához az Osztály erkölcsi támogatását. A kiadványt a Nyelvtudományi Társaság fogja gondozni, s támogatásáról biztosította a vállalkozást Zalaegerszeg városa és Zala megye.

A másik kérdés a magyar nyelvtudomány továbbfejlesztésével kapcsolatos.

A korszakváltást a nyelvtudomány területén szimbolizálja az is, hogy a Nyelvtudományi Intézetben igazgatóváltozás történik. Az új törekvések helyes és megbízható kibontakoztatása érdekében javasolta, hogy ha az Intézet kidolgozta új tervét, ezt véleménynyilvántartásra terjessze az Osztály és a Nyelvtudományi Bizottság elé. Így az Intézet minden részletében megalapozott elgondolással végezhetné hosszú időn át a munkáját.

Szabolcsi Miklós akadémikus osztályelnök válaszában megköszönte a javaslatokat, megjegyzéseket, az Osztály munkáját segítő problémafelvetéseket.

A közgyűlési osztályülés utáni időszakban igyekszünk válaszolni a felvetett kérdésekre, s az elhangzott javaslatokat megfelelőképpen fogjuk realizálni.

Barta akadémikusnak a problematikus bizottságokkal kapcsolatos eljárási javaslatát kitűnőnek tartja, s ígéretet tett, hogy alkalomszerűen az ilyen problémákat az Osztály-plénum elé terjeszti.

Az Osztály és a Művelődésügyi Minisztérium megfelelő főosztályaival való kapcsolat további elmélyítését igen fontosnak ítéli. A közeljövőben gondoskodni kívánunk arról, hogy a Művészetoktatási Osztállyal közvetlen kapcsolatokat építsünk ki. Sok tehetséges ember dolgozik — a tudomány szempontjából is — az egyetemeken, az egyetemi rangú főiskolákon és a tanárképző főiskolákon, akikkel feltétlen törődnünk kell.

Köszönettel nyugtázta azokat a javaslatokat, amelyek a tudomány finanszírozására, a céltámogatásokra vonatkoztak.

Egyetértett, és mint az akadémiai elnökségi közoktatási bizottság társadalomtudományi oktatási albizottságának vezetője, örömmel üdvözölte azokat a javaslatokat, hogy az ad hoc bizottságok mellett a tudományos bizottságok is foglalkozzanak a közép- és általános oktatás kérdésével. Ez láthatólag — rendkívül nehéz, bonyolult és hosszú ideig tartó munka lesz.

Nehéz kérdés, amit Róna-Tas András mondott el az őstörténeti kutatásokról. Bizonyos, hogy mindenképpen megoldandó közös gondjaink vannak e tekintetben a II. Osztállyal. A tudományos problémákat együttesen kell kezelnünk és együttesen kell megoldanunk.

Melegen üdvözölte a „Pais-breviárium" tervét.

Megítélése szerint is érvényesíteni kell az itt elhangzott álláspontot a Pápay-kiadáshoz hasonló könyvek munkálataiban.

A Nyelvtudományi Intézet tervét az Osztály örömmel megvitatja, ha megkapjuk véleményezésre az új elgondolásokat.

A nyelvtudományban a tudománytörténeti jellegű kérdések megvitatására, a módszerek megmérésére megérett az idő.

Nagy Péter akadémikussal egyetértett, így vagy úgy le kell zárnunk az olyan nyitott kérdéseket, mint amelyek kétségtelenül fennállnak a színháztudományi és a filmtudományi kutatások területén.

Végül a felmerült kérdések sorából a legfontosabbnak minősítette a tudományos káderutánpótlás és a minősítés ügyét. Osztályunk területén rendkívül változó a kép. Egyes tudományterületeken kedvező, másutt rossz a helyzet. Utalt a germanisztika visszaesésére, holott földrajzi helyzetünk miatt sem kívánatos, hogy a germanisztika iránti érdeklődés szinte teljesen eltűnjék, még olyan intézetek esetében is, mint pl. az Irodalomtudományi Intézet.

Felhívta a figyelmet arra, hogy az új tudományos generációk és felismerések nem mindig a hagyományos formákban jelentkeznek. A Pais-életmű is arra figyelmeztet, hogy sokszor egy tanulmány, egy cikk, egy recenzió több újat ad az adott szakterület előrehaladásához, mint akár egy monográfia. Osztályunkban, bizottságainkban a maga bonyolultságában és nagyon differenciáltan kell kezelni a tudományos utánpótlás kérdéseit. Számos igen biztató jelenség jogosít fel bennünket az optimizmusra.

Kérte az Osztály munkájához a további segítséget.

Ligeti Lajos akadémikus, az ülés elnöke a vita alapján is megerősítette, hogy az Osztály tagjai az expozé címének — „Megőrzés és újítás" — és tartalmának szellemében gondolkodnak az Osztály dolgairól és jövő feladatairól.

Hangoztatta a vita eredményességét és mégegyszer megköszönte az Osztályelnök értékes előadását, a hozzászólásokat, a javaslatokat, az Osztályelnök válaszát és az ülést bezárta.

A vitát összefoglalta:
Patyi Sándor

AZ OSZTÁLY ÍRÁSBAN KIADOTT JELENTÉSE

Az Osztálynak 10 rendes, 15 levelező, 12 tiszteleti és 5 tanácskozási jogú tagja van; az ide tartozó tudományágakban a tudományok doktora 45, kandidátus 285.

Az Osztály 10 tudományos bizottság, 1 komplex bizottság és 5 tudományos társaság tevékenységét irányítja.

Az Osztály tevékenysége

Az Osztály 1973-ban nyolc alkalommal tartott osztályülést.

Az 1973. évi tisztújító akadémiai közgyűlésre való felkészülést az Osztály már 1972-ben megkezdte, s új bizottsági rendszerét közel egyéves előkészület után alakította ki. További három évre megválasztotta folyóirata-inak szerkesztő bizottságait.

A tisztségviselők megválasztásával egyidejűleg az Osztály összegezte több éves munkáját. Ebből a szempontból kiemelkedik az osztályülések sorából a közgyűlési osztályülés, amelyen a lelépő osztályelnök és helyettese az elmúlt tiz-tizenöt év tapasztalataiból, eredményeiből kiindulva értékelte az Osztály tudománypolitikáját, s felvázolta az osztályhoz tartozó tudományterületek legfontosabb fejlesztési igényeit mind tematikai szempontból, mind a kutatóbázis fejlesztése szempontjából.

A beszámolási időszak munkájára jellemző volt az akadémiai reform adta lehetőségek további elmélyítése, az országos kihatású feladatok bátrabb vállalása, ennek megfelelően a szervezeti háttér jelentős bővítése, új bizottságok és munkabizottságok, új kutatási irányok elvi kérdéseinek tisztázó megvitatása. Az oktatás korszerűsítésére vonatkozó elhatározásokon túl jelenkori kultúránk tudományos vizsgálata, egyes művelődéspolitikai kérdések megoldásában való részvétel céljából az Osztály létrehozta a Művelődéskutatási Bizottságot. — Az Osztály munkájában tanácskozási jogú tagként részt vesznek minisztériumi vezetők, nevezetesen az MM Közoktatáspolitikai Főosztályának vezetője, valamint Tudományegyetemi Osztályának vezetője is.

Az Osztály felelős viták alapján alakította ki álláspontját az egyetemi, főiskolai, oktatói kinevezések ügyében. A viták nyomán (a konkrét személyi kérdéseken túl) több elvi és fontos eljárási jellegű problémára is felhívta az Osztály a minisztérium illetékeseinek figyelmét. Az elmúlt évben az Osztályplénum a tudományos szempontok elhanyagolása nélkül, fokozottabb mértékben vette figyelembe az oktatási és az ezzel összefüggő, más, pl. nevelési érdekeket.

Az Osztály minden esetben részletes indokolás kíséretében fejtette ki

álláspontját egyetemi és főiskolai tanszékek létesítése ügyében. Új szakok bevezetésével kapcsolatban is kikérte a Művelődésügyi Minisztérium az MTA véleményét. Néhány esetben az Osztály a minisztériumétól eltérő álláspontra helyezkedett, s a főiskolai oktatás továbbfejlesztésével kapcsolatban koncepcionális vita is kialakult. Az eszmecsere elvszerűségét — egyben fontosságát — bizonyítja, hogy a minisztérium a vita lezárásáig a tervezett intézkedéseket felfüggesztette, s mind az Osztály, mind a minisztérium a szükséges információk birtokában kívánja a nézeteltéréseket tisztázni, s a döntést a minisztérium ezután kívánja meghozni.

Az egyetemek és főiskolák szervezetének korszerűsítéséről készített minisztériumi javaslatról szintén részletes kritikai elemzést adott át az Osztály.

A közoktatás tartalmi (tantervi) korszerűsítése érdekében vállalt munkában erősen előrehaladt az együttműködés. Az Osztály három területen nyújt segítséget az új tantervek kidolgozásához: *a)* anyanyelvi nevelés; *b)* az irodalomoktatás továbbfejlesztése, s még tágabban az esztétikai nevelés igényeinek kimunkálása; *c)* az idegen nyelvek tanításával szemben támasztható (támasztandó) igények megfogalmazása.

A magyar könyvnyomtatás 500. évfordulójának jubileumi eseményeiből Akadémiánk is részt vállalt. Mindkét, az Osztály által rendezett tudományos ülésszak jelentős volt közművelődési, művelődéspolitikai szempontból is. Az 1973 májusában Kőszegen és Sárváron rendezett jubileumi tudományos ülésszak folytatta azt az utóbbi években kialakult, értékes hagyományt, hogy az osztály intézményei, egyetemi tanszékek és vidéki városok együttesen tárják a szélesebb nyilvánosság elé az adott témában elért új kutatási eredményeket. A decemberben Budapesten tartott emlékülés viszont (kultúrtörténeti eredmények átadásán túl) új szempontokat tárt fel élő közművelődési problémák megoldásához, mind a könyvkiadás, mind az aktív művelődés továbbfolytatása érdekében.

Az Osztály vezetése és apparátusa folyamatos és rendszeres munkakapcsolatok útján tárgyalta meg a közös problémákat az MTA Társadalomtudományi Főosztályával, több, a társadalomtudományokat átfogóan érintő kérdésben nyilvánította véleményét közvetlenül az Akadémia főtitkárának (pl. a kutatóhálózat távlati fejlesztésének terve; az Osztály részletes tájékoztatása a gondozása alá tartozó tudományterületek helyzetéről és a munka továbbfejlesztéséről, stb.).

1973-ban összesen 10 kandidátus doktori pályázatát tárgyalta az Osztály. Változó szavazati aránnyal 9 pályázó munkásságát minősítette úgy, hogy a disszertáció vitára bocsátását javasolta. A beszámolási időszakban mind a minősítéssel kapcsolatos osztályviták, mind az előterjesztések színvonala jelentősen emelkedett. Az osztályvélemény kialakítása demokratikusan, a tudományos bizottságokon keresztül, a szükséges nyilvánossággal történik. Ennek ellenére komoly problémák jelentkeztek a doktori fokozatok „inflációja", valamint a megítélési normatívák és a következetesség betartása terén.

Az Osztály keretében működő öt tudományos társaság éves munkájának tételes ismertetése ezúttal — terjedelmi okokból — elmaradt. Új vonás a társaságok életében, hogy a tágabb értelemben vett szakmai körök összefogása, tájékoztatása, a felolvasó ülések, a vándorgyűlések, a tudományos ismeretterjesztés mellett mind jobban bekapcsolódnak a nemzetközi konferenciák munkájába, nem egyszer vállalva a teljes szervezőmunkát is, továbbá aktívan részt vesznek a nagy évfordulók méltó megünneplésében is.

Nagy figyelmet érdemel, hogy a tudományos társaságok az utóbbi időben alapvető tudományos kérdések megvitatásának fórumaivá váltak. Az Ókortudományi Társaság és a Néprajzi Társaság műfajelméleti vitáival, az Irodalomtörténeti Társaság klasszikus irodalmunk nagy alakjainak korszerű értékelésével, a Kőrösi Csoma Társaság az őstörténeti kutatások komplex, interdiszciplináris bemutatásával igen figyelemreméltó eredményeket vallhat magáénak. Örvendetesen nagy e vitaülések és az Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűléseinek látogatottsága, közönségvisszhangja. Funkcióiban, jellegében a társaságokéval leginkább rokon az a tevékenység, amelyet a Nyelvtudományi Társasággal együtt az Anyanyelvi Bizottság, a Nyelvtudományi Bizottság és a Magyar Nyelvtudományi Munkabizottság fejtett ki a Szombathelyen rendezett Anyanyelvi Konferencia alkalmával szakmai tekintetben.

Ismert és népszerű művelődési esemény az immár hagyományossá vált magyar nyelv hete, amelyet a TIT Magyar Nyelvi Választmánya és az MTA Anyanyelvi Bizottsága együttesen szervez minden év tavaszán.

Az Osztály a beszámolási időszakban egy alkalommal átfogóan foglalkozott az egyetemi kutatások kérdésével. Az MTA főtitkárának felkérésére az Osztály véleményezte az akadémiai támogatások átszervezésének tervezetét. Egyetértés mutatkozott a tervezetnek azzal a tendenciájával, hogy a támogatást azokra a szakterületekre kell koncentrálni, amelyek kutatási szempontból az egyetemi keretekbe nehezen illeszthetők be (pl. a klasszika-filológiára, orientalisztikára, vagy néhány olyan komplex témára, mint például a kelet-európai kutatások stb.). Az Osztály a terveknek megfelelően javasolta azoknak a kutatóknak státusszal együtt az egyetemnek történő átadását, akik az oktatómunkában az eddigiek során is nagyobb arányban vehettek részt. Javasolta továbbá az olyan témák pénzügyi alapjainak megfelelő átszervezését, amelyeknél nem indokolt a több intézményhez, főhatósághoz való tartozás.

Az Osztály megvitatta a klasszika-filológia helyzetéről szóló elemzést. A helyzetelemzést és programtervezetet a Klasszika-filológiai Bizottság készítette, a jelentés címe: „Az antikvitás helye és feladatai mai társadalmunkban". A vita tudománypolitikai, sőt művelődéspolitikai szempontból is igen érdekes és hasznos volt. Eredményeképpen mind a szakterület képviselői, mind az Osztály tagjai számára világosabbá vált bizonyos fejlesztés elodázhatatlan szükségessége. Ugyanakkor nem alakult ki teljes egység a fejlesztés módozatait és irányát illetően. Egyik nagy tanulsága volt ennek az első, ilyen típusú helyzetfelmérésnek, hogy az előmunkálatok során már a bizottsági szinten az Osztály vezetésének és a tudományos titkárságnak is széles körű koordinációs tevékenységet kellett végeznie, álláspontokat kellett kikérnie és elnyernie az egyetem, az MM, továbbá az MTA szakigazgatási szerveitől. Tekintettel arra, hogy a tudományterület helyzetének alakulásával kapcsolatban alapvető kérdések (pl. bázisfejlesztés) is függőben maradtak, az osztályelnök egy akadémiai tagokból álló szűk körű bizottságot kért fel az eltérő álláspontok alapos áttekintésére és elemzésére, valamint a szükséges következtetések levonására. E munka elvégzése után az Osztály visszatér a konkrét fejlesztési tervek, javaslatok megtárgyalására.

A tisztújítás a bizottsági rendszerben jelentős változásokat hozott. Az Osztály egy tudományos bizottságát az I. és a II. Osztály komplex bizottságává szervezte át (Ókortudományi Komplex Bizottság), két új tudományos

bizottságot hozott létre (Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság, Művelődéskutatási Bizottság), nyolc új munkabizottságot szervezett (Névtudományi Munkabizottság — irányítója: Nyelvtudományi Bizottság; Beszédművelő Munkabizottság, Szaknyelvi Munkabizottság — irányítója: Anyanyelvi Bizottság; Fonetikai Munkabizottság, Idegennyelv-elsajátítási Munkabizottság — irányítója: Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság: Poétikai Munkabizottság, Sajtókutatási Munkabizottság — irányítója: Irodalomtudományi Bizottság; Kelet-európai Munkabizottság — irányítója: Modern Filológiai Bizottság). Szükségessé vált az Élő Irodalmi Munkabizottság, az Irodalomelméleti Munkabizottság, a Színháztudományi Munkabizottság feladatainak, funkcióinak új megjelölése és e munkabizottságok teljes átszervezése. Két új további munkabizottság megszervezése is napirenden volt, de közvetlenül az 1973. évi közgyűlés után létrehozásukra még nem értek meg a feltételek.

A szakmai irányítás személyi vonatkozásait meggyőzően tükrözik a következő adatok. Az Osztály keretében 10 tudományos bizottság, 1 komplex bizottság, 20 munkabizottság és 2 olyan munkaközösség működik, amely előreláthatólag a ciklus végéig munkabizottsággá alakul. E bizottsági hálózat vezetését (elnök, társelnök, titkár) összesen 73 szakember látja el, közülük új tisztségviselő 35.

A munka során szerzett tapasztalatok azt mutatják, hogy az Osztály egészében helyes irányban szervezte új bizottságait, ugyanakkor az új bizottsági hálózat létrejött több problémát is felvet. A bizottságok mennyiségi fejlesztése, számuk növelése elérte, talán túl is haladta a kritikus pontot az irányíthatóság, a szervezetszerű munka folyamatosságának biztosítása, az áttekintés, az ellenőrzés szempontjából. Korszerűbb szervezési megoldásokkal kell a munkát továbbfejleszteni. Az újonnan szervezett osztályközi komplex bizottság feladatait csak akkor tudja megfelelően ellátni, ha a tevékenységéhez szükséges információkat, az irányítás szempontjait mindkét tudományos osztálytól folyamatosan megkapja. Ezzel kapcsolatban a II. Osztállyal még több problémát kell tisztázni.

Több bizottság és munkabizottság még keresi tartalmi feladatait, még most alakítja ki működésének célszerű formáját, s a kezdetén van szakmai feladatai meghatározásának. E bizottságok munkájának megítélésekor az osztály vezetésének kellő türelmet kell tanúsítani, de a ciklus második felében gondoskodni kell ilyen szempontból is a mérleg elkészítéséről.

A bizottságok működése

A tudományos bizottságok munkája nem választható el az Osztály vezetése és az osztályplénum által kidolgozott tervektől és elgondolásoktól. Az eddig mondottak értelemszerűen jellemzők az Osztály irányítása alá tartozó bizottságok tevékenységére is. Korábban is leszögezte az Osztály, hogy tudománypolitikai okokból s a tudományterületek történeti helyzetéből kiindulva a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályán jelenleg (s még belátható hosszabb időn keresztül) a bizottságok négy típusának léte, működése az indokolt. Ezek a típusok: tudományági bizottság, osztályközi komplex bizottság, funkcionális önálló tudományos bizottság, tudományos bizottságok alá rendelt munkabizottság.

A tudományági bizottságoknak és az Osztály vezetésének közvetlenül

is segíteniük kell azokat a funkcionális bizottságokat és munkabizottságokat, amelyek elvi-elméleti, rendszertani és metodikai problémák megoldásán fáradoznak. A beszámolási időszakban a bizottsági hálózatban szervezettebbé vált a munka. Rendkívül eltérő azonban a munkabizottságok irányításának gyakorlata. Esetleges a beszámoltatás és az ellenőrzés is. Ennek a helyzetnek számos és inkább pozitív, mint negatív oka van. A munkabizottságoknak mintegy a fele korábban önálló bizottság volt, s egy-egy szakágazat gondozását látta, illetve látja el. E bizottságok tevékenységi köre világos, körülhatárolt, s viszonylagos önállósággal teljes értékűen képesek megoldani konkrét feladataikat. A munkabizottságok másik része eleve egy-egy korszak, konkrét kutatási irány, program gondozására jött létre. E munkabizottságok esetében nem annyira maga az irányítás az elsődleges, hanem a koordináció a szakterület egészét képviselő testületi szervekkel. A bizottságok vezetői e körülmények figyelembevételével differenciáltan végzik irányító, ellenőrző, koordináló vagy éppen csak regisztráló munkájukat.

Az Ókortudományi Komplex Bizottság jogelődje, a Klasszika-filológiai Bizottság a beszámolási időszak első felében a teljesség igényével tekintette át a gondozása alá tartozó szakterületek külföldi kapcsolatait. A komplex bizottság elkészítette 1974. évi munkatervét s javaslatot tett a klasszika-filológiai folyóiratok új szerkesztő bizottságaira.

Az Osztály és az MM Közoktatáspolitikai Főosztálya közös munkacsoportot szervezett az anyanyelvi oktatás korszerűsítésének elősegítésére. A csoport eredményes munkája alapján — az Osztály és az MM közös munkabizottságaként — 1974 januárjában — megkezdhette tevékenységét az Anyanyelvi Oktatási Munkabizottság.

A nemzetközi kapcsolatok és a rendezvények

Az Osztály külföldi kapcsolatainak 1973. évi adatai azt bizonyítják, hogy e kapcsolatok sokrétűek, szervesen illeszkednek a nemzetközi tudományos eszmecsere és együttműködés rendszerébe. A tudományterületek legjobb képviselői jelen vannak a nagy kongresszusokon, részt vesznek a műhelyvitákon, és mind fontosabb szerepet játszanak azok a személyes megbeszélések, amelyek nemzetközi vállalkozások, az együttes fellépés megfelelő előkészítésére hivatottak. A kiküldetések (39 személy, összesen 57 alkalommal) az előbbiekben jelzett célokat szolgálták. Az MTA elnöksége szándékainak megfelelően az Osztály elsőbbséget biztosított a nemzetközi szervezetekbe beválasztott magyar tisztségviselőknek. Az Osztály az elnökség által biztosított keretek terhére 7 egyetemi oktató és 2 muzeológus több hetes tanulmányútját is realizálta, s 6 egyetemi oktatónak nyújtott anyagi segítséget, hogy részt vehessenek nemzetközi kongresszuson.

Az Osztály 1974-ben tűzi napirendre külföldi kapcsolatainak átfogó és részletes elemzését. Az azonban már most megállapítható, hogy a kapcsolatok további jelentős mennyiségi fejlesztése nem célszerű és nem kívánatos. A személyi kiküldetések számának és időtartamának növelését az itthoni kutatómunka károsodása nélkül csak a szakmai és társadalmi munkamegosztás észszerűbb kiterjesztésével lehet, illetve szabad eszközölni. A kapcsolatok továbbfejlesztésének egyik követelménye tehát, hogy a fiatal kutatónemzedéket mind nagyobb mértékben és bátrabban bízzuk meg a tudományterület

vagy a szakmai részkérdések külföldi képviseletével. E tekintetben kezdeti lépéseket tett már az Osztály. A tapasztalatok szerint mind szakmai és tudománypolitikai, mind nyelvi szempontból ezek az alkalmak a külföldi szereplés kitűnő iskolái.

A nemzetközi tudományos szervezetek magyar nemzeti bizottságainak fontos szerepük van a kapcsolatok ápolásában, esetenként pedig fejlesztésében. Ez a szerep azonban a nemzetközi munka egészének szempontjából nem meghatározó és nem kizárólagos. A nemzeti bizottságok tudományos közéleti helyét és súlyát, egyáltalán funkcióját nem a belső körülmények, hanem maguknak a nemzetközi szervezeteknek a tevékenysége, nemzetközi tekintélye és súlya határozza meg. Az UNESCO mércéjével mért értékrendben az érintett nemzetközi szervezetek érdemleges, jelentős tudományos munkásságot fejtenek ki, de a szervezettség szintjében, a tevékenység folyamatosságában igen erős eltérések tapasztalhatók. A magyar nemzeti bizottságok a reájuk háruló és vállalt feladatokat felelősen, tekintéllyel végzik. Több területen (klasszika-filológia, zenetudomány, finnugrisztika, összehasonlító irodalomtörténet) kezdeményező szerepüket széles körű nemzetközi elismerés fogadta.

A nemzeti bizottságok munkájának hatékonyságát elsősorban azáltal lehetne növelni, ha a jövőben még nagyobb mértékben figyelembe vennék munkájuk, szerepük jellegét, természetét; a diszkontinuitást, a meg-megszakított intenzitású munkát. A nemzeti bizottságoktól, azok vezetőitől rendkívül fejlett tudománypolitikai érzéket és munkastílust kíván annak eldöntése, hogy magyar részről az adott szakterület mely kérdésekben vállaljon egyszerű részvételt, mely feladatokra összpontosítsa a szakterület legjobb erőit stb. A nemzeti bizottságok vezetői s tagjai általában rendelkeznek e készségekkel, bár — mint a külföldi kapcsolatokra általában is — e szervekre is jellemző, hogy hajlamosak erőiket meghaladó kötelezettségeket is vállalni.

A beszámolási időszak tapasztalatai egészében véve igen kedvezőek. A marxista társadalomtudományok eredményei akkor és úgy mutatkoztak meg, amikor új kutatási eredményeiket vonultatták fel, és ezek jegyében vitatkoztak. Kívánatos a legfontosabb területek és irányok újbóli kijelölése, megerősítése, s az Osztály számára kevésbé kedvező, periferikus kapcsolatok fokozatos elhagyása.

Az 1973. évi tudományos rendezvények sora jól reprezentálja a típusokat, amelyek összességükben tartalmilag és szervezeti formákban is jellemzik és alkotják egy-egy év rendezvényeinek szerkezetét. A székfoglaló előadás az újonnan választott akadémiai tagoknak alapszabályban előírt kötelezettsége. Ennek megfelelően 1973. november 5-én Nagy Péter levelező tag „A drámaíró Bródy Sándor" címmel tartott székfoglaló előadást.

Régi hagyományt ápol az Osztály a nagy elődök jubileumai alkalmával tartott ülésszakokkal, emlékülésekkel. Ezeknek sorában kiemelkedő volt 1973-ban Petőfi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmával a II. Osztállyal együtt rendezett ülésszak. A magyar könyvnyomtatás 500. évfordulója mellett említést érdemel a Csokonai Vitéz Mihály születésének 200. évfordulója alkalmával rendezett emlékülés.

Elvileg új vitaforma bevezetésére tett kísérletet az Osztály az 1973 szeptemberében Vácrátóton tartott egésznapos tudományos ülésszak megrendezésével, egy adott, ideológiailag is bonyolult, történetileg pedig sok évszázadot átívelő kérdéskör zártkörű, intenzív megvitatásával.

A rendezvények tematikai változatosságának bemutatására a rendezés

kronológiájában ismerteti a beszámoló a kongresszusok, konferenciák, kisebb ülésszakok címét: A magyar kultúra 2000-ben. — Közép-Ázsia történetének forrásai az Achaimenida kortól az arab hódításig. — A nyomdászat kezdetei és a magyar irodalom. — Szemlélet, módszer és eredmény Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly munkásságában. — A Nemzetközi Népzenei Tanács (IFMC) Hangszerkutató Munkacsoportjának IV. munkaértekezlete. — A II. magyar—velencei reneszánsz ülésszak. — Platformvita Király István közgyűlési előadásának témájáról: „Hazafiság és internacionalizmus" — IV. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus. — A római birodalom dunai és keleti tartományai az i. sz. 4. században. — Magyar őstörténet és orientalisztika.

A könyv- és folyóiratkiadás

Az Osztály könyvkiadási politikája arra irányul, hogy a tudományterület adott körülményeit figyelembe véve, műfajilag és tematikailag úgy alakítsa kiadási tevékenységét, hogy a részeredmények önmagukban zárt egészet alkossanak, ugyanakkor rendszerükben az összefoglaló nagy szintéziseket készítsék elő.

Az elmúlt év könyvkiadási mérlege híven tükrözi az Osztályhoz tartozó tudományterületek kutatási tematikáit, azok arányait, az egyes diszciplínák szervezetszerű helyzetét, színvonalát és a tudományos kutatómunka alaptendenciáit. Adataiból reálisan lemérhető, hogyan érvényesült a valóságban az Osztály kiadáspolitikai koncepciója, és melyek a további feladatok.

Olyan alapvető összegezések jelentek meg, mint a Petőfi-szótár I. kötete, Juhász Gyula költői nyelvének szótára és a Magyar Nyelvjárások Atlasza III. kötete. Folytatódott Ady, Jókai, Mikszáth és Petőfi műveinek kritikai kiadása, és megjelent a Bibliotheca Antiqua Hungarica VIII. kötete. Színvonalas tanulmánykötetek láttak napvilágot: „Népi kultúra — népi társadalom"; „Meghallói a törvényeknek (Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből)"; „Az el nem ért bizonyosság" című, Arany-elemzéseket tartalmazó kötet.

A sorozatok közül a legnagyobb múltra visszatekintő Nyelvtudományi Értekezések színvonala egyenletesen magas. A fiatalabbak (Általános Nyelvészeti Tanulmányok, Irodalomtörténeti Füzetek, Kortársaink, Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, Modern Filológiai Füzetek) komoly megbecsülést vívtak ki maguknak a szakemberek körében, és kívánatos lenne, hogy a szakkritika is behatóbban foglalkozzék velük. Tudományos értékük és tudománypolitikai jelentőségük egyaránt érdemesíti őket erre.

Az elmúlt esztendőben két új sorozat is indult, mindkettő az irodalomtudomány területén. Az egyik a Humanizmus és Reformáció, melynek első kötete Kulcsár Péternek, „Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése" c. munkája. A másik a Studia Humanitatis, melynek első kötete Csapodi Csabának „The Corvinian Library History and stock" c. monográfiája.

A monográfia (valamely tudományos kérdésének részletes és teljességre törekvő feldolgozása) igen fontos szerepet játszik a társadalomtudományokban. Örvendetes, hogy az elmúlt évben bizonyos fellendülés volt tapasztalható ezen a területen. A már említetteken kívül, egyebek között megjelent Fekete Sándor Petőfi-életrajzának első kötete, Balassa Iván „Az eke és a

szántás története Magyarországon", Tompa József „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv", valamint László Zsigmond „A rím varázsa" c. monográfiája.

A Kortársaink sorozat az 1972. év szép kezdeményezései után újabb kismonográfiákkal gazdagította 20. századi irodalmunk ismeretanyagát, eddig figyelembe nem vett összefüggésekre irányította a figyelmet. Értékét csak növeli, hogy ezek a kötetek tudományos igénnyel és alapossággal készültek, ugyanakkor a szélesebb, nem szakmai olvasórétegek számára is érthetően, élvezhetően íródtak.

A folyóiratok tudományos életünk legmozgékonyabb orgánumai. Műhelyjellegűk különösen alkalmassá teszi őket arra, hogy a tudomány és a gyakorlat közti kapcsolatot biztosítsák, elmélyítsék s érzékenyen reagáljanak a tudományos kutatásokkal szemben támasztott aktuális társadalmi igényekre. Az Osztály hagyományosan kialakult folyóirat-struktúrája azonban ezeknek a követelményeknek nem minden vonatkozásában tud eleget tenni. Szükségessé vált az Osztály folyóiratstruktúrájának korszerűsítése. Ez a korszerűsítés természetesen nem érinthet valamennyi folyóiratot, ez nem is lenne indokolt. Olyan nagy hagyományú folyóiratok szerkezetének, profiljának megváltoztatása, mint például az Irodalomtörténeti Közlemények vagy az Ethnographia, nem indokolt és nem célszerű. A strukturális változtatásokat azoknál a folyóiratoknál kell megkezdeni, amelyek szigorúan tudományos jellegük mellett az értelmiség szélesebb rétegeit is befolyásolják, s ennek megfelelően társadalmi hatékonyságuk is nagyobb. E tekintetben már az elmúlt évek tapasztalatai alapján is eredményekről számolhat be az Osztály. Az Irodalomtörténet c. folyóirat pl. nemcsak formátumában és nyomdai kiállításában modern, hanem sok tekintetben a publikált tanulmányok, esszék és a szerkesztési elvek vonatkozásában is a legkorszerűbb folyóiratok egyike. A szakmai folyóiratok között (a Magyar Nyelvőr mellett) az Irodalomtörténet olvasótábora a legszélesebb. Ez részben annak is köszönhető, hogy megindította ún. tanári mellékletét, amellyel a középiskolai tanárság széles táborát nyerte meg a folyóirat számára. Hasonló kezdeményezésekre még más magyar nyelvű szakfolyóiratnál is szükség lenne. Hasonlóképpen megfontolást kíván az idegen nyelvű folyóiratoknak az actáknak és a studiáknak a problémája. Mindenekelőtt korszerűbbé kell tenni ezeket a magyar tudományos élet külföldi elismertetése szempontjából nagyfontosságú orgánumokat. A folyóiratok struktúrájának tervezett átalakítása szerves részét képezi az Osztály ama törekvéseinek, hogy tudomány és gyakorlat, az Akadémia és más szervek kapcsolata elmélyüljön, hogy a tudományos kutatás és a társadalmi igény összhangja megvalósuljon, s a tudományos közélet demokratizmusa kiszélesedjék.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK MUNKÁJA 1973-BAN ÉS 1974-BEN

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának osztályülése a következő főbb kérdésekkel foglalkozott

1973

Az 1973. évi tisztújító közgyűlés időszerű kérdései.
Petőfi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmával rendezendő tudományos ülésszak programjának kialakítása.
Javaslat Akadémiai Díjra.
Javaslat az MTA tiszteleti tagjainak meghívására.
Az intézetek hároméves beszámoló-jelentéseinek és az 1972—1975. évi középtávú terveinek értékelésével kapcsolatos szakigazgatási állásfoglalás ismertetése.
Doktori fokozat elnyerésére benyújtott pályázatok elbírálása.
A Magyar Könyvszemle felelős szerkesztői tisztének kijelölésével kapcsolatos kérdések.
Az anyanyelvi oktatás korszerűsítése c. tervtanulmány megvitatása.
Javaslat új bizottságok létrehozására, egyes bizottságok szerkezetének módosítására.
A tudományterületi helyzetfelmérés ütemterve.
Osztályelnök, osztályelnök-helyetes és tanácskozási jogú tagok választása.
Egyetemi tanári, docensi, ill. főiskolai tanári állásokra benyújtott pályázatok elbírálása.
Az Osztályhoz tartozó tudományos bizottságok és munkabizottságok újjáalakítása és javaslat a következő három évre szóló megbízásokra.
Az Osztály programja az 1973—1976. évi akadémiai ciklusra.
Az Osztály 1973—1974. évi munkaterve és az 1973. II. félévi feladatok.
Az 1974. évi operatív és tartalék könyvkiadási terv megvitatása.
Az Osztály feladatai a közoktatás tartalmi (tantervi) korszerűsítésében.
Függőben levő bizottsági ügyek tisztázása.
Javaslat a Zenetudományi Intézet igazgatójának személyére.
Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Olasz Nyelv- és Irodalmi Tanszéke mellett működő Spanyol Tanszéki Szakcsoport önálló tanszékké szervezésére osztály-állásfoglalás kialakítása.
Az antikvitás helye és feladatai mai társadalmunkban (A Klasszika-filológiai Bizottság által kidolgozott helyzetelemzés és programtervezet megvitatása.)
Tájékoztatás az 1975-ben Budapesten tartandó IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus előkészítő munkálatairól és a további feladatokról.
Tájékoztatás az 1973—75. évi kongresszusok, konferenciák előkészítéséről.
Javaslat Kiadói Nívódíj odaítélésére.
A Zenetudományi Intézet és a Népzenekutató Csoport szervezeti egyesítésére vonatkozó javaslat megvitatása.

Az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének fejlesztési koncepciójára vonatkozó előterjesztés véleményezése.
Az 1974. évi különmeghívási keretre előterjesztett javaslatok megvitatása.
Javaslat az Osztályhoz tartozó folyóiratok szerkesztő bizottságainak új személyi összetételére.
Tájékoztatás az 1973-ban megvalósult utazásokról.
Az 1974. évi külföldi kiküldetések megvitatása.
Tájékoztatás az 1974. évi közgyűlés előkészítéséről. További feladatok.
Vidéki tanárképző főiskolákon új tanszékek létesítésével kapcsolatban osztályállásfoglalás kialakítása.

1974

A textológiai munka jelenlegi helyzete és megjavításának lehetőségei.
A Kőrösi Csoma Sándor Társaság főtitkárának beszámolója a Társaság eddigi tevékenységéről.
Javaslat Akadémiai Díjra.
Doktori fokozat elnyerésére benyújtott pályázatok elbírálása.
Az Osztály munkatervében szereplő néhány programpont módosítása.
Tudományos bizottságokba, munkabizottságokba új tagok kooptálására javaslat.
Az 1974. évi közgyűlés előkészítésével kapcsolatos kérdések megbeszélése.
Az Ókortudományi Társaság főtitkárának beszámolója a Társaság eddigi tevékenységéről.
Javaslat a Nyelvtudományi Intézet igazgatójának személyére.
A Művelődésügyi Minisztérium javaslatai új szakok bevezetésére egyetemeken és főiskolákon:
Eger, Tanárképző Főiskola; angol szak,
Szombathely, Tanárképző Főiskola; népművelő — könyvtáros szak,
Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem; lengyel szak,
Szeged, József Attila Tudományegyetem; altajisztika szak.
Javaslat tudományos rendezvényekre (1975—1977).
Feladatok az 1974. évi közgyűlés után.
Egyetemi tanári, docensi, főiskolai tanári, docensi pályázatok elbírálása.
Javaslat Állami Díj, ill. Kossuth-díj adományozására.
Javaslat Kiadói Nívódíj odaítélésére.
Javaslat a tudós hagyatékok gondozására.
A Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság titkári tisztére — lemondás következtében — Vizkelety András felkérése.
Az Ethnographia c. folyóirat szerkesztői teendőinek ellátására — betegség miatt — Hófer Tamás felkérése.
Javaslat az 1974. évi jubileumi közgyűlés osztályprogramjára.
Az Osztály 1975. évi operatív és tartalék könyvtervének megvitatása.
Tájékoztatás a tudományos bizottságok, munkabizottságok I. félévi tevékenységéről.
A Keleti Szemle c. folyóirat megindításának kérdése.
Az akadémiai társadalomtudományi kutatóhálózat fejlesztése és problémái c. főtitkári koncepció megvitatása.
Az Országos Távlati Tudományos Kutatás Terv-nek (OTTKT) a hosszútávú

népgazdasági tervvel összhangban való kiegészítésére, pontosítására, ill. 1990-ig történő meghosszabbítására irányuló munkáról szóló jelentéstervezet megvitatása.
Javaslat kormánykitüntetésre.
A Federation International des Études Classiques (FIEC) kongresszusának 1979-ben Budapesten történő megrendezéséhez elvi jóváhagyás megadása.
A Filológiai Közlöny c. folyóirat szerkesztő bizottságának elnökéül Köpeczi Béla felkérése.
A Kulturális Minisztérium javaslatának elfogadása: November 1-től a Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság a Kulturális Minisztérium és az MTA I. Osztálya közös munkabizottságaként folytatja munkáját.
Javaslat az 1975. évi külföldi kiküldetésekre.
Javaslat az 1975—1977. között rendezendő jubileumi emlékülésekre.
Az Osztály külkapcsolatairól szóló beszámoló vázlatának megvitatása.
Javaslat az Osztály 1975. I. félévi munkaprogramjára.

Az Osztály nyilvános ülései

1973

Közgyűlési osztályülés keretében május 8-án
Ortutay Gyula akadémikus, osztályelnök „Beszámoló az Osztály tevékenységéről" c. előadása.

Székfoglaló

Nagy Péter lev. tag „A drámaíró Bródy Sándor" c. előadása november 5-én.

Emlékülések

Emlékülés Madách Imre születésének 150. évfordulója alkalmából február 8-án „Madách Imre költészetének mai jelentősége" címmel. (Az Irodalomtudományi Intézettel és a Magyar Írók Szövetségével közös rendezésben.)
Emlékülés Petőfi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából május 16-án
Előadók: Pándi Pál, az irodalomtudományok doktora „Petőfi",
Arató Endre, a történettudományok doktora „Petőfi és a kor nemzetiségi problémái",
Sőtér István r. tag. „A Petőfi-kutatás jövő feladatai",
Barta János lev. tag „Petőfi és Arany",
Vajda György Mihály, az irodalomtudományok kandidátusa „Petőfi és Heine",
Gáldi László, a nyelvtudományok doktora „Petőfi nyelve a Petőfi-Szótárban",
Spira György, a történelemtudományok kandidátusa „Petőfi a képviselőház karzatán",
Fekete Sándor, tudományos munkatárs „A Petőfi-életrajz problémái",
Rózsa György, a művészeti tudományok kandidátusa „Petőfi forradalma és a művészet".
(A II. Osztállyal közös rendezésben.)

Emlékülés a könyvnyomtatás 500. évfordulója alkalmából december 3-án
Előadók: Mátrai László r. tag „Az olvasás krízise",
Tolnai Gábor r. tag „Tótfalusi Kis Miklós",
Ortutay Gyula r. tag „Kner Imre",
Köpeczi Béla lev. tag „A magyar könyvkiadás útja a felszabadulás után".
(A II. Osztállyal közös rendezésben.)

Emlékülés Csokonai Vitéz Mihály születésének 200. évfordulója alkalmából december 14-én.
Előadók: Sőtér István r. tag „Csokonai alkotói módszere",
Csetri Lajos „Népiesség és európaiság Csokonai lírájában",
Mezei Márta egy. adj. „Poétikai kérdések Csokonainál",
Vargha Balázs tud. munkat. „A Lilla-kötet viszontagságai",
Julow Viktor, az irodalomtudományok kandidátusa „Szatíra-e a Dorottya?"
(Az Irodalomtudományi Intézettel és a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal közös rendezésben.)

Vitaülés

Király István lev. tag „Hazafiság és internacionalizmus (A szocialista hazafiság és a magyar szabadságharcos hagyományok)" c. közgyűlési előadás után felmerült kérdések megvitatása.
(Vácrátót, szeptember 26.)

1974

Közgyűlési osztályülés keretében május 8-án
Szabolcsi Miklós lev. tag, osztályelnök „Megőrzés és újítás (Bizottságaink munkájának egy éve)" c. előadása.

Székfoglalók

Kálmán Béla lev. tag „Nyelvtani és logikai egyeztetés" c. előadása február 18-án,

Tőkei Ferenc lev. tag „Marxizmus és orientalisztika" c. előadása március 4-én,

Keresztury Dezső lev. tag „A reformkori magyarság képe három osztrák klasszikus művében" c. előadása április 8-án,

Pándi (Kardos) Pál lev. tag „Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban (Megjegyzések egy összefüggés történetéhez)" c. előadása április 29-én,

Ujfalussy József lev. tag „A műfaj-kategória sorsa és jelentősége a zeneesztétikában" c. előadása november 11-én.

Emlékülés, tudományos ülésszak, vitaülés

Tudományos ülés a magyar—szovjet tudományos és műszaki együttműködés 25. évfordulója alkalmából szeptember 18-án
Előadók: Sőtér István r. tag „Az együttműködés jelentősége és tapasztalatai,"
I. G. Nyeupokojeva, az irodalomtudományok doktora „A világirodalom történetének elméleti problémái",

Klaniczay Tibor lev. tag „A reneszánsz esztétika válsága",
Nagy Péter lev. tag „A dráma funkcióváltása a XX. században",
Vajda György Mihály, az irodalomtudományok kandidátusa „A világirodalom és az irodalmak összehasonlító vizsgálata".

Emlékülés Puskin születésének 175. évfordulója alkalmából október 7-én
Előadók: Sőtér István r. tag „Puskin és az európai irodalom",
Iglói Endre, az irodalomtudományok kandidátusa „Puskin és az orosz irodalmi nyelv",
Képes Géza műfordító „A modernség mértéke Puskinnál",
Király Gyula, az irodalomtudományok kandidátusa „Puskin és az orosz próza".
(A Magyar—Szovjet Baráti Társasággal közös rendezésben.)

Vitaülés az Osztály tagjaival, a tudományos bizottságok elnökeivel, titkáraival s a tudományos társaságok egy-egy tisztségviselőjével.
(Martonvásár, október 3.)

Az Osztály tudományos rendezvényei

1973

A magyar kultúra 2000-ben c. konferencia
(Budapest, március 8—9.)
A Stilisztikai és Verstani Munkabizottság, az Összehasonlító Művészetelméleti Munkabizottság, valamint a Kossuth Klub Tanácsának közös rendezésében.

Szemlélet, módszer és eredmény Bátky, Györffy és Viski munkásságában c. konferencia
(Budapest, május 10—11.)
A Magyar Néprajzi Társaság, a Néprajzi Kutató Csoport, a néprajzi tanszékek, valamint a Néprajzi Múzeum közös rendezésében.

Közép-Ázsia Történetének Forrásai az Achaimenida birodalomtól az arab hódításig c. konferencia
(Budapest, április 24—27.)
Az Ókortudományi Társaság és az Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport közös rendezésében.

A nyomdászat kezdetei és a magyar irodalom c. tudományos ülésszak (A magyar nyomdászat megindulásának 500. évfordulója alkalmából).
(Kőszeg—Sárvár, május 3—5.)
Rendező szervek: MTA Irodalomtudományi Intézete, Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottság, az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti tanszéke, a KLTE és a JATE régi magyar irodalomtörténeti tanszékei.

A Nemzetközi Népzenei Tanács (IFMC) hangszerkutató munkacsoportjának magyarországi ülése
(Balatonalmádi, május 22—26.)
Az MTA Népzenekutató Csoport rendezésében.

A II. Magyar—velencei reneszánsz c. tudományos ülésszak a magyar olasz kulturális egyezmény keretében
(Budapest, június 20—23.)

Az Irodalomtudományi Intézet, a Fondazione Giorgo CINI, valamint a Kulturális Kapcsolatok Intézete közös rendezésében.

A Római birodalom dunai és keleti tartományai a IV. században c. konferencia
(Budapest, október 8—12.)
Az Ókortudományi Társaság és az Ókortudományi Tanszéki Kutatócsoport közös rendezésében.

IV. Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus
(Budapest—Esztergom, október 1—6.)
Rendező szervek: MTA Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottsága, a Művelődésügyi Minisztérium, valamint az ELTE Történeti Segédtudományok Tanszéke.

Őstörténeti Konferencia
(Budapest, november 21—23.)
A Kőrösi Csoma Társaság rendezésében.

1974

A Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Szövetség (AILA) végrehajtó bizottságának budapesti ülése
(Budapest, április 7—8.)
Az Alkalmazott Nyelvészeti Bizottság rendezésében.

Szenci Molnár Albert és a magyar késő reneszánsz (Ülésszak Szenci Molnár Albert születésének 400. évfordulója alkalmából)
(Sárospatak, május 15—18.)
Rendező szervek: MTA Irodalomtudományi Intézete, az ELTE régi magyar irodalomtörténeti és magyar nyelvészeti tanszékei, a KLTE és a JATE régi magyar irodalomtörténeti tanszékei, valamint Sárospatak Városi Tanácsa.

Kultúra és Szemiotika c. konferencia

A Nemzetközi Szlavisztikai Komité Szláv Poétikai és Stilisztikai Bizottságának magyarországi ülése.
(Tihany, május 26—30.)
A Szemiotikai Munkabizottság és a Népművelési Intézet közös rendezésében.

Európa Néprajzi Atlasza V. Munkaértekezlete
(Visegrád, szeptember 23—28.)
A Néprajzi Bizottság és a Néprajzi Kutató Csoport rendezésében.

Érték és értékelés a társadalomtudományokban
(Budapest, december 17—18.)
Az MTA Irodalomtudományi Intézete, Művelődéskutatási Bizottsága és az Irodalomelméleti Munkabizottság közös rendezésében.

A tudományos társaságok rendezvényei

1973

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság március 16—18-án Petőfi Sándor születésének 150. évfordulója alkalmából vándorgyűlést rendezett Kecskeméten, Kiskunfélegyházán, Kiskőrösön és Szabadszálláson.
Madách Imre születésének 150. évfordulójáról május 21-én Salgótarjánban emlékezett meg a Társaság.

Csokonai Vitéz Mihály születésének 200. évfordulója alkalmából október 19—21-én Debrecenben tartott vándorgyűlést a Társaság.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság június 12-én tartotta évi rendes közgyűlését. A közgyűlés keretében adták át a Révai Miklós- és a Csűry Bálint-emlékérmeket, valamint nyelvjárásgyűjtő emléklapot kaptak a kimagasló eredményeket elért nyelvjárásgyűjtők.

A Magyar Néprajzi Társaság június 13-án tartotta évi rendes közgyűlését. A közgyűlés alkalmával került sor a Jankó János-díj átadására.

1974

A Magyar Nyelvtudományi Társaság, több akadémiai bizottsággal, a Nyelvtudományi Intézettel, a Művelődésügyi Minisztériummal és a TIT-tel együttműködve március 18—20-án Budapesten Beszédművelő Munkaértekezletet tartott.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság június 18-án tartotta évi rendes közgyűlését. A közgyűlés keretében adták át a Révai Miklós és a Csűry Bálint-emlékérmeket.

A *Magyar Nyelvtudományi Társaság* közreműködött a június 23—25-én Nyíregyházán rendezett Anyanyelvoktatási napok c. ankét munkájában.

A *Magyar Nyelvtudományi Társaság*, Zalaegerszeg Város Tanácsa és a TIT Zala megyei szervezete május 23—25-én Pais Dezső-emlékünnepséget rendezett Zalaegerszegen.

A *Magyar Irodalomtörténeti Társaság*, a TIT és Székesfehérvár Városi Tanácsa május 17—19-én az Alba Regia Napok keretében irodalomtörténeti vándorgyűlést rendezett Székesfehérvárott.

A *Kőrösi Csoma Társaság* április 9-én tartotta évi rendes közgyűlését. A közgyűlésen adták át a Kőrösi Csoma-emlékérmet.

Az *Ókortudományi Társaság* április 19-én tartotta évi rendes közgyűlését. A közgyűlés keretében adták át az Ábel Jenő-emlékérmet, valamint a Marót Károly-díjat.

A *Magyar Néprajzi Társaság* szeptember 13—15-én Szolnokon vándorgyűlést rendezett „Paraszti társadalom és műveltség a XVIII—XX. században" címmel.

A *Magyar Néprajzi Társaság* június 19-én tartotta évi rendes közgyűlését. A közgyűlés keretében adták át a Jankó János-díjat.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KIADVÁNYAI

1973

Nyelvtudomány

A magyar nyelvjárások atlasza III. köt. (Szerk. Imre Samu—Deme László)

Juhász Gyula költői nyelvének szótára (Szerk. Benkő László)

Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I. köt. (Szerk. Gáldi László)

Imre Samu: Felsőőri tájszótár

Magyar Értelmező Kéziszótár (utánnyomás). Szerk. Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós)

A magyar helyesírás szabályai (10. kiad.) (Változatlan lenyomat)

Általános nyelvészeti tanulmányok IX. (Szerk. Telegdi Zsigmond—Dezső László)
Ördög Ferenc: Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén
Éder Zoltán: Révai Miklós. A magyar szép toll
Zsilka János: A nyelvi mozgásformák dialektikája
O. Nagy Gábor: Arbiss einer Funktionellen Semantik
A. M. Rot: Vengersko-vosztocsnoszlavjanszkije jazükovüje kontakti
Gregor Ferenc: A magyar népi gombanevek
(Nyelvtudományi Értekezések 80.)
Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói
(Nyelvtudományi Értekezések 81.)

Irodalomtudomány

Fekete Sándor: Petőfi Sándor életrajza I. köt.
A költő gyermek- és ifjúkora.
Sőtér István: The dilemma of literary science
Madách Imre: Az ember tragédiája. Drámai költemény (Sajtó alá rend.: Horváth Károly)
(Fakszimile kiadás)
Meghallói a törvényeknek. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből
(Irodalom-Szocializmus)
Mályusz Elemér: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon
(Irodalomtörténeti Füzetek 79.)
Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban
(Irodalomtörténeti Füzetek 80.)
Dersi Tamás: A századvég katolikus sajtója
(Irodalomtörténeti Füzetek 81).
Martinkó András: Költő, mű és környezet. Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban
(Irodalomtörténeti Füzetek 82.)
Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei
(Irodalomtörténeti Füzetek 83.)
Sivirsky Antal: Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében
(Irodalomtörténeti Füzetek 84.)
Poszler György: Szerb Antal
(Irodalomtörténeti Könyvtár 29.)
Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése
(Humanizmus és reformáció 1.)
Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon
(Humanizmus és reformáció 2.)
Csaplár Ferenc: Barta Lajos
(Kortársaink)
Hajdú Ráfis: Sarkadi Imre
(Kortársaink)
Imre László: Rákos Sándor
(Kortársaink)
E. Nagy Sándor: Remenyik Zsigmond
(Kortársaink)

Csapodi Csaba: The Corvina Library History and Stock
(Studia Humanitatis 1.)
Expressionism as an International Literary Phenomenon. (Szerk. Weisstein Ulrich)
(Comparative History of Literatures in European Languages 1.)
Radó Polikárp—Mezey László: Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum

Kritikai kiadások

Ady Endre: Újságcikkek, tanulmányok (9. köt.)
Ady Endre: Újságcikkek, tanulmányok (10. köt.)
Jókai Mór: Elbeszélések 3. köt. (1851)
Jókai Mór: A kétszarvú ember. Kisregények 1. köt.
Jókai Mór: A tengerszemű hölgy (55. köt.)
Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok 13. 1882. január—május (63. köt.)
Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok 18. 1884. január-július (68. köt.)
Petőfi Sándor Összes költeményei (1838—1843) I. köt.
Tóth Árpád Levelei (Sajtó alá rend. Kardos László—Kocztur Gizella) (5. köt.)

Modern Filológia

Pálffy Endre: George Cosbuc élete és költészete
Imre László: Brjuszov és az orosz szimbolista regény
(Modern Filológiai Füzetek 16.)
Salyámosy Miklós: Magyar irodalom Németországban 1913—1933.
(Modern Filológiai Füzetek 17.)
Abádi Nagy Zoltán: Swift, a szatírikus és a tervező
(Modern Filológiai Füzetek 18.)

Orientalisztika

Diószegi Vilmos: A pogány magyarok hitvilága (utánnyomás)
(Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 4.)
Sík Endre: Fekete Afrika története IV.
Sík Endre: The History of Black Africa III.
Sík Endre: The History of Black Africa IV.
N. Kakuk Zsuzsa: Recherhes sur l'historie de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles Les Éléments osmanlis de la langue hongroise
(Bibliotheca orientalis Hungarica)
Monuments en écriture 'Phags-pa. Pieces de Chancellerie en Transcription Chinoise. (Szerk. Ligeti Lajos)
(Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum III.)
Trésor des Sentences. Subhasitaratnanidhi de Sa-Skya Pandita. (Szerk. Ligeti Lajos)
(Indices Verborum Linguae Mongolicae Monumentis Traditorum IV.)

Trésor des Sentences. Subhasitaratnanidhi de Sa-Skya Pandita. (Szerk. Ligeti Lajos)
(Monumenta Linguae Mongolicae Collecta IV.)

Klasszika-filológia

Heltai Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól.
(Bibliotheca Hungarica Antiqua 8.)
Ritoók Zsigmond: A görög énekmondók
(Apolló Könyvtár 2.)

Zenetudomány

Dokumentumok a Magyar Tanácsköztársaság zenei életéről.
(Szerk. Ujfalussy József)
Magyar Népzene Tára IV.
Népdaltípusok 1. (Szerk. Pál Máté)

Néprajztudomány

Népi kultúra — Népi társadalom VII.
Balassa Iván: Az eke és a szántás története Magyarországon.

1974

Nyelvtudomány

A magyar nyelvjárások atlasza IV. köt. (Szerk. Imre Samu—Deme László)
Általános nyelvészeti tanulmányok X. (Szerk. Telegdi Zsigmond—Szépe György)
Somogy megye földrajzi nevei (Szerk. Papp László—Végh József)
Jékel Pál—Papp Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája
A magyar helyesírás szabályai (10. kiad.) (Változatlan lenyomat)
Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika
Gregor Ferenc: Der slowakische Dialekt von Pilisszántó
Hadrovics László: Schrifttum und Sprache der burgenländischen Kroaten im 18. und 19. Jahrhundert
Études Finno-Ougriennes. IX. köt. (Szerk. Erdődi József)
Mikola Tibor: Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)
Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története (1832—1954)
(Nyelvészeti tanulmányok 17.)
Hajdú Mihály: Magyar becézőnevek (1770—1970)
(Nyelvészeti tanulmányok 18.)
Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése
(Nyelvtudományi Értekezések 82.)
Jelentéstan és stilisztika. A magyar nyelvészet II. nemzetközi kongresszusának előadásai. (Szerk. Imre Samu—Szathmári István—Szüts László)
(Nyelvtudományi Értekezések 83.)

Velcsov Mártonné: Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben
(Nyelvtudományi Értekezések 84.)
Havas Ferenc: A magyar, a finn és az észt nyelv tipológiai összehasonlítása
(Nyelvtudományi Értekezések 85.)
Kemény Gábor: Krúdy képalkotása
(Nyelvtudományi Értekezések 86.)

Irodalomtudomány

Bécsy Tamás: A drámamodellek és a mai dráma
Fónagy Iván: Füst Milán, Öregség — Dallamfejtés
Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. (Szerk. Szauder József—Tarnai Andor)
Csokonai Vitéz Mihály Poétai munkái (Fakszimile kiadás) (Sajtó alá rend. Vargha Balázs)
Oklevéltani naptár. Brinckmeier, Grotefend és Knaus műveinek felhasználásával. (Szerk. Szentpétery Imre)
Sárkány Oszkár válogatott tanulmányai. (Szerk. Sziklay László)
Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály (2. módosított kiadás)
Szántó Tibor: A szép magyar könyv. 1473—1973.
Studies in 18th Century Literature (Szerk. Szenczi Miklós—Ferenczi László)
Vizkelety András: Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in Ungarischen Bibliotheken. (II. köt.)
Török Gábor: Lírai igefüggvények stilisztikája
(Irodalomtörténeti Füzetek 85.)
Pór Anna: Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka
(Irodalomtörténeti Füzetek 86.)
Mezei Márta: Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt
(Irodalomtörténeti Könyvtár 30.)
Szabó György: Abafáji Gyulay Pál
(Humanizmus és reformáció 3.)
Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből
(Humanizmus és reformáció 4.)
Turóczi-Trostler József: Petőfi belép a világirodalomba
Kecskeméti Alexis János prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata) (Sajtó alá rend. Szuromi Lajos)
(Régi Magyar Prózai Emlékek 3.)
Katolikus egyházi énekek. XVII. század (Sajtó alá rend. Holl Béla)
(Régi Magyar Költők Tára 7.)
Kovalovszky Miklós: Emlékezések Ady Endréről. II. köt.
(Új Magyar Múzeum 9.)
Középkori kútfőink kritikus kérdései (Szerk. Horváth János—Székely György)
(Memoria Saeculorum Hungariae I.)
Pomogáts Béla: Déry Tibor
(Kortársaink)
Rónay László: Thurzó Gábor
(Kortársaink)

Kritikai kiadások

Jókai Mór: Asszonyt kísér — Istent kísért (1880—81) Kisregények 3.
Jókai Mór: Börtön virága (1904) — Kisregények 7.
Jókai Mór: Drámák (3. köt.)
Jókai Mór: Egetvívó asszonyszív. Történelmi regény (1902) (65. köt.)
Jókai Mór: A Kráó — Tégy jót (1893) Kisregények 5.
Mikes Kelemen: Az ifjak kalauza. (Sajtó alá rend. Hopp Lajos) 4. köt.
Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok 14. 1882. június—november (64. köt.)
Mikszáth Kálmán: Cikkek és karcolatok 19. 1884 (69. köt.)
Vörösmarty Mihály: Beszélyek és regék — Ezeregyéjszaka 1. füzet. (Sajtó alá rend. Solt Andor) (13. köt.)

Modern filológia

Meszerics István: Dosztojevszkij szellemi drámája
((Modern Filológiai Füzetek 19.)
Bonyhai Gábor: Az értékek rendszere Thomas Mann „A kiválasztott" c. regényében
(Modern Filológiai Füzetek 21.)

Orientalisztika

Kákosy László: Varázslás az ókori Egyiptomban (utánnyomás)
(Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 7.)
Vekerdi József: A cigány népmese
(Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 13.)

Klasszika-filológia

Mócsy András: Pannonia a korai császárság idején
(Apollo Könyvtár 3.)
Mócsy András: Pannonia a késői császárkorban
(Apollo Könyvtár 4.)
Erdélyi Gizella: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon
(Sajtó alá rend. Gáspár Dorottya)
(Apollo Könyvtár 5.)

Zenetudomány

Dille, Denijs: Thematisches Verzeichnis der Jugendwerke Bartóks 1890—1904
Maróthy János: Music and the Bourgeois and the Proletarian

Néprajztudomány

Dömötör Tekla: A népszokások költészete
A szájhagyományozás törvényszerűségei. Nemzetközi szimpozion Budapesten 1969. május 28—30. (Sajtó alá rend. Voigt Vilmos)
Voigt Vilmos—Balogh Lajos: A népköltési (folklór) alkotások kritikai kiadásának szabályzata

Zsigmond Gábor: A magyar társadalomnéprajz kezdetei. Beöthy Leó (1839—1886)
(Néprajzi Tanulmányok)
Fél Edit—Hofer Tamás: Geräte der Átányer Bauern

AKADÉMIAI JUTALOMMAL KITÜNTETETTEK

1973

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége
Stoll Bélát, az Irodalomtudományi Intézet tudományos munkatársát a Régi Magyar Költők Tára III. és VI. köteteinek elkészítéséért s e kiemelkedő tudományos teljesítmény mellett a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozata munkálatainak vezetéséért, az eddig megjelent hat kötet szerkesztéséért akadémiai díjban részesítette.

1974

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége
Varga Rózsát, az MTA Kelet-európai Kutató Csoport tudományos munkatársát,
Patyi Sándort, az MTA I. Osztályának tudományos titkárát „A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom 1920—1960" (Bp. Akadémiai Kiadó, 1972. 940 l.) c. munkájukért akadémiai díjban részesítette.

KIADÓI NÍVÓDÍJBAN RÉSZESÜLTEK

1973

Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere c. művéért
Kardos László—Kocztur Gizella: Tóth Árpád összes művei kritikai kiadásának elkészítéséért kiadói nívódíjban
Szilágyi János György a klasszika-filológia terén végzett kimagaslóan értékes és eredményes kritikai tevékenységéért
Nagy Miklós az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent bírálataiért
Zappe László: Két könyv József Attiláról c. bírálatáért kritikai nívódíjban részesült.

1974

Magyar Értelmező Kéziszótár c. mű szerkesztői (Juhász József, O. Nagy Gábor, Szőke István, Kovalovszky Miklós)
Németh Gyula: Die Türkische Sprache in Ungarn im Siebzehnten Jahrhundert c. művéért
Martinkó András: Költő, mű és környezet. Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban c., az Irodalomtörténeti Füzetekben megjelent művéért nívódíjban,
Péter Mihály az Acta Linguisticában, a Studia Slavicában és különböző szakfolyóiratokban megjelent bírálataiért

Fülöp László az Irodalomtörténet c. folyóiratban „Magyar líra 1972-ben" c. műfajtanulmányáért

Péter László az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent bírálataiért, különösen Vitányos László—Orosz László: Ady-bibliográfia c. szakrecenziójáért

Poszler György a XX. sz. irodalomelméleti munkák kritikai ismertetéséért, különösen az Irodalomtörténet c. folyóiratban megjelent Wellek—Warren: Az irodalom elmélete c. mű szakbírálatáért kritikai nívódíjban részesült.

AZ OSZTÁLY KÜLFÖLDI VENDÉGEI

1973

E. Sögel, az Észt SzSzK Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének igazgatója és

J. Sz. Jeliszejev kandidátus, a SzUTA Nyelvtudományi Intézetének igazgatóhelyettese

június 19—24. között,

S. R. Syme, a British Academy tagja

október 7—14. között volt az MTA vendége,

KAPCSOLAT A NEMZETKÖZI SZERVEZETEKKEL S MÁS TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYEKKEL, RÉSZVÉTEL KÜLFÖLDI TUDOMÁNYOS RENDEZVÉNYEKEN

1973

Harmatta János lev. tag részt vett a Nemzetközi Akadémiai Unió (UAI) vezetőségi ülésén
(Franciaország, Párizs, január 24—28.)

Harmatta János lev. tag részt vett a Nemzetközi Akadémiai Unió (UAI) évi rendes közgyűlésén
(Anglia, London, június 16—23.)

Sőtér István, Szabolcsi Miklós és Nagy Péter akadémikusok részt vettek az Association Internationale de Litterature Comparée (AILC) kongresszusán
(Kanada, augusztus 13—19.)

Vajda György Mihály, az irodalomtudományok kandidátusa részt vett az AILC koordinációs bizottságának ülésén
(Franciaország, Párizs, június 25—július 2.)

Perényi József egy. tanár részt vett az Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen (AIESEE) vezetőségi ülésén
(Törökország, Istambul, október 17—21).

Ortutay Gyula r. tag részt vett az Union Internationale des Sciences Anthrophologiques et Ethnologiques (UISAE) kongresszusán
(USA, Chicago, szeptember 1—8.)

Szépe György, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett az Association Internationale de Linguistique Appliquée (AILA) vezetőségi ülésén (Belgium, Brüsszel, január 24—28.)

Vikár László, a zenetudományok kandidátusa részt vett az International Folk Music Council (IFMC) kongresszusán
(Spanyolország, San Sebastian, július 26—augusztus 1.)

Kisbán Eszter, a történelemtudományok kandidátusa és Kriza Ildikó tud. munkatárs részt vettek a Volkskundliche Informationen (DEMOS) össz-szerkesztőbizottságának ülésén
(Bulgária, Baloik és Albena, május 8—11.)

Barabás Jenő, a történelemtudományok kandidátusa részt vett a Nemzetközi Atlaszbizottság ülésén
(Jugoszlávia, Zágráb, május 5—10.)

Somfai László tud. munkatárs részt vett az Internationale Stiftung Mozarteum ülésén
(Ausztria, Salzburg, augusztus 3—8.)

Falvy Zoltán, a zenetudományok kandidátusa részt vett a Hangszergyűjtemények Nemzetközi Társaságának kongresszusán
(Svájc, Basel, augusztus 29—szeptember 3.)

Kiss Lajos, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett a Nemzetközi Szlavisztikai Komité Lexikológiai Bizottságának ülésén
(Csehszlovákia, Smolenice, január 29—február 2.)

Harmatta János lev. tag részt vett a Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines (CIPSH) konferenciáján
(Brazília, Rio de Janeiro, szeptember 11—14.)

Vajda György Mihály, az irodalomtudományok kandidátusa részt vett a Goethe Társaság közgyűlésén
(NDK, Weimar, aug 2—7.)

Papp Ferenc, a nyelvtudományok doktora részt vett az International Committee on Computational Linguistics (ICCL) kongresszusán
(Olaszország, Pisa, augusztus 26—szeptember 2.)

Harmatta János lev. tag részt vett a Corpus Inscriptionum Iranicarum (CII) szerkesztőbizottságának évi közgyűlésén
(Anglia, London, november 10—11.)

Harmatta János lev. tag részt vett az Association Guillaume Budé kongresszusán
(Olaszország, Róma, április 12—19.)

Harmatta János lev. tag részt vett a Nemzetközi Herder Díj Bizottság díjkiosztó közgyűlésén, Herder-díjjal történő kitüntetése alkalmával
(Ausztria, Bécs, május 3—10.)

Horányi Özséb részt vett a Nemzetközi Alkalmazott Nyelvészeti Társaság szemináriumán
(Belgium, Brüsszel, augusztus 26—szeptember 2.)

Harmatta János lev. tag Tőkei Ferenc lev. tag, Czeglédy Károly és Kara György, a nyelvtudományok kandidátusa, és Terjék József tud.munkatárs részt vettek a Nemzetközi Orientalisztikai kongresszuson
(Franciaország, Párizs, július 16—22.)

Hadrovics László r. tag, Papp Ferenc és Sipos István, a nyelvtudományok doktorai, Király Péter, Péter Mihály, a nyelvtudományok kandidátusai és Nagy László, az irodalomtudományok kandidátusa részt vettek a Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson
(Lengyelország, Varsó, augusztus 21—27.)

Klaniczay Tibor és Szabolcsi Miklós lev. tagok részt vettek az Innsbrucki Egyetem tanácskozásán

(Ausztria, Innsbruck, október 19—20.)

Ortutay Gyula r. tag részt vett a szocialista országok néprajzi intézetei vezetőinek értekezletén
(Szovjetunió, Moszkva, július 9—15.)

K. Kovács László, a történelemtudományok kandidátusa részt vett a Nemzetközi Török Folklór Szimpóziumon
(Törökország, Ankara, október 8—14.)

Szabolcsi Miklós lev. tag részt vett a Zágrábi Egyetem tanácskozásán
(Jugoszlávia, Zágráb, december 7—9.)

Szerdahelyi István részt vett a Nemzetközi Esztétikai Komité ülésén
(Lengyelország, Varsó, szeptember 26—28.)

Harmatta János lev. tag részt vett a Conceil Supérieur de la Culture et des Arts Biruni kongresszusán
(Irán, Teherán, szeptember 16—22.)

Czeglédy Károly, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett a Biruni születésének 1000. évfordulója alkalmával rendezett ünnepségen
(Szovjetunió, Taskent, szeptember 5—7.)

Ortutay Gyula r. tag és Gulya János, a nyelvészeti tudományok kandidátusa az 1975-ben rendezendő IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus előkészítő tárgyalására Berlinbe utazott
(NDK, Berlin, február 26—március 1.);
ezt követően Ortutay Gyula r. tag, Gulya János kandidátus és Patyi Sándor tudományos titkár Stockholmba és Helsinkibe utazott
(Svédország, Stockholm, Finnország, Helsinki, március 21—29.)

Mezey László, az irodalomtudományok doktora, a Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus előkészítése céljából Rómába utazott
(Olaszország, Róma, április 25—28.)

Oszlánszki Magda előadó és Tarnóc Márton egy. adj. a Nemzetközi Diplomatikai Kongresszus magyarországi ülésének előkészítése céljából Prágába utazott
(Csehszlovákia, Prága, február 4—10.)

1974

Harmatta János lev. tag részt vett a Nemzetközi Akadémiai Unió (UAI) vezetőségi ülésén)
(Franciaország, Párizs, január 21—24.)

Harmatta János lev. tag részt vett az UAI évi rendes közgyűlésén
(Belgium, Brüsszel, június 16—22.)

Szabolcsi Miklós lev. tag és Vajda György Mihály, az irodalomtudományok kandidátusa részt vettek az Association Internationale de Littérature Comparée (AILC) vezetési ülésén
(Ausztria, Innsbruck, március 14—17.)

Szabolcsi Miklós lev. tag. Keresztury Dezső lev. tag, Halász Előd, az irodalomtudományok doktora, Berczik Árpád, Némedi Lajos és Wéber Antal, az irodalomtudományok kandidátusai, Paál Rózsa szervezőtitkár, Patyi Sándor főosztályvezető és Vizkelety András osztályvezető helyettes részt vettek a Nemzetközi Lenau Társaság jubileumi közgyűlésén
(Ausztria, Stockerau, szeptember 22—30.)

Perényi József egy. tanár részt vett az Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen (AIESEE) vezetőségi ülésén
(Jugoszlávia, május 15—20.)

Harmatta János lev. tag, Borzsák István, a nyelvtudományok doktora és Komor Ilona, az irodalomtudományok kandidátusa részt vettek a Komitee zur Förderung der Klassischen Studien in den Sozialistischen Ländern (EIRENÉ) XIII. nemzetközi kongresszusán
(Jugoszlávia, Dubrovnik, október 7—12.)

Perényi József egy. tanár részt vett az AIESEE III. nemzetközi kongresszusán
(Románia, Bukarest, szeptember 4— 10.)

Harmatta János lev. tag részt vett a Federation Internationale des Associations d'Etudes Classiques (FIEC) VI. nemzetközi kongresszusán
(Spanyolország, Madrid, szeptember 1—7.)

Szépe György, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett az Association Internationale de Sémiotique (AIS) I. nemzetközi kongresszusán
(Olaszország, Milánó, június 1—6.)

Klaniczay Tibor lev. tag részt vett a Reneszánszkutató Intézetek Szövetségének elnökségi ülésén
(Franciaország, Párizs, július 5—7.)

Szabolcsi Miklós lev. tag részt vett a Nemzetközi Esztétikai Komité ülésén
(NSzK, Darmstadt, november 15—17.)

Ortutay Gyula r. tag részt vett a Nemzetközi Herder-díj Bizottság évi rendes közgyűlésén
(Ausztria, Bécs, május 3— 6.)

Sipos István, a nyelvtudományok doktora részt vett a Szlovák Onomasztikai Bizottság konferenciáján
(Csehszlovákia, Nyitra, április 4—6.)

Sipos István részt vett a Szláv Onomasztikai Bizottság ülésén
(NDK, Lipcse, október 23—25.)

Király Péter, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett a Nemzetközi Szlavisztikai Komité Általános szláv nyelvatlasz bizottság ülésén
(NDK, Drezda, május 27—június 9.)

Kiss Lajos, a nyelvtudományok kandidátusa részt vett a Szláv Lexikológiai Bizottság ülésén
(Románia, Temesvár, május 5—10.)

Dezső László, a nyelvtudományok doktora részt vett a SzUTA Nyelvtudományi Intézetének rendezésében megtartott Össz-szövetségi nyelvelméleti konferencián
(Szovjetunió, Moszkva, november 11—16.)

Takács Lajos, a történelemtudományok kandidátusa és Kriza Ildikó tud. munkat. részt vettek a DEMOS nemzetközi szerkesztőbizottsági ülésén
(Lengyelország, Poznan, szeptember 2—8.)

Hajdú Péter lev. tag részt vett az Uráli Fonológiai szimpózion előkészítő megbeszélésén, majd ezt követően a szimpózionon
(NDK, Berlin, május 8—10, szeptember 17—20.)

Tálasi István egy. tanár részt vett a Német Tudományos Akadémia Zentralinstitut für Geschichte konferenciáján
(NDK, Weimar, június 17—20.)

Harmatta János lev. tag részt vett a SzUTA Keletkutató Intézetének megbeszélésén
(Szovjetunió, Moszkva, november 18—24.)

Nagy Péter lev. tag a British Academy keretében 3 hetes tanulmányúton Angliában tartózkodott
(Anglia, London, május)

Zoltai Dénes kandidátus részt vett a Nemzetközi Zenetudományi Társaság II. szimpóziumán
(Jugoszlávia, Zágráb, június 22—28.)

Gyenis Vilmos, az irodalomtudományok kandidátusa részt vett a Nemzetközi Barokk-kutató Centrum tudományos ülésszakán
(Franciaország, Montau, szeptember 26—39.)

Összeállította:

Oszlánszki Magda

A KÖZMŰVELŐDÉS TUDOMÁNYOS KUTATÁSA

(Az MTA Művelődéskutatási Bizottságának munkájáról)

Már évekkel ezelőtt felmerült az az igény, hogy a közművelődés fejlesztését tudományos kutatásokkal is alá kell támasztani. Amikor a közművelődés ügye napirendre került, egyre többen sürgették a tervszerű kutatások elindítását, s a már folyók összehangolását, koordinálását. Felmerült ennek igénye a közművelődés 1973-ban megindult pártfelülvizsgálata során is, amely az eddigi tudományos vizsgálatok eredményeit messzemenően fel is használta. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1974 márciusában a közművelődésről hozott határozata ennek alapján ismételten aláhúzta a közművelődés tudományos kutatásának fontosságát és kijelölte annak irányát.

A már készülő határozat szellemében alakította meg a Magyar Tudományos Akadémia I. Osztálya a Művelődéskutatási Bizottságot. A Bizottság feladata természetesen nem a kutatás közvetlen organizációja, hanem a különböző kutatóhelyeken folyó kutatások összefogása, a tapasztalatok átadása, az információcsere megszervezése. A Bizottság multidiszciplináris összetétele alkalmas is ennek a feladatnak az ellátására: különböző akadémiai, minisztériumi és más kutatóhelyek legkiválóbban e kérdéssel foglalkozó szakemberei gyűlnek itt össze, meg van tehát a módja annak, hogy akadémiai szinten egyeztessék elgondolásaikat.

Nyilvánvaló azonban — és ez a Bizottság munkája során is bebizonyosodott —, hogy itt nem pusztán technikai jellegű koordinációról van szó, nem pusztán a különböző kutatások programjának összehangolásáról, hanem mélyebb problémákról is. A multidiszciplinaritás nagy előny lehet, alkalmat adhat érdekes eszmecserék kialakulására a különböző tudományágak képviselői között, de magában rejti annak veszélyét is, hogy a tárgy elmosódik, nem tudjuk pontosan, hogy voltaképpen miről is beszélünk. Könnyű kimondani hogy a közművelődést tudományos eszközökkel is kutatni kell, de nehezebb meghatározni, hogy a kutatások milyen tudományág módszerével és eszközével folyjanak, illetve, hogy a különböző tudományágak eszközei és módszerei milyen módon kapcsolódjanak össze egymással.

A következő vázlatos áttekintés képet nyújthat arról, hogy hány különféle tudományágnak kell szükségképpen belekapcsolódnia a közművelődés tudományos kutatásába.

Mindenekelőtt természetesen a *szociológiának*, a közművelődés kutatásában eddig is leginkább e tudomány módszereit alkalmazták. Különböző kutatóhelyeken (Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézete, Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja, Szakszervezetek Elméleti Kutatóintézete, Népművelési Intézet) folytak művelődésszociológiai kutatások, melyek sok alapvető vonásában tárták fel jelenlegi művelődési

helyzetünket, adtak képet lakosságunk olvasottságáról, hangversenylátogatásáról, színházlátogatásáról, képzőművészeti ízléséről, múzeum- és kiállításlátogatási szokásairól, némiképp még tudományos érdeklődéséről is. E kutatások az elmúlt években számottevő színvonalat értek el, s mivel sok publikáció is napvilágot látott, eredményeiket a nagyközönség is megismerte. Továbbfejlesztésük mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt fontos, hiszen a közművelődés fejlesztésének továbbra is nagymértékben kell támaszkodnia a szociológiai kutatásokra.

Az utóbbi években sürgetően merült fel annak a szükségessége is, hogy a szociológiai jellegű kutatásokat *szociálpszichológiai* és *pszichológiai* módszerekkel folyó vizsgálatokkal egészítsük ki. A szociológia elvezet bennünket bizonyos tényekig, föltárja az alapvető összefüggéseket, megrajzolja a kép alapvonalait, módszerei azonban nem elégségesek ahhoz, hogy árnyaltabb képet kapjunk a művelődés minőségéről, motivációiról, az egyéni és közösségi vonások összekapcsolódásáról. Meg is indultak a pszichológiai és szociálpszichológiai jellegű művelődési kutatások, és szintén értékes eredményeket hoztak, publikációk is láttak belőlük napvilágot (némelyik közülük a nagyközönség érdeklődését is fölkeltette). A pszichológiai jellegű és a szociológiai jellegű kutatások azonban addig nemigen „értek össze", nem alakult ki egy olyan egységes nézőpont, amely mindkettő eredményeit egy közös fókuszba tudta volna összegyűjteni.

A művészeti jellegű kutatások esetében szükség van az *esztétika* segítségére is. A marxista esztétikának mindig is volt egy szociológiai aspektusa — sohasem önmagában, hanem mindig az emberekkel, a társadalommal való kapcsolatában vizsgálta a művet. E hagyomány szellemében több esztéta publikált olyan munkákat, amelyek műfajilag az esztétika és a szociológia határterületére esnek; a mű hatását, Lukács kifejezésével élve a mű „Utánját" vizsgálják. Az e típusba tartozó kutatások tehát nemcsak az esztétika szakterületét érintik, hanem a szociológiáét vagy még közelebbről a művelődésszociológiáét is; eredményeit tehát feltétlenül fel kell dolgozni a közművelődés szempontjából is.

Itt kell felemlítenünk az *egyes művészeti ágak szaktudományára* tartozó kutatásokat is. Az irodalom, a zene, a színház, a képzőművészet vonatkozásában egyaránt folytak olyan vizsgálatok, amelyek egyaránt sorolhatók az esztétika és a szociológia tárgykörébe. A szociológusok ugyan hangsúlyozni szokták, hogy nem feladatuk az esztétikai érték megítélése, mégsem vonatkoztathatnak el tőle, mégis kénytelenek a tárgy esztétikai minőségét is tekintetbe venni, s ez már önmagában is esztétikai művelet. Ezek a kutatások tehát legalább két tudományra tartoznak, de olykor háromra is (mivel a pszichológia is gyakran belejátszik együttesükbe).

Külön csoportját alkotja a számításba veendő tudományoknak a *nyelvészet*, a *kommunikációelmélet* és a *szemiotika*. A nyelvészet természetesen abban a modern formájában, amelyben magában foglalja a szemiotikát is, vagyis a jelek használatának általános elméletét; ebben a kitágított formájában azonban nemcsak érintkezik a művelődéskutatással, hanem bizonyos mértékig fedi is. Hasonlóképpen szoros a művelődéskutatás kapcsolata a kommunikációelmélettel is. A művelődés egy bizonyos vonatkozásban eleve kommunikáció, mint ahogy ugyanebben a vonatkozásban a kommunikáció is művelődés. Szempont kérdése, hogy a fogalmak összetartozó láncából mikor melyiket emeljük ki és helyezzük az első helyre. A hazánkban megindult kommunikációs

kutatásoknak ezért igen szoros a kapcsolata a művelődéskutatással, a Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Kutató Intézete így az évek során a művelődési kutatásoknak egyik legfontosabb bázisává fejlődött. Ugyanezt mondhatjuk a szemiotikai kutatásokról is. E tudomány az utóbbi években bontakozott ki Magyarországon, s már első lépéseiben is jellegzetesen kapcsolódott a művelődéskutatásokhoz. Jellemző például, hogy az 1974 májusában Tihanyban rendezendő nemzetközi szemiotikai konferencia címe is „kultúra és szemiotika" — ez a téma az, amelyben remélhetőleg a magyarok is tudnak valamit nyújtani a nemzetközi „mezőnynek". Summa-summárum, mindhárom tudományos szakterületnek vannak ágazatai, amelyek fontos eredményeket hozhatnak a művelődés számára, őket is integrálni kell tehát a művelődéskutatás kialakult rendjében.

Nem látjuk e pillanatban világosan a *természettudományok* és a művelődéskutatás kapcsolatának módját; világos azonban, hogy itt is szükség van valamiféle együttműködés kialakítására. A művelődéskutatás nem korlátozódhat a művészeti ízlés fejlettségének, állapotának, fejlődési tendenciájának vizsgálatára; nagyon fontos a lakosság tudományos és ezenbelül természettudományos műveltségének, ismereteinek felmérése is. Amiképpen azonban a művészeti felmérések szükségessé teszik az esztétika vizsgálati módszerének alkalmazását, azonképpen a természettudományos művelődés vizsgálata sem nélkülözheti a természettudomány bizonyos eredményeinek hasznosítását, olyan kutatási módszer kialakítását, amelyben a két tudományág hasonló módon fedi egymást, mint a művészetszociológiai kutatásokban az esztétika és a szociológia. E módszer még nincs meg, kialakítása azonban fontos feltétele a művelődéskutatás egészséges fejlődésének.

Igen jelentős kapcsolata van a művelődéskutatásnak a *néprajz*zal is. Részben történeti értelemben (amennyiben a múlt népének, a parasztságnak a művelődését mérte föl), részben azonban a jelen módszerét illetően is. A folklorisztika már a művészetszociológia kialakulása előtt voltaképpen szociológiai eszközökkel kutatta a parasztság művészeti életét, módszereit tehát a mai művelődésszociológiai kutatásokban is hasznosíthatók. Néhány esetben is, mint például a népművészet újra és újra feltörő hullámainak elemzése, közvetlenül is szükség van a folklorisztika segítségére.

Sok az érintkezési terület a *történelem*mel is, legszorosabban természetesen a *művelődéstörténet*tel. A jelen művelődési helyzetének feltárása nem is volna lehetséges az idevezető út ismerete nélkül, ezt pedig a művelődéstörténet eszközeivel kell kutatni. Jellemző az is, hogy a művelődéstörténeti kutatások maguk is közelednek a szociológiai módszerekhez. A Budapest egyesítésének 100 éves évfordulóján tartott tudományos ülésszakon például előadások hangzottak el és viták folytak arról, hogy a főváros kulturális életének fejlődésében sem elég csupán a kiemelkedő, látványos teljesítményeket vizsgálni, hanem a lakosság, a budapesti százezrek és milliók kultúrájának egészét kell figyelembe venni. Kutatása a hagyományos történeti módszerek mellett művelődésszociológiai megközelítést is igényel.

Nem zárkózhat el a művelődéskutatás némely *közgazdaságtani* kérdés elől sem. Nemcsak a gazdaságtörténeti kérdések elől, amelyek kutatása tulajdonképpen az előző pontra tartozik, hanem a művelődéssel kapcsolatos gazdasági, közgazdasági kérdések jelen helyzetben való kutatásától sem. Minden művelődési folyamatnak megvan a maga gazdasági vonatkozása, a művelődésnek pedig egészében van egy gazdasági szerkezete, amellyel beletartozik a

gazdasági élet egészébe. Eddig azonban e tárgykörben nem folytak tudományos szintű kutatások. Most mindenképpen módot kell keríteni ezek megindítására is.

Végül, de természetesen nem utoljára hangsúlyoznunk kell, hogy minezen kutatásoknak megvan a maguk *filozófiai, ideológiai* vetülete is. A művelődés nem különálló, hanem szerves rész a társadalmi élet egészében. Fejlődését, alakulását a *történelmi materializmus* egyetemes törvényei alapján a társadalom fejlődése határozza meg. A művelődéskutatás tehát nem lehet egészséges, nem állhat a talpán akkor, ha nem indul ki, ha nem támaszkodik a történelmi materializmus megfelelő szintű feldolgozására.

Amint láthatjuk, tehát, sokféle tudomány érdekelt a művelődéskutatásban. Elméletileg és módszertanilag egyaránt fontos kérdés azonban, hogy mi ezeknek a tudományágaknak az egymással való kapcsolata. Itt ugyanis két koncepció lehetséges. El lehet úgy képzelni a dolgot, hogy az említett tudományok csak lazán függnek össze, mindegyik foglalkozik a maga szakterületén a művelődéssel, de nincs egy külön *művelődéstudomány*, amely összefoglaló elméletét adná a művelődési jelenségeknek. A másik elképzelés szerint viszont van, vagy legalábbis elképzelhető ilyen művelődéstudomány, amely egységes szisztéma szerint dolgozza fel a művelődési jelenségek helyzetét és fejlődését. A kutatások megindításakor talán nem is volt fontos eldönteni, hogy melyik koncepció helyes, érvényes. Mennél jobban előrehaladunk azonban a kutatások megszervezésében, annál inkább szükségessé válik, hogy e kérdésben is megegyezésre jussunk. Akármelyik koncepciót fogadjuk el ugyanis, fontos metodikai és tudományszervezési következtetések és következmények adódnak belőle.

Véleményem szerint a helyes álláspont kialakításában abból kell kiindulnunk, hogy a magyar tudomány szónak a németben két megfelelője van: Wissenschaft és Lehre. Az önálló tudomány fogalmát a Wissenschaft szó fedi, az így értelmezett tudománynak külön tárgyköre, külön metodikája van és ennek alapján önmagában következetesen épül fel. Ezzel szemben a Lehre nem alkot ilyen külön hasítható egységet, csak az egy bizonyos tárgyra vagy jelenségre vonatkozó ismereteket foglalja össze. Véleményem szerint a művelődésnek nincsen a Wissenschaft értelmében való önálló tudománya, mint ahogy a kultúrának sincsen, ezek a jelenségek olyan mértékben és olyan szélességben hatják át az emberi élet minden területét, hogy egy szisztematikusan felépített művelődéstudomány voltaképpen az emberi élet egész jelenségkörét át kellene, hogy ölelje, de akkor már nem maradhatna művelődéstudomány. Létezik vagy létezhet azonban művelődéstudomány a Lehre értelmében, tehát létezhet a különböző tudományok útján a művelődésről szerzett ismereteknek egy olyan egysége, amely önmagában konzekvens felépítésű. Hogy ne szaporítsuk ok nélkül a tudományok számát, a Lehre szót itt leghelyesebb volna elméletre fordítani. Eszerint tehát van *önálló művelődéselmélet*, amely az emberi társadalom művelődésével foglalkozik, különböző tudományok (szociológiai, szociálpszichológia, pszichológia, történelem, közgazdaságtan, nyelvészet, szemiotika, kommunikációelmélet, esztétika, filozófia, néprajz stb.) módszertanának segítségülvételével.

Nem jelent lebecsülést ha nem művelődéstudományról, hanem művelődéselméletről beszélünk; ellenkezőleg, ez legalább ugyanakkora követelményeket támaszt vele szemben. Jelenleg az így értelmezett művelődéselméletnek legfeljebb a kezdetei bontakoztak ki nálunk, de még nem beszélhetünk

arról, hogy kialakult volna. Nincs egy olyan átfogó elméleti koncepciónk, amely magában foglalná a művelődési folyamatok elméletét és társadalmi szerepét, elemezné fejlődésüket, alakulásukat, lehetőségeiket, a különböző tudományágakkal, tehát a különböző társadalmi jelenségekkel való kapcsolatukat. A cél jelenleg tudományos és gyakorlati szempontból egyaránt éppen egy ilyen művelődési elmélet kialakítása. Tudományos szempontból ez sok vonatkozásban új szemléletet adhatna, és segítene nemcsak a művelődés körébe vágó jelenségek vizsgálatában, hanem általában a társadalmi jelenségekében is. Gyakorlati szempontból nézve viszont egy ilyen művelődési elmélet kialakítása volna szükséges ahhoz, hogy a részkutatások eredményeit olyan módon lehessen összesíteni, melyek már a gyakorlat számára jobban felhasználhatók. Az eddigi kutatások is hoztak ugyanis a gyakorlat számára felhasználható eredményeket, többnyire azonban a részletek szintjén, összefoglalóan csupán néhány általánosítás erejéig. Ahhoz, hogy a különböző kutatások mintegy fókuszban tudjanak rendeződni, ahhoz most egy olyan nézőpont kialakítása szükséges, ahonnan az egészet át lehet tekinteni.

A Magyar Tudományos Akadémia Művelődéskutatási Bizottsága e megfontolások alapján a tavalyi akadémiai tisztújítás után kezdte meg működését. Tagságának összeállítása is mutatja a bizottság célját és feladatát. Elnöke Ortutay Gyula akadémikus, társalnökei Köpeczi Béla és Vitányi Iván, titkára Kamarás István, tagjai sorában ott találhatjuk a különböző akadémiai intézetek, Művelődésügyi Minisztériumhoz tartozó tudományos kutatóhelyek, a Társadalomtudományi Intézet és más kutatóbázisok munkatársait az összes felsorolt, érdekelt tudományágakban. Manapság igen sokat beszélünk az interdiszciplinaritásról, helyesebb szóval multidiszciplinaritásról (hiszen nem nem a különböző tudományok közötti köztes területen, hanem valamennyiük összefogásával keresünk új eredményeket), viszonylag kevés azonban az olyan munkaközösség, bizottság, amelyben valóban multidiszciplináris munka folyik. Itt talán lehetőség nyílik erre is, hiszen a bizottság által kidolgozott kérdések egyaránt izgatják a különböző szaktudományok képviselőit.

A bizottság ez évi programjában három feladat végrehajtása szerepel. Az első, a különböző kutatóhelyeken eddig a művelődés tárgykörében folytatott munka eredményeinek összesítése, alapvető céljából következik. E vizsgálódás célja, hogy áttekintést tudjunk adni egymásnak, mi történt eddig a művelődéskutatásban, milyen területekre terjedt ki, hol duplázódott esetleg feleslegesen a munka, hol végezték ugyanazt két helyen hasonló módszerekkel, viszont más részről milyen feladatok maradtak ki mindenünnen. E munka elvégzése első lépés lehet egy tervszerű és állandó koordinációs munka megkezdéséhez.

A második feladat, amelyet a bizottság ez évre vállalt, a szocialista művelődés fogalmával kapcsolatos. A szocialista közművelődés feladatait és terveit természetesen nem a bizottságnak kell kidolgoznia, arról a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága határozott. A határozat azonban nem tért ki néhány elvi-tudományos jellegű kérdésre, közöttük elméletileg is igen fontosakra. Közülük is talán egyike a leglényegesebbeknek az, hogy vajon mi a szocialista közművelődés, még általánosabban: a szocialista művelődés alapvető kritériuma, milyen jellegzetességek alapján különböztethető meg a kapitalista országok művelődésétől. E kérdést nem tisztáztuk még tudományos alapossággal, a bizottság ehhez szeretne hozzájárulni.

Végül a harmadik főtéma egy napjainkban ismét vitatott kérdésnek,

a népművészet felhasználásának tárgyalása történelmi távlatokban és a jelen helyzetben. A probléma újbóli felvetését és jelenre való kiélezését az indokolja, hogy a népművészet iránti érdeklődés az utóbbi években ismét rendkívüli erővel nőtt. Az tehát a kérdés, hogy ez a mostani népművészeti mozgalom miben különbözik a régiektől, s miben folytatásuk. Ebből elméletileg és gyakorlatilag egyaránt fontos következtetések adódnak, végiggondolásuk a jelenlegi időszakban különösen fontos.

A munka, amelyet a bizottság elindított, szerény, nem törekszik azonnali látványos eredményekre, összegezésekre, határozatokra, legfőbb céljának inkább azt tekinti, hogy a közös munkák során teremtse meg az együttműködés objektív és szubjektív feltételeit a különböző kutatóhelyek és a különböző kutatók között. Munkáját ebben az értelemben előkészítő jellegűnek is felfoghatjuk abban a reményben, hogy a együttműködés megszervezése is hozzásegíthet majd egy átfogú jellegű, egységes, a gyakorlattal közvetlenül kapcsolatot tartó, de tudományosan megalapozott művelődési elmélet kialakításához.

1974. március 28.

Vitányi Iván

A TEXTOLÓGIAI MUNKA JELENLEGI HELYZETE ÉS MEGJAVÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

A textológiai munka ma zömében a kritikai kiadások — s ezek is túlnyomó többségükben klasszikus életmű-kiadások — gondozását jelenti. Van néhány ezen kívüli sorozat is (Fontes, Új Magyar Múzeum, Bibliotheca Hungarica Antiqua, Codices Hungarici stb.), de ezek részben sporadikus, esetleges megjelenésű vállalkozások, részben hasonmás-kiadványok, s ennyiben más elvi és gyakorlati problémákat vetnek fel; amennyiben a kritikai kiadások típusába tartoznak, problémáik lényegében közösek. A továbbiakban tehát kizárólag a kritikai kiadások problematikájával kívánok foglalkozni, mint ami a Textológiai Munkabizottság működésének fő területe, de az itt észlelt pozitív és negatív vonások közvetlenül vagy bizonyos, nem lényegi változásokkal a többi hasonló jellegű munkára-sorozatra is érvényesek.

I.

A szövegkiadási munka hazánkban rögtön a felszabadulás után megindult, s az elmúlt évtizedben korábban el sem képzelhető méretekben és sikerekkel bontakozott ki. Az elmúlt huszonöt esztendőben több mint 200 szövegkritikai kötet jelent meg — ennek több mint kétharmada a hatvanas évtizedben. E feladat teljesítésével a szocialista tudomány lényegében a polgári korszak adósságát törleszti — mivel helyesen felismerte azt, hogy megbízható szövegek, a szövegvariánsok és összefüggések ismerete nélkül megnyugtató módon szintetizálni, nagyobb összefüggéseket feltárni nem lehet. E felismerés alapján az MTA I. Osztálya mindig igen hatékony anyagi és erkölcsi segítségben részesítette a szövegkritikai munkát, nem utolsó sorban azáltal, hogy létrehozta a Textológiai Munkabizottságot, az ilyen jellegű munkák problémáinak megvitatására, gondozására, értékelésére s a további textológiai munka megtervezésére.

Ugyanakkor a hetvenes évekkel a kritikai kiadási munka válságos periódusához érkezett. Már a puszta statisztika is jelzi, hogy a szövegkiadási könyvtermés a hatvanas évek közepéig fokozatosan nőtt, azután néhány évig körülbelül azonos magas szinten (10—15 kötet évente) állt, majd a hatvanas évek végével hirtelen lecsökkent, s azóta sem sikerült magasabb szintre hozni. A Textológiai Munkabizottság az akadályozó-nehezítő mozzanatok kérdésével többször (az utóbbi években szinte minden ülésen) foglalkozott, kezdeményezésekkel, javaslatokkal probálkozott, reális eredmény nélkül. A kérdést a Bizottság előterjesztése alapján 1972 júniusában az Irodalomtudományi Bizottság is megvitatta és ajánlásokat tett.

II.

Anélkül, hogy most részletesen foglalkoznánk az egyes sorozatok problematikájával, az okok elemzésével, amelyek egyik vagy másik kiadásnál, ill. sorozatnál lassító vagy megakasztó tényezőként szerepelnek, szeretnénk néhány általános jelenségre irányítani a figyelmet, s ezek megoldására javaslatokat tenni.

1. Általánosan tapasztalható, hogy azok a sorozatok tudtak eddig jó végre jutni, amelyeket egy vagy kevés sajtó alá rendező készített; a nagy, sok munkatársat mozgató sorozatok általában a jelenlegi szervezési formák között a problémák megsokszorozását jelentik.

2. A sorozatszerkesztőknél a kezdeti lendület után általában hamaros kifulladás jelentkezik. Ez különösen érvényes azokra a sorozatszerkesztőkre, akik amellett, hogy saját témájuk legjobb ismerői, súlyos oktatási és más tudományos és közéleti funkciókkal vannak megterhelve.

3. A kezdetben vonzó textológiai munka mára elriasztóvá vált. A régi, gyakorlott szöveggondozók — tisztelet a kivételeknek — menekülnek az ilyen jellegű munkáktól, újakat szerezni nem, vagy alig lehet. Minden nagyobb sorozat állandó káderhiánnyal küzd, ami természetesen a munkák időbeli elhúzódását megsokszorozza.

4. Mindezek következtében a kritikai kiadásokat gondozó Akadémiai Kiadónál is észlelhető bizonyos lanyhulás, érdeklődéscsökkenés a kritikai kiadások iránt. Egyes jelek arra mutatnak, hogy szívesen szabadulna is ettől a feladattól a továbbiakban.

A fentebb említett jelenségek közül a 3. és 4. bizonyos magyarázatot igényel.

Ad. **3.**

a) A szövegkritikai munkának nincs kellő erkölcsi megbecsülése. E téren ugyan legutóbb bizonyos változás jelei mutatkoznak (Stoll Béla akadémiai díjazása, a TMB irodalomtudományi szakbizottságának javaslata három kiemelkedő textológus tézises kandidátusi védésére), de ezeket még sokszorozni és rendszeresíteni kell, hogy a szakmai köztudatban a változás érzékelhető legyen.

b) A szövegkritikai munkának nincs intézményes bázisa. Szétszórtan, izoláltan folyik a munka, s nem ritka jelenség az sem, hogy a textológiai munkában résztvevőt munkahelyén (tantestület, könyvtár stb.) ebben akadályozzák, gáncsolják.

c) A szövegkritikai munkának nincs kellő publikációs műhelye. A textológusok ritkán s csak nagy nehézségekkel tudják újabb eredményeiket közölni. (kritikai kiadás jegyzetapparátusán kívül), s a textológiai munkának — részben a már említett káderhiány következtében is — nincs rendszeres és szakszerű kritikája.

d) A szövegkritikai munkának nincs kellő anyagi elismertsége sem. A jelenlegi honoráriumrendelet adta lehetőségek a sajtó alá rendezőt mintegy arra szorítják, hogy a főfeladatát: a szöveggondozást és -összevetést mellékesen végezze, s a jegyzetapparátust igyekezzék maximálisan megnövelni. Aki ellenkezőképpen jár el, csak saját ráfizetését növeli az ilyen jellegű munkára, ami nyilván nem lelkesítő; a jegyzetapparátus szűkítését javasló szerkesztő vagy lektor heves ellenérzést vált ki, ami nemegyszer újabb személyi zavarokhoz vezet.

A honoráriumrendelet adta szűk keretek egyenlősdihez vezetnek; nincs igazán minősítés a valóban jó, sőt, kiemelkedő s a csak éppen publikálható szöveggondozási munkák között. Ezt a kiadói nívójutalmak sem egyenlítik ki, részben mert szerény lehetőséget adnak, részben mert a kiosztás szempontjai nem mindig áttekinthetők.

Az Akadémia évente kb. 80 000 Ft céltámogatásban részesíti a kritikai kiadási munkálatokat. Ez az összeg 8—10 készülő sorozat között oszlik meg. A támogatás egyszerre sok és kevés. Kevés, amennyiben alig ad többre lehetőséget, mint a szükséges dologi kiadások fedezésére — arra sem mindig; ugyanakkor sok is, mert apparátus hiányában a céltámogatás hováfordítását ellenőrizni tartalmilag még sosem sikerült, mind az igények, mind a teljesítés tekintetében a Munkabizottság (és a Társadalomtudományi Főosztály) a főszerkesztői bejelentésekre támaszkodhat csak.

Az összeg különösen kevés, ha tekinetbe vesszük, hogy a Kiadónak — egyébként jogosan — az az álláspontja, hogy ő csak készterméket fizethet, kutatást nem finanszírozhat; a honorárium a kutatást eltartani valóban nem tudja, tehát más forrásból kellene alimentálni; erre viszont a céltámogatás egyáltalán nem kielégítő, s ott, ahol ezen a téren próbáltunk segítséget nyújtani (pl. Mikszáth-kiadás) inkább a sorozat lelassulásához, mintsem a munkakedv felfokozásához vezetett. Ezt a kérdést csak a *b)* pont alatti javaslat megoldásával lehetne nyugvópontra juttatni.

Ad 4.

a) Egyes kiadások elhúzódása, lelassúdása, évekig való stagnálása terjesztési szempontból igen nehéz helyzetbe hozta már többször is a kiadót, arról nem is beszélve, hogy ezek a jelenségek a kezdetben rentábilis példányszámok lezuhanását okozták, még a népszerű szerzők kritikai kiadása esetében is.

b) Ugyanezek a jelenségek a kiadón belül is feszültséget okoznak: évekig elhúzódó vagy meghiúsuló szerződések jelentős anyagi eszközöket kötnek le, s az újabb vállalkozásoknál érthető módon lefékezik a kiadói kezdeményező-kedvet, illetve fokozott óvatosságra szorítják.

c) Az Akadémiai Kiadó nagy anyagi áldozatkészséggel támogatja a kritikai kiadásokat. Ezeknek céljuk is, hogy a népszerű kiadások alapjai legyenek. Ugyanakkor az utóbbiakat készítő kiadók úgy veszik át a kritikai szövegeket, hogy a kiadványban a forrásra nem mindig hivatkoznak. Így a kiadó erőfeszítéseit erkölcsileg sem érzi eléggé honoráltaknak.

III.

Mindezeknek a hátráltató, káros jelenségeknek a kiküszöbölése érdekében az alábbi javaslatokat tesszük:

1. Az erkölcsi megbecsülés tekintetében

a) folyamatossá kell tenni azt a gyakorlatot, hogy kiemelkedő textológiai munkáért különböző szintű akadémiai jutalmakat lehessen kapni. Erre rendszeresen tegyenek javaslatot a főszerkesztők a Textológiai Munkabizottságon keresztül.

b) folyamatossá kell tenni azt a gyakorlatot, hogy kiemelkedő textológiai munkáért, amennyiben az önálló tudományos értékkel bír, a főszerkesztő javaslata és a Textológiai Munkabizottság állásfoglalása alapján kandidátusi fokozatot lehessen tézises védéssel nyerni.

2. A személyi bázis kiszélesítése érdekében

a) legalább az ELTE-n, de lehetőleg a KLTE-n és a JATE-n is szemináriumokat, speciálkollégiumokat kellene tartani rendszeresen a szövegkritika elveiről és gyakorlatáról. Az ELTE-n elsősorban a régi magyar tanszéken s a 20. századi tanszéken lenne erre szükség (ide esik a perspektivikus feladatok zöme), de a többi tanszékeken is hasznos lenne, ahol csak megoldható. Ilyen jellegű munkát adjanak ki rendszeresen szakdolgozati témaként is. Az így kinevelt fiatalokból lehetne utánpótlást szerezni a szövegkritikai munkához.

b) Írásban el kellene járni a nagykönyvtáraknál és az oktatási szerveknél, hogy textológiai munkába bekapcsolódni hajlandó munkatársaiknak a szükséges és ésszerű könnyítéseket adják meg.

3. A munka szervezettsége érdekében

a) szükséges lenne egy központi szervező és koordináló szerv, amely a textológiai munkával foglalkozók javát státusz-szerűen foglalkoztatja és ellenőrzi, ezáltal a folyamatosságot és tervszerűséget biztosítja, a külső munkatársakat pedig szervezi és ellenőrzi. Erre kézenfekvő lenne az Irodalomtudományi Intézetet vagy a Petőfi Irodalmi Múzeumot kötelezni, megteremtve az anyagi alapját egy textológiai osztálynak a kiválasztott intézményben.

b) Felkérni az Osztály hatáskörébe tartozó folyóiratok szerkesztőségeit, hogy fokozottabb figyelemmel legyenek a textológiai kiadványokra kritikai rovatukban, több teret nyissanak textológiai közleményeknek. Ahol ennek a szüksége mutatkozik, az ilyen törekvést valamelyes ívszám-emeléssel lehetne támogatni.

4. A munka anyagi elismerése érdekében

a) Meg kellene vizsgálni, hogy a honoráriumrendszer a kritikai kiadások esetében nem alakítható-e át úgy, hogy az egyes kötetek globális összeget kapjanak, függetlenül a jegyzetanyag terjedelmétől?

b) Amennyiben ennek törvényes akadályai lennének, a rendeletadta kereteken belül erősebben szét kellene húzni a honoráriumlehetőségeket, különösen fokozva a főszöveg gondozásának díjazását.

c) A céltámogatás jelenlegi nagyon kevéssé rentábilis és még kevésbé ellenőrizhető rendszere megszüntetendő lenne. A mai formában céltámogatást csak dologi kiadásokra kellene adni, részletesen dokumentált elszámolás kötelezettsége mellett; az egyéni textológiai munkák és segédmunkák díjazását pönálés, határidős, egyedi szerződésekkel biztosítani úgy, hogy a főszerkesztő javaslatára, a Munkabizottság jóváhagyásával a Társadalomtudományi Főosztály szerződne közvetlenül az érdekelttel.

d) A kiadói nívójutalmaknál az elvégzett kiemelkedő textológiai munka fokozott előnyt élvezzen.

5. A textológiai munka népszerűsítése érdekében

a) A Kiadói Főigazgatóságon keresztül kötelezni az alá tartozó kiadókat, hogy amennyiben kiadványuk alapja kritikai kiadás, ezt megfelelő formában a kiadványban tüntessék fel.

b) A Kiadó propagandaosztálya és az Akadémia Sajtóosztálya együttes terv alapján népszerűsítsék a sajtó, a rádió, a televízió vagy más tömegkommunikációs eszközök útján a textológiai munka jelentőségét és fontosságát, e téren az Akadémia és az Akadémiai Kiadó kiemelkedő szerepét.

a Textológiai Munkabizottság nevében:
Nagy Péter

SZEMLE

NÉPI KULTÚRA, NÉPI TÁRSADALOM

(A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve I—VII. Főszerkesztő: ORTUTAY GYULA, szerkesztő: DIÓSZEGI VILMOS. Akadémiai Kiadó, Budapest.)

Új periodikával gazdagodott a magyar néprajzi szakirodalom, a gyakorlatilag egy évtizede működő, 1967-ben hivatalosan is önállóvá vált akadémiai intézmény: a Néprajzi Kutató Csoport Évkönyvével. A Csoport létrejöttének szükségességét aligha kell indokolnunk. A hazai társadalomtudományok, ezenbelül az etnográfia fejlődésének, a szaktudományon belüli tudományos munkamegosztás igényének a következménye volt ez, jóllehet a hazai rokon tudományokhoz képest megkésetten, de nem elkésve vállalta a magyar néprajzi kutatások előtt álló nagy feladatokat, előkészítésének, megszervezésének és megoldásának gondozását.

Az Évkönyv eddig megjelent hét kötete (kettő összevont) valóban azt a törekvést tükrözi, hogy az eddigi szakmai periodikák *(Ethnographia, Acta Ethnographica, Néprajzi Értesítő, Műveltség és Hagyomány, Néprajzi Közlemények)* profilját kiegészítve, a magyar néprajztudomány fő kérdéseivel foglalkozzon. Amint a főszerkesztő, ORTUTAY GYULA, az I. kötet beköszöntőjében hangsúlyozta, az Évkönyvnek az a fő feladata, hogy (az intézet programjának megfelelően) helyet adjon azoknak az elvi, módszertani és hézagpótló tematikus tanulmányoknak, amelyeknek a nagy etnográfiai szintézis, a *Magyarság Néprajza* elkészítését szükségképpen meg kell hogy előzzék.

Nos, végiglapozva az eddig megjelent köteteket, úgy tűnik, hogy a kiadvány a vállalt feladat következetes elvégzésére törekszik. Az első kötetek ((I., II—III.) tartalmán még tükröződik mindaz a gond, melyet egy alakuló tudományos intézetnek meg kell oldani, a profilkeresés, az útkeresés időszaka ez, melyet a kötetekben a heterogén tematikák, a szemléletbeli és módszertani különbségek konglomerátuma jelez. A IV. kötettől kezdve érvényesül a szerkesztésnek az a — helyes — szándéka, hogy egy-egy kötet mondanivalóját egy vagy két téma köré csoportosítsa, megteremtve ezzel az olvasó számára is azt a lehetőséget, hogy az átfogóbb témakör problémáit több oldalról megvilágítva, több kutató álláspontja alapján tanulmányozhassa. E jól szerkesztett tematikai tömbök fontosságát kiemeli az a tény, hogy a magyar néprajztudomány és egyáltalán a tudomány legégetőbb elméleti és módszertani kérdéseit firtatják, széles szakmai fórumot teremtve a további alkotó vitáknak.

Az *I. kötet* (1968, 287 lap) tematikus tanulmányokat ad közre, jelezve a kutatási területek széles skáláját, amelyen a megalakult Kutató Csoport különböző korú és különböző szemléletű kutatói munkálkodnak. A kötet tartalma egyúttal tájékoztat arról is, hogy az induló közösség az anyagi kultúra és a folklór kérdéseivel egyaránt foglalkozni kíván.

A *II—III. kötet* (1969, 326 lap) az újabb kutatókkal megerősödött és

ennek következtében még több, még változatosabb témájú vizsgálatokat vállaló intézet tükre. Szemmel látható a szerkesztőknek az a törekvése, hogy elsősorban az eddig nem vagy alig vizsgált jelenségek kutatási eredményeit, illetőleg a hagyományosabb témák új módszerű megközelítésével készült dolgozatokat adjanak közre. Néhány tanulmány az egy-egy témában elért eredményeket összegezi és egyben jelzi a további feladatokat is.

A *IV. kötet* (1970, 389 lap) két részből áll. Az első részt a korábban megkezdett vizsgálatok eredményeit vagy részeredményeit összegező feldolgozások teszik ki. A kötet második része a Kutató Csoportban 1969-ben megrendezett „*Az antropológiai strukturalizmus néhány kérdése*" c. konferencián elhangzott előadásokat és hozzászólásokat tartalmazza. A konferencia megrendezését és anyagának közreadását az tette időszerűvé, hogy a hazai társadalomtudományokban is egyre inkább tért hódító, sőt divattá váló strukturalizmus a magyar néprajzi kutatás (elsősorban a folklorisztika) érdeklődését is felkeltette. Elérkezett az ideje annak, hogy e több oldalról dicsőített, de legalább ugyanennyi oldalról bírált polgári szellemi áramlattal, módszerrel a szűkebb szakma is szembenézzen. Indokolta a téma megvitatását az is, hogy a Kutató Csoport új osztállyal, a társadalmak néprajzi kutatásával foglalkozó osztállyal bővült, mely gyakorlati munkája során aligha kerülheti ki a strukturalizmussal való konfrontációt.

Az ülés, mint a bevezető hangsúlyozza, nem tűzte ki célul, hogy „teljes mélységben vizsgálják meg az etnológiai strukturalizmus különféle aspektusait", hanem feladata az volt, hogy „tájékoztatást nyújtsanak az irányzatról és a vele kapcsolatban felmerült kérdésekről s megtegyék megjegyzéseiket a leginkább problematikusnak tartott részletek vonatkozásában, ezzel mintegy kiindulási alapot biztosítva egy esetleges későbbi, elemzőbb vita számára". Nos, végigolvasva az előadásokat és hozzászólásokat — melyek a strukturalizmus történetének áttekintése mellett elsősorban az etnológia területén mutatták be a módszer alkalmazásának lehetőségeit —, úgy tűnik, hogy korántsem kikristályosodott módszerrel állunk szemben. Adaptálása a hazai néprajzi kutatások számára további gondolkodás és elemzés, valamint konkrét kísérletek elvégzését feltételezi. — Az ülés megrendezése és anyagának közreadása a Kutató Csoport hasznos kezdeményezése volt, amit az is mutat, hogy az azóta elvégzett a strukturalizmussal kapcsolatos kísérletező, útkereső munkából a magyar folklorisztika is derekasan kivette a részét.

V—VI. kötet (1971, 493 lap). Az újabb összevont kötet voltaképpen három önálló részből tevődik össze.

Az első rész *(Folkloristica Iuvenica)* az intézet fiatal, tudományos fokozatot még nem szerzett kutatói tanulmányait tartalmazza, akik e dolgozatcsokorral köszöntötték Ortutay Gyulát, 60. születésnapja alkalmából.

A második és a harmadik rész a Szovjet—Magyar Történész Vegyesbizottság Néprajzi Tagozatának két ülésén elhangzott előadásokat és hozzászólásokat tartalmazza. Mielőtt a két ülés anyagát ismertetnénk, rá kell mutatnunk a mindkét részről legfelsőbb szinten képviselt tudományterület együttműködésével létrejött konferenciák tudománytörténeti és tudományelméleti fontosságára. A magyar néprajztudomány elvégzendő nagy feladatai egyre szorítóbban igényelték a tudomány legfontosabb elméleti és módszertani kérdéseinek felülvizsgálatát, az alapok újbóli lerakását, illetőleg kiegészítését, javítását. Ahogy Ortutay Gyula a kötetrész előszavában írta: „Periodikusan visszatér minden tudományág történetében az elvi-módszer-

tani alapok felülvizsgálata, az elméleti általánosítások új kísérlete s ezzel együtt az eddig elért eredmények kritikai szemlélete." — Ehhez a kritikus és önkritikus vizsgálathoz kitűnő partnernek bizonyultak a szovjet néprajzkutatók, akik hasonló gondokkal küzdenek. A velük való eszmecsere, egymás nézeteinek megismerése, ha nem is eredményezte, nem is eredményezhette a szilárd és minden tekintetben megnyugtató álláspont kialakítását, mégis több elméleti és módszertani probléma több oldalú megvilágítását, az útkeresések, az új kísérletek kétoldalú megvitatását tették lehetővé. A két ülés anyagának közreadása nemcsak azért volt fontos, hogy a hazai szakkutatók tájékoztatást, sőt inspirációt kapjanak, hanem azért is, mert a publicitás egyúttal a rokon társadalomtudományokkal való, mind erőteljesebben igényelt együttműködés jobb feltételei megteremtését szolgálja.

A Moszkvában lezajlott első ülést (1969) a *„Történetiség a néprajzban"* c. átfogó téma megvitatásának szentelték. Bromlej, Ju. V.—Skaratan, O. I. a történettudomány, a néprajztudomány és a szociológia egymáshoz való viszonyát taglalta. Aratjunjan, Ju. V. etnoszociológiai kutatási kísérletekről beszélt, vázolva a módszertani problémákat. Bruk, Sz. I. a demográfiai és néprajzi kartográfia munkálatainak főbb kérdéseit ismertette a világ népei atlasza tapasztalatai alapján. Csisztov, K. V. „A folklór specifikuma az információs elmélet fényében" címen tartott előadást. Ganckaja O. A.—Tyerentyeva, L. N. az etno-szociális csoportok mozgástörvényeinek feltárása érdekében a családot és a családi kapcsolatokat vette szemügyre. Petrova-Averkijeva, Ju. P. a nyugati etnológia két irányzatát: a kulturális és a szociális antropológiát és ezek viszonyát ismertette. Tokarjev, Sz. A. a mai franciaországi etnográfiai kutatásokat elemezte. — A magyar kutatók közül Ortutay Gyula a hagyomány és a változás egybefonódó és egymásnak ellentmondó dialektikus folyamatai vizsgálatára hívta fel a figyelmet. Gunda Béla a néprajz történeti és funkcionalista módszerei alkalmazásának, illetőleg továbbfejlesztésének lehetőségeit vizsgálta. Tálasi István az aratóeszközök váltásának és következményeinek történeti elemzésével az anyagi kultúra néprajzi kutatásának egyik sokat vitatott kérdését helyezte helyes megvilágításba. Hoffmann Tamás a kora középkori agrárforradalom következményeit vizsgálta az etnográfia szemszögéből. Vincze István a kelet-európai szőlőkultúra történeti-néprajzi kutatásának eredményeit, módszertani meggondolásait ismertette. Manga János a népi díszítőművészet stíluselemzésének történeti tanulságait foglalta össze. Balassa Iván azokról a lehetőségekről beszélt, amelyeket a nyelvtudomány eredményei, közelebbről a szókincs elemzése nyújt az anyagi kultúra történeti kutatásához. Barabás Jenő a népi kultúra táji differenciáltságának kérdéseit vizsgálta a társadalomtörténeti folyamatokkal való összevetésben. Diószegi Vilmos a honfoglaló magyar hitvilág történeti rétegeit elemezte.

A Budapesten rendezett második ülés (1970) előadásai és hozzászólásai *„Az etnosz és etnoszociális szervezet kérdései"* címen kerültek közreadásra, de az előadások központi témája a néprajz és a társtudományok viszonya volt, az előadások többsége is ezzel a kérdéssel foglalkozott. Arutjunov, S. A.—Csebokszarov, N. N. a néprajz és embertan, Inyina, M. A. a néprajz és régészet, Kozlov, V. I.—Poksisevszkij, V. V. a néprajz és a földrajz, Csisztov, K. V. a folklorisztika és etnográfia, Tyerentyeva, L. N. a néprajz és az agrártörténet viszonyát, kapcsolatát, együttműködési lehetőségeit taglalta, nem egy esetben konkrét javaslatok megfogalmazásával. Az ülésnek

címet adó témával voltaképpen csak két előadás foglalkozott, GROZDOVA, I. N. előadása, aki a kárpátaljai magyarság körében tapasztalt etnokulturális folyamatokat elemezte, és BROMLEJ, JU. V. referátuma, amely az „etnosz" és „etnoszociális szervezet" terminológiákat és ezek fogalmi problémáit vizsgálta.

A szerkesztők javára írandó, hogy a kötetben az előadásokhoz kapcsolódó magyar hozzászólásokat és viták anyagát is közreadták. A néprajzkutatók mellett elmondták véleményüket a társtudományok képviselői is, akik a komplex kutatások igényéből kiindulva, ugyancsak az egymáshoz való közelítés, a gyakorlati együtt dolgozás lehetőségeit keresték.

A *VII. kötet* (1973, 413 lap), amelyet DIÓSZEGI VILMOS tragikus elhunyta után ISTVÁNOVITS MÁRTON és KÓSA LÁSZLÓ állított össze, lényegében ismét az *etnikai csoport, néprajzi csoport, etnoszociális csoport* fogalomkör megközelítését szolgálja, mint az előző kötet, csakhogy az itt olvasható tanulmányok a hazai kutatás számára leginkább elérhető néprajzi és nyelvi csoportok történeti és etnográfiai elemzését célozzák, korántsem a teljesség igényével.

Tartalmilag a kötet két részre osztható. A tanulmányok egyik csoportja a magyarországi nemzetiségek történetét, műveltségük egyik vagy másik, jellemzőbb vagy kevésbé jellemző elemét ismertetik. E munkák megjelentetésének közvetlen előzménye az volt, hogy a Kutató Csoportban 1971-ben rendezett ülésen elhatározás született a nemzetiségek történetének, anyagi és szellemi kultúrájának eddiginél alaposabb, módszeresebb vizsgálatára, vagyis arra, hogy az etnográfia és a társtudományok — politikai megfontolások alapján — sajátos tudományos eredményeikkel járuljanak hozzá a nemzetiségi kérdések megoldásához. A kezdeményezés első eredménye az itt közreadott nyolc tanulmány. Közülük kiemelendőnek tartjuk azokat a dolgozatokat, amelyek egy-egy nemzetiség történeti áttekintését adják. HUTTERER MIKLÓS a német, MANGA JÁNOS a szlovák, SAROSACZ GYÖRGY a délszláv magyarországi népcsoportok, PALÁDI-KOVÁCS ATTILA pedig a hazai ukrán szórványok történetét, illetőleg néprajzi sajátosságait elemzi. A lélekszámuk ugyan nem nagy, mégis hiányoljuk a magyarországi románság hasonló jellegű ismertetését. További három tanulmány (KISS MÁRIA, KRUPA ANDRÁS és ÚJVÁRY ZOLTÁN munkája) a nemzetiségi népcsoportok egy-egy folklorisztikai sajátosságát, míg KOVÁCS ÁGNES dolgozata az idegen nyelvű sztereotipiák anyanyelvi prózai szövegekben való előfordulását vizsgálja.

A kötet második felę hazánk határain kívül élő vagy élt magyar nyelvű népcsoportok történetét, műveltségük állapotát illetőleg egy-egy vonását veszi vizsgálat alá. ANDRÁSFALVY BERTALAN a magyarországra települt bukovinai székelyek tudatának és műveltségének néhány vonását elemzi, IMRE SAMU az ausztriai (burgenlandi) magyar szórványok egykori és mai kulturális állapotát ismerteti. BARABÁS JENŐ a székely ház alaprajzi fejlődésének tanulmányozásához nyújt újabb szempontokat és adatokat. FARAGÓ JÓZSEF a tolvajjá lett testvér ballada egyik erdélyi változatát elemzi. HALÁSZ PÉTER pontos leírást ad a moldvai magyarok kenderrel kapcsolatos munkafolyamatairól. PALÁDI-KOVÁCS ATTILA pedig néhány bánsági magyar falu történetét és anyagi kultúrája alakulását vizsgálja tanulmányában.

*

A szerkesztők és az Akadémiai Kiadó jó együttműködését és munkáját dicséri, hogy a jól szerkesztett, kifogástalan tipográfiával elkészült kötetek a hazai tudományos könyvkiadásban szokatlan frisseséggel követik az eseményeket, mindegyik kötetet lényeges elcsúszás, késés nélkül vehették kezükbe az érdeklődők.

Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja Évkönyvei objektíven tükrözi egy intézetté érett tudományos közösség törekvéseit, azokat a törekvéseket, amelyek a magyar néprajztudomány megújhodását célozzák, és amelyekről a (sajnálatosan szűkre szabott) idegen nyelvű kivonatok segítségével a külföldi rokon intézmények is értesülhetnek. Legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy az eddigi hét kötetben nem kaptunk információt néhány nagyobb vállalkozás munkálatairól (pl. *Magyar Néprajzi Atlasz*, *Magyar Néprajzi Lexikon*, *Magyar Népművészet)*, amelyek a szakkutatókon kívül joggal keltették fel már eddig is a hazai tudományos élet érdeklődését.

Füzes Endre

TARTALOMJEGYZÉK

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FELOLVASÓ ÜLÉSEI:

Nagy Péter: A drámaíró Bródy Sándor ... 3
Nagy Péter tudományos munkássága (bibliográfia) ... 27
Kálmán Béla: Értelmi és alaki egyeztetés ... 33
Kálmán Béla tudományos munkássága (bibliográfia) ... 46
Tőkei Ferenc: Marxizmus és orientalisztika. (Őstársadalom és ázsiai termelési mód.) 55
Tőkei Ferenc tudományos munkássága (bibliográfia) ... 70
Keresztury Dezső: A Metternich-kor három osztrák klasszikusa és Magyarország ... 77
Keresztury Dezső tudományos munkásságáról ... 89
Pándi Pál: Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban ... 93
Kardos (Pándi) Pál tudományos munkássága (bibliográfia) ... 124
Ujfalussy József: A műfaj-kategória sorsa és jelentősége a zeneesztétikában ... 127
Ujfalussy József tudományos munkássága (bibliográfia) ... 140

A KÖNYVNYOMTATÁS 500. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT EMLÉKÜLÉS:

Szabolcsi Miklós elnöki megnyitója ... 145
Mátrai László: Az olvasás krízise ... 147
Tolnai Gábor: Tótfalusi Kis Miklós ... 151
Ortutay Gyula: Kner Imre ... 159
Köpeczi Béla: A magyar könyvkiadás útja a felszabadulás után ... 163
Szabolcsi Miklós zárszava ... 171

A MAGYAR—SZOVJET TUDOMÁNYOS ÉS MŰSZAKI EGYÜTTMŰKÖDÉS 25 ÉVES ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT TUDOMÁNYOS ÜLÉS:

Szabolcsi Miklós elnöki megnyitója ... 173
Sőtér István: Az együttműködés tanulságai és eredményei ... 175
I. G. Nyeupokojeva: A „Világirodalom története" elméleti problémái ... 181
Nagy Péter: A dráma funkcióváltása a 20. században ... 191
Vajda György Mihály: A világirodalom és az irodalmak összehasonlító vizsgálata ... 199

EMLÉKÜLÉS PUSKIN SZÜLETÉSÉNEK 175. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL:

Szabolcsi Miklós elnöki megnyitója ... 207
Nagy Mária üdvözlő beszéde ... 209
Sőtér István: Az Anyegin költője ... 211
Iglói Endre: Puskin és a mai orosz irodalmi nyelv ... 219
Képes Géza: A modernség mértéke Puskinnál ... 229
Király Gyula: Puskin és az orosz próza ... 237
Szabolcsi Miklós zárszava ... 243

EMLÉKÜLÉS JÓKAI MÓR SZÜLETÉSÉNEK
150. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL:

Erdey-Grúz Tibor elnöki megnyitója 245
Orbán László üdvözlő beszéde 247
Sőtér István: Ideák és nosztalgiák költője: Jókai 249
Barta János: Az élő Jókai 255

EMLÉKÜLÉS JÓZSEF ATTILA SZÜLETÉSÉNEK
70. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL:

Harmatta János elnöki megnyitója 263
Szabolcsi Miklós: „Az ésszel felfogott emberiség világossága" 265

*

Hajdú Péter: A nyenyec sámándal és szövege 279
Süpek Ottó: A kötelesség és a szerelem dialektikája a „Clèves hercegnő"-ben 295
Voigt Vilmos: A mondák strukturális-morfológiai vizsgálata 309
Tokunaga Jaszumoto: Ázsia- és Afrika-kutatás Japánban 327

ÉVFORDULÓK — MEGEMLÉKEZÉSEK

Búcsú Kardos Tibor akadémikustól (1908—1973) 335

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

AZ 1973. ÉVI KÖZGYŰLÉS ANYAGA:

Ortutay Gyula: Beszámoló az Osztály tevékenységéről 343
Vita (Összefoglalás) 351
Az Osztály írásban kiadott jelentése 359

AZ 1974. ÉVI KÖZGYŰLÉS ANYAGA:

Szabolcsi Miklós: Megőrzés és újítás. (Bizottságaink munkájának egy éve.) 373
Vita (Összefoglalás) 379
Az Osztály írásban kiadott jelentése 385
A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának munkája 1973—1974-ben 393
A közművelődés tudományos kutatása (Vitányi Iván) 411
A textológiai munka jelenlegi helyzete és megjavításának lehetőségei (Nagy Péter) 417

SZEMLE

Népi kultúra, népi társadalom. A MTA Néprajzi Kutató Csoportjának Évkönyve I—VII. (Füzes Endre) 421

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1973. II. 7. — Terjedelem: 37,8 (A/5) ív

75.2177 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető Bernát György

MINDEN TUDOMÁNYÁG KÖZÖS FÓRUMA

a

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Alapítva
1894-ben

Főszerkesztő
Köpeczi Béla

Szerkesztő Bizottság

Babics, Antal, Barta György, Csáki Frigyes, Elekes Lajos, Eörsi Gyula, Jánossy Lajos, Klaniczay Tibor, Márta Ferenc, Mócsy János, Straub F. Brunó

Szerkesztők

Rejtő István, Szántó Lajos

A MAGYAR TUDOMÁNY

a különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik; ismerteti a hazai és nemzetközi élet fontosabb eseményeit; közzéteszi a tudományos művek bírálatát.

Megjelenik havonta, magyar nyelven, orosz és angol nyelvű tartalomjegyzékkel

Évi előfizetési díja 60,— Ft.

Példányonkénti eladási ára 5,— Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

AZ AKADÉMIAI KIADÓ NYELVTUDOMÁNYI FOLYÓIRATAI

MAGYAR NYELV

Szerkeszti: PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

Témaköre: a magyar nyelvvel kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdések a szó- és szólásmagyarázatoktól kezdve a nyelvtörténet különböző ágain, a névtudományon, a nyelvművelésen, a nyelvjárások feldolgozásán át a régi és népnyelvi adatközlésig, valamint a magyar nyelvtudomány történetéig

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 44,— Ft

MAGYAR NYELVŐR

Felelős szerkesztő: LŐRINCZE LAJOS

Témaköre: a nyelvművelés elvi és gyakorlati kérdései, útmutatások időszerű és vitás nyelvhelyességi és helyesírási kérdésekben, a nyelvtudomány legfontosabb eredményei, mai és régi irodalmunk nyelve, stílusa, szó- és szólásmagyarázatok.

Megjelenik évente 1 kötet 4 füzetben · Évi előfizetési ára 28,— Ft

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Felelős szerkesztő: HAJDU PÉTER

Témaköre: finnugor nyelvészeti és általános nyelvészeti, fonetikai kérdések

Megjelenik évente 1 kötet 2 füzetben · Évi előfizetési ára 40,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ

A folyóiratok előfizethetők az Akadémiai Kiadónál (1054 Budapest, Alkotmány u. 21.) és a Posta Központi Hírlap Irodánál (1051 Budapest, József nádor tér 1.)

Ára: 81,— Ft

Megjelent 1976. I. 20.

Index: 26.500